MADHUSŪDANA VĀGAMṚTAM

VOLUME TWO :

YAJÑA VIJÑĀNAM (PART-1)

मधुसूदनवागमृतम्

द्वितीय खण्ड :

यज्ञविज्ञानम् (भाग-१)

Dr. A.S. RAMANATHAN

Published by
PT. MADHUSUDAN OJHA VEDIC ADHYAYANA EVAM SHODH PEETH SANSTHAN, JAIPUR
2007

Dr. A.S. Ramnathan

Running in his eighties Dr. A.S. Ramanathan is a scientist by career. He has to his credit a number of research papers and treatises on ancient works published both in India and abroad.

Dr. Ramnathan is well versed in Ancient Sanskrit Literature and has good knowledge of Vedic tradition. Some years back he came across the works of Vidya-Vachaspati Pt. Madhusudan Ojha and his disciple Pt. Motilal Shastri on Vedic literature and was deeply attracted towards them. He started collecting their works, studying and writing on them. He was so much impressed by the expositions of Pt. Ojha that he went to the extent of saying that no other Acharya has done such a scholarly and scientific analysis of our culture in the past as Ojha has done. According to him, Ojha was the first scholar to pave the way for organized research studies in our Ancient Sanskrit literature. His writings constitute original research unparalleled in the history of Vedic Research. He considers Ojha as an Avatar of Ved-Vyasa.

For the past one and a half decade, Dr. Ramnathan has been writing on Ojha's works making special stress on his contributions to the scientific understanding of Vedic Literature. Dr. Ramnathan has published a series of books based on Pt. Ojha's writings; namely: 1. Weather Science in Ancient India, 2. What is Veda? 3. Vedic Concept of Soma, 4. Vedic Concept of Atama, 5. Atmagatividya, 6. Essence of Bhagavad Gita, 7. Brahma Vidya Rahasyam, Part I and II, etc. etc.

'Madhusudan Vagamrtam' is an outstanding treatise in five volumes which will bring to light the achievements of Pt. Ojha in the interpretation of our culture embedded in different branches of Ancient Sankrit Literature.

The thesis **madhusudan vagamratam** consists of the following volumes:

Vol. I VEDAVIJÑĀNAM

Vol. II YAJÑA-VIJÑĀNAM (Part I and Part II)

Vol. III BRAHMAVIJÑĀNAM (Part I and Part II)

Vol. IV ITHIHĀSAPURĀṆAVIṢAYĀH (Part I and Part II)

Vol. V MORE WORKS OF OJHA

Pt. Madhusudhan Ojha Vedic Adhyayana evam Sodh Peeth Sansthan
Rajasthan Patrika

MADHUSŪDANA VĀGAMṚTAM

Outstanding achievements of Vidyāvācaspati Madhusūdan Ojha in the interpretation of Vedic thought in five volumes.

VOLUME TWO :

YAJÑA VIJÑĀNAM (Part-I)

मधुसूदनवागमृतम्

विद्यावाचस्पति पं. मधुसूदन ओझा की वेद-विज्ञान
के विवेचन में विशिष्ट उपलब्धि : पाँच खण्डों में

द्वितीय खण्ड :

यज्ञविज्ञानम् (भाग-१)

Dr. A.S. RAMANATHAN

Published by
PT. MADHUSUDAN OJHA VEDIC ADHYAYANA EVAM SHODH PEETH SANSTHAN, JAIPUR
2006

MADHUSŪDANA VĀGAMṚTAM
VOLUME TWO - YAJÑA VIJÑĀNAM (PART-I)

by Dr. A.S. RAMANATHAN

ISBN : 81-86326-00-201

Published by : Pt. Madhusudhan Ojha Vedic Adhyayana evam Sodh Peeth Sansthan
C/of Rajasthan Patrika Pvt. Ltd.
Kesargarh, Jawaharlal Nehru Marg,
JAIPUR-302 004 (INDIA)
Tel: 91-0141-561582 (7 Lines)
Fax: 91-0141-566011
e-mail: info@rajasthanpatrika.com
website: www.rajasthanpatrika.com

First Edition : December, 2006

Price : Rs. 600.00 US $ 40

Printed at : Popular Printers, Jaipur (INDIA)

PREFACE

I am happy to present to the readers the first part of volume two of Madhusūdanavāgamṛtam, dealing with Yajñavigñanam. At the typesetting stage there has been some unavoidable delay but I am glad it has now been completed. The readers will find very rich information in Ojha's works on Yajñavigñanam which will not be available anywhere else.

I am thankful to Dr. Gulab Kothari, Managing Director of Rajasthan Patrika for providing all assistance in the preparation and publication of this volume.

Thanks are also due to Mrs. V.Gowri and Shri.B.Ganapathy Subramanian for their valuable help in the typesetting work.

July 2007
Chennai - 4.

- A.S. Ramanathan

MADHUSŪDANAVĀGAMṚTAM

Vol. II - Yajña Vijñānam - Part I

CONTENTS

MADHUSŪDANA VĀGAMṚTAM

VOLUME TWO - YAJÑA VIJÑĀNAM (PART-I)

मधुसूदनवागमृतम्

द्वितीय खण्ड : यज्ञविज्ञानम् (भाग-१)

श्री गुरुभ्यो नमः

MADHUSŪDANAVĀGAMṚTAM

।। मधुसूदनवागमृतम् ।।

यो यज्ञैर्विविधैर्विश्वं सृष्ट्वा जीवयते चिरम् ।
तं यज्ञपुरुषं विद्याश्रद्धाभ्यामाश्रये श्रिये ।।१।।

यज्ञस्यारम्भणं सत्यं ब्रह्म सत्यभृदक्षरः ।
विष्णोर्यज्ञभृतो जज्ञे भूतं तद् भूतभृच्छिवः ।।२।।

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ।।३।।

Volume - Two. Yajña Vijñānam – Part I

२. यज्ञविज्ञानम् – भा. १

Chapter I - Introduction

Yajñavijñāna constitutes an important component of Vedic literature. We already know that Prajāpati is the embodiment of Veda and Yajña. He is no other than the creation oriented Ātman and has two principal facets viz. Jñāna and Kriyā. His Jñāna part constitutes Vedas and kriya part constitutes Yajña. In other words Vedas are the product of Prajāpati's mind (manas). Yajña results from the activity of his prāṇa and prajā results from his vāk component.

We have already learnt quite a few things about Vedavidyā in the previous volume. In this volume we shall present to the reader a good picture of Yajñavidyā. Then we shall analyse the relative merits of Brahma(Jñāna) and Karma (Kriyā) and show that only a balanced adoption of both will result in the elevation of our Ātman to a higher level. Bhagavadgītā gives a beautiful analysis of Brahma and Karma.

Yajñavijñāna whose originator was Atharvā, the son of Ādimanuṣyabrahmā of Devayuga, is discussed in great detail in the Brāhmaṇas which constitute Karmakāṇḍa of Vedic literature. While Vedas and Upaniṣads are the source books of Brahma (Ātmā) Vijñānam, Brāhmaṇās and Āraṇyakās are the source books of Karmavijñānam. Actullay these two are so intimately connected with each other in Vedic religion that they always go together, just like theory and experiment cannot be separated from each other in any branch of modern science.

The statements pertaining to Upaniṣat part and Vidhi part of Yajñavidyā treated in the Brāhmaṇas are extremely complicated and very high skill is required to have a scientific understanding of the passages. It is this fact that was responsible for the neglect of Brāhmaṇas. The westerners who are not part of this tradition hardly understood any of the secrets hidden in the Brāhmaṇas. Therefore many adverse comments on the contents of the Brāhmaṇas are found in their research literature. For example Maxmuller writes,

"The Brāhmaṇas represent no doubt a most interestingt phase in the history of Indian minds but judged by themselves as literary productions they are most disappointing. No one would have supposed that at so early a period and in so primitive state of society there could have arisen a literature which for pedantry and downright absurdity can hardly be matched anywhere .... these works deserve to be studied as the physician studies twaddle of idiots and the raving of madness."

It is such remarks that made Pandit Śivakumār Śāstrī, the Guru of Madhusūdan Ojha, sad and therefore he advised Ojha to go deep into our Ancient literature and bring out the real Vidyā hidden in it. It is needless to mention here that Ojha did succeed in bringing out the secrets hidden in the Brāhmaṇas. In fact he started his studies with the Brāhmaṇas and showed that a correct understanding of the contents of Brāhmaṇas is the only way to unfold the wisdom of Vedic sages. Particularly the Śatapatha Brāhmaṇā which is a monumental contribution of Sage Yājñavalkya, provides many clues to understand the working of the mind of the Vedic sages.

Before we go in detail into the basic concepts of Yajña Karma and its performance let us understand what Bhagavad Gītā, the most popular religious text of the Hindus has to say about Yajña Karma. Incidentally here I would like to bring to the notice of the readers the most outstanding contribution of Madhusūdan Ojha to the interpretation of the message of Gītā.

In spite of Gītā's popularity the real message of Gītā had never been properly understood. Indian and Western scholars have widely differed from each other with regard to the interpretation of the true nature of Gītā text and its purpose. (See for example the essays on Gītā in Vol II of "Cultural Heritage of India", published by Ramakrishna Mission, Calcutta). An intelligent reader who reads all these commentaries and opinions in Gītā would really get confused. He would be tempted to put the following questions and would expect clear answers for them.

1. The Gītā says,

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः । यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यत् ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥

Does not this verse mean that Gītā teaches us Jñāna together with Vijñāna and when once we learn these two subjects (vidyās) there is nothing else to be learnt. If so what is Jñāna and what is Vijñāna?

2. Every chapter of Gītā ends with the following statement :

'इति भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे ....' etc. Then the subyoga that each chapter deals with is mentioned. What is the real significance of this statement? What is the relation between the statement and the verse we have quoted in the first question?

3. What is the necessity for such a long sermon on philosophical matters in a battlefield? Arjuna has undergone regular education under good teachers and should be quite knowledgeable in our Śāstrās. Therefore if Kṛṣṇa wanted to convince him that he should fight the battle irrespective of the consequences that he might have to face, he could have simply told him,

a) Ātman cannot be destroyed by weapons.
b) It is the body that perishes and not the Ātman. Therefore a wise man should never be worried about the destruction of the body, since the body will have to meet with death sooner or later.
c) Even if you are not convinced that Ātman never dies, as a Kṣatriya your svadharma commands you to fight and conquer or perish in the battlefield. You should treat pleasure and pain, gain and loss, victory and defeat equally and get ready to fight. Thereby you will not incur any sin.

That is all. Arjuna would have been convinced with the above reasons and would have simply obeyed Kṛṣṇa's advice or even orders. It would therefore appear that such a long sermon as what Gītā is, might have served some other purpose. What is that?

4. Why is Kṛṣṇa's sermon to Arjuna called Gītā? Why again is it called Bhagavadgītā? What is the relevance of the word Bhagavān in the name of the text?

5. We know that Gītā is a Śāstra. Then how does it become Upaniṣat? What is the meaning of the word Upaniṣat here? Obviously Gītā as a post Vedic text cannot claim the position of Upaniṣads like Tattirīya or Kaṭha.

6. What does the word 'Yoga' mean in Gītā? Can we understand it in a scientific way?

7. The word 'Brahmavidyāyām' is used at the end of each chapter. When Brahmavidyā has already been dealt with in Vedas, Brāhmaṇas, Upaniṣads and also in Brahmasūtrās, where is the necessity of treating it in Gītā which is a sermon given in the battlefield, where Arjuna is engaged in a fight with Kauravas who constitute the embodiment of Adharma? In other words, What is the relevance of teaching Brahmavidyā in Gītā?

8. The author of Gītā is said to be Kṛṣṇa. Who is this Kṛṣṇa? Is he a man endowed with divine powers? Is he Īśvara himself? Or is he Cidātmā (Avyayātmā) who is the witness to all activities and who in a much smaller form resides in our हृद्देश and witnesses everything that goes on in the human system? The word 'अहम्' occurs in Gītā more than hundred times and is used by Kṛṣṇa himself in the various chapters. Sometimes he would speak as a human being. On some other occasions he speaks as Īśvara who is the ruler of this Viśva. And yet there are occasions where Kṛṣṇa speaks as pure Ātman. Thus there is difficulty even in understanding the true nature of the author of Gītā.

It is in the above context Madhusūdan Ojha's commentary on Gītā should be viewed. It is unique in many respects. With his encyclopaedic knowledge of the entire cross section of our ancient literature and with his razor sharp intellect Ojha brings out many secrets of Gītā which no other commentator has touched. By going through his commentary carefully one gets deep insight into the nature and purpose of Gītā.

The Message of Gītā.

Ojha's approach to the study of Gītā was entirely different. He declares that the historic context of Gītā is the least important for us. Mahābhārata is Jñāna

Vijñāna śāstra and Gītā is a part of it. We have already explained in earlier chapters what is Jñāna and what is Vijñāna. We know that Prajāpati has two forms. One is anirukta(unmanifest) and the other is nirukta form. The Nirukta Prajāpati is called Ṣōḍaśī Prajāpati and he is everything for us. He has two facets viz. Jñāna and Kriyā. His original form was pure Jñāna and he has manifested himself in the form of this Viśva which is nothing but an exhibit of his Vijñāna aspects. With his Jñāna he has percolated into every aspect of this Viśva. Put in another way jñāna refers to understanding Ātman or Brahman and vijñāna refers to understanding the various manifestations of Brahman which constitute everything we see in the Universe. Brahma and Karma or Jñāna and Kriyā constitute this Viśva and it is the source of Jñāna and Vijñāna for us. Ātmajñāna and KarmaVijñāna i.e. Parā Vidyā and Aparā Vidyā are the two aspects of Vidyā and Lord Kṛṣṇa promises to teach Arjuna in Bhagavadgītā. Keeping in mind that Jñāna and Vijñāna concern both the individual and the Viśva, we may say that Kṛṣṇa promises to teach Arjuna everything that one should know about oneself and his entire surroundings. In fact Vedas and all our Śāstrās deal with Jñāna and Vijñāna in some way or the other.

Ojha says that it is most unfortunate that because the scholars have viewed Gītā in its historical background, they have missed its Vijñāna aspects as well as the Vidyās it preaches. Because it occurs in Mahābhārata they have missed its real purpose. He says in his bhāṣya,

अपश्यतामार्षदृशां विपश्चितां वेदार्थतात्पर्यमजानतां सताम् ।
स्वबुद्धिक्लृप्तानि मतानि भिन्नवद् भवन्ति सत्यं तु न तेषु विद्यते ।।
निरस्य गीतेयमपूर्णमात्मनि ज्ञानं जनानामकृतात्मनां ततः ।
आत्मानमेकं श्रुतिसिद्धमव्ययं प्रदर्शयत्यार्षदृशा समीक्षितम् ।।

In other words, people are not able to get the true meaning of Veda mantras as conceived by our sages who had superhuman capacity to probe into the secrets of Nature. As a result people create their own meanings and set up different schools of thought. There is no truth in what they talk. Gītā tries to remove the imperfect knowledge of these people on the true nature of Ātman and highlights the single Avyayātmā which the Vedic seers have established through their mantras as the single Ātmā to be understood and sought after (ज्ञातव्य: अन्वेष्टव्यश्च). In other words through Gītā Vyāsā establishes firmly the Advaita nature of Ātmā (एकमेवद्वितीयं ब्रह्म; परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति) which has been explained briefly by the Vedic seers in their mantras.

Ojha deals with Gītā at a much higher level than what others adopted. His approach is stated below.

1. Forget the historical background.
2. Concentrate on the Vidyās which are full of Jñāna and Vijñāna .
3. Link them up with the Vidyās available in Vedas, Brāhmaṇās Upaniṣads in a condensed form. Because these Vidyās which are already available in Vedas, have been elaborated in Gītā, this text is called Gītā (पूर्वं केनाप्युपदिष्टस्यार्थस्य पुनरुपदेशो गानम् । स्वल्पकायस्य सतो वाग्विन्यासस्य विताने 'गायति' शब्दस्य विवक्षितत्वात् । - ओझा). Because Kṛṣṇa has all the qualifications of being a Bhagavān, his Gītā is called Bhagavadgītā. What is the meaning of Bhagavān? Well, when the Lord casts off the cover of Yogamāyā, his Avyaya form which constitutes pure Jñāna or Vidyā comes to the forefront automatically. He now exhibits all the six 'bhagas'. What is bhaga? The Avyaya Puruṣa wields many powers (śaktīs) and all these six kinds of powers go under the name 'bhaga'.

"ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ।।"

What is Aiśvarya ? Ojha defines:

अणिमा, महिमा, गरिमा, लघिमा, प्राप्तिः, प्राकाम्यम् , ईशित्वम् , वशित्वमित्येता अष्टौ योगसिद्धस्य ऐश्वर्याणि । - ओझा.

अणिमा is the capacity to take any minute form of life.

महिमा is the capacity to take any big form.

गरिमा is the capacity to assume any heavy form.

लघिमा is the capacity to assume very light form.

प्राप्तिः is capacity to attract things far away and acquire them.

प्राकाम्यम् is capacity to win over all the five elements, enter into them and get out of them at will.

ईशित्वम् is capacity to indulge in superhuman activities.

वशित्वम् is capacity to exercise control over all things.

The person who possesses all the 'bhagas' is called Bhagavān.

Rāga and dveṣa (desire and hatred), sammoha (bewilderment), aśmitā (absence of proper understanding) and abhiniveśa (desire to continue to be what one is) are termed as avidyābuddhis. Vairāgya (detachment), Jñāna, Aiśvarya and Dharma are termed as Vidyā buddhis according to Sāṅkhya school. The union of these four Vidyā buddhis with the vidyā part of Avyayātmā constitutes

Buddhiyoga. By means of buddhiyoga it is possible to remove the cover on Avyayātmā (which is by nature of vidyā form) created by the wrong doings of the individual caused by avidyā buddhis.

Vairāgya removes rāga and dveṣa. Jñāna removes sammoha. Aiśvarya removes aśmitā and Dharma removes abhiniveśa and the Avyayātmā now shines with its natural lustre (jyotis) when the darkness (tamas) caused by avidyā buddhis is removed. The Vijñānātmā takes on the bhagas and reveals itself in the individual so that he becomes Bhagavān in the real sense of the term. His Ātmajyotis shines in its natural light revealing the unobstructed natural form of Avyayātma which is Vidyā.

In the Smṛti the word 'Bhagavān' is defined in a slightly different way. It says,

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ।। (स्मृतिः)

In other words, Bhagavān is one who is conversant with creation, destruction, appearance and disappearance of different forms of bhūtās as well as vidyā (knowledge which ensures mōkṣa) and Avidyā (knowledge which drags one into worldly pleasures and sufferings).

Kṛṣṇa gets the name Bhagavān because he was the first teacher in this Jagat who preached and taught four kinds of Buddhiyoga. Though there are others like Veda Vyāsa who also come under the class of Bhagavāns, in the opinion of Veda Vyāsa and some other Rṣīs, Kṛṣṇa alone is qualified to be called 'अच्युत भगवान्'. What is 'अच्युतत्व' ? Well, it is a quality possessed by a person in whom 'भगवत्व' is established in full measure and remains with him always.

Because Gītā explains the Upaniṣats (basic underlying principles) of all Karmas,it is called Upaniṣat. (cf. यदेव विद्यया श्रद्धया उपनिषदा करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति । – छा.उप)

Ojha adopts the above methods of studying Gītā and picks up pearls and throws before us. It is for us to pick them up and make ourselves richer. This drives us to go to the original texts of our great sages and acquire many more gems than what we got from Ojha. This is the ideal method of evolving into a human being of a higher order. What does Gītā teach us? Let us go to Ojha and get the reply from him. Yes, here it is.

आत्मयोगमथात्मानमात्मधातुद्वयं पृथक् । धातुसाम्यं बुद्धियोगं चातुर्विद्यं त्रिवीर्यकम् ।।१ ।।

शोकस्य कारणं यच्च यच्च शोकनिवारणम् । यथा चेश्वरसाधर्म्याज्जीवोऽयं भगवान् भवेत् ।।२ ।।

इमान् दशविधानर्थान् गीता शिक्षयतीह नः । एतान् सम्यग् विजानान आत्मदर्शी सुखी भवेत् ।।३ ।।

All the above ten topics have been descussed in clearest terms by Ojha in the first kāṇḍa of his bhāṣya which he names as Rahasya kāṇḍa. To state them briefly, they are,

1. Gītā is both Ātmajñāna Śāstra as well as Yogaśāstra. It is Yoga Śāstra because it teaches Buddhiyoga and Buddhiyoga involves both Jñānayōga and Karmayōga.
2 Ātma is Puruṣa with three components viz. Kṣara Akṣara and Avyaya.
3. Vidyā and Vīrya are the two dhātus(components)of Ātmā.
4. Samatva is the balanced state of Jñāna and Kriyā in Ātmā.
5. The union of Vidyābuddhi which is a bhakti (organ) of Vijñānātmā with the Vidyābhakti of Avyayātmā is called Buddhiyōga.
6. Cāturvidyam (Vidyā quartet) consists of Avyaya Vidyā (Paravidyā), Aparā vidyā, Buddhiyōga and Samatva.
7. Brahma, Kṣara and Vit are the three Vīryas.
8. Śoka (suffering) is caused by the imbalance in the Vidyā and Karma components of Ātmā.
9. Śoka is removed by Ātmājñāna and Karma performed without expecting any reward (Niṣkāmakarma)
10. When the Vidyābuddhis are firmly established in the Ātmā, it means that it has attained Īśvarahood.

Ātmāyoga takes place when Avidyābuddhis in the Ātmā are eradicated by the firm establishment of Vidyābuddhis in it. In that state Avyayātma shines with its natural splendour. The realisation of Avyayātma in this condition is the highest state to be attained by the Jīvātmā.

At the end of the first kāṇḍa, Ojha converts the contents of Gītā into four Vidyās, twenty four Upaniṣads and one hundred and sixty four Upadeśās and presents them Vidyawise and Upaniṣatwise.

In the second kāṇḍa named Āscāryarahasya kāṇḍa Ojha investigates the use of the word 'अहम्' in Gītā and declares that they refer to three different Kṛṣṇās according to the context. They are essentially Jīvāvyaya, Īśvarāvyaya and Viśuddhāvyaya and they are presented to us as (1) Kṛṣṇa of human form by name Vāsudeva who was a teacher of yogas, (2) Kṛṣṇa, the Īśvara who is of divine form and who resides in Parameṣṭhī gōlōka and is Satya and (3) Kṛṣṇa identified with Parabrahman and who resides in every being as Avyayātmā or Sarvāntarātmā. Accordingly Ojha deals with Mānuṣakṛṣṇa Rahasyam, Divyakṛṣṇa

Rahasyam and Gītākṛṣṇarahasyam separately in this kāṇḍa and brings out many details which many of us are not aware of.

In the last section of Ācārya kāṇḍa Ojha establishes that all the three Kṛṣṇas merge into one Kṛṣṇa who represents विशुद्ध अव्ययात्मा. The Advaita concept of the Maharṣīs gets well established in the process. (परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति ।)

In the third Kāṇḍa named शीर्षकाण्ड or मूलकाण्ड Ojha gives the full text of Gītā and identifies the individual verses containing the Upadeśās and presents them Vidyāwise and Upaniṣadwise. Ojha had planned a fourth Kāṇḍa entitled Hṛdayakāṇḍa to give detailed commentary on the one hundred and sixty four Upadeśās but cruel death snatched him away from our midst when he began this work.

I have edited all the three Kāṇḍās with notes and Introduction in English and all these have been published as a single book entitled Essence of Bhagavad Gītā by Rajasthan Patrika ltd., Jaipur in 1999. I am sure the readers of the brief account of Gītā given above will be tempted to go to the original text of Ojha and enjoy his analysis of Gītā. The reader will not find the details present in it in any other commentary on Gītā. However our present interest in Gītā is to find out how Gītā interprets the statement 'यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म '.Therefore we shall straight away pass on to discuss it.

Gītā's Interpretation of यज्ञकर्म

Arjuna gets confused by the exposition of the Lord on Sāṅkhyaniṣṭhā and Jñānayōga as part of Rājarṣividyā which consists of eight Upaniṣats and fifty Upadeśās. In the first Upaniṣat, the Lord says that those who practise Sāṅkhyaniṣṭhā or Jñānayōga should not be affected by śōka. However in both these cases giving up Karma is not proper. Expanding this Upaniṣat into Upadeśās, the Lord says,

1. The pure Avyayātmā is beyond all dharmas. But when it is creation oriented, it gets into the activity of creation and destruction with the help of the kalas it develops. In this process the Avyayātmā has to take and leave many bodies as part of its nature. The wise man should not worry about this.
2. When the Avyayātmā takes over a body, along with the body, Prajñānamātrā, Prāṇamātrā and Bhūtamatra reach the Avyayātmā and produce sukha and dukha and that cannot be prevented. But since they come from outside, they cannot affect the Avyayātmā and therefore one

should not care for them. When he practises this attitude for a long time he becomes indifferent to sukha and duhkha and views everything with equanimity. Under such conditions there is no chance of Avidyā entering the Avyayātmā. In effect he realises his Avyayātmā's Amṛtatva.

3. When Avyayātmā takes on a body, the wise man clearly knows what is Asat and What is Sat. He knows that it is the śarīra that is subject to destruction and not the Avyayātmā which neither undergoes change nor destruction. Therefore he should not worry about the destruction of the body.
4. Śarīra which is subject to destruction is something which is attached to the Ātmā and it is not a part of it. Though birth and death affect the man, these do not affect Avyayātmā which cannot undergo destruction. Therefore a wise man has no cause to worry. Avyayātmā develops its Prakṛti part which is Mahadakṣara which forms the source for the creation of all bodies. Birth and death are natural to them and that should not cause any worry to the wise man.
5. The Avyayātmā cannot be affected by the guṇās of the five bhūtās. Therefore the question of destruction does not arise for it . Therefore the wise man should not worry about the loss of the body.
6. It is Karmātmā's nature to undergo birth and death and this cannot be prevented. So a wise man has no worry.
7. The coexistence of body and Ātmā (saṅgī and asaṅgī) means coexistence of Asat and Sat. This is really a great wonder which cannot be understood. But we know that Ātmā cannot be destroyed and therefore the wise man should not worry.

The second Upanisat of Rājarṣividyā is:

Buddhiyōgīs should not be interested in the fruits of Karma. Under no circumstances Karmas can be given up. Here there are seven Upadeśās. They are,

1. Buddhiyoga has several merits.
2. Vaidika Karmayoga does not favour Buddhiyoga. It does not also insist on the decisive state of mind and has many ramifications. A Karmayōgī is interested in the fruits of Karma and is affected by the three gunas. Since he is very much interested in the fruits of karma, this yoga is very unpopular among wise people.

3. Interest in rewards of karma leads to attachment and therefore leads to bondage. Therefore Karmayoga practised for rewards ultimately ends up in grief. But when karma is done without interest in the rewards, it amounts to Buddhiyoga and therefore will not cause any duhkha. On the other hand it gives such benefits that will ultimately lead the Ātman towards Mukti. It is therefore considered as a very desirable yoga.
4. The person who has a steady mind and a mind free from ignorance is fit for practising Buddhiyoga.
5. Steadiness of mind (Sthitaprajñatā) is the first trait that has to be developed for success in Buddhiyoga.
6. Those who constantly indulge in wordly matters develop vāsanās which lead to attachment. But this is an enemy of Buddhiyoga.
7. Buddhiyoga requires giving up desire and hatred. This means absence of attachment and therefore the buddhi is clear and free from any pollution. This type of Buddhi ultimately leads to Brahman state.

All the above Upadeśās of the Lord are contained in Chapter two of Gītā. It is at this stage Arjuna got confused and asks the Lord,

ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन । तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ।। (3.1.गीता)
व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे । तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ।। (3.2)

In other words Arjuna asks the Lord why he is being pushed to karma when Jñānayōga which involves the proper functioning of buddhi is superior to Karmayoga. He says that he is getting confused and therefore requests the Lord to clear his doubts and guide him in one path i.e Karmayoga or Jñānayōga, whichever the Lord thinks is the right one.

Arjuna's doubts are fully justified. Therefore the Lord begins to clear his doubts. To start with he says,

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ । ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ।। (3.3)

According to the Lord, there are two clear paths which lead to emancipation of Ātman. One is pure Jñānayoga which does not involve any karma and another pure Karmayoga is which there is no major role for Jñāna. This is the general belief of people. The former is called सांख्यनिष्ठा and the latter is called. योगनिष्ठा. But according to the Lord, सांख्यनिष्ठा should be कर्मग्रहणलक्षण सांख्यनिष्ठा and योगनिष्ठा should be कामनापरित्यागलक्षणा योगनिष्ठा. In other words Karmayoga is as important as Jñānayōga. But Jñānayōga which advocates completely giving up Karma and Karmayoga which is accompanied by desire for rewards should be discarded

according to the Lord. In other words what the Lord recommends is Buddhiyoga which is characterised by सांख्यनिष्ठा or Jñānayōga which is accompanied by कामनापरित्यागलक्षण कर्म (i.e. Nivṛtti Karma). He says,

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥

Later also He says in the fifth chapter,

संन्यासः कर्मयोगश्च निश्रेयसकरावुभौ । तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥ (5.2)

Here the Lord prefers निष्कामकर्मपरिग्रहलक्षण योगनिष्ठा to कर्मसंन्यासलक्षणज्ञाननिष्ठा. Therefore in order to impress on Arjuna that Karma prescribed by the sages can never be given up even when one is practising Jñānayōga. The Lord puts it in various ways in the whole of Chapter 3. In Chapter 2, He has already convinced him that since Ātmā is Jñānakarmamaya, it is Buddhiyoga that combines Jñāna and Karma that is most beneficial for elevating the Ātmā. He also made it clear to him that Buddhi and Jñāna do not mean the same thing. Probably Arjuna's confusion is partly due to his thinking that buddhi and Jñāna are the same thing.

The Upaniṣat that is preached in the third chapter is named by Ojha as 'बुद्धियोगिनः कर्मपरित्यागानौचित्योपनिषत्'. Elaborating it into seven upadeśās, The Lord says,

1. For the sake of establishing the practise of Buddhiyoga the relative merits of Karmayoga and Karmasanyāsa have to be examined.
2. Karma cannot be given up because,
   a) Naiṣkarmyasiddhi is possible only through karmas (Nivṛtti karmās)
   b) Karmasanyāsa does not have any merits.
   c) Karma cannot be given up easily.
   d) Karma is an essential component of our Ātman and therefore doing Karma is a part of our nature.
   e) Karmayoga practised without any attachment has many merits.
   f) Between undertaking Karma and giving up Karma, the former is to be preferred on the basis of merit.
   g) Without Karma we cannot manage even our day to day life.
   h) Karma is part of our nature and can never be avoided.
3. Yajña karma does not bind us if performed without any attachment. Therefore it has to be necessarily done. Because of its merits it cannot be given up.

4. Karma done without interest in results and with non attachment does not bind us and therefore is good. People who find happiness in themselves never get attached to worldly matters. Their contacts with external world do not build vāsanās or bhāvanās in their Ātman. Even for these people karmas which nourish their Ātmajñāna cannot be given up.
5. Our day to day life in this world involves dealing with all sorts of people and managing our duties. This is called lokasangraha. This karma cannot be avoided. If this is done properly, it does not bind us and does not cause any attachment. Therefore this Karma cannot be given up.
6. Karma is a part of our Ātman. This karma should be done without ego. We should not get ourselves attached to the results of karma. We should never get the feeling that we are doing it. In this state the karma does not bind us. Since this is part of our nature it cannot be given up.
7. The Lord is totally against Karmaparityāga.

Karma can broadly be divided into three categories.

1. अनिवार्यकर्म (Karma which cannot be given up)
2. अबन्धनकर्म (Karma which does not bind us.)
3. बन्धनकर्म (Karma which binds us and produces vāsanās in the Ātma.)

Here we are mainely concerned with अबन्धनकर्म to which category यज्ञकर्म belongs. The relevant verses in Gītā in this connection are given below.

यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः। तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ (3.9.)
सहयज्ञाःप्रजाःसृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः। अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ (3.10.)
देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः। परस्परं भावयन्तः श्रेयःपरमवाप्स्यथ ॥ (3.11.)
इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः। तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः॥ (3.12.)
यज्ञशिष्टाशिनःसन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः। भुञ्जन्ते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्॥(3.13.)
अन्नाद् भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः। यज्ञाद् भवति पर्जन्यो यज्ञःकर्मसमुद्भवः॥ (3.14.)
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् । तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम्॥ (3.15.)
एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः। अघायुरिन्द्रियग्रामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ (3.16.)

In other words Kṛṣṇa tells Arjuna,

1. All karmas other than Yajñakarma bind the man and produces vāsanās in the Ātmā. Yajñakarma done with no attachment to rewards does not bind the man but elevates him (i.e. his Ātmā). Therefore Yajñakarma should not be given up.

2. In the beginning Prajāpati produced Prajās only through Yajña. He told them that if they adopt this they can also become wealthy.Yajña will bestow on us all that we want. He asks us to please the Devas through Yajña and they in turn will bless us and give us what we want. If we give the Devatas ,their share of food and then feed ourselves on whatever remains we will get rid of all ills and sins. Because Karma has its origin in the all pervading Brahman and Brahman is firmly established on Yajña it is necessary that man follows the foot steps of Brahman (Prajāpati) and gets well oriented towards performance of Yajñakarma which will bring prosperity to him in this world as long as he lives and assure him eternal bliss in the yonder world after his death. But what is essential is that, this Yajñakarma to be अबन्धनकर्म, detachment from rewards in absolutely essential. We should go beyond the three guṇas because all desires originate from them. It is निस्त्रैगुण्यता in all our Vaidika Karmas that will ensure its अबन्धन nature. The Lord has already told Arjuna about this in the second chapter.

त्रैगुण्यविषया वेदा: निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन । (2.4.5)

Yet true to the statement in Chāndōgyōpaniṣat viz. 'यदेव विद्यया श्रद्धया उपनिषदा करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति', rewards will result from Yajñakarma as a natural consequence because, the preservation of Natural processes in their prestine form will certainly bring rewards not only to the individual but also to all living beings. In the following pages we will understand more about this as we unfold the secrets hidden in Yajñakarma.

Chapter II - Basic Concepts and Plan and Performance of Vedic rituals

Introduction

The evolution of the yajña concept of our ancients, as such, is not difficult to understand. The Āryans were very keen observers of Nature.They saw the Sun,the prime life giver on the earth and the stars appearing on the firmament and moving systematically without any change in their lustre. They contrasted their ephemeral existence with the unchanging nature of the Sun and the stars and attributed some type of immortality (Amṛtatva) to the celestial bodies as opposed to their mortal nature. They understood the power of time measured in

terms of the apparent motion of the Sun,planets and stars in the sky, the seasons and their attendant features coming in an orderly fashion and their cycles. The importance of Agni was recognised by them and they worshipped it as the principal God in three forms viz. Agni of the earth (Pārthivāgni) Agni of the middle region (antarikṣa playing important role in rainfall / thunderstorm and associated phenomena of the atmosphere) and the Sun god of the heavens above. It did not take much time for them to realise that the orderly functioning of the Sun god and the gods of the atmospheric phenomena, especially rain god, was essential for their very existence and then their prosperity. From a stage of offering prayers they passed on to the next stage of speculating about the origin of the solar system and of the life on earth.In these speculations they struck at one important concept viz. that the Sun and the stars should be fed by some food of divine origin which maintains their brightness and shape and is therefore responsible for their being immortal.

Basic concepts of yajña

The yajña concept of the Āryans has its origin in this principle of feeding Agni with Soma. According to them the entire universe is created and sustained on the Agni-Soma interaction principle (Agniṣomīyam jagat). Agni is referred to as annādā (eater of food) and Soma as anna (food). They imagined that Soma is a white sticky substance concentrated in the milky way and the Sun and stars feed on it to maintain their brightness and shape. The following ṛks are relevant in this context.

स वाजी रोचना दिव: पवमानो विधावति । रक्षोहा वारमव्ययम् ।। (ऋ . वे 9.37.3)

This Pavamana Soma runs forth to the luminous heaven.

स त्रितस्याधि सानवि पवमानो अरोचयत् । जामिभि: सूर्यं सह ।। (ऋ.वे.9.37.4)

From the Yajñavedi of Trita (Ṛṣi), the Soma reaches the Sun and makes him shine.

सत्यनोत्तभिता भूमि: सूर्येणोत्तभिता द्यौ: । ऋतेनादित्यास्तिष्ठन्ति दिवि सोमो अधिश्रित: ।।

सोमेनादित्या बलिन: सोमेन पृथिवी मही । अथो नक्षत्राणामेषामुपस्थे सोम आहित: ।। (ऋ.वे.10.85.1,2)

The earth is supported by Satya. Surya supports the heavens. Ṛta (Soma in the ṛta state) supports Sūryas. This Soma is established in the heavens. The Ādityās derive their strength from Soma. The Soma is placed in the lap of the milky way (which is nothing but an assembly of stars). Etc. etc.

The Soma of the heavens finds its way to the atmospheric region of the earth through the Sun's rays and takes part in the thunderstorm phenomena

there. It reaches the surface of the earth along with rain and feeds the vegetation on the earth. It is also responsible for the origin of life on earth. Many aspects of the nature of Soma as well as its role in the creation process have already been discussed in the previous volume. According to the Vedic sages whether it is birth of the solar system or occurence of rainfall or the birth of a child or plant, the process at work is Yajña in which a substance of the Soma category is absorbed or consumed by or intercourse with, a substance of the agni category. This has been a basic and important concept that runs through the entire Vedic, Brāhmaṇic and Upanisadic literature. The sum and substance of the concept is contained in a verse in Gītā which says,

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः । अनेन प्रसविष्यध्वं एष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ।। (गीता 3.10)

"Having created the prajās together with Yajña, Prajāpati told them, 'procreate by using this process (yajña) and let it bestow on you whatever you want".

The very first cosmic yajña was believed to have been performed by Prajāpati (Puruṣa) in which he created the universe out of himself and became one with it (तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्). The creation took place at two levels, firstly in the plane of thought (Veda) and then on the plane of matter and brought into existence all that we see around us, the earth and the living beings on it. Thus the yajña became the sacred act of the Devas or gods of Nature and then also for men on earth (cf. 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।' - R.V.), who wanted to plan and perform their rituals in the same way as was done by the Devas. (देवाः यदकुर्वन् तदहं करवाणि). It was therefore necessary that the terrestrial sacrifices performed by men should have all the details of those taking place in Nature.

To look at it in a different way, if the yajña performed by gods result in the birth of the solar system, the occurence of seasons, rainfall and all types of life on earth, it logically follows that man whose prosperity and even whose very existence depend on the orderly behaviour of all natural phenomena, develops a sense of gratitude and respect for the gods and in his own way develops a technique for expressing his gratitude. This technique resulted in the elaborate rituals which not only enabled him to propitiate the gods for enjoying all the fruits of Nature in this world as well as ensuring eternal bliss after death, but also afforded him a method by which he could demonstrate to posterity his concepts on cosmology and life sciences. In these demonstrations the atmospheric phenomena are given due importance. Particularly since rainfall was essential for production of food many of the rituals were intended for ensuring the timely occurrence of rainfall in sufficient measure.

'ओ श्रावय, अस्तु श्रौषट् , यज ये यजामहे, वौषट्' which were uttered by the priests before making the offerings to gods in Agni, was a direct appeal to them for rains. The Śatapatha Brāhmaṇa says,

'ओ श्रावयेति देवाः पुरोवातं ससृजिरे। अस्तु श्रौषडित्यभ्राणि समप्लावयन्। यजेति विद्युतम् । ये यजामहेति स्तनयित्नुं वषट्कारेणैव प्रावर्षन् । (श.ब्रा.1.4.3.)

In other words, the Devas produced easterly winds by uttering 'ओ श्रावय'. They brought the clouds by uttering 'अस्तु श्रौषट्'. They produced lightning by uttering यज and thunder by uttering ये यजामहे. When they said 'वौषट् ' the rains fell.

It should be noted here that in extreme northwest India and adjoining Pakisthan the monsoon is brought by the easterlies. Special rituals like Kārīriṣṭi were performed whenever drought conditions prevailed. In the Soma yāga the omentum of the goat is smeared with ghee and is held in fire with two sticks. The Śathapatha Brāhmana says,

"अथ स्रुवेणोपहत्याज्यम् । अध्वर्युर्वपामभिजुहोत्यग्निराज्यस्य वेतु स्वाहेति तथो हास्यैते स्तोकाःशृताः स्वाहाकृता आहुतयो भूत्वाग्निं प्राप्नुवन्ति ।।"

"अथाह स्तोकेभ्योऽनुब्रहीति । स आग्नेयी स्तोकेभ्योऽन्वाह तद्यदाग्नेयी स्तोकेभ्योऽन्वाहितः प्रदाना वै वृष्टिरितो ह्यग्निर्वृष्टिं वनुते स एतैः स्तोकैरेतान्स्तोकान्वनुते तऽएते स्तोका वर्षन्ति तस्मादाग्नेयी स्तोकेभ्योऽन्वाह यदा शृता भवति ।।२२।।" (श.ब्रा. 3.8.2-21,22)

Which means "Thereupon the Adhvaryu having taken the ghee with the spoon pours it on the omentum saying 'May Agni graciously accept the ghee; svāhā, He then says to Maitrāvaruṇā, 'Recite to the drops'. He recites to the drops verses addressed to Agni. The reason why he recites to the drops verses addressed to Agni is that rain originates from gifts made from the earth. From here Agni obtains (rain) drops and from those drops (falling from the omentum) he obtains rain drops and these fall as rain. Therefore he recites to the drops verses addressed to Agni".

Here we can reasonably infer that the Adhvaryu imagines that in his yajña, the omentum represents the overcast sky and the drippings from it, the rain drops. The statements in Gītā and Manusmṛti support the above idea.

यज्ञाद्भवति पर्जन्यः पर्जन्यादन्नसंभवः । (भ.गी.3.4)

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठति ।आदित्याज्जायते वृष्टिः वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ।। (मनुस्मृति 3.76)

A third way of looking at the yajñakarma is based on the belief of the Vedic sages that the phenomena of the atmosphere viz. seasons, winds, rainfall etc. giving rise to life on the earth is the result or pravargya (oozed out) portion (उच्छिष्ट भाग) of the Yajña performed by Prajāpati which means a constant loss of

Yajña retas of Prajāpati. In order to compensate for the loss (kṣatipurāṇa) sacrifices are performed in which the performer attuning himself mentally to the cosmic yajña gives his respectful offerings to gods and imagines that he puts back into the atmosphere whatever is lost by Prajāpati or his representatives, the Devas (gods of Nature). By this give and take process the yajña cycle of the Universe is imagined to be maintainted. The following statements of Gītā substantiate the above idea.

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः। परस्परं भावयन्तः श्रेयःपरमवाप्स्यथ ।।
इष्टान् भोगान् हि वो देवाः दास्यन्ते यज्ञभाविताः। तैर्दत्तानप्रदायैभ्यःयो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ।।
भ.गी. (3.11.12)

To put it another way the origin of life on earth is Sun's radiation and rainfall. The Sun is constantly shedding its heat to the earth and the life giving Soma particles are coming down constantly through rainfall. It is natural for any intelligent man to think that unless there is some sort of cycle by which what is lost from above is returned in the reverse direction, this activity cannot be maintained. The Vedic Ṛṣīs discovered the yajña cycle in which through yajña karma, they wanted to put back into the atmosphere with great reverence, the particles of Soma category like fuel, food, ghee (replica of retas), omentum of goat etc by which the Soma content above is replenished and rainfall and regeneration of life are ensured on the earth. Just like we are careful not to cause any damage to the environment for the proper functioning of the rainfall cycle, our ancients believed in putting back into the atmosphere what they got from it so that the life cycle goes on wothout break. It is relevant to point out here that the Sudarśana Cakra in the hand of Viṣṇu who is the embodiment of yajña is nothing but a replica of yajña cycle in which Agni constantly goes up and becomes Soma and Soma comes down and feeds the Agni. It is representative of अग्नीषोमीय यज्ञचक्रम्. (See Appendix II of our book 'Essence of Bhagavad Gītā' titled सुदर्शनचक्रविज्ञानम्).

The plan and performance of Vedic rituals

From what we have seen above, it is easy to infer that the Vedic seers sincerely believed that their prosperity is totally dependent on their capacity to live in tune with Nature. They correctly understood that the prosperity and richness of Nature that we see around us is due to the various yajña processes which take place in Nature. Therefore to ensure their prosperity in life the yajñas which they planned as part of their karma had necessarily to be in conformity with what is taking place in Nature. In this process the Vedic seers discovered

hundreds of yajñas which take place in Nature which they named Prakṛti and each of the yajña they planned for performance and which they called Vaidha yajña or Vikṛtiyajña corresponded to Prakṛti yajña i.e. yajña that occurs in Nature. Since Prakṛti yajña takes place at all the three levels viz. Ādhidaivika Ādhibhautika, and Ādhyātmika levels, the Vaidha yajñas also pertained to all the three levels. From our points of view our interest in Yajñavidyā is centred on two aspects of it, viz.

1. Understanding the relation between Prakṛti yajñas and Vaidha yajñas.
2. A scientific understanding of the various statements in the Brāhmaṇās pertaining to Vidhi (rules)aspects and the arthavāda aspects which deal with how and why of the procedures adopted in the performance of the Vaidha yajñas. Particularly the arthavāda portion is full of ākhyānas which have never been understood properly. In this task the works of Madhusūdan Ojha become extremely useful to us.

We classified the Yajñas occuring in Nature into three categories viz. 1. Ādhidaivika Yajña, 2. Ādhibhautika Yajña and 3. Ādhyātmika Yajña. The first one is the manifestation of divine forces which resulted in the creation of the Universe. The second one pertains to yajña processes occuring on the earth resulting in the creation of matter and material va-tus on earth. The third one pertains to the sustenance of individual living beings and the associated yajñas. The first one is connected with prāṇa, the second one with bhūta and the third one with prāṇi. Among the Ādhidaivika yajñas, the yajña which resulted in the birth of the Sun, the moon and the earth out of primordial substance and their influence on the earth and its living beings is the most important for us. The 190th Sūkta of the tenth mandala of Ṛgveda says,

"ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत । ततो रात्र्यजायत ततःसमुद्रोऽर्णवः ॥१॥
समुद्रादर्णवादधि संवत्सरोऽजायत । अहोरात्राणि विदधुर्विश्वस्य मिषतो वशी ॥२॥
सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीश्चान्तरिक्षमथो स्वः ॥३॥" (ऋ.वे. 10.190.1-3)

Prajāpati with his Prāṇa (ṛsprāṇas) did tapas and laboured with his vāk part to produce Subrahmatatva which is also called Ṛta-Satya Atharvabrahmatatva and which formed the root substance from which Satya Svayambhu and Ṛta Parameṣṭhī came into existence. The Ṛta tatva enveloped the Satya tatva and that resulted in the night which was characterised by darkness. The Arnava samudra came into existence and in the midst of it, Samvatsarāgni came into existence which gave rise to division of night which was of Soma form and day which was of Agni form. It is this Agni that later became the Sun and Soma

became the moon. Then the trilokī consisting of Pṛthivī, Antarikṣa, and Dyau and then the Svarloka above it called Āpoloka (अस्ति वै चतुर्थो लोक आप: – ब्रा) came into existence. This is the story of the birth of the solar system (Sun - moon - earth system) characterised by Samvatsara (apparent annual motion of the Sun in the sky) day, night, śukla pakṣa, kṛṣṇa pakṣa, seasons etc as understood by terrestrial beings. It is this Samvatsara Yajña that goes on in Nature, and that is responsible for birth and sustenance of life on earth. The word Samvatsara represents both time and also Samvatsarāgni which is centred in the Sun and which spreads its influence over the entire Solar system. This yajña is conducted by Saura Prajāpati who is the initiator of all creative processes in the solar system.

On the earth Agni Soma interactions take place because of the advance of snow line (Soma) towards southern latitudes during the winter and advance of Agni (heat) towards northern latitudes during summer. These produce the various seasons on the earth. The creation of all vastus on the earth takes place because of the predominance of Soma in the Agni - Soma interaction in which Agni is over powered by Soma (vāk).

At the Ādhyātmika level, the conversion of food into rasa and then prāṇa again and again is a Yajña (अन्नोर्क्प्राणानामन्योपरिग्रहो यज्ञ:). Again the coordinated functioning of manas, prāṇa and vāk (speech) is another yajña (वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरिक्रमो यज्ञ:). There are many other Ādhyātmika yajñas which we have covered earlier in our books (See our book Brahmavidya Rahasyam, Vol. 2, pp. 159).

In Nature the Samvatsara yajña is performed by Prajāpati who is aided by devas like Agni, Vāyu, Sun etc. who are no other than the forces of Nature. Just like in prakṛti yajña, the devas have assigned roles, in the same way, in the Vaidhayajña performed by men, ṛtviks are employed and they aid the yajamāna in the ritual and they have assigned roles in the yajña. In Volume I we have already introduced them to the reader. The Adhvaryu who does the main work of feeding the Agni with Soma (ghee, food etc.) is a Yajurvedin. Because he does the Yajña karma, he is rightly chosen from Yajurvedins. Yajurveda represents gati or prāṇa and that is why he is karma oriented and is the most important ṛtvik among the four. The next ṛtvik is Hota who invokes the gods or who calls the gods to take their share of presents (in the form of havis) in the Yajña and in turn to bless the yajamāna (the person on whose behalf the yajña is conducted) with rewards. (यो यजनीयान् देवानाह्वयति स: होता). Udgātā is the ṛtvik who is a Sāmavedin and he praises the gods using Sāmagāna. (उद्गाता साम्ना गायति). The fourth ṛtvik is

Brahmā who supervises all activities. (ब्रह्मा तु सर्वेषां कर्मणां प्रत्यवेक्षणं करोति । सर्वेषां च कर्मापचारे स प्रायेण प्रायश्चित्तं करोति ।).

Of all the yajñas the rainfall process is the most important yajña associated with the Samvatsara yajña . In the rainfall process, the three principal gods involved are Agni,Vāyu and Sūrya. That is why the Brāhmaṇa says, 'अग्निर्होता,वायुरध्वर्यु: , आदित्य उद्गाता ।' (ब्रा) identifying each of the three principal gods with the three ṛtviks.

The Taittirīya Samhitā beautifully explains the roles of these three gods in the rainfall process.

अग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति। मरुतस्तां नयन्ति। यदा खल्वसौ (अर्थात् आदित्य:) न्यङ्रश्मिभि: पर्यावर्तते अथ वर्षति । (कारीरीष्टिप्रकरणम्)

In other words, the heat of the Sun lifts the waters from the ocean and the winds carry them northwards. The moist winds reach the foot of the Himalayas. When the Sun reaches the extreme northward position it rains. Since this model pertains to the monsoon rainfall in extreme northwest India where the Aryans were settled at that time, the Kārīrīṣṭi Brāhmaṇa says that the west winds there are pushed back by the winds which after getting deflected at the foot of the hills arrive as moist easterlies (Purovāta) bringing monsoon rains to their region. 'It is the wind that rules the rain'

मारुतमसि मरुतामोज इति कृष्णं वास: कृष्णतूषं परिधत्ते । एतद्वै वृष्ट्यै रूपम्। सरूप एव भूत्वा पर्जन्यं वर्षयति (१) ।। रमयत मरुत:श्येनमायिनम् -इति - पश्चाद्वातं प्रतिमाविति । पुरोवातमेव जनयति वर्षस्या वरुद्धयै(२) ।। वातनामानि जुहोति । वायुर्वै वृष्ट्या ईशे ।। (तै.सं.कारीरीष्टि प्रकरणम्). (Also see our book 'Weather Science in Ancient India' published by Rajasthan Patrika, Jaipur, 1993).

The Ṛgveda also says the same thing.

कृष्णं नियानं हरय:सुपर्णा अपोवसाना दिवमुत्पतन्ति । त आववृत्रन्त्सदनादृतस्यादिदूघृतेन पृथिवी व्युद्यते ।। (ऋ.वे.1.164.47.)

In other words, 'The rays of the Sun following the dark (southern) path take the waters and move upwards (northwards). They turn back from the source of ṛta (foot of the hills which are reservoirs of snow) and drench the earth with waters'. (See also 'Weather Science in Ancient India). Therefore the ṛtviks in Vaidhayajña directly correspond to the gods who play their roles in the Prakṛtiyajña. That is why the Brāhmaṇa says देवा: यदकुर्वन् तदहं करवाणि. Actually in bigger yajñas where there is lot of work for each of the ṛtviks, each of the four ṛtviks are assisted by three additional ṛtviks. In his book 'यज्ञमधुसूदन:' Ojha gives

many interesting details about the ṛtviks in 'यज्ञब्राह्मणाधिकार:'. The reader will greatly benefit by reading this book which consists of nine parts, six of which only are available either as printed books or as manuscripts.* Ojha gives the names of all the ṛtviks in a table. (See Chapter VI)

Group 1	होता	अध्वर्यु:	उद्गाता	ब्रह्मा	इति प्रथमा:
Group 2	प्रशास्ता	इति प्रस्थाता	प्रस्तोता	ब्राह्मणा:	इति अर्धिन:
Group 3	अच्छावाक:	नेष्टा	प्रतिहर्ता	अग्नीध:	इति तृतीयिन:
Group 4	ग्रावस्तोता	उन्नेता	सुब्रह्मण्य:	पोता	इति पादिन:
Total 16	ऋग्वेदिन:	यजुर्वेदिन:	सामवेदिन:	त्रिवेदिन:	ऋत्विज:

Note: अग्निध्र एवायमग्नीध्र: आग्नीध्र: अग्नीदिति चोच्यते।ग्रावास्तोतैव ग्रावास्तुत् । मैत्रावरुणस्य प्रशास्ता इति संज्ञान्तरम् ।

Regarding Dakṣiṇā to be given to these ṛtviks, the rules are as follows:

ये प्रथमा: होत्रध्वर्युद्गातृब्राह्मणास्ते पूर्णां दक्षिणामर्हन्ति । ये द्वितीया: मैत्रावरुणादयस्ते प्रथमदक्षिणापेक्षया अर्धदक्षिणां लभन्ते । तस्मादर्धिन: । तृतीयस्त्वच्छावाकादय: प्रथमदक्षिणापेक्षया तृतीयांशं दक्षिणां लभन्ते । तस्मात्तृतीयिन: । चतुर्थस्तु ग्रावस्तुदादय: प्रथमदक्षिणापेक्षया चतुर्थांशं लभन्ते । इत्यतस्ते पादिन उच्यन्ते ।

The number 16 is significant because Prajāpati of Prakṛti is called Ṣoḍaśī and has sixteen kalās. Including the yajamāna the number is seventeen and the āhavanīya is situated at the 17th ahargana. Ojha gives many details about यज्ञीयवृक्षs (wood used to make utensils) and यज्ञपात्रs (utensils used in yajñas). The reader is referred to यज्ञोपकरणाध्याय: in his book यज्ञमधुसूदन: (See Chapte VI)

In यज्ञविटपाध्याय: of the same book (Chapte VI) Ojha gives the names of various yajñas performed by men. They run into hunderds but they are classified under broad heads in various ways.

Some are of the view that the yajñas are only five kinds viz. अग्निहोत्रम् , दर्शपौर्णमासम् , चातुर्मास्यम् , पशुबन्ध: , सोम: । All others are different forms of these five. (एतेषामेव यज्ञभेदानां स्वरूपारम्भकत्वेनोपबृंहणत्वमेव विकृतित्वेन समुच्चयेन वाऽन्येषां यज्ञानां विधानात्तेषामप्येतैरेवोपसंग्रहणात् । अत एव पाङ्क्तो वै यज्ञ: इति श्रुति: पञ्चसंस्थमेवैतमाहेति बोध्यम् ।).

Some others are of the view that yajña is only of three kinds viz. इष्टय:, पशव:, सोमा: । Ojha defines these clearly. यत्राज्याहुतौ पशुहिंसा नास्ति तत्र इष्टि शब्द: । यत्र मांसमपि देवतायै दीयते तत्र पशु शब्द: । यत्र ग्रहयागे सोमरसाहुतिस्तत्र सोमशब्द: इति ।

* See Chapter VI for the original text.

There is a third view that yajña in general has twenty one samsthās (kinds) and they are seven Pākayajña samsthās, seven haviryajñasamsthās and seven Soma samsthās. They are as follows:

No	Pākayajñasamsthās - 7	Haviryajñasamsthās - 7	Soma samsthās - 7
1.	औपासनहोमः	अग्निहोत्रम्	अग्निष्टोमः
2.	वैश्वदेवम्	दर्शपूर्णमासौ	अत्यग्निष्टोमः
3.	पार्वणम्	आग्रयणादीष्ट्ययनानि	उक्थ्यः
4.	अष्टकाः	चातुर्मास्यानि	षोडशी
5.	मासिकश्राद्धम्	निरूढपशुबन्धः	अतिरात्रः
6.	सर्पबलिः	सौत्रामणी	वाजपेयः
7.	ईशानबलिः	पिण्डापितृयज्ञचतुर्होतृहोमादयो दर्विहोमाः	अप्तोर्यामः

Yet a fourth view is that yajñas are of five kinds. But they are, 1. शिरोयज्ञः, 2. अतियज्ञः, 3. महायज्ञः, 4. हविर्यज्ञः and 5.पाकयज्ञः. Ojha explains everyone of these briefly. शिरोयज्ञ is essentially a Pravargya yaga. It is also called घर्मयाग; प्रवर्ग्ययाग; सम्राड्याग; महावीरोपासना etc. We shall explain these terms briefly later. अतियज्ञः has four components viz. मेधयज्ञ, राजसूय, वाजपेय and अग्निचयन. मेधयज्ञ is of four kinds, viz अश्वमेध, गोमेध, पुरुषमेध and सर्वमेध. In these सर्वमेध contains in itself all the four मेधयज्ञs.

Then महायज्ञ is of two kinds viz सोमयज्ञ and सुरायज्ञ. Somayajña is of five kinds, viz. एकाहः, अहीनः, रात्रिसत्रम् and महासत्रम् . एकाह is completed in one day (अहोरात्र). That which is completed in one hundred Ahorātras is called रात्रिसत्रम् . That which is completed in one thousand ahorātras is called अयनसत्रम्. महासत्रम् takes several years covering practically one's life period to be completed. The greater the number of stomas associated with the mahimāmaṇḍala of Pṛthivī taken for samskāra, or the greater the number of samvatsara components taken for samskāra, the greater will be the period required to complete the yajña. The word सत्र is used when the yajña takes several nights and days.

एकाहs are 58 in number, अहीनs are 35 in number, रात्रिसत्रs are 32 in number and अयनसत्रम्s are 35. महासत्रम् is of two kinds viz सोम and सुरा. सोम is of five kinds and सुरा is of two kinds. Thus महासत्रs are seven in number. All these total upto one hundred and sixty seven. In addition there are many काम्येष्टिs. Thus yajñas run to quite a few hundreds.

Each one of the above yajñas are associated with one or more Prakṛti yajñas. If one masters yajñavidyā it is easy for him to understand Vedic thought embedded in the entire ancient Sanskrit literature. Our intention is to give the reader as much information as possible on Yajñavidyā so that he will be able to build up his knowledge further by studying original texts. One of the biproducts of our discussion will be the scientific understanding of many technical words which occur in Vedic literature. By understanding the inner meanings of ākhyānas and arthavādas in Brāhmaṇās, we understand the basic concepts on which the Vedic seers built their compositions. This alone constitutes real research in this field. Therefore we will go in great detail into some major yajñas and try our best to understand our own ancient culture as much as possible.

Before closing this chapter we shall explain the idea behind performing yajñas pertaining to each component of Samvatsara yajña and also explain in what way the ṛtviks help the yajamāna to fulfil his desires.

The principal cause of prosperity on earth is rainfall. The heat and light of the Sun influences the earth through various stages. The day and night, the pakṣās, the seasons, ayanas and samvatsara have different influences on the earth and actually their occurence in a particular order every year produces a cumulative effect on the earth and that effect is responsible for the wealth and prosperity of the earth. In other words the prāṇa of Saura Prajāpati is established on the earth and therefore she enjoys all the beneficiary effects of all its manifestations on her. The Vedic seers believed that man as an individual has an ātman of his own and if he adopts the same procedure as what takes place on the earth he can also be prosperous in life. In his individual capacity he can acquire the beneficiary effects of Saura Samvatsarāgni in parts as well as their cumulative effects when they occur in particular order every year. By performing the rituals in the same way as it takes place in Nature (प्रकृतिवद् विकृतिः कर्तव्या ।) his ātman is linked to the ātman of Samvatsara Prajāpati and it gradually released from the clutches of material earth. In other words he builds a yajñātmā or Devātmā on himself and becomes a human being of a higher order with some ability to influence the forces of Nature and regulate them to his advantage as long as he lives. After his death, he believes that his ātman is established in Sauramandala and enjoys the bliss of Svargaloka. The ṛtviks by playing their assigned role help him in this effort. How they help will be explained just now. In short the Soma that feeds the Sun becomes accessible to him and in the conceptual sense he is one with the Devatas. This is incorporated in one of the beautiful prayers to Soma by Ṛṣi in Ṛgveda. The relevant ṛks are quoted below.

"यत्र ज्योतिरजस्रं यस्मिन् लोके स्वर्हितम् ।
तस्मिन् मां धेहि पवमानाऽमृते लोके अक्षित इन्द्रादयेन्दो परिस्रव ।। ।।१ ।।
यत्र राजा वैवस्वतो यत्रावरोधनं दिव: ।
यत्रामूर्याह्वतीरापस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परिस्रव ।। ।।२ ।।
यत्रानुकामं चरणं त्रिनाके त्रिदेवे दिव: ।
लोका यत्र ज्योतिष्मन्तस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परिस्रव ।।।।३ ।।
यत्र कामा निकामाश्च यत्र ब्रध्नस्य विष्टपम् ।
स्वधा च यत्र तृप्तिश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परिस्रव ।। ।।४ ।।
यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुद: प्रमुद आसते ।
कामस्य यत्राप्ता:कामास्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परिस्रव ।।" ।।५ ।। (ऋ.वे. 9.113.7-11)

Maxmüller has translated these ṛks in beautiful english which is given below with our modifications.

"Where there is eternal light, in the world where the Sun is placed, in that immortal imperishable world place me O Soma.

Where the son of Vivasvat reigns as King, where the secret place of heaven is, where the mighty waters are there make me immortal.

Where the life is free in the third heaven of heavens, where the worlds are radiant, there make me immortal.

Where the wishes and desires are, where the svarga of Naciketas (ब्रध्नस्य विष्टपम्) is situated, where there is food and rejoicing there make me immortal.

Where there is happiness and delight, where joy and pleasure reside, where the desires of our desire are attained there make me immortal".

Incidentally these are some of the ṛks supposed to be recited by the dying man. When he is unable to recite, the pandits recite them so that he can hear them. This is therefore called कर्णमन्त्रम् .

The Saurāgni influences the earth in the form of prāṇās established in the earth atmosphere system. The creative forces initiated by the prāṇas spread in all directions and in the process the Saurāgni divides itself into four parts. These are Āhavanīyāgni, Dakṣiṇāgni, Gārhapatyāgni and Pāśukāgni. The Gārhapatyāgni reaches the Pṛthivī and becomes part of it. Dakṣiṇāgni occupies the antarikṣa. Pāśukāgni gets into the material part of the earth as well as the bodies of animals. Āhavanīyā which is the mother agni for all the other agnis, is established everywhere and takes part in the creative processes. It may be considered as the replica of the Sun on the earth and it is through this agni, all devas receive the offerings made to them.

Because the Sun rises in the east, the Āhavanīyāgni is established in the east, in the Yajñavedi. The Gārhapatyā is located in the west. The Vedic seers believed that when Sāvitrāgni originating from the Sun meets the Angiroagni from below, the latter throws it towards the south. Since north is the seat of Soma, east and west are already occupied by Āhavanīyā and Gārhapatyā, the deflected Sāvitrāgni establishes itself in the south and is called Dakṣiṇāgni or Śrapaṇāgni (atmosphere is warmer in the tropics than in northern latitudes).

The plan of the altars is in close agreement with the adhyātma samsthā. In our body there are three principal regions viz mūlādhāra, hṛdaya and mastaka. The agni established in the mūlādhāra is pārthiva Apānāgni, in the hṛdaya, antarikṣa Vāyavyāgni, and in the mastaka, the Āhavanīyāgni. Since the food enters through the mouth only, in the rituals also all the offerings are made in the Āhavanīyakunda. This is cooked in the Śrapaṇāgni and the essence spreads to all the Devaprāṇās in the system. The shapes of the altars also are in agreement with what is obtained in the adhyātma samsthā.

Now we shall explain the roles of the ṛtviks. We already know that the ṛtviks are mainly four in number and they represent the various forces of Nature which take part in the creation process. Hotā represents Agni, Adhvaryu represents Vāyu and Udgātā represents Āditya and Brahma represents Candra (because he is manas predominant and Candra represents Soma which is closely linked to manas). The Adhvaryu belongs to Yajurveda, Hota belongs to Ṛgveda, Udgātā belongs to Sāmaveda and Brahmā is familiar with all the three Vedas. Brahmā works on tha manas part of the Yajamanā and enables him to link his mind with that of the Saura Prajāpati. Udgātā works on the Vāk part and enables the extension of Vāk of the Yajamāna with the Vāk of the Sauramandala in the background of manas which has already been linked with the help of Brahmā. This extension of Vāk of the Yajamāna from the Pṛthivīloka upto Dyuloka is called 'Vitāna' and this karma is called Stotra. The actual linking of the two Vāks viz anuṣtup vāk of the Yajamāna with the bṛhati vāk of Saura Prajāpati is accomplished by the work of Hota who by his invocations establishes the Devatas in the linked background of manas and vāk. Because the Hotā works behind the Udgātā, the ṛks recited by him are called Anuvākyas. It is Adhvaryu who establishes Prāṇa in this link and makes it effective. Because he binds the two by establishing Prāṇa, his work is called Yājya which constitutes the offering of Soma substances into Agni. The coordinated state of manas, Prāṇa and vāk is called graha. It is conceived as an organ (avayava). The act of building a divine Ātmā is called 'ग्रहपुरश्चरण'. It is this divyātmā that enables the yajñamāna to enjoy Svargaloka after death.

It is pertinent to mention here that the Adhvaryu who is a Yajurvedin is the most active and important ṛtvik in the group. He is prāṇa predominant and the most agile and capable ṛtvik. Those who have witnessed the actual performance of a Yajña, will appreciate how alert and quick he is in his work. His movements in the yajñavedi, the number of times he sits and quickly gets up to make the offerings in Agni, his mastery of the sequence of karmas etc. will reveal that he is the real master of the whole show. In fact it so happens that in many yajñas, the Adhvaryu and his assistants manage their work as well as that of Hotā and his assistants. It is because of the efficiency of the Yajurvedins in the management of Yajñakarma, their number is always substantially more among the brahmins pursuing Vedādhyayana.

There is another important aspect of Yajñavidyā which deserves our attention. The procedures and sequence of karmas in the performance of Yajña, have been so meticulously planned and followed by the ṛtviks with the greatest care and concentration that one wonders whether they have been trained for generations to attain this most perfect coordinated functioning of mind (manas and buddhi) Prāṇa and vāk (śarīra) possible for a human being and that too several thousand years ago. We witness a demonstration of the same when they perform yajña karma. Only the surgeon who carries out operation on the most delicate parts of body, or the sculptor who chistles out from a rock or marble the most beautiful representation of the gods, humans, or an animal, exhibit similar coordination of mind, praṇa and vāk.

Chapter III - Agnyādhāna

The language of the Brāhmaṇas is really difficult to decipher for the ordinary mind. Behind most of the ākhyānas there are concepts and it is no easy task to build a cogent picture of these concepts based on the statements in the Brāhmaṇas. It is a fact that some of these concepts are extremely simple while a few others are highly artificial or unnatural. This is perhaps the reason for lack of interest in the study of Brāhmaṇas among the scholars. But a careful study of the passages together with comparative statements made in other Brāhmaṇas, Vedas and Upaniṣads enables an intelligent research worker to get at the real meanings of passages and concepts incorporated in some of them. Madhusūdan Ojha succeeded in a very large measure in unfolding the meanings of many passages. It is very unfortunate that his method was neither appreciated nor followed by his contemporaries.Today the only research literature that is useful

to the scientist for the correct understanding of Vedic religion are the writings of Madhusūdan Ojha and the notes prepared by Motilal Shasri on the lectures of Madhusūdan Ojha to his students. An intelligent scientist with a good background of ancient Sanskrit literature will be able to use these with great advantage and will be able to not only present Vedic thought in a manner easily understandable for the modern reader, but also will be able to fill up the gaps in their interpretation.

With the above remarks, we now start a serious study of Brāhmaṇas and will go through in great details, the Vedic rituals prescribed by our Maharṣis for adoption by the Traivarṇikas. Since Śatapatha Brāhmaṇa contains the most comprehensive account of these rituals, we follow the footsteps of Ojha and base our presentation mainly on the contents of this monumental work of Yājñavalkya. We wish to cover in our series, the first five Kāṇdas of this Brāhmaṇa containing the following rituals in great detail.

1. Agnyādhāna, 2. Agnihotra, 3. Darśapurnimāseṣti, 4. Piṇda pitṛ yajña, 5. The Cāturmāsyeṣtis, 6. Ayanayāga - Paśubandha, 7. Agniṣṭoma Yāga. 8. Vājapeya Yāga, 9. Rājasūya Yāga etc.

Then we will briefly go through Cayana Yāga and Medha Yajñas and Kāmayeṣtis.

The above account is expected to give us a deep insight into Yajñavidyā and at the end we will discuss some aspects of the unpopularity that befell this vidyā and their consequences. In this chapter we shall deal with the Brāhmaṇas which deal with Agnyādhāna.

One of the objects of performing the Vedic rituals is to elevate one's Ātman to a higher level so that there is greater influence of Saurāgni in the performer. The Agni inside every ordinary human being is called Vaiśvānarāgni and it is martyāgni while the Saurāgni (Divyāgni) is amṛtāgni. Only when Saurāgni is acquired in sufficient measure the human being can hope to get the Soma of Parameṣti region (the region of pure Soma which feeds the Sun and maintains its brightness) which enables him to function as a human being of a higher order. When once a base for Saurāgni is established in the yajamāna, he can, through a series of rituals acquire the various components of Samvatsarāgni and benefit by them. In order to establish this base, the ritual called Agnyādhāna is performed. Only when the Samvatsarāgni is established in its total form in the Yajmāna, the Soma of Parameṣthi region becomes accessible to him.

To put it in a different way, the Vedic seers were well aware that the Sun has extreme south declination in the month of December (Puṣa) and slowly drifts towards north providing heat to northern latitudes. It attains maximum north declination in the month of June (Jyeṣtha). Just after that (i.e. in the month of July) monsoon showers commence in extreme north west India and drenches the earth as a result of which all forms of life revive. In other words the effect of the influence of Sun's heat on the earth is that it gets rains once in a year and this rain is the main cause of its prosperity. The Vedic seers believed that, in the same way the man who establishes in himself Saurāgni and acquires various parts of it throughout the year is also drenched with Soma which brings him all prosperity in this world and a blissful life in the heaven after death. That is why the Brāhmaṇa says 'अग्निष्टोमं स्वर्गकामो यजेत ।'.

When once the Vedic seers realised that whatever they do, they cannot escape death, they came to the conclusion that these rituals can at best enable one to live a full and prosperous life without any diseases and after death they imagined that the prāṇa gets linked to Sauramaṇdala in which the divine Soma is accessible to him and he enjoys a blissful life in the heavens. (See कर्णमन्त्रम् quoted in the previous chapter).

It is interesting to note that according to the Vedic seers the greatest merit of the earth is that it provides bhūta (Śarīra) in which life can function. The prāṇa requires a seat for its establishment and the material earth provides it viz. Śarīra . When the body is not available the prāṇa exists as a free prāṇa (i.e. energy with all the potentialities of functioning as Ātman when it is established in a body). All the prāṇas viz. ṛṣi prāṇa, deva prāṇa, pitṛprāṇa etc exist only in this way. Death only means separation of prāṇa from bhūta (śarīra). Only when the prāṇa is present in the body the coordinated functioning of manas prāṇa and vāk i.e. the ātman comes into existence in the body and at the same time the required Īśvarāmśa enters it. (ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः । गीता).

1. Sambhārabrāhmaṇa

The Agnyādhāna ritual essentially consists in the establishment of the three sacred Agnis viz.Āhavanīya (Divyāgni), Gārhapatya (Pārthivāgni) and Dakṣnāgni (Antarikṣāgni). We have already seen in the previous paper some guidelines for the construction of the fire altars. The altar for Āhavanīya is square in shape, the one for Gārhapatya is circular and for Dakṣnāgni it is semi circular. These shapes are chosen to approximate to the actual shapes of head, the abdominal portion (mūla granthi) and the central portion (uroguhā). The areas of the three

altars are equal. The distance between Āhavanīya and Gārhapatya has some relation to the average size of man. We shall give some more details of Vedinirmāṇa later.

In the first instance the yajamāna collects certain things which are considered important in the Ādhidaivika Yajña. Actually the five things he collects are 1. water, 2. gold, 3. salt, 4. earth from molehill and 5. gravel. All these were important things in the ādhidaivika in which the earth which provides the seat of establishment (pratiṣtha bhūmi) for the three sacred Agnis hardened to its present form starting from liquid state. The Śatapatha Brāhmaṇa deals with the formation of earth through ākhyānās and one such ākhyāna which pertains to the collection of gravel runs as follows.

"अथ शर्करा: संभरति। देवाश्च असुराश्च उभये प्राजापत्या:पस्पृधिरे। सा हेयं पृथिव्यलोलयत् यथा पुष्करपर्णमेवम् । तां ह स्म वात: संवहति। सोपैव देवान् जगामोपासुरात् । स यत्र देवानुपजगाम ॥

तद्वोचु: - हन्तेमां प्रतिष्ठां दृंहामहै तस्यां ध्रुवायामशिथिलायामग्नी आदधामहै ततोऽस्यै सपत्नान् निर्भक्ष्याम इति ॥

तद्यथा शङ्कुभिश्चर्म विहन्यात् एवमिमां प्रतिष्ठां शर्कराभि: पर्यबृंहन्त । सेयं ध्रुवाऽशिथिला प्रतिष्ठा । तस्यां ध्रुवायामशिथिलायामग्नी आदधत । ततोऽस्यै सपत्नान् निरभजन्॥ ततो एवैष एतत् इमां शर्कराभि: परिबृंहते । तस्यां ध्रुवायामशिथिलायामग्नी आधत्ते । ततोऽस्यै सपत्नान् निर्भजति । तस्माच्छर्कराभि:सम्भरति ॥" (श.ब्रा. 2.1.1.-8-11)

In other words Yājñavalkya says that the yajamāna should collect gravel as one of the five things mentioned above (he collects five things because Prakṛti Yajña has five components पाङ्क्तो वै यज्ञ:). The ākhyāna says,

The devas and asuras both children of Prajāpati once contended for superiority. This earth was then trembling like a lotus leaf (पुष्करपर्ण). Sometimes it came near the devas and sometimes near the asuras. When it came near the devas they said, "Let us stabilise this resting ground and when it becomes firm and steady, let us set up the fire and thus drive away our enemies". Accordingly they made it a firm ground. When it became steady they set up the fires on it.

The ākhyānā actually signifies the triumph of the divine forces which favoured the hardening of the earth over the asura forces which tried to prevent the processes working towards the formation of the earth. According to the Vedic seers the formation of the earth is an important yajña in which starting from liquid state (āpah, it went through the stage of फेन (foam), उषर (salt), सिकता (sand), शर्करा (gravel), अश्मा (stone), अय: (iron) and हिरण्य (gold). In fact it is a form of agni soma interaction where soma plays the role of hardening process and agni

goes on asserting and keeping its proportion in various stages. It is interesting to note that हिरण्य constitutes the retas of agni. The Brāhmaṇa says that agni wanted to enter into union with waters. When the union took place the retas of agni fell in the waters and became gold. It is obvious that this is an agni-soma interaction. (See Śat. Br.6.1.1.12-15). It is also said that gold is formed in deep fissures in rocks inside the earth, where the rays of the sun penetrate and because of the influence of the sun's rays gold is formed there.

In essence the things collected by the yajamāna are such that it stresses the importance of a firm ground (Pratiṣthabhūmi) for establishing the agnis and the hardened earth served this purpose. In the formation of earth agni and soma have played important roles and the yajamāna collects five things mentiones above for his own prosperity.

Incidentally it may be mentioned here that because the earth was formed in eight different stages, āpah, phenah etc its chandas is the eight lettered gāyatrī. In fact the chandas of Agni which has eight forms (vivartas) is gāyatrī. Gāyatrī attained its importance because of its association with earth and agni.

Actually in order to set up the three Agnis the yajamāna with the help of his ṛtviks should collect those things in which Agni resides as a result of the pravargya process which took place in Ādhidaivata yajña. This Agni consists of three parts viz. यशस्, पशु and मिथुन. Of these यशस् is the most important for setting up the three fires. The things that exist on the earth are charaterised by four states viz भर्गः, महः, यशस् and श्रीः. Agneyapadārthas are called भर्गः. Agni is connected with पृथिवी and therefore भर्ग constitutes पार्थिव padārthas. Those that are connected to आन्तरिक्ष्यमरुत्वान् इन्द्र are called महः. यशस् is connected to मघवा इन्द्र of dyuloka.पारमेष्ठ्य padārthas are called श्रीः or सर्वम्.

When we pray for भर्ग from the sun while reciting gāyatrī mantra, we pray only the agni part of Sūrya. Since the chandas of Agni is gāyatrī by reciting the gāyatrīmantra, we propitiate only agnimayī gāyatrī that is present in the Sun.

भर्ग represents physical strength of every prāṇī and is acquired by us through Pārthivāgni. That which makes us strong and comes from outside is called महः. यशस् is got through तपोबल which is acquired through karma. यशस् is सौरमण्डलवस्तु and it controls both भर्ग and महः. When once the person acquires these three things, he becomes a person of a special kind with glowing personality and becomes invincible. This is what is called श्रीः . That is why यशस् part of Agni is most important for the Yajamāna because this Agni takes him to souramaṇḍala after his death.

Now in the above light we shall understand why he collects the five things viz Water, Gold, Salt, Earth from molehill and gravel. Water is collected because,

1. Water is the starting substance for the formation of earth in eight stages.
2. Water in the earth is absorbed by Sun's rays and is returned back to the earth as rain. Rain produces food. Therefore for annasamṛddhi water is collected.
3. This Viśva is said to have been pervaded by āpah (Water) in the beginning. It is only from water Maithuni Sṛṣti started in the beginning. Since Yajña is connected with प्रजननक्रिया for the success of the Yajña, waters are acquired. Agni is male (वृषा) and waters are female (योषा) and therefore doing प्रोक्षणकर्म on all the vastus used in Yajña is equivalant to promoting प्रजननक्रिया .

Then we pass on to gold. Gold is collected for the following reasons.

1. On the earth, rocks have deep fissures because of heat. That part of rock which is able to react with sun's rays becomes gold. It is the combination of molten rock and adequate amount of sun's radiation that results in the formation of gold in the interior regions of earth. This was the belief of Vedic sages. Therefore they identified gold with सौरतेजस् which has also the same colour as gold. It is because of this reason the Vedic seers believed that सुवर्ण (gold) is dyuloka vastu. It promotes the यशस् part of Yajña. It is also said to be Agni's retas.

The next is ऊष (क्षार) संभरण.

We have ऊषरप्रदेश on many places of the earth. This salty regions are good for the stability of the regions at the same time it was believed that its origin is solar radiation. That is why क्षार was considered as dyulokavastu.Yājñavalkya says that it is a gift to पशुs (प्राणीs). It was believed that when cattle take rest in ऊषरप्रदेश, their diseases disappear. Therefore presence of salt on earth promotes पशुs and therefore Yajña. That is why salt is collected.

The next one is आखुकरीषसंभरण (earth from mole hill) Every Prāni on the earth is endowed with some powers so that they can make a living. आखु (mole) also called मूषक has sharp teeth. It makes burrows on the earth and goes deep to find out some nutritious substances for its food. For getting its food it has to threw out lot of earth which looks like a mound. The Vedic seers believed that mole is capable of identifying the रस part of the earth and the collection of the earth from mole hill promotes yajñsamṛddhi.

The fifth one is शर्करासंभरण (collection of gravel). This has been already dealt with.

2. Nakṣatrabrāhmaṇa

The rich starry sky had always impressed the Vedic seers. They studied every part of the sky in detail and had their own mental pictures of star groups in the sky. They believed that the radiation from the stars had an important role in the creation of life forms on earth. It is interesting to note that they went to the extent of applying their grand harmony theory of the universe to the starry background and imagined that the total number of stars in the sky has some relation to the total number of hair roots on the human body. They imagined all sorts of patterns in the star which are the same as shapes of living things on the earth. The ākhyānas which occur in Brāhmaṇas relating to star patterns are highly artificial and many times it is very difficult to find any logic in their thinking. We shall have occasions to deal with a few of these later (in volume four).

According to the Vedic seers, the nakṣatras have different types of prāṇas. Some have saumya, some have āgneya prāṇa, some have ṛṣi prāṇa and yet some others have āpya prāṇa. It was believed that agnyādhāna should be done when the moon is in such an asterism that it helps the augmentation of the agni established in the Ātman of the yajamāna. Since Kṛttika is āgneya star, agnyādhāna was recommended when the moon is in Kṛttika.

Another aspect is the influence of āsura forces in the sky. The mantra 'देवस्य त्वा' etc repeated in the rituals indicates that the whole sky was divided into two parts viz. devamandala and asuramandala. This requires some elaboration. The mantra says,

"देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे अश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां आददे नार्यसि ।" (यजु.सं)

"O Aditi, you take orders from Savitā (Svāti) and you are in the hands of Aśvinī on one side and in the palm of Pūṣan (Revati) on the other side. I welcome you as my Devatā. You are really a mighty Devatā". Ojha interprets this mantra as an astronomical phenomenon. The mantra tells us what part of the nakṣatramandala is termed Devamandala. The mantra says that when Revatī has already set in the western sky and Aśvinī is in the extreme western sky and when in the eastern sky Svātī is yet to rise, the 180^0 span of the visible sky is called Ādityamaṇdala or Devamandala. The other 180^0 span of the sky which is not visible is called Daityamandala or Asuramandala. Therefore Aśvinī to Chitra is Devamandala and Svāti to Revati is Asuramandala.This was the convention of

the Vedic seers. Agnyādhāna is done when the earth is under the influence of Devamandala enhances the power of the agni established by the yajamāna.

The Kṛttika nakṣatra was advocated as the most suitable for Agnyādhāna for the following reasons.

1. It has āgneya prāṇa.
2. Asterism of Kṛttika nakṣatra contains many nakṣatras and therefore the yajamāna will get the desired things in large quantities.
3. Kṛttika always remains close to the east west line and when it is seen close to the horizon it is due east (or west). Therefore it is auspicious. Some sages have advocated Rohiṇī because it is attributed to Lakṣmi.The yajamāna will prosper if he establishes Agni when the moon is in Rohiṇī. It is also āgneya. Similarly Mṛgaśira, phalgunī, Citra have been advocated for different reasons. It is interesting to note that Yājñavalkya says that the word nakṣatra derived from the fact that it was the privilege of the Sun only to get the brilliance it has, due to his kṣatra vīrya. All stars lost their kṣatra vīrya when the Sun became brighter than they. That is why they are called nakṣatras.

In this Brāhmaṇa, some details of नक्षत्रविद्या are discussed. We shall deal with it in the fourth volume when we discuss Vedic Astronomy.

Then Yājñavalkya discusses the selection of ṛtus for Agnyādhāna.

3. Ṛtubrāhmaṇa

The ṛtus Vasanta, Grīṣma and Varṣa are called Deva ṛtus. The ṛtus of Hemanta and Śiśira are called Pitṛ ṛtus. Agnyādhāna performed in Vasanta ṛtu enables man to acquire brahmavarcas (outward symptom of intellectual brilliance), if done in Grīṣma it brings wealth and glory and if done in Varṣa it brings cattle, wealth and children. The brāhmaṇa benefits most by choosing Vasanta for Agnyādhāna, the Kṣatriya by choosing Griṣma and Vaiśya by choosing Varṣa ṛtu.

4. The main ritual

There are certain rituals to be followed before the main Agnyādhāna takes place. There is nothing special to discuss about them. But the important point to note is that when Agnyādhāna takes place for the first time (अपूर्वाधेयम्) the use of ṛks, yajus and sāma is not there. Since the Ātman of Yajāmana is yet to be linked to Satyāgni or Brahmāgni which is essentially the source of the Vedas, the use of Vedas, i.e. ṛk, yajus and sāman does not arise at that time. The three

vyahṛtis viz भूः , भुवः , स्वः were used by Prajāpati to bring into existence the triad Pṛthivi, Antarikṣa and Dyau and also to produce brahmavīrya (with भूः), Kṣatravīrya (with भुवः) and vidvīrya (with स्वः). With भूः he produce himself, with भुवः, he produced offsprings and with स्व : he produced cattle. The same things are used by the yajamāna to get all things which Prajāpati got.

The Gārhapatya is established with the vyāhṛti 'भूर्भुवः' and Āhavanīya with 'भूर्भुवस्सुवः'. The total number of akṣaras used is eight and gāyatrī chandas is eight lettered and it is also the chandas of Agni. After the agnis are established pūrṇāhuti is given which marks the close of Agnyādhāna proper. After that the yajamāna performs an Iṣti in which he offers food to the three agnis. The Vedic sages believed that the Agni consists of four parts. One lies in the earth, another resides in the antarikṣa, the third in the dyuloka and the fourth one enters the body of the man. The first three are propitiated in the Iṣti . The agni of the earth is called पवमान, the one in the antarikṣa is 'पावक' and the one in dyuloka is 'शुचि'. By giving offerings to these three agnis the adhvaryu effects प्राणाधान, अन्नाधानand वीर्याधान on the agnis set up by the yajamāna.

After the Agnyādhāna ritual is over, the yajamāna, maintains tha agnis in his house, so that he can perform the subsequent rituals like Agnihotra, Darśapūrṇamāsa etc. The agnis remain part of him and nobody will be able to separate him from them. He is now a superior human being and in a way different from those who have not set up the agnis. He has a long healthy life and after death he enjoys a blissful life in the heavens (svarga).

The Agni that lives within the man, constitutes Prāṇa, Udāna and Vyāna. In the case of the person who has established the three agnis, the Āhavanīya contributes to his Prāṇa, Gārhapatya to Udāna and Dakṣināgni to Vyāna. His apāna (pārthivaprāṇa) is controlled by Prāṇa and Udāna, whereas in the case of ordinary man apāna controls prāṇa and udāna.

When once a person has established the three agnis he becomes a yajña Puruṣa and therefore he is always after Satya as opposed to ṛta. The best respect he can show to the agnis is to speak truth always.

The पद्धति forApūrvādheya as given by Ojha is given below.

अपूर्वाधेयम्

१) संधानम् । तद्धैके ऽनुदिते मथित्वा तमुदिते प्राञ्चमुद्धरन्ति। तदु तथा न कुर्यात् । य उदिते आहवनीयं मन्थेत् सह तत् पर्याप्नुयात् ।। १ ।। नर्चा न साम्ना न यजुषाग्निराधीयते ।।२ ।। ब्रह्मणो हैवैष ब्रह्मणाधीयते ।।३ ।। स वै भूर्भुवः इत्येतावतैव गार्हपत्यमादधाति। भूर्भुस्वरिति पञ्चभिराहवनीयम् ।।४ ।।

२) यत्राग्निमन्विष्यनत्स्यात् तदश्वमानेतवै ब्रूयात् । स पूर्वेणोपतिष्ठते स वै पूर्ववाट् स्यात् । यदि पूर्ववाहं न विन्देत् -अपि य एव कश्चाश्वः स्यात् । यदश्वं न विन्देत् - अप्यनड्वानेव स्यात् ।।१ ।। तं यत्र प्राञ्चं हरन्ति तत्पुरस्तादश्वं नयन्ति । तं वै तथैव हरेयुर्यथैनमेष प्रत्यङ्ङुपाचरेत् ।।२ ।। अथाश्वमाक्रमयति । तमाक्रम्य प्राञ्चमुन्नयति । तं पुनरावर्तयति । तमुदश्वं प्रमश्नति ।।३ ।। तमश्वस्य पदे आधत्ते ।।४ ।। स वै तूष्णीमेवाग्र उपस्पृशति । अथोद्यच्छति । अथोपस्पृशति, भूर्भुवस्वरित्येव तृतीयेनादधाति । तदुहैतत् पश्वेव दधिरे आसुरिः पाञ्चिर्माधुकिः सर्वं वा अन्यदियसितमेव प्रथमेनैवोद्यत्यादध्यात् भूर्भुवस्वरिति तदेवानिन्यसितमिति अतो यतमथा कामयेत तथा कुर्यात् ।।५ ।। अस्य पुरस्तात् परीत्य पूर्वार्धमुल्मुकानामभिपद्य जपति-

३) द्यौरिव भूम्ना पृथिवीव वरिम्णा, तस्यास्ते पृथिवि देवयजनपृष्ठेऽग्निमन्नाद्यायायादधे । इति । सैवाऽऽशीरेव । स यदि कामयेत - जपेदेतत् । यद्युकामयेत अपि नाद्रियेत ।।६ ।। अथ सार्पराज्ञ्या ऋग्भिरुपतिष्ठते ।७ । (पूर्णाहुतिः)

४ - उद्धत्याहवनीयं पूर्णाहुतिं जुहोति । तां वै पूर्णां जुहोति । स्वाहाकारेण जुहोति । तस्यां वरं ददाति ।।८ ।।

५ - तदाहुः एतामेवाहुतिं हुत्वा अथोत्तराणि हवींषि नाद्रियेत् । तदु निर्वपेदेवोत्तराणि हवींषि ।

६ - स वा अग्नये पवमानाय निर्वपति ।१ ।। अथाग्नये पावकाय निर्वपति ।।२ ।। अथाग्नये शुचये निर्वपति ।।३ ।।केवलबर्हिः प्रथमं हविर्भवति ।समानबर्हिषी उत्तरे ।४ । अष्टकपालाः सर्वे पुरोडाशा भवन्ति । तानि सर्वाणि चतुर्विंशतिः कपालानि संपाद्यन्ते ।।५ ।।

७) अथादित्यै चरुं निर्वपति । तस्यै विराजौ संयाज्ये स्यातामित्याहुः । अथो त्रिष्टुभौ । अथो जगत्यौ । विराजावित्येव स्याताम् ।।६ ।। तस्यै धेनुर्दक्षिणा ।।८ ।। एतन्वेकमयनम् । अथेदं द्वितीयम् ।। आग्नेयमेवाष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपति । अथादित्यै चरुं निर्वपति ।।८ ।।

८ - दक्षिणां ददाति । ता वै षड् दद्यात् । द्वादश दद्यात् । चतुर्विंशतिं दद्यात् । एषा मात्रा दक्षिणा नाम । दद्यात् त्वेव यथाश्रद्धं भूयसीः ।।१ ।। तस्य वा एतस्याग्न्याधेयस्य सत्यमेवोपचारः । सत्यमेव वदेत् ।।१ ।।

5. Three kinds of Agnyādhāna

1. अपूर्वाधानम् , 2. पुनराधानम् and 3. विच्छिन्नाधानम् are the three kinds of Agnyādhāna which are in vogue among the Traivarnikas. Of these Apūrvādhāna is one which corresponds to the yajamāna setting up Agnis for the first time. If by any chance the Agni set up is not kept burning and gets extinguished for some reason, the yajamāna has to start afresh and set up the Agnis. This is Vicchinnādhāna. Punarādhāna is done when the yajamāna wants some desires to be fulfilled by Agni.

While discussing the merits of Punarādhāna, Yājñavalkya quotes the example of Varuṇa and Candra who were benefitted by Punarādhāna. While Varuṇa got his kingdom through Punarādhāna, Candra i.e. Soma attained glory through Punarādhāna.

Yājñavalkya again narrates an ākhyāna in this connection. "Once upon a time Devas deposited with Agni all forms (rūpa) both domestic and wild. They were going for a war with Asuras. They thought that Agni will protect them. Agni took them all and entered the seasons with them. The Devas were now back and did not find Agni. They did not know what to do. At this juncture Tvaṣṭa discovered the Punarādhāna ritual. He established the agnis and got back the forms of wild and domestic animals. From that time onwards Tvaṣṭa was recognised as the originator of all forms (rūpa)". (Sat. Br. 2.3.1-5). This ākhyāna only means that the heat of the earth in the northern latitudes considerably decreases when the Sun moves to his extreme south declination in the months of December - January. The procreative activity considerably decreases on the earth when the vegetation and all other life forms are affected by extreme cold conditions accompanied by heavy snow falls. When vasanta ṛtu commences with the northward movement of the Sun, Agni slowly returns back to the normal conditions and the creation activity (yajña activity) starts again. The Punarādhāna is nothing but the return of heat of the earth with the movement of the Sun northwards. Tvaṣṭā is nothing but a force in Nature which decides the right size and figure to the various life species which come into existence. All the deva forces encourage yajña activity and all the asura forces prevent yajña activity.

Now Varuna's attainment of sovereignty and Candra's attainment of glory through punarādhāna require proper explanation. In the previous volume, we have given some idea about Ojha's book इन्द्रविजयः which gives lot of information to the reader regarding Varuṇa and how he got his kingdom west of Indus river with the help of Ādimanuṣya Brahmā and how he got equal status with Indra. Here we are concerned with आधिदैविक matters. In the Vedas, there is an important statement that he is the supporter of ṛta (ऋतस्य गोपा ऋतावृधः etc.,). Some scholars have translated ṛta as moral order and therefore believe that he is god who upholds moral order and is the champion of righteousness. This is not correct. We have already seen that according to Vedic sages the whole process of creation takes place as a result of interaction of agni with Soma. Soma pervades space as a shapeless fluid and agni which feeds on it takes a definite shape and body and thus moves towards creating an object of Satya at the centre. That is why Madhusūdan Ojha defined ऋत as "अशरीरं अहृदयं ऋतम् ,सशरीरं सहृदयं सत्यम् ।". The Sun is Satya and the Soma that surrounds it is ṛta. When the conception takes place, the fertilised ovum is Satya and the fluid that feeds it is ṛta and so on. In the case of primordial fluid (waters) the Bhṛgu (soma) and Angiras (agni) are both embedded in it.

What is important for us in our understanding of the Varuṇa principle is that it is only at the cost of this fluid that creation can thrive. Translating this principle to the ādhibhautika sphere, since waters are mainly responsible for causing and sustaining life on earth, its indiscriminate use leads to difficulty and therefore it sometimes becomes necessary for Nature even to render part of it temporarily unfit for consumption so that the creation and sustenance process can go on in an orderly and regulated manner. This is exactly what is meant by saying that Varuṇa is the protector of the ṛta principle. Incidentally it may be mentioned that the words anṛta, ṛtu, ṛtvik are all born of the same word ṛta. We may take anṛta as an intermediate stage between ṛta and satya.

The Gopatha Brāhmaṇa dealing with the Varuṇa principle says that Prajāpati first created waters and saw that they have a dark part which gave rise to Vāyu and Soma. The waters when activated became split into two parts. One part was salty and became ocean. The other part which was sweet and potable, when further activated became Bhṛgu. In other words, primordial waters consists of two parts, one part is polluted and the other part which is called Bhṛgu later became Vāyu and pure Soma (Gopatha Br. I -2.8.9).

The Varuṇa principle is one of pollution. Through pollution Varuṇa tries to control the primordial waters. Applied to Ādhibhautika level, the waters of the ocean are polluted, whereas the waters in the snow and rivers are pure and potable and therefore sustain life on land. The Vedic seers extended the pollution principle to many things. For example the Soma drink taken by priests when polluted by the Varuṇa principle becomes 'सुरा' and hence its use is confined to asuras. Darkness (tamas) also is another characteristic of Varuṇa principle as opposed to light (jyotis) which characterises Indra - Mitra principle. Again wherever water does not flow it is imagined that Varuṇa is active there and the winds are not allowed to blow there. (यत्र वातो न वाति तद्वरुणदैवत्यम्). Water therefore gets a bad smell and becomes polluted. In these respects Varuṇa and Vṛtra (who blocks flow of water in glaciers) belong to the same category of asuras just like Indra and Mitra belong to the deva category.

Varuṇa is against Yajña i.e. an activity in which agni feeds soma and gives rise to created objects. On the other hand Indra promotes Yajña. Because Varuṇa does not support Yajña, he is called asura.

One of the Cāturmāseyeṣtis is dedicated to Varuṇa (Varuṇa Praghāsa). The Śatapatha Brāhmaṇa while tracing the origin of this Iṣti says that the subjects of Prajāpati ate away the grains (yava) of Varuṇa. Varuṇa got annoyed and subjected them to disease which made them immobile. Here the grains obviously

mean anna which have their origin in the waters he controls. During the rainy season most of the days are cloudy and dark and the duration of darkness increases when the duration of rainy spell increases. This affects the health of the people and this is attributed to the wrath of Varuṇa.

Since Varuṇa is the controller of primordial fluid (ṛta) he pervades the entire space. Even the Sun's path is imagined to be carved out by him, because the Sun cannot move beyond 23^0 N or 23^0 S. (उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतावा उ । - R.V. 1.24.8). In fact Mitra who favours light precedes the Sun, Varuṇa who favours darkness follows him. It is in this sense, Mitra and Varuṇa are said to be sun-eyed. With the above picture of Varuṇa it is not difficult to understand how Varuṇa got sovereignty by performing Punarādhāna.

The hot season precedes the rainy season and when once rains commence, the heat of the earth disappears. The Vedic seers imagined that the heat of the earth is taken over by Varuṇa who rules supreme during the rainy season. In other words Varuṇa establishes his kingdom after controlling the heat of the earth during the hot season. Similarly Soma absorbs agni during the post monsoon season and establishes its superiority in winter. Because Soma was imagined to be responsible for the manifestation of seasons on earth, which bring into existence and sustain all life forms, it was worshipped by the brāhmaṇas as their king. Whenever Soma creeper is brought for the performance of Soma yajña, it is given a grand welcome. This glory of Soma is attributed to Soma having performed Punarādhāna. It therefore follows that man who wants fame and wealth should perform Punarādhāna. We close this chapter here.

Chapter IV - Agnihotra

1. Introduction

The brāhmaṇas dealing with the Agnihotra ritual contains some difficult passages. Before we throw light on them, let us present these statements as narrated in the Brāhmaṇa.

"प्रजापतिर्हि वा इदमग्रे एक एवास । स ऐक्षत - 'कथं नु प्रजा येय' इति । सोऽश्राम्यत् स तपोऽतप्यत । सोऽग्निमेव मुखाज्जनयांचक्रे । तद् यदेनं .... । स यो हैवमेत मग्निमन्नादं वेद, अन्नादो हैव भवति ।।१ ।।

तद् वा एनमेतदग्रे .... तस्मादग्निः । अग्निर्हि वै .... । स उ एवास्य अग्निता ।।२ ।।

स ऐक्षत-प्रजापतिः ।....... । कल्वालीकृता हैव तर्हि पृथिव्यास नौषोधय आसुः न वनस्पतयः तदेवास्य मनस्यास ।।३ ।।

अथैनग्निर्व्यात्तेनोपपर्यावर्वर्त । तस्य भीतस्य स्वो महिमाऽपचक्राम । वाग्वा अस्य स्वो महिमा ।..... । तत्र विवेद घृताहुतिं वैव पय आहुतिं वा-उभयं ह त्वेव तत् पय एव ।।४।।

सा है नं नाभिराधयाश्चकार । केशमिश्रेव हास ।.... घृताहुतिं वा वैव पय आहुतिं वा उभयं ह त्वेव तत् पय एव ।।५।।

सा हैमं नाभिराधयांश्चकार ...... । ततोऽयं प्रबभूव योऽयं पवते । तत् एवाग्निः पराङ् पर्य्यावर्वर्त ।।६।।

etc etc till the eighteenth mantra where the brāhmaṇa ends. The reader may refer to the Sat. Br. 2.2.2. for full text. In other words, the brāhmaṇa says,

Prajāpati was alone before creation commenced. He wanted to initiate the creation process. He toiled for the same and generated agni from his mouth. Because it was generated from this mouth, agni became eater of food. Because he was generated as first of the gods, he was called 'अग्नि' (अग्रिरेव अग्निरित्युच्यते). Because he went forth as first, he is called 'Agni' (अग्रे गच्छतीति अग्निः).

Agni required food. Prajāpati realised that there was nothing expect himself for Agni to eat. The earth at that time was marshy and there was neither plants nor trees. This weighed in Prajāpati's mind.

Prajāpati then saw Agni running towards him and trying to devour him. He was terrified. His own greatness departed from him. Vāk was his greatness. It is this that departed from him. He wanted an offering on himself and rubbed his hands. Because he rubbed his hands his palms are hairless. By the rubbing he obtained milk and butter offering. Actually both were milk offerings.

The above offering did not satisfy Prajāpati, because it had hairs mixed with it. He threw it on the earth saying 'drink the heat' (ओषं धय). From it the plants grew up. They are hence called ओषधयः. He rubbed his hands again and produced a second offering. It was either butter or milk offering. Actually they were both milk only. This then satisfied Prajāpati. He hesitated, 'shall I offer it up or not' he thought. His greatness (mahimā) told him 'Offer it up'. He offered it up with 'स्वाहा'. This offering gave rise to the sun and then the wind. Agni then turned away from Prajāpat. Because Prajāpati's greatness had spoken to him (आह), the offerings are made with 'स्वाहा'.

Having performed the offering Prajāpati reproduced himself and saved himself from Agni as well as from death. Whosoever knowing this offers Agnihotra reproduces himself by offspring. He also saves himself from Agni and death just like Prajāpati saved himself.

When the person who has been performing Agnihotra dies and put on fire, a divine Ātman is born of him. The fire consumes his body only. Just like he is

born from his mother and father, so is he born from fire. But for one who does not perform Agnihotra, such a thing does not take place.

Therefore Agnihotra should be offered. Having offered the milk to Agni, Prajāpati threw away the rest. It became vikankata tree. It is through the offerings Agni, Sūrya and Vāyu were born.

The Devas wanted to follow Prajāpati in the creation process. The collected themselves on a piece of ground (i.e. on the earth) surrounded by ocean and sang the Gāyatra sāma without हिङ्कार.

The Devas went to the east. They came across the cow (gotatva) Looking at them the cow uttered हिङ्कार. The Devas understood that it was theहिङ्कार of Sāman. They found in the cow the means of subsistence. They also saw the yajña in the cow. Gotatva is food. Yajña also produces food. Therefore both cow and yajña are to be protected. Whosoever protects the cows is blessed with a number of them and is bent upon performing yajña .

When Agni met the cow he wanted to enter into union with her. He united with her and his seed became milk. While the cow is raw (uncooked), the milk in her is cooked. (warm) because it is Agni's seed. Whether the cow is black or red, the milk is white and it is warm when first milked because it is Agni's seed.

Then a quarrel arose among Agni,Vāyu and Ātman as to who should receive the offering first. Each one was competing for the first āhuti. They went to Prajāpati for mediation. Prajāpati decided that Agni will receive the first offering because he causes his own seed to be produced again. Then Sūrya will get. Whatever remains here and there, Vāyu will get. In accordance with this decision of Prajāpati, even today the same order is followed. Agni gets in the evening Sūrya in the morning and the remains are given to Vāyu in the antarikṣa

By the offerings given in the above order Agni conquered Pṛthvīloka, Vāyu the Antarikṣaloka and Sūrya the Dyuloka. Whoever knowing this, performs Agnihotra succeeds in attaining what the Devas managed and also shares the same position with them. Therefore Agnihotra should certainly be performed."

The Brāhmaṇa ends here.

The details given in the above brāhmaṇ contain some basic concepts of the Aryans regarding the functioning of the earth-atmosphere-sun system with reference to life and its sustenance on earth. The Aryans living in Northwest India were well aware of the following facts.

During the premonsoon season the earth gets heated slowly and the vegetation on the earth particularly the grass dries up for want of water and some times forest fires develop in the South-east direction and advance towards the region of their settlement. Though the initial premonsoon showers cause some grass to spring up again it is only the heavy downpour of the monsoon that quenches the heat and the fires if any completely and revives all forms of life on earth. The southward movement of the Sun thereafter also helps in the rapid decrease of heat in their region.

The Vedic sages could very well imagine the situation when there was no rainfall on earth. The fires would consume everything and who knows, the entire life on earth would have been totally annihilated once for all. This is what is meant by the statement in the Brāhmana that Prajāpati (who represents the creative processes) saw Agni running towards him and trying to devour him. The premonsoon thunder showers take place as a result of processes in the antarikṣa and dyuloka (according to the Vedic sages) and when these showers fall on earth grass and plants grow. Whereas the earth is with hairs (i.e. grass and plants) the antarikṣa and dyuloka are hairless. This is what is conveyed by the statement in the brāhmaṇa इदं 'चालोमकमिदंच'. The same idea was extended to the ādhyātmika level and the palms of Prajāpati became hairless after he rubbed them and produced the offering.

When the monsoon rains occur the heat of the sun completely disappears and this corresponds to the second offering which Prajāpati produced. The Vedic seers imagined that but for the rainfall, the whole earth will be consumed by fire. When something burns huge waves of smoke move out of the fire and here the smoke was imagined to carry away the fine particles of the earth. In other words, if burning goes on and if the earth will lose much of its contents to the atmosphere. This is expressed by the statement in the brāhmaṇa that Prajāpati was terrified and his greatness (mahimā) departed from him. Vak is his mahimā). Here 'Vak' is used in the sense of matter and not in the sense of his speech. Just like a log of wood disappears mostly when it is completely burnt, the Vedic seers imagined that the earth may have to suffer the same fate if the things on earth burn continuously and no rainfall occurs to quench the fire. Because the smoke carries material particles and forms a maṇḍala around the fire it is called mahimā. We can also say that the greatest asset of earth is its matter content and therefore it is called Prajāpati's mahimā.

The Vedic seers were fully aware of the role of the earth-atmosphere-sun system in the production of rainfall. In the कारीरिष्टि प्रकरण of the Taittirīyasamhitā it is said,

"अग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति । मरुतस्तां नयन्ति । यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ्रश्मिभिः पर्यावर्तते अथ वर्षति ।" (तै.से.2.4.10)

"Agni causes the rain (loads the atmosphere with water vapour and causes its upward movement). The Maruts lead it over (northwards). When yonder the sun turns back with his rays (at its northern limit of movement), then it rains".

In the Ṛgveda we have the following ṛk,

"समानमेतदुदकमुच्चैत्यवचाहभिः । भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः ।। (ऋ.वे 1.164.52)

"The waters go upwards and come downward in the same measure during periods (of the respective seasons). Agni takes the waters to the heavens and Parjanya brings them down as rain".

In Manusmṛti the following verse occurs.

"अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठति । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततःप्रजाः ।।" (म.स्मृ.3.76)

"An offering made properly to Agni reaches the sun. The sun produces the rain, the rain produces food, then the living beings come into existence."

In other words the coordinated functioning of earth-atmosphere-sun system is essential for the production of rainfall and the occurrence of life on earth. The second offering of Prajāpati achieved this and because rains fell, Agni and Soma were united and the production and sustenance of life on earth were made possible.

The Vedic seers believed that when a man who had performed Agnihotra dies, it is his body only that is burnt and not his Ātman. Agni which he had been worshipping during his life time enables him to be reborn. Here the reader will note that a connection for the belief in Punarjanma (rebirth) in Vedic religion is seen here. Since every human is essentially an annāda (eater of food), the birth of every human being was imagined to be the reproduction of the Agni part of the man (father). In other words, the family of the Agnihotri is perpetuated by continuous rebirths whereas there are less chances of the family chain being maintained in the case of a person who does not perform Agnihotra.

Another important concept that is brought out in the brāhmaṇa is the gotatva. 'गोतत्व' is a very important concept in Vedic religion and has very wide ramifications. We have gotatva associated with earth, sun, Parameṣṭiloka and these have wide applications. We shall later go into great detail into this principle. Here it is enough if we take that the gotatva represents the rains released from the clouds and also the water released from ice packs and glaciers. It is interesting to note the Gangotri glacier snout from which Ganga originates

is called 'गोमुख'. At the ādhidaivika level gotatva corresponds to the feeding of the sun by the Soma of the Parameṣti region which also descends to the atmosphere through the rays of the sun and finally to the earth and its vegetation through the rains. In fact it is because of the soma feed, that the earth maintains its shape and hardness in spite of the disruptive forces created by its agni. The Somakāṇda of Satapatha Brahmana has an ākhyāna on this descent of Soma from the heavens to the earth (see Sat.Br. 3.2.4)

The gotatva on the earth is represented by the cow. Just like gotatva is responsible for the release of water from the clouds which in turn sustains life on earth, the cow eats grass and drinks water and gives milk which forms essential and wholesome food for human beings. The medical texts speak highly of the beneficial effects of cow's milk for the human system. No wonder right from Vedic times the cow is being worshipped by Hindus with great reverence.

The hinkāra of the Sāman is oral expression of the union between agni and soma. The Sāman is a synonym for the mahimā part of any creation and it has five components viz हिङ्कार, प्रस्ताव, उद्गीथ, प्रतीहार and निधन. When sāman is sung, the creation process is covered by stages which indicate, beginning stage, rising stage, peak stage, decreasing stage and the end stage. The start which हिङ्कार represents means the start of agni-soma interaction which ultimately ends in constructive creation.

When it is said,that the Devas moved eastwards and found the cow there,it only means that they saw the monsoon clouds which appear in the east and bring in rain to their region.We know that it is the easterlies that bring rain to Punjab and adjoining region.The Hinkāra represents the sound of the thunder clouds.

The Vedic seers believed in unity of things at all the three levels and therefore thought just like water released from a dark cloud or a white cloud or glacier or ice pack is of the same colour, so also milk whether given by a white cow or brown cow or black cow, always remains white. The appearance of lightning in a rain bearing cloud led the Vedic sages to imagine that Agni gets into water and throws his seed. There is an ākhyāna on this in the Sambhāra brāhmaṇa (Agnyādhāna brāhmaṇa) which we have already dealt with there it is said that hiraṇya (gold) is Agni's seed thrown in water. Since 'gotatva' represents water released from clouds in which Agni's seed is embedded, at the ādhibhautika level the Vedic seers imagined the milk of the cow contains Agni's seed and therefore it is warm at the time of milking. It is common experience that drops from thunder clouds are many times warm because of release of latent heat.

The difference of opinion among Agni,Vāyu and Sūrya as to who should receive the first offering and Prajāpati's decision on the same only represents their order of importance in rainfall production as imagined by the Vedic sages.

The Vedic sages believed that during the night the sun gets into the womb of Agni and is reborn in the morning. So Agni gets primary importance. Also from the ṛta state of Agni, Satya sūrya is born. Since Vāyu only carries the rain from one place to another he gets only the third place. Manu's statement viz अग्नौ प्रास्ताहुति: सम्यगादित्यमुपतिष्टते । etc.quoted earlier brings out the importance of Agni and Sūrya in the rainfall process. The statement in the कारीरीष्टि also goes to show the primary importance given to Agni.

Now we pass on to the details pertaining to the actual performance of Agnihotra.

2. The Agnihotra Ritual

The Brāhmaṇas deal with two basic aspects of the ritual viz the procedural aspects which go under the name विधिs and significance of the ritual as well as the benefits which accrue to the yajamāna performing the ritual in the proper way known as अर्थवाद. Arthavāda sometimes questions the procedure in vogue among certain groups of priests and the author of the Brāhmaṇa tries to establish by some reasoning alternate or modified procedures to be adopted by his followers. A careful study of many of these discussions is very revealing. It would appear that there should have been some gaps of knowledge between the original planners of rituals and the subsequent groups of priests who inherited their knowledge. It is quite likely that the missing links in the procedures were filled up by later priests according to their capacity. It is not improbable that several additions were made by some groups which were opposed by others.In fact a convincing explanation is required, why the compositions of ṛks abrupty ended somewhere. If we accept, that many of the ṛks contain mostly statements of creative process in Nature, the discoveries should have gone on continuously. It is quite possible that the composers of ṛks were the victims of natural calamity like advancement of glaciers, earthquakes, avalanches, floods, land slides etc. and the group which survived started with whatever knowledge they have inherited from their ancestors and carried on their ritual performances as planned by the seers according to their own understanding of the working of Nature. Wherever gaps of knowledge existed they filled their own version many times according to their whims and naturally there was difference of opinion between various groups. Some times these additions look very artificial as they have no

relevance to the logic built up earlier. We shall comment on many of these as and when we deal with them.With these remarks we straight away pass on to the Agnihotra ritual.

The whole universe owes its existence to Agnihotra which is defined as 'अग्नौ सोमस्य हवनं अग्निहोत्रम् ।' (The offering of Soma into Agni is Agnihotra). Without the presence of soma, the formation of form out of Agni is impossible. The sun was formed as a result of soma feeding Agni. It is the continuous feeding of soma that enables the sun to maintain his form and brightness (सोमेनादित्या बलिन:). It is because of this fact it is said 'सूर्यो ह वा अग्निहोत्रम्'।. The origin of earth and sustenance of life of all forms on it is due to the role of soma which reaches the earth along with rainfall. The birth of the child is due to the deposition of semen (रेतस्) into the womb (शोणिताग्नि). Man sustains himself by feeding the जाठराग्नि with food which is nothing but soma (सोमो वै अन्नमग्निरन्नाद:). In other words Agnihotra goes on in Nature continuously and every object of creation is dependent on it for its sustenance.

The question then naturally arises, why Agnihotra ritual should be performed daily by the individual and why it should be done just before sunrise and immediately after sun set. In the very early stages the Vedic sages should have been interested to know why the sun disappears in the western horizon and reappears in the eastern horizon after a time interval which changes in the course of the year. At that time they believed that the earth was flat. They imagined that perhaps during night the sun becomes part of the Agni of the earth (Pārthivāgni) and resides in the womb of the Pārthivāgni just as a child resides in the womb of the mother. The performer of Agnihotra imagines while the offering made immediately after sun set that he is giving it while the Sun is in the process of becoming part of Pārthivāgni and similarly while giving the offering before sun rise he imagines that the sun is still part of Pārthivāgni and is in the process of seperating himself from it. In fact it was thought that the offering in the morning causes the sun to come out just like a child comes out of the mother's womb. The evening offering on the other hand goes to feed the sun while he is part of Pārthivāgni in the night. In other words the Agnihotra was supposed to be on the sun (represented by the Āhavanīya fire) located on earth. During the day time the sun detaches himself from the Pārthivāgni and moves in dyuloka.

From the ādhyātmika view it was believed that the Ātman of the individual is closely linked to the sun and the latter's influence on Ātman is maximum when he is near us or is linked to us. They thought that when the sun is near the horizon maximum linkage takes place and that is why offerings are made in the

evening after sun set and in the morning before sun rise. During the night the sun is enveloped by Pārthivāgni and at the same time the Ātman is shut off from sun's direct influence through his rays and is dragged towards the earth and therefore the man goes to sleep and enjoys peace. The Vedic sages were of the view that it is the sun who activates the man during day time and when he sets, man's activity automatically ceases and is revived only when the sun rises again.

It is relevant at this juncture to point out that the Vedic sages speculaed quite a lot about the movement of the sun. Madhusūdan Ojha had taken great trouble to show that the Vedic seers did know that the earth goes round the sun. He justifies his view by various quotation from Vedas, Brāhmaṇas and Āraṇyakas. A very careful examination of his arguements would reveal that they are not very convincing from the scientist's point of view. We shall have occassion to deal with all these aspects in a separate chapter.* But in all his discussion he assumes that the earth goes round the sun and arrives at very valid conclussions pertaining to the logic of Vedic thought.In our third volume we shall give full details of Ojhai's arguements for proving that the Vedic sears did know that the earth goes round the Sun.

A more convincing explanation for the performance of Agnihotra daily is also available in the Brahmaṇa. We have already seen that the sun is maintained by the feeding of soma of the Parameṣti region. What oozes out of the sun in the form of his rays is responsible for the production of life of all forms and their maintenance on earth. This oozed out portion is called "उच्छिष्ट" and it is this Ucciṣtha which produces (through rainfall) food on earth and man sustains on it. The deva prāṇas which are present at various levels between the sun and the earth have a share in the Ucciṣtha and it is only what is left out by them that man enjoys. In fact the whole universe sustains itself on yajña where all the above take part and feed on the food (soma) provided by Nature. Man is entitled only to a portion of this food and can enjoy it only if the Devas had their portion. In other words only if the Deva prāṇas are fed properly they can ensure the food for the man by causing rain first and then producing food. To put it in modern language, Nature is so designed that man is entitled to enjoy only a part of it. Environment should never be disturbed to produce food for man. Man should enjoy the rainfall and through it he should produce his own food.

The Agnihotra ritual is done only to ensure that Devas had their share of food and what remains only is consumed by yajamāna. If we have to ensure our

* In our third volume we shall give full details of Ojha's arguments for proving that the Vedic seers did know that the earth goes round the sun.

food we have to give food to the Devas. Which is the same as thing as saying, if we have to ensure our food we have to protect Nature. In the words of brāhmaṇa,

"स यदग्नौ जुहोति तद्देवेषु जुहोति, तस्माद्देवा: सन्ति । अथ यदुपमार्ष्टि तत् पितृषु चौषधीषु च जुहोति । तस्मात् पितरश्चौषधयश्च सन्ति । अथ यद् हुत्वा प्राश्नाति तन्मनुष्येषु जुहोति । तस्मान्मनुष्या: सन्ति ॥"

(श.ब्रा.2.3.1.19.)

which means,

"What he offers in the Agni he offers to the Devas. The Devas sustain themselves on it. What he wipes of he offers to pitṛs and plants. Thereby the pitṛs and plants sustain themselves. What he eats after offering constitutes food for men and thereby men sustain themselves."

The same thing is also conveyed by another statement in the Brāhmaṇa.

हुतोच्छिष्टस्य ह्येवाग्निहोत्रजुह्वदशीत । (श.ब्रा.2.3.1.11)

That is,

"The Agnihotra performer eats only the remains of what he offers to gods."

It is because of this fact yājñikas say that whereas all other yajñas have an end, Agnihotra goes on and has no end. Even big yajñas end after twelve years. Agnihotra is never ending yajña and has to be performed by the man as long as he requires food for his sustenance.

In olden days the priests performing Agnihotra used to remove ashes from the Āhavanīyakuṇḍa even while the sun is still there, i.e. before sunset. The Viśvedeva prāñas were imagined to reside there to enjoy the offerings made in the evening. If the ash is removed after sunset,the Viśvedeva prāṇas are also driven away and the offerings will be made in the Kuṇda devoid of deva prāñas and the purpose of the offering is defeated. Agnihotra should be done after sunset in the evening and before sunrise the morning. By giving the āhuti after sunset the Viśvedeva prāṇas which have entered the Agni are fed. If the āhuti is given after sunrise, it does not reach them because as soon as sun rises, they leave the Kuṇda. This is opinion of sage Āsuri.

The reason why milk is offered is that milk forms the essence of both vegetable and animal kingdom. The cow eats the plants and grass which go under the name मूलि (ties to the earth). The cow is classified as अमूल because she is free to move about. The milk she produces has its source in both and therefore ideally suited for offering to Agni. This is what the brāhmaṇa says

"द्वयं वा इदं जीवनम् – मूलि चैवामूलं च। तदुभयं देवानां सन्मनुष्या उपजीवन्ति । पशवोऽमूला: ओषधयो मूलिन्य:। ते पशवोऽमूला ओषधीमूलिनीर्जग्ध्वाऽप: पीत्वा तत एष रस: संभवति ।।" (श.ब्रा 2.3.1.10)

The milk that is to be offered should be put on the Gārhapatyāgni and heated and removed before it rises to the brim, since it will be burnt and will contain unproductive seed if allowed to rise to the brim. Some water is added to the milk before offering. The reason as given in the brāhmaṇa is that milk represents the essence of both मूलि and अमूल. The मूलि (grass and plants) come into existence because of rains and therefore water has a role to play in the formation of milk. Water also supplements the juice and appeases the milk when it is about to rise to the brim when heated on fire.

The Vedic sages wanted to present many details in their rituals which have relevance in normal human activities. For example while giving the offerings to Agni the first offering should be given without placing the ladle containing the milk near Āhavanīyāgni. In other words he should give the āhuti while standing without keeping the milk containing near Āhavanīyāgni. On the other hand if he sits while giving the āhuti keeping the milk contained before him near the āhavanīyāgni, it is equivalent to bringing food to the guest and keep something before him without actually serving him. However the second offering is done, after 'उपसादन' i.e. placing it near Āhavanīyāgni and sitting before the same. The two offerings are for vāk and Manas and they are done differently to distinguish one from the other. This is what Yājñavalkya says (Śat.Br. 2.3.1.17). This explanation is rather interesting. It probably means that the yajamāna tries to create a dēvātmā which influences him and enriches his Ātman. The deva prāṇa is already present and it requires only manas and vāk to start functioning as Dēvātmā.

The Yajamāna makes two offerings twice he wipes out the spout of the spoon, twice he sips the milk and four times he puts milk into Agnihotra ladle. Thus there are ten actions. Virāt chandas is ten lettered and Virat is yajṇa. That is the universe is revealed to us through yajña.

Chandas is an important aspect of creation Every created thing has a finitised shape. This finitisation takes place because of the right choice of chandas. We shall deal with all aspects of Chandas in a separate chapter.

Yājṇavalkya goes on giving a number of other reasons for making two offerings. These are of no scientific interest. The reader may refer to the brāhamaṇa for details. However one point of interest to us is the fact that the yajamāna offers a little for the first libation, some what more for the second and

still more he leaves in the ladle. This is said to be done because gods are fewer than men and cattle are more numerous than men. In other words in Nature, cattle should always outnumber men so as to provide ample food for them and any disturbance, like men outnumbering cattle will only end up in great hardship to human society.

After dealing with the procedures for paying homage to the three Agnis (उपस्थानविधि) Yājṇavalkya further dilates on the merits of Agnihotrakarma. The Vedic sages when they realised that death cannot be escaped,and they could only pray for a long life, they speculated about what would happen to the soul after death. They knew very well that Agni plays a prominent role in life. In every man Agni is the eater of food (annāda) and life exists as long as this Agni remains active. When prāṇa leaves the man,it is the agni part that leaves the body. They believed that Agni enables them to be reborn in yonder world. In other words the same Agni which was propitaited and mainntained as Gārhapatya and Āhavanīya by the yajamāna has now become his father. They therfore thought Agnihotra should not be stopped prematurely. If it is stopped Agni will fail him in the yonder world.

There is another reason why the Vedic seers thought that Agni reproduces the yajamāna in the yonder world.We have already seen that the sun which enrers the Pāṛthivāgni was reproduced by the latter in the morning just like a child comes out of the womb. Applying this to the ādhyātmika level the Vedic sages thought that Agni in the man reproduces him after his death. Actually they should have meant that the family of the Agnihotrī does not suffer a break.

The Vedic Ṛṣis considered the sun as the most effective God who takes away the lives of people by the weapon of time he controls. Again taking analogy of the sun who escapes unhurt from the Pārthivāgni which envelops him during the night, the Vedic sages imagined that they can go beyond death by performing Agnihotra. This is what Yājñavalkya says.

"तद् वा एष एव मृत्युः - य एष तपति । तद् यदेष एव मृत्युः तस्माद् या एतस्मादर्वाच्या: प्रजास्ता म्रियन्ते । अथ या पराच्यास्ता देवाः । तस्मात्तेऽमृताः । तस्येमाः प्रजा रश्मिभिः प्राणेष्वभिहिताः। यथाऽश्वोऽश्वाभिधान्या वाभीशुभिर्वा - एवमस्येमाः सर्वाः प्रजा रश्मिभिः प्राणेष्वभिहिताः तस्मादुरश्मयः प्राणानभ्यवतायन्ते ।।७।।

स यस्य कामयते तस्य प्राणमादायोदेति स म्रियते ।

स यो हैतं मृत्युमनतिमुच्य - अथामुं लोकमेति - यथा हैवास्मिंल्लोके न संयतमाद्रियते - यदा यदैव कामयते - अथ मारयति एवमु हैवास्मिंल्लोके पुनः पुनरेव प्रमारयति ।।८।।

स यत् सायमस्तमिते द्वे आहुती जुहोति - तदेताभ्यां पूर्वाभ्यां पद्भ्यामेतस्मिन् मृत्यौ प्रतितिष्ठति । अथ यत् प्रातरनुदिते द्वे आहुती जुहोति - तदेताभ्यामपराभ्यां पद्भ्यामेतस्मिन् मृत्यौ प्रतितिष्ठति । स एनमेष उद्यन्नेवादायोदेति । तदेतं मृत्युमतिमुच्यते । सैषाग्निहोत्रे मृत्योरतिमुक्तिः अति ह वै पुनर्मृत्युं मुच्यते - य एतामग्निहोत्रे मृत्योरतिमुक्तिं वेद ।।९ ।।" (श.ब्रा.2.3.3.7,8,9)

The sun who shines is mṛtyu. Because he is mṛtyu the prajās under him are mortal. But the devaprajās who are above the sun are immortal. The prajās below the sun are tied to his rays just like the horse is controlled by the bridle. Therefore the sun's rays pervade the prāṇa of his prajās below.

The sun takes away the lives of whomsoever he wants and rises. The men die and go to the other world without getting freed from mṛtyu. Again and again the sun causes their death and has control on their lives.

On the other hand when the man offers two oblations after sunset he plants himself firmly in mṛtyu ie the sun with the fore part of his feet. When he offers two oblations in the morning he plants himself on mṛtyu (sun) with hind part of his feet. When the sun rises he takes him on his rays and moves up in the sky. Thus the yajamāna escapes death. This then is the release from mṛtyu for the yajamāna who performs Agnihotra.

Yājñavalkya further says (श.ब्रा.2.3.3.11) that he goes even beyond the day and night cycle ie time.

In effect the Agnihotrī wins over time and therefore the question of death does not arise for him. The Vedic sages should have thought if they can manage to be carried to the other side of the sun, then the time cycle controlled by the sun on the earth's side does not affect them. Again the comparison with the sun is valid. Just as the sun gets out of the Pārthivāgni during the day time, the Vedic sages imagined that Agni worshipped by them will take them beyond the time wheel and therefore beyond death. In fact they compared Agnihotra to a ship which takes them heavenward after crossing the antarikṣa samudra. The door of Agnihotra ship is on the northern side. The Āhavaniya and Gārhapatya are its two sides. The steersman is the yajamāna who ascends it from north and steers it heavenward.

There is another way of viewing Agnihotrakarma. Since this karma is meant for ensuring the full potentialities of the bhṛgu (soma) - Angiras (Agni) tatva for creation activity, it can be termed as a kind off nirguṇopāsana or upāsanā of Anirukta Brahman or Nirviśesa Brahman which can ultimately lead the upāsaka to the attainment of Sāyujya state with Brahman. We shall go more into this when we deal with Cayanayāga.

The yajmāna recites thirty seven mantras during the performance of Agnihotra.

In practise, when the yajmāna wants to become Āhitāgni he has to perform Agnyādhāna first and then he performs Agnihotra daily both in the morning and evening. Then he performs दर्शपूर्णमासेष्टि. Madhusudhan Ojha in the chapter on Agnihotra in his book यज्ञसरस्वती, describes the procedure for performing Agnyādhāna and then procedure for performance of Agnihotra follows. The use of mantras in the above two rituals are distributed as shown below. Here it is to be noted that Ojha presents this after he has discussed दर्शपूर्णमासेष्टि as given in वाजसनेयी शतपथब्राह्मणम्.

1. अग्न्याधानमन्त्राः	-	8
2. होमे	-	7
3. बृहदुपस्थाने	-	30 *
Total	-	45

* Note if : क्षुल्लकोपस्थानम् (ie संग्रहोपस्थानम्) is done the mantras used are 8 only :

Ojha gives the meanings of these mantras in the order in which they occur and connects them with some details of procedure also so that the whole account becomes extremely useful and instructive for the readers. We therefore propose to give all the details together with the meanings of the mantras as given by him.

।। अग्निहोत्राधिकारः ।।

तत्र

। प्रथमतः अग्न्याधानम् ।

अमावास्यायामग्न्याधेयं क्रियते – तत्र चतुर्भिर्ऋत्विग्भिः प्राशितुं योग्यमोदनं पक्त्वा बहिरुद्वास्य तस्यौदनस्य मध्ये घृतसेचनाय निम्नं स्थानं कृत्वा सर्पिषा तदापूर्य्य तस्मिन् सर्पिषि आश्वत्थीः तिस्रः समिधोऽभ्यज्य 'शमीगर्भमेतदाप्नुम' इति वदन्तः एकैकामेकैकयार्चा अग्नावभ्यादधति । तत्र ब्रूते । हे ऋत्विजः यूयम्

"समिधाग्निं दुवस्यत, घृतैर्बोधयतातिथिम् । अस्मिन् हव्या जुहोतन" (यजु.सं.१.३.२.)

काष्ठद्वारा तावदग्निं परिचरत । ततो होष्यमाणैः पूर्णाहुतिसम्बन्धिभिर्घृतैरातिथ्यकर्मणार्हणीयमेनं प्रज्वालयत । प्रज्वालिते च तस्मिन्नग्नौ नानाविधानि हवींषि आजुहुत इत्याह ।।१ ।।

हे ऋत्विजः, यूयम्,

"सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन । अग्नये जातवेदसे" ।। २.३.२।।

सम्यक्प्रज्वलिताय शोचिष्मते जातप्रज्ञानाय अग्नये ग्रहणोद्वासनाधिश्रयणावेक्षणादिभिः संस्कृतं घृतं जुहुतेत्याह ।।

(अधिश्रयण - heating) अग्निं प्रत्याह -

"तं त्वा समिद्भिरङ्गिरो घृतेन वर्द्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्ट्य" ।। ३.३.३. ।।

हे अङ्गिरः निर्दिष्टगुणवन्तं त्वां यज्ञसंबन्धिकाष्ठैः संस्कृतेनाज्येन च प्रवृद्धं कुर्मः । हे युवतम अग्नेः,स त्वमधिकं शोचा - दीप्यस्वेत्याह । 'अङ्गिरा उ ह्यग्निः' इति श्रुतिः(श.ब्रा)

अथाग्निमीक्षमाणः केवलं जपति -

"उपत्वाग्ने हविष्मतीर्घृताचीर्यन्तु हर्य्यत । जुषस्व समिधो मम" ।। ४.३.४।।

हे अग्ने हविर्युक्ता घृताक्ता एताः समिधः त्वां प्रत्युपगच्छन्तु । हे हर्यत, इच्छुक, अग्ने, त्वं ताः समिधः स्वीकुरु इत्याह ।।४।।

अथ आपो हिरण्यमूषाखूत्करः शर्करा इति पंच सम्भारान् सम्पाद्य स्फ्येनोल्लिखितायां शुद्धायां भूमौ तानवस्थाप्य तेषु शुष्ककाष्ठैर्ज्वलतमग्निं भूर्भुवःस्वरिति पंचाक्षराण्युच्चारयन्नादध्यात्, तदिदमाहवनीयाधानम् ।

"भूर्भुवः स्वः द्यौरिव भूम्ना पृथिवीव वरिम्णा । तस्यास्ते पृथिवि देवयजनि पृष्ठेऽग्निमन्नादमन्नाद्यायादधे" ।। ५.३.५. ।।

भूर्भुवः स्वरित्येतास्तिस्रो व्याहृतयः पृथिव्यादिलोकत्रयनामानि। आभिः स्थापयन् लोकत्रयमनेन स्मरति । इध्मपूर्वार्द्धं गृहीत्वा ब्रूते । देवा इज्यन्ते यस्यां तथाविधे हे पृथिवि, तस्या देवयजनयोग्यायास्तवोपरि अन्नादं हुतभोक्तारं गार्हपत्यादिरूपमग्निं स्थापयामि भोक्तुं योग्याय अन्नाय अन्नभक्षणाय वा । यो ह्यग्निर्भूम्ना द्योरिव वर्तते यथा द्यौर्नक्षत्रादिबहुत्वेन युक्ता तथा ज्वालाबहुत्वेन युक्तः ।। यश्च वरिम्णा पृथिवीव स्थितः, यथा पृथिवी सर्वप्राण्याश्रयत्वरूपश्रेष्ठत्वोपेता तथा सर्ववस्तुशोधकत्वरूपश्रेष्ठत्वोपेतः । तादृशमग्निं स्थापयामीत्याह । अथ सर्पराज्ञी कद्रूः पृथिव्यभिमानिनी । तया दृष्टं तृचं सार्पराज्ञी तयाहवनीयमुपतिष्ठते । ततो दक्षिणाग्निमादधाति-

"आयं गौः पृश्निरक्रमीदसददन्मातरं पुरः,पितरं च प्रयन्त्स्वः" (१.३.६.)

"अन्तश्चरति रोचनाऽस्य प्राणादपानती,व्यख्यन् ।। महिषो दिवम्" (२.३.७)

"त्रिंशद्धाम विराजति वाक् पतङ्गाय धीयते, प्रतिवस्तोरहद्युभिः।" (३.३.८)

यज्ञनिष्पत्तये तत्तद्यजमानगृहेषु गन्ता लोहितशुक्लादिबहुविधज्वालोपेतत्वाच्चित्रवर्णश्चायं दृश्यमानोऽग्निराहवनीयगार्हपत्यदाक्षिणाग्निस्थानेषु सर्वतः पादविक्षेपं कृतवान् । तथाहि प्राच्यां दिशि पृथिवीमाहवनीयरूपेण प्राप्तवान् आदित्यरूपेण च स्वर्गे सञ्चरन् द्युलोकमपि प्राप्तवानित्याहा द्यौः पिता पृथिवी माता-इति च श्रूयते बहुधा ।।९।। एवमादित्यरूपेणाग्निं स्तुत्वा वायुरूपेण स्तौति । अस्याग्नेः रोचना काचिच्छक्तिर्वायावाख्या द्यावापृथिव्योर्मद्ये चरति । सा च सर्वशरीरेषु प्राणव्यापरादनन्तरमपानव्यापारं कुर्वती

सति हि जाठराग्नौ जीवनहेतोरौष्ण्यस्य शरीरे सद्भावात् प्राणापानौ प्रवर्तेते तस्मादग्निः प्राणापानरूपः । सोऽयमेव महानग्निः वाय्वादित्याभ्यां स्वशक्तिभूताभ्यामिदं जगदनुगृह्य अनुष्ठातृभ्यो भोगस्थानं द्युलोकं विशेषेण प्रकाशितवान् प्रकाशयति चेत्याह । ''अन्तरिक्षेऽयं तिर्यङ् वायुः पवते'' इति श्रुतिः । अग्निर्वा महिषः स इदं जातो महान् – इति श्रुतिः । अहोरात्रस्य त्रिंशन्मुहूर्ता धामानि भवन्ति । तेषु या वाक् विराजति सा अग्न्यर्थमुच्चार्यते किं च प्रत्यहं या वाक् या च द्युभिः यागपरायणाद्युत्सवभूतैरहोभिः स्तुति लक्षणा वाक् सा सर्वाप्यग्न्यर्थमेव नान्यस्यै देवतायै इत्याह । पतन् गच्छति पतङ्गः । यतो ह्यरण्योः पतन् गार्हपत्यभावं गच्छति, ततः पतन्नाहवनीयतामित्यतोऽग्निः पतङ्गः । अहेति निपातो विनिग्रहार्थः ।।३.८।।

।। इति अग्न्याधानमन्त्रा व्याख्याताः ।।

अथाग्निहोत्रहोममन्त्राः ।

तत्र–प्रदीप्तां समिधमभिलक्ष्य –

''अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा'' इति सायं जुहुयात् ।।१.३.९।।

सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा इति प्रातर्जुहुयात् ।।२.३.९।।

यस्तु ब्रह्मवर्चसकामः सः –

''अग्निर्वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहा'' इति सायं जुहुयात् ।।१.३.९।।

''सूर्यो वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहाः'' इति प्रातर्जुहुयात् ।।४.३.९।।

''ज्योतिः सूर्यः सूर्याज्योतिः स्वाहा'' इति वा प्रातर्जुहुयात् (२.३.९)

योऽयमग्निर्देवः स एव दृश्यमानज्योतिः स्वरूपम् । यच्चेदं दृश्यमानज्योतिः तदेवाग्निर्देवः । तस्मै ज्योतीरूपायाग्नये हविः प्रदीयते । इत्याद्याह । ''अग्निमादित्यः सायं प्रविशति, तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे । उभे हि तेजसी सम्पद्येते, उद्यन्तं वादित्यमग्निरनु समारोहति तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे'' इति तैत्तिरीय श्रुतिः ।।१२।।

अथवा –

''सजूर्देवेन सवित्रा, सजूरात्र्येन्द्रवत्या । जुषाणो अग्निर्वेतु स्वाहा''
इति सायं जुहुयात् । ९.३.१०।।

''सजूर्देवेन सवित्रा, सजूरुषसेन्द्रवत्या जुषाणः सूर्यो वेतु स्वाहा''
इति प्रातर्जुहुयात् ।।२.३.१०।।

सवित्रा देवेन प्रेरकेण परमेश्वरेण समानप्रीतिः, तथा इन्द्रदेवोपेतया रात्रिदेवतया समानप्रीतिरग्निरस्मास्तु प्रीतियुक्तः सन् आहुतिं भक्षयतु तस्मै हविर्दीयते । यथायमग्निः सायं तथा सूर्यः प्रातर्हविर्भक्षयत्वित्याह ।।२।।

।। इति होममन्त्राः ।।

।। अथ उपस्थान मन्त्राः।।

तत्र तावद् बृहदुपस्थानं देवदृष्टम् ।

These mantras are thirty in number. They are distributed as follows.

Āhavanīyaopasthāna	-	9	Mantras
Gavāmupasthāna	-	3	
Gārhapatyopasthāna	-	7	
Gavāmupasthāna	-	2	
Brahmaṇaspatya Japa	-	9	

We shall now present the mantras with Ojha's commentary on them.

सायमाहुत्यां हुतायां यजमान उत्थाय आहवनीयगार्हपत्यावग्नी उपतिष्ठते । तत्र तावदाहवनीयोपस्थानमंत्राः-

उपप्रयन्तो अध्वरं, मन्त्रं वोचेमाग्नये, आरे अस्मे च शृण्वते ।।२.३.११।।

यज्ञमुपगच्छन्तो वयं तस्याग्नेरुद्देशेन मन्त्रं वोचेम-यो हि दूरे अस्मत्समीपे च शृणोतीत्याह ।।१।।

'अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतांसि जिन्वति' ।।२।३।१२।।

द्युलोकस्योपरिवृत्या शिरः समानः आदित्यरूपेण सर्वोपरि स्थित्या गोस्कन्धसमानः श्रेष्ठो व्रीहिपाकप्रकाशैः पृथिवीस्थानं परिपालकोऽयमग्निः द्युलोकाद्वृष्टिरूपेण पतन्तीनामपां साराणि व्रीहियवादिरूपेण परिणतानि वर्द्धयति-यद्वा अपां कारणानि पुष्णाति आहुतिपरिणामेन वृष्टिं जनयतीत्याह ।।२।।

'उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या – उभा राधसः सह मादयध्यै । उभा दाताराविषां रयीणां उभावाजस्य सातये हुवे वाम्' ।।३।३।१३।।

हे इन्द्राग्नी, हे आहवनीयगार्हपत्यौ, युवामुभावपि

आह्वातुमिच्छामि । तथा हविर्लक्षणधनात् युवामुभावपि युगपन्मादयितुं हर्षयितुं वेच्छामि। यत उभौ युवामन्नानां धनानां च दातारौ स्थः अत उभौ युवामन्नस्य दानाय आह्वयामीत्याह ।।३।।

अथा आग्नेयास्तिस्रः-

'अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्द्धया रयिम्' ।।४।३।१०।।

हे आहवनीय, अयं गार्हपत्यस्तवोत्पत्तिस्थानमस्ति । योहि सायं प्रातः काले उत्पादनयोग्यत्वादिदानीं ऋतुकालः । यस्माच्च ऋतुकालोपेताद् गार्हपत्यादुत्पन्नस्त्वं कर्मकाले दीप्तोऽभूः । हे अग्ने, तं गार्हपत्यं जानन् पुनरुद्धरणाय कर्मान्ते प्रविश । अनन्तरमस्मदर्थं धनं वर्धय, यतः पुनर्यागं कुर्यामित्याह ।।४।।

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः । यमप्नवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशे विशे ।।५।।

अयमाहवनीयः इह कर्मानुष्ठाने मुख्य इति आधानकर्तृभिराहितोऽभूत् । यतो देवानामाह्वाता अतिशयेन यष्टा सोमयागादिषु ऋत्विग्भिः स्तुतश्चायं भवति । यश्च विविधकर्मोपयोगित्वेनाश्चर्यकारिणां विभुत्वशक्तियुतमपत्यवन्तो भृगुवंशोत्पन्ना मुनयः प्रत्येकयजमानार्थे ग्रामाद्बहिर्यजनाख्यारण्यप्रदेशेषु दीपयन्ति स्म इत्याह ।।५।।

'अस्य प्रत्नाममुद्युतं शुक्रं दुदुह्रे अह्रयः । पयःसहस्रसामृषिम्' ।।६।।

अस्यैवाग्नेःपुरातनीं दीप्तिमनुसृत्य लज्जारहिता दोग्धारः क्षीरदध्याज्यहविःप्रदानादनेकानेक-कर्मसमापिकामृषिं गां शुद्धं पयो दुदुहिरे इत्याह ।। यद्वा - मालिन्याभावेन निर्लज्जाविशुद्धा गावः अस्यैवाग्नेश्चिरन्तनीमात्मानुषक्तां द्युतिं शुक्ररूपमन्नमनुपयो दुदुहिरे । यत्पयः सहस्रशः कर्माणि चातुर्मास्यपशुसोमादीनि सनोति अर्षति चेत्याह । अग्निना शुक्ररूपेण सिक्तं तेज एव गावो दुग्धरूपेण क्षरन्ति । सोऽयमर्थः स्पष्टीकृतो अग्नि होत्रब्राह्मणे -

'तासु हाग्निरभिदध्यौ मिथुन्येऽनया स्यामिति-तां संबभूव-तस्यां रेतः प्रासिञ्चत् । तत् पयोऽभवत्'इति । तासु गोषु ।।६।।

अथ यजुर्मन्त्राः-

'तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि । आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि । वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि । अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्मे आपृण ।।७।।

जठरे सत्यग्नौ अन्नानि जीर्यन्ते रसासृगादिरूपैः परिणमन्ते चेत्यग्नेः शरीरपालकत्वं सुप्रतिपन्नम् । यावत् कालश्च वपुष्युदरौष्ण्यमुपलभ्यते तावन्न म्रियते इति मृत्युपरिहारेणाग्नेरायुर्दायकत्वं सुप्रतिपन्नम् । यद्दर्शनादेवायं ब्राह्मणस्तपसाग्निरिव ज्वलति इति बुद्धिर्भवति । तदिदं वैदिकानुष्ठानप्रयुक्तं तेजो वर्चः । तच्च वैदिकानुष्ठानमग्निसाध्यमित्यग्नेरेव वर्चोदायकत्वं सुप्रतिपन्नम् । अत एवैतान्यग्नेरिच्छति । हे अग्ने शरीरं पाहि आयुर्देहि वर्चो देहीति । किंच हे अग्ने, मम शरीरस्य यदेवाङ्गं चक्षुरादिकं दृष्टिपाटवादिरहितं तत्सर्वं सर्वतः पूरयेत्याह ।।७।।

इन्धानास्त्वा शतं हिमा,द्युमन्त समिधीमहि । वयस्वन्तो, वयस्कृतं सहस्वन्तः सहस्कृतं, अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाभ्यम् । चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीय ।।८।।

हे अग्ने, त्वदनुग्रहेण दीप्यमाना वयम् । दीप्तिमन्तं त्वां अन्नवन्तो वयमन्नप्रदातारं त्वां, बलवन्तो वयं बलप्रदातारं त्वां शतवर्षपर्यन्तं प्रज्वालयामः । हे चित्रावसो, हे रात्रे, निरुपद्रवं यथा स्यात्तथा तवान्तं प्राप्नुयामेत्याह । चौरादिवदत्र देवयजने रक्षसां प्रवृत्तिनिवृत्तये 'अग्निप्रतापेनेयं रात्रिः सुखेन मेसमाप्नोतु' इत्याशंसति 'रात्रिर्वै चित्रावसु सा हीयं संगृह्येव चित्राणि वसति' इति श्रुतिः (श.ब्रा)२.३.४.२२) । वसन्ति हि रात्रौ विविधानि चन्द्रनक्षत्रान्धकाररूपाणीति चित्रावसुः सा भवति ।।८।। एतावत् पर्यन्तमुत्थित एवोपतिष्ठेत् । अतः परमुपविश्योपतिष्ठेत् ।

'सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसाऽगथाः समृषीणां स्तुतेन । सं प्रियेण धाम्ना । समहमायुषा सं वर्चसा, सं प्रजया सं रायस्पोषेण ग्मिषीय ।।९।।'

हे अग्ने त्वामिदानीं रात्रौ सूर्यस्य तेजसा समगथाः सङ्गतोऽसि । बहव एवोपस्थानादिमन्त्रा अग्निं स्तुवन्तीति तेषां मन्त्राणां स्तोत्रेणापि त्वं संगतोऽसि । एवं प्रियाभिराहुतिश्चासि सङ्गतः । तदित्थं यथा त्वमेतैस्तिसृभिः सङ्गतः, एवमहमपि त्वत्प्रसादात् पूर्णायुषा विद्यैश्वर्यादि प्रयुक्त तेजसा पुत्रादिप्रजया धनसम्पत्या च सग्मिषीयसङ्गतो भूयासमित्याह । 'तद्यदस्तं यन्नादित्य आहवनीयं प्रविशति तेनैतदाह । तद्यदुपतिष्ठते तेनैतदाह । आहुतयो वा अस्य प्रियं धाम ।।' इति श्रुतयः (श.ब्रा.२.३.४.२४।।९।।)

अतः परं यजुर्द्वयेन गां गच्छति ।। हे गाव, यूयं

'अन्ध स्थान्धो वो भक्षीय-मह स्थ महो वो भक्षीय उर्ज स्थोर्जं वो भक्षीय रायस्पोष स्थ रायस्पोषं वो भक्षीय ।।१०।।

क्षीराज्यादिरूपस्यान्नस्य जनकत्वादुपचारेण अन्नरूपाः स्थ । अतो भवत्प्रसादादहं युष्मत् संबन्धि क्षीराज्यादिरूपमन्नं सेवेय । तथा यूयं पूज्यरूपाः स्थ । अतः पूज्यानां युष्माकं प्रसादादहमपि पूज्यत्वं सेवेय । यद्वा - ''यथा गौर्वै प्रतिधुक् तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यैमस्तु तस्या आतश्चनं तस्यै नवनीतं घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम् ।।'' इति श्रुत्युक्तानि दशवीर्याणि महः - तद्रूपाः स्थ । अतो युष्माकं तद्वीर्यमहं सेवेय । तथा गोक्षीरादेर्बलहेतुत्वादुपचारेणा यूयं बलरूपाः स्थ । अतो युष्माकं प्रसादाद्बलं सेवेय । एवं क्षीराज्यादिविक्रयेण धनवर्द्धनादुपचारेण धनपुष्टिरूपाः स्थ । अतो युष्माकं प्रसादाद्धनपुष्टिमहं सेवेय इत्याह । प्रतिधुक् तत्कालयदुग्धम् ।

शृतमुष्णदुग्धं, शरो दुग्धमण्डःमस्तु दधिरसः । आतश्चनं दधिपिण्डः । आमिक्षा स्फुटितं दुग्धं । वाजिनमामिक्षाजलम् ।।१०।।

'रेवतीरमध्वमस्मिन् योनावस्मिन् गोष्ठेऽस्मिंल्लाकेऽस्मिन् क्षये इहैव स्त मा पगात' ।।११।।

'पशवो वै रेवन्तः' इति श्रुतिः (श.ब्रा.२.३.४.२६)। हे रेवत्यः, धनवत्यो गावः, अत्र भविष्यति युष्माकमनेकः सञ्चारप्रदेशः। यदीच्छथ, अस्मिन् अग्निहोत्रहविर्दोहनस्थाने विहरत। अस्मिन् यजमानसंबन्धि गोवाटे विहरत । यजमानदृष्टिविषये बहिः संचारप्रदेशेविहरत । रात्रौ वा यजमान गृहे विहरत । तदेवं विहरणप्रदेशानुपलम्भप्रयुक्तावरोधक्लेशो युष्माकं न संभविष्यतीत्यतो यूयमिहैव यजमानसन्निधौ तिष्ठत, नान्यत्र गच्छतेत्याह ।।११।।

अथ गामालभमानो ब्रूते-

संहितासि विश्वरूप्यूर्जामाविश गौपत्येन ।।१२।।

हे गौः, शुक्लकृष्णादि बहुरूपा त्वं क्षीराज्यादिहविर्दानाय यज्ञकर्मभिः संयुक्तासि सा त्वं क्षीराज्यादिरसेन गोस्वामित्वेन च मां सर्वतः प्रविश, त्वत्प्रसादान्मे बहुविधो रसो गोस्वामित्वं च सम्पद्यतामित्याह ।।१२।।

।। अथ गार्हपत्योपस्थानमन्त्राः ।।

अतः परं गार्हपत्याग्निं गत्वोपतिष्ठते-

उप त्वाग्ने दिवे दिवे दोषावस्तर्धिया वयम् । नमो भरन्त एमसि ।।१।

राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिवम् । वर्धमानं दमे ।।२।।

स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये ।।३।।

हे अग्ने, अग्निर्हि रात्रिं प्रविवेशेति श्रोतेतिहासः। हे दोषावस्तः रात्रौ वसनशील, गार्हपत्य वयं यजमानाः श्रद्धायुक्तया बुद्ध्या नमस्कारमावहन्तः प्रतिदिनं त्वामुपैमः त्वां प्रत्यागच्छामः इत्याह । किञ्च दीप्यमानं यज्ञानां गोप्तारं सत्यलक्षणव्रतस्य दीपयितारं मदीये निजे गृहे चातुर्मास्यसोमपश्वादिभिवृद्धिं गच्छन्तं त्वामुपैम इत्याह । हे अग्ने, गार्हपत्य, स ईदृशगुणयुक्तस्त्वमस्माकं सुखेनोपैतुं शक्यो भव । यथा पिता पुत्राय निर्भयमुपगम्यते । किञ्च अस्माकं क्षेमाय कर्मणा समवेतो भव । यथा पिता पुत्रस्य कल्याणे व्यापृतो भवति दुःखादित्राणाय च तैर्निश्शङ्कमाश्रीयते तथैव त्वमस्मदर्थे भवेत्याह ।।१४।।

अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा वरूथ्यः ।।१।।

वसुरग्निर्वसुश्रवा अच्छा नक्षि द्युमत्तमं रयिं दाः ।।२। १५।।

तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सूम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ।।३।।

स नो बोधि श्रुधी हवमुरुष्याणो अघायतः समस्मात् ।।४। १६।।

हे अग्ने, गार्हपत्य, त्वमस्माकं समीपवर्ती भव - अपि च पालयिता, शान्तः गृहाय हितो भव । हे अग्ने त्वं जनानां वासयिता धनेन च कीर्तिमानसि । स त्वमच्छानक्षि अभिव्याप्नुहि । यद्वा हे अच्छ । निर्मलाग्ने, अस्मद्धोमस्थानं गच्छ । किं च अतिदीप्तियुक्तं धनं देहि । हे दीप्तिमत्तम हे सर्वस्य दीपयितः, तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वां सखिभ्योऽर्थाय सूम्नाय सुखाय निश्चयेन याचामहे । यद्वा सुखार्थं अस्मत्सखीनामुपकाराय च त्वामीमहे । स त्वमस्मान् बुध्यस्व, तथास्मदीयमाह्वानं शृणु, सर्वस्मादेव शत्रोरस्मानुरुष्य, परिरक्षेत्याह ।

अथ गां गच्छति-

इड एह्यदित एहि । काम्या एत मयि वः कामधरणं भूयात् ।।१७।।

हे इडे आगच्छ । हे अदिते आगच्छ होमस्थानम् । अतिदेशोऽयम् । हे गौः, इडा यथा मनुं तथा त्वमस्मानेहि । अदितिर्यथा आदित्यान् तथा त्वमस्मानेहीत्याह । इडा मनोर्दुहिता अदितिर्देवमाता । अथ गामालभमानो ब्रूते - हे काम्याः, सर्वैः कामयितव्याः । गावः यूयमागच्छत । युष्माकं कामधरणमपेक्षितफलधारकत्वं मयि भूयात् । युष्मत्प्रसादादहमभीष्टफलधारयिता भूयासमित्याह ।। यद्वा, मयि युष्माकमनुरागस्थितिर्भूयादित्याह । तथा च श्रुतिः

'अहं वः प्रियो भूयासमिति' (श.ब्रा.२.३.४.३४) १७।।

अथ व्रतोपायनवदपरेणाहवनीयं प्राङ्तिष्ठन् नवर्चं जपति-

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते, कक्षीवन्तं व औशिजः ।।१।।

यो रेवान् यो अमीवहा, वसुवित् पुष्टि – वर्द्धनः, स नः सिषक्तु यस्तुरः ।।२।।

मा नः शंसो अररुषो, धूर्त्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य, रक्षाणो ब्रह्मणस्पते ।।३।। (ऋ.वे१.१८.१,२,३)

हे ब्रह्मणस्पते, वेदस्य पालक, उशिजो गर्भजातं दीर्घतमस औरसं कक्षीवन्तमृषिं, सोमानामभिषेतारं शब्दयितारं कुरु । अतिदेशोऽयम् । कक्षीवन्तमिव मां सोमयागकर्तारिं स्तोतारं कुर्वित्याह ।।१।। यो ब्रह्मणस्पतिर्धनवान् यश्च रोगस्य हन्ता । धनज्ञाता पोषकः । यश्च तुरो वेगशीलोऽविलम्बितकारी । स ब्रह्मणस्पतिरस्मान् सेवताम् इत्याह । यद्वा धनवान् व्याधिहन्ता धनोपार्जकः पोषकः शीघ्रकारी च पुत्रोऽस्मान् सेवतामित्याह ।।२।। हे ब्रह्मणस्पते, अस्मान् रक्ष । येन केनचिदपि हविर्दानमकृतवतः मनुष्यस्य द्रोहो हिंसा चास्मान् न व्याप्नुयात् नाशयेद्वा इत्याह ।।३।। रसौ स ररिवान् तस्यायं प्रतिषेधः । शंसोऽनिष्टचिन्तनं धूर्तिहिंसा ।।२०।।

'महि त्रीणामवोऽस्तु द्युक्षं मित्रस्यार्यम्णः दुराधर्षं वरुणस्य ।१।

नहि तेषाममा चन, नाध्वसु वारणेषु ईशेरिपुरघशंसः ।।२।।

ते हि पुत्रासो अदितेः प्रजीवसे मर्त्याय । ज्योतिर्यच्छन्त्यजस्रम् ।।३।।

मित्रस्यार्यम्णो वरुणस्येति त्रयाणां देवानां सम्बन्धि महद्रक्षणं भवतु, यत् प्रकाशाश्रयं तिरस्कर्तुमशक्यश्च इत्याह ।।१।। वारणप्रधानेषु चोर व्याघ्रादि भयाढ्येषु मार्गेषु गच्छतां नापि वा गृहेष्वपि सतां तेषां मित्रवरुणार्यमपालितानामस्माकं गृहेऽरण्ये वा नास्ति शत्रुबाध इत्याह ।।२।। यतस्ते मित्रार्यमवरुणाः अखण्डितशक्तेर्देवमातुः पुत्रा मनुष्याय यजमानाय जीवितुं निरन्तरमनुपक्षीणं तेजः प्रयच्छन्ति ततो नः पूर्वोक्तशत्रुबाध इत्याह ।।३।। अयं तृचः पथि जप्त उपद्रवनाशको भवति ।।२३।।

'कदाचन स्तरीरसि, नेन्द्र सश्चसि दाशुषे

उपोपन्नेषु मघवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते ।।२४।। (ऋ.वे. ९.४९.७)

हे इन्द्र, परमैश्वर्ययुक्त त्वं कदापि हिंसको, नासि। किन्तु हविर्दत्तवन्तं यजमानं सेयसे । हे मघवन् ! धनयन् ! प्रकाशमानस्य तव बहुतरमेव दानं क्षिप्रमेव दाश्वांसमुपोपृच्यते । न कादाचिद् यजमानं प्रति क्रुध्यसि, सेवसे च तं, त्वदीयं भूयो धनं दाश्वांसमुपगच्छति ।। इत्याह । इदेवार्थः । नु क्षिप्रार्थः ।।२४।।

'तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नःप्रचोदयात् ।।२५।।

तस्य सवितुः सर्वप्रेरकस्य देवस्याराध्यं वीर्यं ध्यायामः योऽस्माकं बुद्धिः कर्माणि वा प्रेरयतीत्याह ।

'वरुणाद्ध वा अभिषिषिचानाद् भर्गोऽपचक्राम-वीर्यं वै भर्गः' - इति श्रुतिः (श.ब्रा.५.४.५.१) मण्डलं पुरषो रश्मय इत्यपि त्रयं भर्गः शब्दाभिधेयम् ।।२५)

परि ते दूडभो रथोऽस्मानश्नोतु विश्वतः। येन रक्षसि दाशुषः ।।

हे अग्ने, दुर्दभः केनापि सहसा हिंसितुमशक्यस्तव रथो अस्मान् सर्वतःपर्याप्नोतु । येन रथेन त्वं दाशुषो यजमानान् पालयसि । 'यजमाना वै दाश्वांसः' इति श्रुतिः। (श.ब्रा.२.३.४.३८) ।।२६।।

।। इति बृहदुपस्थानं समाप्तम् ।।

अथ क्षुल्लकोपस्थानम् ।। (आसुरिदृष्टम्)

(Condensed version of Upasthāna is called क्षुल्लक.)

भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्यां, सुवीरो वीरैः सुपोषः पोषैः' ।।१ ।।

'नर्य्य प्रजां मे पाहि । शंस्य पशून्मे पाहि, अथर्व पितुं मे पाहि' ।।२ ।।

हे अग्ने गार्हपत्य, आहवनीय वा, त्वं व्याहृतित्रयात्मकः लोकत्रयात्मको वासि । अतस्त्वत्प्रसादादहं प्रजाभिर्बन्धुभृत्यादिरूपाभिः कृत्वा सुप्रजा भवेयम् । तथा पुत्रैः सत्पुत्रवान् भवेयम् । एवं पोषकसामग्रीभिर्हिरण्यादिद्रव्यैः सुपुष्टो भवेयमित्याह ।।१ ।।

अथ यजमानो यदि ग्रामान्तरं गन्तुमिच्छति तदानीं सर्वानग्नीनुपतिष्ठेत तदिदं प्रवत्स्यदुपस्थानमुच्यते, तथाहि हे नर्य्य नरेभ्यो हित, गार्हपत्य, मम प्रजां रक्षेत्याह । हे शंस्य, अनुष्ठातृभिः प्रशंसनीय, आहवनीय, मम पशून् रक्षेत्याह । हे अथर्य्य सततं गार्हपत्यात् स्वस्थानं प्रति गमनशील, दक्षिणाग्ने ममान्नं रक्षेत्याह ।।२ ।।

अथ प्रत्यावृत्तः समित्पाणिः कश्चिदपि जनमगत्वेव प्रथममेवाग्न्यागारं प्राप्य आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीन् प्रत्येकमुपतिष्ठेत तदिदमागतोपस्थानमुच्यते । तत्र तावदाहवनीयमुपतिष्ठते ।

'आगन्म विश्ववेदसमस्यभ्यं वसुवित्तमम् । अग्ने सम्राडभि द्युम्नमसि सह आयच्छस्व ।।१ ।।'

हे अग्ने, हे सम्राट्, हे आहवनीय, सर्वज्ञं सर्वधनं वाऽस्मदर्थेऽतिशयेन धनस्य लब्धारं त्वामुद्दिश्य वयं ग्रामान्तरात् प्रत्यागताः स्मः । स त्वमस्मभ्यं यशोबलं च देहीत्याह ।।१ ।।

अथ गार्हपत्याग्निमुपतिष्ठते–

'अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजाया वसुवित्तमः । अग्ने गृहपतेऽभिद्युम्नमभि सह आयच्छस्व' ।।२ ।।

अयं पुरोऽवस्थितोऽग्निर्गार्हपत्यो नाम गृहस्य पालकोऽस्ति प्रजायाश्च पुत्रपौत्रादिकाया अनुग्रहार्थमतिशयेन धनस्य लब्धा भवति तं याचे । हे अग्ने, गृहपते, गार्हपत्य, स त्वं यशो बलं चाभ्यायच्छस्व इत्याह ।।२ ।। एवं दक्षिणाग्निं –

'अयमग्निः पुरीष्यो रयिमान् पुष्टिवर्धनः । अग्ने पुरीष्याभि द्युम्नमभि सह आयच्छस्व ' ।।३ ।।

योऽयमग्निः पशव्यो धनवान् पुष्टिवर्धयिता च तं याचे । हे अग्ने, हे पशुहित, दक्षिणाग्ने अस्मभ्यं यशो बलं चाभ्यागच्छस्व इत्याह ।। पशवो वै पुरीषम्' इति श्रुतिः ।।५ ।।

अथैवं ग्रामान्तरादागतो गृहानुपैति –

'गृहा मा विभीत मावेपध्वमूर्जं बिभ्रत एमसि । ऊर्जं बिभ्रद् वः सुमनाः सुमेधा, गृहानैमि मनसा मोदमानः' ।।१ ।।

येषामध्येति प्रवसन् , येषु सौमनसो बहुः । गृहानुपह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः ।।२ ।।

उपहूता इव गाव उपहूता अजावयः । अथो अन्नस्य कीलाल उपहूतो गृहेषु नः ।।

क्षेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये, शिवं शग्मं शंयोः शंयोः ।।३ ।।

हे गृहा:पालको यजमानो गत इति भयं मा कुरुत-कोऽपि शत्रुरागत्य विनाशयिष्यतीति बुध्या कम्पं वा मा कार्ष्ट । यतो वयमूर्जं धारयमाणानेव युष्मानागता: स्म: । यथा ।यूयमूर्जं विभ्रत:, तथाहमपि ऊर्जं धारयन् सप्रसन्न: सुष्ठुधारणप्रज्ञोपेतो दु:खरहितेन मनसा हृष्यन् युष्मान् प्रत्यागच्छामीत्याह ।।१।। अथ देशान्तरं गच्छन् यजमानो यान् गृहान् स्मरति येषु च गृहेषु यजमानस्यातिशयित:प्रेम । तान् गृहान् वयमाह्वयाम: । ते वास्तुदेवा: आहूता: सन्त उपकाराभिज्ञानं नस्मान् जानन्तु इत्याह ।।२।। अस्माकं गृहेष्वेतेषु धेनवो बलीवर्दाश्च सुखेनावस्थानाय संप्रत्यस्माभिरनज्ञाता: खलु । एवमेव छागा मेषाश्चात्रावस्थानायोपहूता: । अपि च-अन्नसंबन्धी रसविशेषोऽप्यस्मदीयेषु गृहेषु समृद्धो भवत्वित्येवमनुज्ञातम् । हे गृहा: , विद्यामानवसुरक्षणरूपक्षेमाय सर्वानिष्टशमनाय च युष्मान् प्रपद्ये । अत: कल्याणं कामयमानस्य शंयोरैहिकं सुखमामुष्मिकं च सुखं भूयादित्याह ।।३।। शंयुर्नाम ऋषि: । अभ्यास: संपूर्तिसूचनार्थ: मङ्गलातिशयार्थश्चेति शिवम् । इत्युपस्थानमन्त्रा: समाप्ता: ।।

The above mantras and Ojha's gloss on them have been purposely presented to the reader in order to convey to him the real purpose of Agnihotra and the rewards the performer expects by performing it with श्रद्धा, उपनिषत् and विद्या. The reader's attention is also drawn to the misinterpretations of the purpose of this ritual, by some people,which was actively propagated in the wake of Bhopal tragedy which occured some years back.

With this we close tha chapter here.

Note: - There are many more things in the brahmanas dealing with Agnihotram but since we would like to deal with Darśapūrṇamāseṣti in detail for want of space here we have curtailed our discussions on this topic to the minimum and shall proceed to deal with Darśapūrṇamāseṣti.

Chapter V - Darśapūrṇamāseṣṭi

1. Introduction

Darśapūrṇamāseṣti is a very important component of Samvatsara yajña. While the Kāṇva edition of Śatapatha Brāhmaṇa starts with Agnyādhāna Mādhyandina edition of the same starts with Darśapūrṇamāseṣti. The reason is that according to some Ṛṣis Darśapūrṇamāseṣti is a base yajña on which all other yajñas including Agnihotra are built and therefore they may be said to be elaborations or modifications of Darśapūrṇamāseṣti. That is why it is treated first in the Mādhyandina edition.

Darśapūrṇamāseṣti is an important yajña in another way also.In Vedic litrature words like ऋत - सत्य, विद्या - अविद्या, मृत्यु - अमृत, तमस् - प्रकाश, शुक्ल - कृष्ण, दर्श - पूर्णिमा etc have very wide applications. Here we ae concerned only with दर्श and पूर्णिमा and therefore we shall examine them.

Prajāpati has four samsthās viz ईश्वर, प्रतिमा (परमेष्ठी, सूर्य, चन्द्र) etc जीव and शिपिविष्ट. ईश्वर प्रजापति is called Viśvakarmā. He has four associates (Akṣaras)Varuṇa, Indra, Agni and Soma. All the four had separate existence and their desire to build Viśva did not materialise as long as they were separated.They realised that only when they join together they can be successful in building the Viśva. They joined together and performed a yajña called कामप्रयज्ञ. Later the same got the name दर्शपूर्णमास यज्ञ in which अन्नमयचन्द्र goes round अग्निमयसूर्य and पृथिवी. In this process both शुक्लपक्ष and कृष्णपक्ष came into existance.

The end of Kṛṣṇapakṣa was called दर्श while the end of शुक्लपक्ष was called पूर्णिमा. On दर्श day candra is affected by mṛtyu. On the day of शुक्लद्वितीया candra is born. On शुक्लाष्टमी he is in childhood. On pūrṇimā day he is in full youthhood. On कृष्णाष्टमी he is in वृद्धावस्था. All the stages are supported by प्रतिपत् (प्रथमा). All the other तिथीs follow प्रथमा and therefore they are called अनुचरs. This प्रतिपत् - अनुचर terminology is used elsewhere also when we want to combine mūlapratiṣtha and the follwing dependent bhāvās. For example Sūrya is mūlaprathiṣtha and his rays are called anucara. Candra is प्रतिपत् and the stars are अनुचरs. Ātma is प्रतिपत् and indriyaprāṇas are अनुचरs. The head is प्रतिपत् and all other parts of the body are अनुचरs. Guru is प्रतिपत् , the śiṣyavarga is अनुचर etc. In the same way कृष्णप्रतिपत् is प्रतिपत् . All the अहोरात्रs follwing it upto दर्श day are अनुचरs. शुक्लप्रतिपत् is प्रतिपत् and the follow days of Śuklapakṣa upto पूर्णिमा are अनुचरs. दर्शकाल consists of lean (ह्रास)days. पूर्णिमासकाल consists of days of prosperity (वृद्धि) दर्शेष्टि marks the end while पूर्णेष्टि takes us on the path of पूर्णभाव. Depending on the ṛtu every vastu has दर्शकाल and पूर्णिमाकाल. For example Āśvina month is called the पौर्णमास of ghee (घृत). The rest of the months is called दर्शकाल. During Āśvinamāsaprāṇa in vāyu from pervades the sky and brings rain which is named here as (घृत). (घृतेन पृथिवी व्युद्यते -ऋ.वे.). Caitra and Vaisākha months are called पौर्णमास of मधु (honey). During these months we get madhu from the sun. When the sun comes to bharani star (मधुच्छत्र), it marks the पौर्णमासकाल of मधु . Because of मधुवृष्टि during this period every vastu exhibits its natural beauty (माधुर्य) to the fullest extent. In effect every पदार्थ comes into existance during पौर्णमासकाल and gets deplated during दर्शकाल. This wheel of दर्श and पूर्णिमा is called दर्शपूर्णमासयज्ञ.

Because of the motion of the moon round the earth which in turn rotates on its own axis and also moves round the sun, अदिति and दिति states take place and each of these are divided into अहोरात्रs अयनs which are parts of सौरसंवत्सर. During the day when sunlight is there, it is the regime of अदिति. During night it is dark and

is the regime of दिति. मध्याह्न is पूर्णिमा. मध्यरात्रि is अमावास्या. Early morning (प्रात:काल) is शुक्लाष्टमी. Evening time is कृष्णाष्टमी. In the same way उत्तरायणमण्डल is अदिति. दक्षिणायनमण्डल is दिति. The beginning of उत्तरायण is शुक्लाष्टमी. The end is कृष्णाष्टमी. The middle period of दक्षिणायन is दर्श. विषुवकाल (equinox) is bright. It is full of light. Front, back, everywhere there is light. That is why श्रुति says

"पूर्णा पश्चादुत पूर्णा पुरस्तादुन्मध्यत:पौर्णमासी जिगाय । तस्यां देवा अधिसंवसन्त उत्तमे नाक इह मादयन्ताम् ।।" (तै.ब्रा.३.१.१)

पौर्णिमासेष्टि is related to equinoxes. That is the mid time between ह्रासकाल and वृद्धिकाल or between वृद्धिकाल and ह्रासकाल. It is there all the prāṇa devatas have Pratiṣthā.

The above is in short the दर्शपूर्णमासयज्ञ in the अधिदैवतसंस्था. The same यज्ञ takes place in the अध्यात्मसंस्था also. Sūrya (Indra) is the Aksara in whom Jñāna, Kriyā and Artha bhavas get fully blossomed because of the presence of the three guṇas viz satva, Rajas, and Tamoguṇas. Srṣti takes place only because of rajoguṇa which is kriyapradhāna. Satvaguṇa enlightnens our Jñāna part. As a result ज्ञानोदय takes place Sūryarūpa buddhi is called Satva. That is why Satvapradhāna Jīva is called बुद्धिमान् , धीर and also विचारशील. Those who have predominant rajoguṇa are kriyāpradhānas. Those who have predominant tamoguṇa are lazy gluttons and spend most of their time in sleep. In this way the दर्शपूर्णमासयज्ञ performed by the sun bind the Jīvas to Samsāra. Gīta says

सत्वं रजस्तम इति गुणा:प्रकृतिसंभवा: । निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ।। (भ.गी.१४५)

The contribution of Sun to the Jīva functions as विज्ञानात्मा or क्षेत्रज्ञात्मा in him and it is this that is responsible for the functioning of his buddhi. It enters thi Jīva through ब्रह्मरन्ध्र which extends upto the tip of the hair in the head and therefore the sages advised शिखाधारण (keeping a tuft of hair in the head). It is essentially to protect the विज्ञानात्मा from the asuraprāṇa which is predominantly present in the razor made or iron. This विज्ञानात्मा is established in the hṛdaya of Jīva in our prajñāna(manas) and spreads its rays on all sides and pervades the entire śarīra. It also establishes a channel (महापथ) from हृदयबिन्दु to सूर्यकेन्द्र. The region below hṛdaya is the kingdom of अपानप्राण and above the hṛdaya upto the top सौरप्राण is predominant. While the Pārthiva apāna prāṇa is bound to the पृथिवी , saurapräṇa is tied to सूर्यकेन्द्र. These places are called अध:स्वस्तिक and खस्वस्तिक respectively. The अमूल (rootless) पुरुष moves about but he is always bound to the above kendras. The Śatapatha Brāhmaṇa says,

अन्तरिक्षं वा अनुरक्षश्चरति - अमूलमुभयत:परिच्छिन्नम् । यथाऽयं पुरुषोऽमूल उभयत:परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरति (श.ब्रा)

The above two Svastikas which differ of every individual constitute the Pratiṣṭhā for every Jīva. Because they bring auspicious things to the individual they are called Svastikas which have four arms. These are hung in every house entrance on either side (north and south) to bring कल्याण (auspicious things) to the man who lives in the house. Dakṣina svastika represents अध:स्वस्तिक and the uttarasvastika represents खस्वस्तिक. The विज्ञानात्मा enters the Jīva through ब्रह्मरन्ध्र and every minute it moves up and down reaching Sūrya and coming back. Every minute it goes up and returns to hṛdaya three times through sun's rays.

About this channel called महापथ the शतपथ Brāhmaṇa says,

अणु: पन्था वितत: पुराणो मां स्पृष्टो अनुवित्तो मयैव । तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविद:स्वर्गलोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ता: ।।१ ।।

तस्मिन् शुक्लमुत नीलमाहु: पिङ्गलं हरितं लोहितं च । एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृत् तैजसश्च ।।२ ।। (Sat.Br.14.7.2)

Let us now imagine that the प्रज्ञान (manas) established in the hṛdaya represents the moon. Then विज्ञानात्मा who is Sūrya's amśa established in the Jīva represents Sūrya in the adhyātmasamsthā. So मनश्चन्द्र should go round the अध्यात्मसूर्य just like in the bahirjagat moon goes round the earth which in turn goes round the Sun. As a result मनश्चन्द्र undergoes अमावास्या, पूर्णिमा, अष्टमी etc. The only difference between मनश्चन्द्र and the Chandra in the बहिर्जगत् is that where as the period to go round the earth once in the case of moon is one month the period for the मनश्चन्द्र to go round विज्ञानसूर्य is only day and night. For मनश्चन्द्र , अह:काल is शुक्लपक्ष and रात्रिकाल is कृष्णपक्ष.

In the अधिदैवतसंस्था the Sun is established at the centre of the Viśva. Below are Candra and Pṛthivī. Because Candra goes round earth changes in illumination of the moon takes place and as a result दर्श, पूर्णिमा, अष्टमी etc takes place. In the अध्यात्मसंस्था imagine that Trailokya exists from hṛdaya to ब्रह्मरन्ध्र. This region is a flat one (समधरातल). It is called बाण (स्थिर). The region of face is Pṛthivīloka and is agnipradhāna. The region of nose is Antariksa and is Vāyupradhāna. The region of eyes is Dyuloka and is Ādityapradhāna. The region of ears is Āpoloka and is दिक्सोमप्रधान. ब्रह्मरन्ध is the limit of manas. In this way in the Samadharātala, इन्द्रियरूपत्रैलोक्य can be imagined. The flesh in the neck region is called स्तन or इन्द्रयोनि. It is supported by the face region. This is भूलोक. If we move down by

one प्रादेश (ten inches). We come to कण्ठबिन्दु. From कण्ठ, if we move down another प्रादेश we reach हृदयबिन्दु. This is the region from which manas moves upwards. When it moves through the वाग्रूप पृथिवीलोक and reaches the ब्रह्मरन्ध्र it gets full illumination from the विज्ञानसूर्य which is located in the hṛdaya. At this time all indriyas are below manas and get full illumination from the manas. This is पूर्णिमा. At this time all the indriyas are active and this state is called जाग्रदवस्था. When manas comes down and reaches the face region indriyas are shut from light partly but breathing goes on. It is the intermediate position and therefore called स्वप्नावस्था and is called अष्टमी. When manas comes down further it reaches विज्ञानसूर्य's समधरातल, in this state the trilokya above merges into darkness. This is सुषुप्त्यवस्था and is called अमावास्या. In this way दर्श and पूर्णिमा take place in the Adhyātmajagat.

In the above pages we have seen enough of दर्श and पूर्णिमा and their wide applications.We will see more of these when we deal with पूर्णिमोपचार and दर्शोपचार later in this Kānda. The Śatapatha Brāhmaṇa deals with दर्शपूर्णमासयज्ञ both in the first Kanda and also in a few adhyāyās of eleventh Kāṇda. As we go through this इष्टि in detail, we shall explain many more things which will bring out its importance in Vedic rituals. Particularly the arthavāda portion of every ritual in the Brāhmaṇa is important for us and therefore it will receive our full attention.

Ojha wrote a book called 'छन्दोभ्यस्ता' containing the यज्ञपद्धति s pertaining to all important yajñas. Because Ojha uses in this book छन्दोभाषा or दैवीभाषा to narrate the पद्धतिs, which is the bhāṣā found only in Vedas and Brāhmaṇās this book was named by him as छन्दोभ्यस्ता. Else where Sanskrit language is used and is called ब्राह्मीभाषा. Ojha says in his introduction to छन्दोभ्यस्ता,

देवत्वं ये यज्ञतः प्राप्नवन्तस्तेषामेषा प्रागभूल्लोकभाषा ।
न त्वद्यत्वे ते वसन्तीह लोके तस्मात् तस्य दृश्यते न प्रचारः ।।

अद्यत्वे वै भारते न प्रयुङ्क्ते छन्दोभाषां ग्रन्थनिर्माणहेतोः ।
छन्दोभाषा संप्रचारं विधातुं दैव्या ग्रन्थं कर्तमस्मि प्रवृत्तः ।।

दैव्याम्नाता भाषया पद्धतिर्या छन्दोऽभ्यस्ता सोच्यते यज्ञविद्या ।
छन्दो दैवं रूपमस्तीति दैवीभाषा छन्दःशब्दतो लक्ष्यते हि ।।

The meaning is clear. Ojha uses छन्दोभाषा to explain यज्ञविद्या so that people will know how it was used by the yājñikas of Bhaumasvarga. In order to introdruce Ojha's छन्दोऽभ्यस्ता to the readers, I would like to quote exclusive by from his book when we deal with the procedure (पद्धति) pertaining to the performance of the

yajñās. It may be interest to the readers that today the yājñikās of South India use a detailed Prayoga guide prepared by one Āndappillai who flourished as a great scholar in Thanjavur district of Tamil Nadu. To the best of my knowledge this was never printed at all, though I know that Sarasvati Mahal library in Thanjavur has a manuscript copy of this guide.

Darśapūrṇamāsa yajña goes under the name 'इष्टि'. What does 'इष्टि' mean? Ojha explains

'यज्ञस्त्रिविध इति एकं मतम् । इष्टय: पशव:, सोमा: इति भेदात् । यत्राज्याहुतौ पशुहिंसा नास्ति तत्र इष्टि शब्द: । यत्र मांसमपि देवतायै दीयते तत्र पशु शब्द: । यत्र ग्रहयागे सोमरसाहुतिस्तत्र सोमशब्द इति ।।

(यज्ञविटपाध्याय:- ओझा)

All the karmas associated with this Iṣṭi have been divided by Ojha under four heads viz - १. बहिरङ्गकर्माणि २. अन्तरङ्गकर्माणि ३.प्रधानकर्माणि ४.उत्तरकर्माणि.

Then Ojha lists each of them

बहिरङ्गकर्माणि	अन्तरङ्गकर्माणि	प्रधानकर्माणि	उत्तरकर्माणि
१. व्रतोपायनम्	१. पञ्च अनुवचनानि	१. पूर्णमासोपचार:	१. ब्रह्मप्राशनम्
२. अपां प्रणयनम्	२. पूर्वोत्तराघारौ	२. दर्शोपचार:	२. इडाप्राशनम्
३. पात्रसादनम्	३. होतृप्रवराणि	३. संनाय्यक्लृप्ति:	३. प्रयाजानुयाजा:
४. वाग्यमनम्	४. पञ्चप्रयाजा:	४. परिशिष्टम्	४. प्रतिपत्तय:
५. हविर्ग्रहणम्			५. पत्नीसंयाजा:
६. यज्ञियप्रोक्षणम्			६. याजमानम्
७. पुरोडाशक्लृप्ति:			
८. वेदिक्लृप्ति:			
९. संभारसंस्कारा:			
१०. अग्निक्लृप्ति:			

We shall now go into details of each of the above Karmas. We shall go according to the order in which Karmas are carried out. We begin with bahiranga (peripheral) karmas and present the procedures as given in छन्दोऽभ्यस्ता.

व्रतोपायनम्

अन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्राङ्तिष्ठन्नप उपस्पृशति ।१ ।। सोऽग्निमेवाभीक्षमाणो व्रतमुपैति । स वै सत्यमेव वदेत् ।। २ ।। स वा आरण्यमेवाश्नीयात् ।।३ ।। स आहवनीयागारे वैतां रात्रिं शयीत, गार्हपत्यागारे वा । अध:शयीत ।।४ ।।

अपां प्रणयनम् पात्रसादनञ्च ।

स वै प्रातरप एव प्रथमेन कर्मणाभिपद्यते - अप:प्रणयति । ता उत्सिच्योत्तरेण गार्हपत्यं सादयति । ता उत्तरेणाहवनीयं प्रणयति ।।१ ।। अथ तृणै: परिस्तृणाति ।।२ ।। द्वन्द्वं पात्राण्युदाहरति शूर्पं चाग्निहोत्रहवणीं च - स्फ्यं च कपालानि च ; शम्या च कृष्णाजिनं च ; उलूखलमुसले; दृषदुपले ।।३ ।।

वाग्यमनं हविर्ग्रहणं च

अथ वाचं यच्छति ।।४ ।। अथ प्रतापति ।।५ ।। अथ प्रैति । स वा अनस एव गृह्णीयात् । भस्त्रायै ह स्मर्षयो गृह्णाति, उतो पात्र्यै गृह्णन्ति ।।१ ।। स धुरमभिमृशति ।।२ ।। अथ जघनेन कस्तम्भीमीषामभिस्पृश्य जपति ।।३ ।। अथाक्रमते । अथ प्रेक्षते । अथापास्यति ।।६ ।। अथाभिपद्यते ।।७ ।। अथ गृह्णाति ।।८ ।। अथ देवताया आदिशति ।।९ ।। एवमेव यथापूर्वं हवींषि गृहीत्वाऽथाभिमृशति ।।१० ।। अथ प्राङ् प्रेक्षते ।।११ ।। अथावरोहति ।।१२ ।। अथ प्रैति ।।१३ ।। स यस्य गार्हपत्ये हवींषि श्रपयन्ति- गार्हपत्ये तस्य पात्राणि संसादयन्ति, जघनेनो तर्हि गार्हपत्यं सादयेत् ।।१४ ।। यस्याहवनीये हवींषि श्रपयन्ति - आहवनीये तस्य पात्राणि संसादयन्ति जघनेनो तर्ह्याहवनीयं सादयेत् ।।१५ ।।

The above पद्धति details of angakarmas have been extracted by Ojha from the विधि part of Śatapatha Brāhmaṇa. The arthavāda portion also is equally important for us to understand the logic behind each of these Karmas. We shall refer to it as and when necessary.

व्रतग्रहणं आचमनञ्च

The yajamāna takes a decision to perform the Darśapūrṇamāseṣṭi and for that purpose unifies his mind (manas), prāṇa and vāk (śarīra) towards the performance of that Iṣṭi. To put in words, his thought at this moment is 'As I perform this Iṣṭi, I am in the process of getting released from the clutches of Pṛthivī and my Ātman is going to be linked to the svarga (Suryamaṇḍala). This is my earnest desire and it is my Vrata. This is also the reward I expect by performing this Iṣṭi.

Now he performs आचमन (sipping the waters) facing east and standing between Āhavanīyakuṇḍa and Gārhapatyakuṇḍa. Why does he do like that? Because he wants all the benefits of svarga but at the same time he wants also the good things on the earth as long as he lives.

Man by nature is impure. He resorts to telling things which are not true (मिथ्याभाण). This is an inherent defect in him and it pollutes him and make him impure (अपवित्र). Waters are by themselves pure and are capable of removing pollutions (doṣas) from other things. Therefore he does आचमन and gets rid of his doṣas. Hereafter he should only tell things which are true (सत्यमेव वदेत्) because devas are satyamaya. This yajña is going to enable him to have divyātma built on

himself and we have already explained in the previous chapter of this series, how ṛtviks help him in this task. His divya śarīra is going to be built with ग्रहs (organs or avayavas) just like a house is built by individual bricks. The act is called ग्रहपुरश्चरण. Ṛgveda, Yajurveda and Sāmaveda aid in this task and with this divyātmā he gets established in Svarga after he leaves the earth.

ब्रह्मवरणं अपां प्रणयनं च

Before commencing the main karma, the yajamāna selects Brahmā and gets him seated on the southern side of the yajñavedi, and facing northwards. We have already said that Brahmā supervises the yajña and is respeonsible for the proper performances of the yajña. He is also the protector of yajña and its pratiṣṭha (ब्रह्माऽस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा, यज्ञस्य गोप्ता च). Therefore he is established first in the yajñavedi. Why does be sit on the southern side of the yajñavedi facing northwards? The reason is this. In the Adhidaivata yajña Brahmā is predominantly agneyaprāṇa. This Brahmāgni is established on the southern side and soma is established on the northern side. Soma moves southwards and Agni moves northwords in Nature. In this way Soma constantly feeds Agni and this leads to Agnīṣomīya yajña. Because the strength of Agni in the latitudes nearer the equator is stronger than what it is in northern latitudes and also the strength of Soma is stronger in northern latitudes than in southern latitudes, Brahmā who is predominantly āgneya prāṇa sits on the southern side of Agni so that Agni- Soma interaction takes place in the natural way and he will not obstruct in any way the natural flow of Soma into the Āhavanīyāgni, leading to constructive creation processes.

Now we pass on to अपां प्रणयनकर्म. We present to the readers the full text of the Brāhmaṇa for understanding this karma easily.

स वै प्रातराप एव प्रथमेन कर्मणाभिपद्यते। अप: प्रणयति। यज्ञो वा आप: – यज्ञमेवैतत् प्रथमेन कर्मणाभिपद्यते। ता: प्रणयति – 'कस्त्वा युनक्ति, स त्वा युनक्ति,कस्मै त्वा युनक्ति, तस्मै त्वा युनक्ति' (यजु.सं.१.६.) इत्येताभिरनिरुक्ताभिर्व्याहृतिभि:। अनिरुक्तो वै प्रजापति: प्रजापतिर्यज्ञ: – तत्प्रजापतिमेवैतद्यज्ञं युनक्ति । यद्वेवाप: प्रणयति – अद्भिर्वा सर्वमिदमाप्तम्। तत्प्रथमेनैवैतत्कर्मणा सर्वमाप्नोति । यद्वेवास्यात्र होता वा अध्वर्युर्वा ब्रह्मा वा आग्रीध्रो वा स्वयं यजमानो नाभ्यापयति । तदेवास्यै तेन सर्वमाप्तं भवति। यद्वेवाप: प्रणयति – देवान् ह वै यज्ञेन यजमानांस्तानसुररक्षसानि ररक्षु: 'न यक्षध्वं' इति । तद् यदरक्षन् , तस्माद्रक्षांसि । ततो देवा एतं वज्रं ददृशु: – यदप: । वज्रो वा आप:। वज्रो आपस्तस्माद् येनैतायन्ति – निम्नं कुर्वन्ति, यत्रोपतिष्ठन्ते निर्दहन्ति । तत एतं वज्रमुदयच्छन् । तस्याभयेऽनाष्ट्रे निवाते यज्ञं तनुते । तस्मादप:प्रणयति। ता उत्सिच्योत्तरेण गार्हपत्यं सादयति। योषा वा आप:, वृषाग्नि:। गृहा वा गार्हपत्य:। तद् गृहेष्वेवैनं प्रजननं क्रियते।वज्रं वा एष उद्यच्छति योऽप: प्रणयति । यो वा अप्रतिष्ठितो वज्रमुद्यच्छति नैनं शद्यन्तुत्युद्युम् । स हैनं शृणोति ।। (श.ब्रा.१.१.१२.-१८)

The above passage contains lot of information pertaining to the logic behind अपां प्रणयनकर्म. The Adhvaryu in the first instance gives attention to waters because yajña in Ādhidaivika level starts with the primordeal fluid of the Parameṣthi region. It is essentially अपूतत्व (परमेष्ठी वा आप:- ब्रा) These waters contain two principles in them. One is Bhṛgu tatva which is of Soma form and another Angiras tatva which is of agni form. The Gopatha Brāhmaṇa says,

आपो भृग्वङ्गिरो रूपं आपो भृग्वङ्गिरोमयम् । अन्तरैते त्रयो वेदा: भृगूनङ्गिरस: श्रिता: ।। (गो.ब्रा)

These waters are in ऋत state (अहृदयं अशरीरं ऋतं , सहृदयं सशरीरं सत्यम् - ओझा) and it is from this state the Satya state is born through yajña. But the Soma component of these waters ae affected by pollution on account of Asura forces like Varuṇa or Vṛta and therefore in order to control the pollution the yajamāna brings these waters under his control in the first instance. Only when they are unaffected by pollution, yajña can spread everywhere. While doing the प्रणयनकर्म, he recites the following mantra (यजु.सं.१.६) कस्त्वा युनक्ति ..... etc. Before doing this, he takes the approval of Brahmā, who while giving his approval, he also asks the yajamāna to be silent (ie he should not talk). Adhvaryu tells facing Brahmā, "ब्रह्मन्नप: प्रणेष्यामि, यजमानं वाचं यच्छ" इति.

The consent of Brahmā is conveyed in the following words. "प्रणय , यज्ञं देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानोऽस्तु । सप्त ऋषीणां सुकृतां यत्र लोक: - तत्रेमं यजमानं च धेहि " ३. 'ॐ प्रणय' - इति ।।

Then Adhvaryu takes waters in Pranītā pātra (cup meant for the same) and keeps it on the northern side of Gārhapatya kuṇda. Waters constitute Strī and Agni Puruṣa Gārhapatya is the house. That is why before taking the waters to Āhavanīya he keeps the Strī (waters) in the Gārhapatya (house) for union with the Puruṣa . Now Adhvaryu having taken the order from Brahmā takes the Pranītā pātra with waters and keeps it on the northern side of Āhavanīya kuṇda. He takes the Strī to the Puruṣa for प्रजननक्रिया and it is this union that produces the यज्ञात्मा.

Why does the Adhvaryu place the waters on the northern side? It is because, in Nature Agni is on the Southern side and Soma is on the northern side. That is why, here, the Strī takes her place on the northern side and Puruṣa takes his place on the Southern side. This is अपां प्रणयनकर्म . While doing the karma he imagines that he does just in the same way as devas did. (देवा: यदकुर्वन् तदहं करवाणि) In other words, अध्वर्युरात्मन: कर्तृत्वमपह्नुय देवकर्तृत्वं संपादयति । He now recites the mantra कस्त्वा युनक्ति which is addressed to pranīta pātra. Prajāpati is anirukta (unmanifested). It is this Prajāpati who is yajña itself. So Adhvaryu says he is only uniting this yajña

(ie. what is going on here) with the yajña which is Prajāpati himself. कः reprsents Prajāpati and he is doing this karma imagining himself as a deva and not as a manuṣya. There are other reasons also why अपां प्रणयन is done. This Viśva is predominantly of water form. By doing अपां प्रणयन, the yajmāna can expect to establish his presence in the entire Viśva. Again the ṛtviks and yajamāna may not be able to complete all their karmas prescribed for this yajña simply because, they may not be aware of some karmas. In order to complete them, अपां प्रणयन is done.

The Soma of the Parameṣṭhī region which is a component (Bhṛgupart) of the primordeal fluid is affected by Āsura forces and they pollute the same when the yajña takes place. In order to drive away these forces which surround the yajña vedi, अपां प्रणयन is done. आपः represents thunderbolt which is इन्द्रतत्व and that drives away the Asuras.

By keeping the Pranītapātra very near the Āhavanīya there is chance of creation of enmity. If they are kept far away from each other union will not take place. That is why the Brāhmaṇa says ता अपः अग्नेर्नातिसंनिकर्षे नातिविप्रकर्षे संप्रत्यग्नेरुत्तरतः सादयेत् । Since the waters have been made powerful by the recitation of mantras श्रद्धा (a kind of energy) flows out of it and effects the creation process.

Soma has three states of existance (see गो.ब्रा.) viz आपः वायुः and सोमः all these impinge on the Sun as āhuti. It is vāyu which leads them to Sūryamaṇḍala (वायुरध्वर्युः) Soma increases agni's power but the asura prānas remaining in that component of Soma which is in the state of āpah tries to weaken it. But the Indra prāṇa present in the Sun effectively repels them and drives them away.

परिस्तरणं पात्रसादनं च

After अपां प्रणयन, the Advaryu covers the yajñavedi with sacred grass (darbha blades) in order to cover the nakedness (नग्नता) of yajñapuruṣa. In other words he clothes him with darbha blades. In the case of animals they are covered with a चर्म ie outer skin which protects them from extreme climatic conditions and a thin inner skin which acts as a thin cover of the body. But in the case of man since he has the capacity to wear clothes to protect himself from extreme climatic conditions he has only the inner skin called त्वचा. That is why without clothes he is said to be naked. Therefore for effecting अनग्नता of the yajna puruṣa, he is covered with darbha blades. Incidentally these blades protect him from āsura forces because darbha is endowed with Indravidyut and has the power of repelling āsura forces. We will see more about the true nature of darbha and its origin a little later.

The next karma, the adhvaryu does is पात्रसादन ie assembling the vessels in order, in the yajñavedi, which are required for the performance of yajñakarma which is meant for building a divine Ātma on himself and thereby become a human being of a higher order. He assembles the vessels in pairs on the yajñavedi . The pairs are

1. शूर्प and अग्निहोत्रहवणी (winnowing basket and ladles for offering the oblations.)
2. स्फ्य and कपाल (sword and potsherds)
3. शम्या and कृष्णाजिन (yoke pin and deer skin)
4. उलूखलमुसले (mortar and pezzle)
5. दृषदुपले (grinding stones, lower and upper)

All these total up to ten. The number is made ten because the chandas of विराट् that is the region where yajña takes place is विराट् and that has ten components. In the Śabda Prapanca also Virat chandas is ten lettered (दशाक्षरा विराट्) They are assembled in pairs because only by pairing Sṛṣti takes place.

It may look ridiculous for the modern reader when he goes through these details oberved in yajña karma. But we should remember that we are describing the religious practices of a group of people who lived ten thousand years ago and who were very eager to increase their population through divine grace. Our aim is only to discover the basic concepts on which they built their compositions and codified their religious practices. When once we keep this mind, we can easily conclude that the remarks of Maxmüller were totally unfounded. We are really interested in building up the logic of Vedic thought which was not possible for Maxmüller.

Chandas is an important parameter in creation. We start with the primordeal material which is in ऋत state (without any shape or form) and when yajña is successful, it results in finitised vastus of various kinds each having definite shape and form. Every vastu has two components viz वय and वयोनाध. वय represents the material content of the body and वयोनाध is its finitised shape. वयोनाध is called छन्दस् in Vedic language.(वय and वयोनाध) are terms used in आवरणवाद, one of the ten vādas prevalent in prevedic times and mentioned in नासदीयसूक्त of Ṛgveda). Every vastu has a chandas of its own just like Ṛgveda mantras have chandas according to number of akṣaras in it. We can say that every vastu has different size and different shape according to the chandomātras contained in it.The chandas of Agni is Gāyatrī. Chandas of Brāhmaṇa is Gāyatrī, Chandas of Pṛthivī also is Gāyatrī, Chandas of Sun is बृहती. Chandas of Brāhmaṇa is Gāyatrī.

Chandas of kṣatriya is Triṣtup. Chandas of Vaiśya is जगती. That is why the saying 'वाक् परिमाणं छन्दः' is found in litrature. This applies both to शब्दप्रपञ्च and अर्थप्रपञ्च.

Prajā, paśu, vitta constitute what are acquired by Prajāpati as bandhus for his enjoyment. Of these Vitta is of two kinds viz antaranga (internal) and bahiranga (external). Indriyas constitute antarvitta. Hotrakas ie ṛtviks constitute bahirvitta. Prajā is of four kinds viz devatās, ganadevatās, lokas, and Vedas. Paśus are also of four kinds. They are ṛtus, Chandas, dik and Stoma. Thus the total number of Ātmabandhus are ten. This is Virat Prajāpati or Virādagni who can be described as follows with his mṛtyu and amṛta components.

आत्मा, प्रजाः (four devatas, four ganadevatas), four lokas and four Vedas. पशुs (four ṛtus, four chandas, four diks and four stomas) अन्तर्वित्त (four Indriyas) होत्रकाs (four ṛtviks) - Total ten.

While placing the ten yajña pātras the Adhvaryu recites the following mantra.

'कर्मणो वाम् । वेषाय वाम्'(य.सं-१/६.) which means यज्ञकर्मसिद्धये यज्ञस्वरूपसंपत्तये चाहं युवामाददे।

The Adhvaryu puts tem more vessels used in the yajña. They are स्रुव, जुहू, उपभृत् , ध्रुवा, वेदम् , पात्री, आज्यस्थाली, प्राशित्रहरणम्, इडापात्रम् and प्रणीतापात्रम् . Then twenty four more pātras and implements are also required in the yajña. Ojha lists these also. All these will be explained as and when they are used in the yajña. (see also Ojha's work 'यज्ञमधुसूदनः' presented at the end of this volume).

पात्रप्रतपनम् (purifying the vessels)

Adhvaryu keeps silent now unless he has to recite a mantrā. In other words he refrains from talking whenever he has to use ordinary language (मानुषी वाक्). The idea is, speech itself (a flow of prāṇa or energy) is a yajña and that will work against the successful completion of the main yajña. That is why he keeps silent while he does yajña karma. He then exposes the vessels to the Śrapanāgni in order to drive away the pollution caused by Āsura forces invading the vessels. As he exposes the vessels to Agni, he recites the following mantra.

प्रत्युष्टं रक्षःप्रत्युष्टा अरातयः । निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः ।। (य.सं.१.७)

Giving the meaning of the mantra Ojha says,

शूर्पादिषु निगूढानि रक्षांसि प्रतपनेनानेन दग्धानि । निःशशेषेण संतप्तानि वा यज्ञकर्माणि देयदानप्रतिबन्धका अप्यनेन प्रतपनेन निःशेषेण संतप्ता वा ।

After removing the pollution in the vessels, Adhvaryu moves towards the cart in which the Havirdravya for the yajña is kept (अपरिपक्वान्नं हविः , परिपक्वान्नं पुरोडाशः) and recites a mantra to drive away the Rākṣasas who move in the antarikṣa and pollute whatever comes in their way. The mantra is,

"उर्वन्तरिक्षमन्वेमि। धूरसि, धूर्व धूर्वन्तं - धूर्व - तं - योऽस्मान् धूर्वति, तं धूर्व - यं वयं धूर्वामः"
(यजु.सं.१.७८)

In other words Adhvaryu says,

(स्थाने स्थितोऽहमिदानीं हविर्दर्व्याण्यानेतुं विपुलमन्तरिक्षमनुगच्छामि। स वा एष आत्मा वाङ्मयः प्राणमयो मनोमयः'। सर्वात्मना तु यज्ञः सर्वात्म्येन पर्याप्तमपूर्वं जनयति। आतश्चैष प्राणेन गच्छन् मन्त्रं वाचयति।वागर्थानुभावनया तु परिमितं मनस्तत्र कर्मणि योजयति। सैषोपपत्तिः सर्वत्र मन्त्रप्रयोगे द्रष्टव्या।
(यज्ञसरस्वती - ओझा)

The above explanation is very significant. Here the Adhvaryu concentrates all his attention on the yajña. His mind prāṇa and vāk are all oriented towards the yajña which is all pervasive. The mantras he utters have the power of urging the forces of Nature to constructive creation. Here the yajamāna is doing this Karma to build on himself this Yajātmā or Divyātmā so that he is linked to the Sauramaṇḍala. The Adhvaryu is doing everything to see that the yajña is in no way obstructed or weakened by outside forces. Every bahiranga karma which the Adhvaryu undertakes is towards achieving this purpose. He collects the Havirdravya from the cart which is of yajña form(यज्ञरूप) and therefore agnirūpa according to Yājñavalkya and recites the mantra ' उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ' - etc which means,

'हे धुर्याग्ने हिंसकोऽसि । हिंसन्तं प्रति हिंस । हिंसय तं योऽस्मान् हिनस्ति । अपि तं हिंस यं हिंसितुं वयं प्रवृत्ताः स्म। गुप्तचराणामन्तरिक्षसदां नाष्ट्ररक्षसां विनाशनाय प्रार्थ्यमानोऽग्निः भूमिसदां विघातकानां विनाशनायापि नापवार्यते। - (ओझा)

'धूः' is the front part of the cart. The Agni that resides in it is called 'धुर्य'. The Adhvaryu is proceeding towards नीड which is the central part of the cart containing the हविर्द्रव्य and this नीड is west of धुर्य अग्नि . Then Adhvaryu touches the ईषा which is a long shaft on either side of the central part of the cart. There are thus two shafts running upto the front end of the cart. कस्तम्भी is a support to the front part of the cart to prevent the front end of the shafts from touching the ground. While touching the ईष The Adhvaryu addresses the cart.

अथ कस्तम्भायाः पश्चिमत ईषामभिस्पृशति। उपस्तूय चानः प्रार्थयते। हे हविर्धान शकट,

'देवानामसि वह्नितमं सस्नितमं दृंहस्व, मा ह्वाः, मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीत् (यजु.सं.१.९) which means,

'देवेभ्यो दीयमानानां हविषां वाहकमसि। अतिशुद्धमसि। दाढ्यातिशयेन चर्मादिभिः परिवेष्टितमसीति वा, व्रीहिभिः यवैर्वा हविर्द्रव्यैः परिपूर्णमसि। देवप्रियं मनुष्यसेवितं चासि। देवानामिहाह्वानाय समर्थमसि। अथेदं हविर्दधानं त्वं कौटिल्यमनायतमसि। भाराक्रन्तस्यापि ते भङ्गभयं नास्ति। त्वामारोहयिष्यामीत्यतस्त्वं दृढं भव। आरोहणे मा भग्नं भूः। त्वद्भङ्गहेतोरेव चायं यजमानोऽपि मा भग्नाशो भूदिति प्रार्थ्यते।

(अनडुद्वहनयोग्यो युगप्रदेशो धूः शकटस्य दीर्घं काष्ठमीषा, तदग्रस्य भूमिस्पर्शो मा भूदिति तदाधारत्वेन स्थाप्यमानं काष्ठमुपस्तम्भनं कस्तम्भीत्युच्यते। - (ओझा)

The meaning is clear. All the things used in yajñakarma whether living or nonliving have an Ātma.Only difference is, that in the case of living beings they have indriyas and classed ससंज्ञs and they have manifestation of the Ātma. In the case of trees and plants which are called अन्तस्संज्ञs the Ātma is dormant but live. In the case of nonliving things like stones,carts etc Ātmā is totally unmanifested but is present. They are called निस्संज्ञs. Suśruta classified all things as सेन्द्रिय and निरिन्द्रिय and said 'सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम्' । Therefore everything used in the yajña is glorified and is addressed in the same way as though they all have ज्ञानशक्ति, क्रियाशक्ति and अर्थशक्ति.

In some other context Ojha raises this point and says, 'ज्ञानशक्तिस्वरूपं ज्ञानेन्द्रियसत्त्वे प्रतिभासते, तदभावे तु तिरोहितं भवति। अत एवाहुराचार्याः - 'सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम्' - इति। तस्माज्जडेषु ज्ञानशक्तेरनुद्भूतत्वेपि, न त्वेव ज्ञानशक्तिर्नास्तीति मन्तव्यम्, तत्रैव तदन्तर्गतसोमस्य मनोवृत्तिरूपया क्रियया विपरिणतावस्थत्वे ज्ञानशक्तेः पुनरुद्भूतत्वदर्शनात्। एतदभिप्रायेणैव 'शृणोतु ग्रावाणः' शृण्वन्त्वापः' स्वधिते मैनं हिंसीः इत्येवमादिभिश्चेतनोपयुक्तवाक्यैर्निराशङ्कं जडेषु व्यवहरन्तो दृश्यन्ते महर्षयः।'

(वेदधर्मव्याख्यानम् - ओझा)

Then Adhvaryu climbs the cart reciting the mantra 'विष्णुस्त्वाक्रमताम्' (यजु.सं.१.९.) to take the havirdravya. That is विष्णुर्वै यज्ञः। स यज्ञपुरुषस्त्वां पादेनाक्रम्यारोहतु। आरोहणस्य यज्ञानुरोधित्वादहं तद्वशवर्ती यदनुतिष्ठामि यज्ञस्यैव तदनुष्ठानमिति भावः।

The Adhvaryu assumes that he represents Viṣṇu and promotes the yajña in all the three lokas just like Viṣṇu, as yajña puruṣa, covered the three lokas in three steps.

The Adhvaryu then removes the grass stalks and cloth that covers the havirdravya and looking at it recites the mantra 'उरु वाताय'. Then he looks up and exposes the grains to free air. Ojha explains this karma beautifully

शकटस्थ व्रीहीणां तृणवस्त्राद्याच्छादितत्वात् संकोचवशाद् वायोरप्रवेशः (यद्वै किं च वातो नाभिभवति तत्सर्वं वरुण दैवत्यम्'। - इति तित्तिरिश्रुतेर्वायुप्रवेशविकलं वरुणदैवत्यं भवति, वरुणश्च बन्धहेतुर्यज्ञं निरुणद्धीत्यतो वारुण्याभावाय तृणवस्त्राद्यावरणमुन्मोचनम् व्रीहीन् प्रेक्षमाणोऽभिमन्त्रयति।

'उरु वाताय'। वायुप्रवेशायेदमावरणमपनीय हविर्द्रव्यमुरु क्रियते । स यदित्थं भावयन् प्रेक्षते स मनोयोग: । आवरणभङ्गाद् वायुप्रवेशप्रेक्षणं च प्राणयोग: ।

मन्त्रोच्चारणणं वाग्योग: । क्रियापदहीना या वाचो मन: प्राणाभ्यां पूर्तिरत्र मन:प्राधान्यव्यक्त्यर्था ।

Then he removes all dirt like grass roots from the grains and sees them and recites a mantra

'अपहतं रक्ष:' (यजु.सं.१.९) which means that the evil forces have been removed from the grains. Then he touches water to purify himself for uttering a mantra which contains the word ' रक्ष:'.

Then he uses all the five fingers to take the grains for यज्ञ and recites the mantra 'यच्छन्तां पञ्च '(यजु.सं.१.९) पञ्चाङ्गुलय: हविर्नियच्छन्तु । Why does he use all the five fingers to take the grains? The reason is yajña has five avayavas that is why it is said पाङ्क्तं वै यज्ञ: with five Akṣaras viz Brahmā, Viṣṇu, Indra, Agni Soma the creation of the Viśva takes place. Pancīkaraṇa is an important process in yajña. Our body has five parvas (sections) viz 1. head, 2. from neck to anus, 3. from hip to knee joint, 4. Knee portion, 5. foot portion. Therefore in order to be in confirmity with Nature, the Adhvaryu uses all the five fingers to take the grains.

Then Adhvaryu takes four fist fulls of grains and using the agnihotrahavaṇī transfers it to the winnowing basket. While for the first three fistfulls he recites the mantra (देवस्य त्वा etc) and for the fourth he transfers it silently. The first three are earmarked for agni and the last one for agnīṣomīya. The mantras for Agni is,

'देवस्य त्वा सवितु: प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं गृह्णामि ।। (य.सं.२.१.१०).
For Agnīṣomiya अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि । (य.सं.२.१.१०)

Explaining the above mantras, Ojha says,

सविता देवानां प्रसविता प्रवर्तको देवताविशेष: । स इह पूर्वहरित् संलग्नाभ्यामुदयमानाभ्यां चित्रास्वाती तारकाभ्यामुपलक्ष्यते । तदानीमश्विनौ पश्चिमहरित्यस्तमेष्यन्तौ भवत: रेवती योगतारात्वस्तं गता भवति । अथादिति:, खस्वस्तिके भवति । अदितिरयं पृथ्वी । सोऽग्नि: । अग्नि: सर्वा देवता: । आतश्चायं सर्वासां देवतानां यज्ञकाल: । तां स्थितिमनुभावयन्नश्विपूषरश्मिभिरिदं हविरिष्टदेवताभ्यो गृह्णामीत्याह । अश्विनौ देवानामध्वर्यु: । पूषा देवानां भागधुक् ।

A little astronomy is implied here. The word सविता in the mantra represents स्वातीनक्षत्र. When this nakṣatra rises in the east, Aṣvini nakṣatra will set tin the west. Pūṣā nakṣatra (Revatīnakṣatra) is still in the western horizon. Aditi is this पृथ्वी. That part of the earth which is experiencing the sunlight is called अदिति and that which is exactly opposite and experiencing night time called दिति. अदिति part is अग्नि and represents the devata part and दिति the darkside represents Asura part.

That is why Ojha says अदितिःखस्वस्तिको भवति । ie right above in the sky and therefore it is the yajñakāla for all the devatas. The radiation from Aśvini and Pūṣā nakṣatra influences the Havis and therefore it has become fit to be offered to devas. Aśvins are the adhvaryus of Devas and Pūṣa takes the havis to them. Then the Adhvaryu touching the grains which remains in the cart and addresses it with mantra 'भूताय त्वा नारातये' (य.सं.१.११.). That is,

हे हविःशेष, अन्यान्यप्राणिजनोपयोगाय प्रभूताय वा पुनः कर्तव्याय वा देवकर्मणे त्वां संपरिशेषयामि. न तु कार्पण्याददानाय । The meaninga is clear the mantra in तै.सं is स्फात्यै त्वा नारात्यै (तै. सं.१.१.४.)

Having taken the havirdravya Adhvaryu faces east and sees the yajña bhūmi and recites the mantra 'स्वरभिविख्येषम्'. Svarga Ahas Devata, Surya are all yajña. In order to remove the sin from the cart which has limited dimensions he sees the yajña which pervades all the three lokas.

After that the Adhvaryu recites the mantra दृंहन्तां दुर्याःपृथिव्याम् and gets down the cart. दुर्या means house. The Adhvaryu who has already taken the havirdravya now proceeds with it towards the house of yajamāna and with the above mantra he sees to it that the house is firmly established on the ground and does not show any weakness as he steps in. Any faultering of steps on his part will portend bad things to the yajamāna's house. The reader can read much more in this about the construction of houses and the land on which they were situated and their state of stability etc.

In this yajña the havis purodāśa is prepared by the ṛtviks by cooking it in gārhaparyāgni . The Adhvaryu should place the vessels only on the western side of the garhapatya. He places the vessels to be used for cooking near Ahavanīyagni on the western side of it. He recites the mantra 'पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामि' while he places the vessels. Nābhi is the place where there is maximum firmness and there is no risk of instability. He compares the stability he expects to the stability of the child which is in the lap of its mother. That is why he says 'अदित्या उपस्थे'. He then looks at the garhapatyāgni and says अग्ने हव्यं रक्ष . Here the Havirgrahaṇakarma and सादन कर्म are over.

अपां हविषां यज्ञपात्राणां च प्रोक्षणम् ।

Then the Adhvaryu takes two darbhas of length 10 inches (प्रादेशमित), whose tips are unbroken and holds them in his left hand. Then he takes three more darbhas in his right hand and then cuts the tips of the first two darbhas. With them reciting the mantra 'पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ' which means 'O Kuśas you purify

everything. You make yourself a part of the yajña. (विष्णुर्वै यज्ञः - ब्रा). These kuśas represent prāṇa and udāna. When Kātyāyana says 'त्रीन्वा' he means three kuśas can be used and the third will represent Vyāna.

This antarikṣa is filled with Vṛtra forces which pollute the vāyu and this prokṣaṇa (sprinkling water) of waters with pavitra kuśa will remove the pollution because vṛtra pollutes waters also. Therefore this prokṣaṇa karma carried out by Adhvaryu removes also the pollution of the water that is contained in the havirgrahaṇa pātra.' This karma is called 'उत्पवन'. Then the Adhvaryu sprinkles the purified water on the havis as well as on the vessels spread on the Vedi.

Now Yājñavalkya elaborates the reason for using kuśa for sprinkling water.

The entire space between earth and heaven is polluted by Vṛtra. In other words the waters on the earth and the atmosphere above are polluted by Vṛtra and he has full control over them. The Brāhmaṇa says he sleeps over the entire space and covers it with his body. Indra killed him, (see.R.V.1.32) and the corpse of Vṛtra polluted the entire water of the ocean. A part of these waters managed to over come pollution and moved up and up. These became the darbhas. Because they avoided getting polluted, they were pure and had the power of purifying everything. Since the waters are used in this prokṣaṇa karma to purify everything in tha yajña, in the first instance the waters used for prokṣaṇa have to be purified by bringing the darbhas in contact with them and then they can be used for purifying other things. This is the reason why darbhas are used in the prokṣaṇa karma. That is what yajñavalkya says. He says,

' वृत्रो ह वा इदं सर्वं वृत्वा शिश्ये - यदिदमन्तरेण द्यावापृथिवी । स यदिदं सर्वं वृत्वा शिश्ये - तस्माद् वृत्रो नाम । ....'अथ मेध्याभिरेवाद्भिः प्रोक्षति । तस्माद्वा एताभ्यामुत्पुनाति '॥ ५ ॥ (श.ब्रा.१.१.३.४.५.)

उत्पवन is done by Adhvaryu reciting the following mantra (उत्पवन means purification of waters by moving the waters forward and backward with two upward pointed darbhas.) We shall see much more about वृत्र when we deal with प्रधान कर्माणि pertaining to this इष्टि, 'सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः' which means हे आपः सवितादेवताया अनुज्ञयाहमच्छिद्रेण पवित्रेण (कुशद्वयेन) सूर्यस्य रश्मिभिश्च हविर्ग्रहणीस्थान् युष्मान् पावयामि । वायुः सूर्यकराश्चोपहतभूमिशुद्धिहेतवो दृष्टाः । सावित्राग्निकृता नोदनैव चोभयत्र हेतुः । ते च पवित्रे तत्रैव प्रणीतास्वप्सु निहिते प्रतिष्ठितः ।

After Utpavana Adhvaryu addresses the waters and says 'We have chosen you to purify all things in our yajña because you were chosen by Indra to kill Vṛtra who causes pollution. So we request you to be with us throughout the yajña

and help us in the successful completion of our karma. You have now attained divinity by our act of purifying you with darbhas which have Indraprāṇa and therefore are blessed with divine powers. Saying this Adhvaryu sprinkles the purified waters on all the vessels and accessories of yajñakarma assembled by him. Then he sprinkles waters on the Havis reciting the mantra 'अग्नये जुष्टं प्रोक्षामि'. He then mentions the names of various devatas for whom the havis is meant and does prokṣaṇa again and purifies it. Now he proceeds to the next karma viz पुरोडाशसंपादनम्.

Before that we have to explain quite a few things viz,

1) The correspondance between what Adhvaryu does and what occurs in Nature(prakṛtiyajña).
2) Yājñavalkya describes the darbhas as prāṇa and udāna. We have to understand this.
3) The logic behind the origin of darbhas and their powers of purifying all things through the medium of waters.

Sun is the origin of life on earth. The Veda says प्राण:प्रजानामुदयत्येष सूर्य: । The space between earth and heaven is antarikṣa and it is occupied by Vāyu. The Ṛgveda says,

आयं गौ: पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुर: । पितरं च प्रयन्स्त्स्व: ।।१ ।।
अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणदपानती व्यख्यन् महिषो दिवम् ।।२ ।।*
त्रिंशद्धाम विराजति वाक्पतङ्गाय धीयते । प्रतिवस्तोरहाद्युभि: । (ऋ.वे.१०.१८९.१,२,३)

In other words,

The sun who is multicoloured shines in the sky with his rays spreading everywhere. The dyuloka is the father and Prthivī is the mother. The Sun is the prāṇa for the earth and his rays contain in themselves both prāṇana and apānana karma. In the viśva śakti functions in two ways. One is विसर्गात्मशक्ति and the other is आहरणशक्ति. In Vedic language the word prāṇana is used for the āharana (taking in process. This is applicable to the sun. We may also say moving out from the centre is called prāṇana and moving in towards the centre is called apānana. Moving forward is prāṇana and retreating backwards is apānana. Both these actions are controlled by a central force called Vyāna. The Kathopaniṣad says,

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ।।१ ।।
ऊर्ध्वं प्राणानुन्नयति अपानं प्रत्यगस्यति । मध्ये वामनमासीनं सर्वे वेदा उपासते ।।२ ।। (कठोप. ५-५)

* When we recite this ṛk we say प्राणादपानती. The Vedic texts also say the same way. According to Ojha we should recite प्राणदपानती. The texts also should show that it is प्राणदपानती an not प्राणादपानती.

In other words we think that man lives because of prāṇana and apānana.(श्वास and प्रश्वास). It is not so. The fact is he lives on the functioning of Vyāna which controls the above two actions. If the control by Vyāna is not there, both ādāna and visarga cannot take place in the man.

Here we are concerned with the removal of pollution. In Nature everything is affected by pollution. The air we breath in has always some carbondioxide and other poisoneous gases mixed up in a small measures. But Nature has provided some mechanism in our system to control the entry of poisonous things getting inside. The Vedic seers believed that the विष is stopped at the neck by सांबसदाशिव who remains esttablished at the top of our nostrils. In fact the entire head portion is the kingdom of Śiva who is believed to block poison entering through our nostrils. The food we take has also poison and that is also controlled by Śiva who is identified by the knot that is situated at the neck. This poison removing machine is called नीलकण्ठ.

However some poison still enters into our system. It gets mixed up with the Vāyu that enters the upper part of our system as श्वास. It is ejected out through निश्वास after being stopped at the balancing Vyāna. This is called Prāṇa - Udāna process. A similar thing takes placed when some amount of poison escapes the controls and reaches the belly. Here it is again ejected out through Samāna- Apāna process. The same thing applies to Ādhidaivika level also. Pertainning to this level Atharva Veda says,

इत एत उदाहरन् दिवस्पृष्ठान्युरहन् । प्रभूर्यज्ञो यथा पथा द्यामङ्गिरसो ययुः ॥

The स्तौम्यत्रिलोकी consists of पृथिवी, अन्तरिक्ष and द्यौः. The prāṇas in these three lokas are called apāna, vyāna and prāṇa. Parthivaprāṇa is angiras prāṇa. The prāṇa of dyuloka is pārthiva āditya prāṇa. The prāṇa of antarikṣa is a stable one and acts as vyāna. Angiras prāṇa goes up and therefore it is called udāna. What comes down from dyuloka is called praṇa. At the vyāna level there is confrontation between the two.

In the language of the yājñikas, Vyāna is represented by उपांशुसवन the grinding stone. Apāna is called antaryāma prāṇa and is represented by the roller. Prāṇa is called उपांशु . उपांश्वन्तर्यामिघर्षण process takes places on the stable base which is the stone उपांशुसवन. This interaction of Prāna, apāna and vyāna prāṇas which are originally āgneya prānas gives rise to a new agni called Vaiśvānarāgni. It is this Vaiśvānarāgni that cleans our system. That why we can say that the prāṇa - udāna process itself is a cleaning system. The Brāhmana identifies प्राण and उदान with

dyāvāpṛthivi (इमे हि द्यावापृथिवी प्राणोदानौ). Actually prāṇa and samāna pertain to pṛthiviloka (lower loka). The intermediate vyana pertain to antarikṣa. That is why the darbhas are identified with prāṇa and udāna.

Why do they call it prāṇa and udāna and not prāṇa and apāna? The reason is when we breath in we call it श्वास and when we breath out it is called प्रश्वास. In both the cases the vāyu goes up. Both are divyaloka vastus. They are called प्राणोदान because we use the word apāna to that vāyu which goes down and disposes on मल and मूत्र and makes the body clean. Therefore श्वास and प्रश्वास are divya prānodana and pārthiva vāyu is apāna. The Visayantra is in the neck (कण्ठ) is called तेजोनाडी which goes up. सौर उदानवायु goes up only through this. The Praśnopaniṣat says

शतं चैका हृदयस्य नाड्यो तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति । अथ एकया ऊर्ध्व उदानःपुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापम् । उभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् । आदित्यो ह वै प्राण उदयति । तेन हवाव उदानः । तस्मादुप्रशान्ततेजाः (प्रश्नोपनिषत्)

That is why the two darbhas are said to represent Prāna and udāna.

Now we have to explain the relevance of darbha in purifying karma.

Soma has got three states viz Soma,Vāyu and Āpah. Somatatva nourishes ādityas (सौमेनादित्या बलिनः- ब्रा). Saumyaprāṇa (vāyu) is called Pitṛprāna whereas āpayaprāṇa is called asura prāna while somatatva protects the sun's form aptatva destroys the sun's form. Aptatva (waters) is controlled by Varuṇa and they spread everywhere and cover all the three lokas. This tatva is called Vṛtra also. But Indra who is the enemy of Vṛtra and Varuna overcomes their evil forces.He gets strengthened by pārameṣthya soma and enters the rays of the sun. He uses them as his weapon to destroy his enemies wherever Indra is not there the Varuna's polluting forces dominate and the wind does not blow. The result is water does not flow there and stagnation is the result and water gets polluted. That is why the Brāhmaṇa says, 'यद्वै वातो नाभिवाति तत् सर्वं वरुणदैवत्यम्' ।

In other words, where the wind does not blow, it is Varuna's kingdom. On the other hand in the pārameṣthya maṇdala sun's rays penetrate and on that region where the sun's rays have penetrated the water become jyotirmaya and are called वेन. In Somayāga three types of waters are used. They are called एकधना, निग्राभ्या and वसतीवरी. The last one viz वसतीवरी is the replica of वेनतीर्थ. वेन is the enemy of वरुण who puts on the form of Vṛtra and therefore वेनतीर्थ is unpolluted and is used in yajña. वसतीवरी waters are used for Somābhiṣeka (drenching the Soma plants) in Somayaga.

The Yajussamhitā says

अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने ।
इममपां सङ्गमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभीरहन्ति ॥ (यजु.सं.७.१४)

Here पृश्निगर्भा is वेन. पृश्नि means sun's rays. The Ṛṣis praise वेन as a child.

The Ṛṣis discovered darbha and gold as purifiers of waters. In the Sauramaṇdala both वेन waters and Savitrāgnī is present. When Indra joins वेन waters they become darbha. When Indra joins agni gold is formed. वेन waters are very pure (अतिपवित्र) when सौरहिरण्मयप्राण enters पर्जन्य and विद्युत् , darbha is produced. Thatt is what the Atharvaveda says:

यत् समुद्रो अभ्यक्रन्दत् पर्जन्यो विद्युता सह । ततो हिरण्यो बिन्दुस्ततो दर्भोऽजायत ॥ (अथर्व.सं.१९.३५)

It may be noted here that we wear gold ring in the anāmika finger of the right hard and cell it pavitra. Incidentally the readers would be aware that we promote the growth of darbha blades on the water side of the river banks. The idea is that they have the power of keeping the flowing water pollusion free.

पुरोडाशकरणम् (हविः शृतिः)

We present here the पद्धति as given by Ojha.

अथ कृष्णाजिनमादत्ते । तदवधुनोति । तत् प्रतीचीनग्रीवमुपस्तृणाति ॥१॥ अभिनिहितमेव सव्येन पाणिना भवति - अथ दक्षिणेनोलूखलमाहरति । अथोलूखलं निदधाति ॥२॥ अथ हविरावपति ॥३॥ अत्र वाचं विसृजते ॥४॥ मुसलमादत्ते ॥५॥ हविष्कृतमुद्वादयति । तद्धस्मैतत्पुरा जायैव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति । तदिदमप्येतर्हि य एव कश्चोपोत्तिष्ठति । स यत्रैष हविष्कृतमुद्वादयति तदेको दृषदुपले समाहन्ति ॥६॥ अथ शूर्पमादत्ते । अथ हविर्निर्वपति, अथ निष्पुनाति । अथापविविनक्ति ॥७॥ अथानुमन्त्रयते ॥८॥ अथ त्रिःफलीकरोति ॥९॥

स वै कपालान्येवान्यतर उपदधाति दृषदुपले अन्यतरः । तद्वा एतदुभयं सह क्रियते ॥१॥ स यः कपालान्युपदधाति स उपवेषमादत्ते । तेन प्राचोऽङ्गारानुदूहति । अथाङ्गारमस्कौति । तं मध्यमेनाभ्युपदधाति ॥२॥ अथाभिनिहितमेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवति । अथाङ्गारमास्कौति । अथाङ्गारमध्यूहति । अथ यत्पश्चात् तदुपदधाति । अथ यतपुरस्तात् तदुपदधाति । अथ यद्दक्षिणतस्तदुपदधाति । तूर्ष्णीं वै वेतराणि कपालान्युपदधाति । अथाङ्गारैरभ्यूहति ।

अथ यो दृषदुपले उपदधाति स कृष्णाजिनमादत्ते । तदवधुनोति । तत् प्रतीचीनग्रीवमुपस्तृणाति ॥१॥ अथ दृषदुपदधाति । अथ शम्यामुदीचीनाग्रमुपदधाति । तूर्ष्णीं वै वेतराणि कपालान्युपदधाति । अथ शम्यामुदीचीनाग्रामुपदधाति । अथोपलामुपदधाति । अथ हविरधिवपति । अथ पिनष्टि । प्रोक्षति ॥२॥

पिंषन्ति पिष्टान्यभिधत्ते कपालानि । अथैक आज्यं निर्वपति ॥१॥ पवित्रवति, संवपति, पात्र्यां पवित्रे अवधाय ॥२॥ अथान्तर्वेद्युपविशति । अथैक उपसर्जनीभिरैति । ता आनयति । ताः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति । अथ संयौति अधिवक्ष्यन्नुवै संयौति ॥३॥

अथ द्वेधा करोति यदि द्वे हविषी भवतः । पौर्णमास्यां वै द्वे हविषी भवतः ॥४॥ स यत्र पुनर्न संहरिष्यन् स्यात् तदभिमृशति ॥५॥

अधिवृणयत्येवैष पुरोडाशमधिश्रयत्यसावाज्यम् । तद्वा एतदुभयं सह क्रियते ॥ सोऽसावाज्यमधिश्रयति ॥१॥ तत्पुनरुद्वासयति ॥२॥ अथ पुरोडाशमधिवृणक्ति ॥३॥ तं प्रथयति । तं न सत्रा पृथुं कुर्य्यात् । अश्वशफमात्रं कुर्यादित्यु हैक आहुः कस्तद्वेद – यावानश्वशफः । यावन्तमेव स्वयं मनसा न सत्रा पृथुं मन्येते- एवं कुर्य्यात् ॥४॥ तमद्भिरभिमृशति सकृद्वा त्रिर्वा ॥५॥ तं पर्य्यग्निं करोति ॥६॥ तं श्रपयति ॥७॥ तमभिमृशति ॥८॥ यदा शृतोऽथाभिवासयति ॥९॥ अथ पात्रीनिर्णेजनमङ्गुलिप्रणेजनमाप्त्येभ्यो निनयति । तन्नाना निनयति । तदभितपति ॥१०॥

The above details of पद्धति have been purposely presented to the reader to bring to the notice of the few Agnihotrīs in South India the availability of this in print and nobody has taken the trouble to carefully edit and propogate it among them. To the researchers, these details will reveal the deep knowledge which Ojha had in Yajñavidyā.

After prokṣaṇa karma is over, the Adhvaryu takes the black deer skin, shakes it to remove the dirt (to remove the Āsura influences) reciting the mantra,

'अवधूतं रक्षो अवधूता अरातयः ।' Then he spreads it with the neck part of it towards the west in front of Āhavanīya. Touching it with left hand he recites the mantra 'अदित्यास्त्वगसि । प्रतित्वा अदितिर्वेत्तु ।' The idea is this. The earth is called अदिति. Whatever cover seems to be present on it, forms the skin of the earth. The Adhvaryu addresses the skin (कृष्णाजिन) and says, 'Let this fact to be recognised by Aditi in the same way' (यथेदमजिनमुलूखलादौ पृथ्वीप्राणविच्छेदकमन्तरायं न स्यात्). Keeping his left hand on the skin the Adhvaryu takes the उलूखल (mortar) with the right hand and places it on the skin. He addresses the mortar with the mantra,

अद्रिरसि वानस्पत्यो ग्रावासि पृथुबुध्नः । प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग् वेत्तु ॥ (यजु.सं.१.१४)

Giving the meaning of this mantra, Ojha says,

अभिषवणद्रव्येऽद्रिशब्दो रूढः । हे उलूखल, यथा सोमाभिषवाय ग्रावाण एवं हविर्द्रव्यावघाताय त्वं दारुमयोऽद्रिरसि, अपि वा त्वं विपुलमूलो ग्रावासि । तं त्वामियमधस्तादास्तीर्णा कृष्णाजिनस्वरूपा भूमि त्वक् प्रतिवेत्त्विति स्वकीयत्वेन संजानीताम् । यथेदमुलूखलं चर्मणैकजीवं सुस्थिरं स्यान्न लेलायेत । 'अधिषवणमसि वानस्पत्यं प्रतित्वैत्यादिस्तित्तिरिमन्त्रः ।

Then Adhvaryu puts the havirdravya in the mortar for pounding and then gives up his control on talking (वाचं विसृजते). If during the period of वाङ्नियम any

mistake has arisen, Brahmā performs atonemant for the same by reciting वैष्णवी मन्त्र (ṛk or yajus) meant for it. He leaves control on his speech because he has to recite a few mantras. While placing the Havirdravya in the mortar the Adhvaryu recites the following mantra addressing the grains.

'अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतये त्वा गृह्णामि' (यजु.सं.१.१५.)

Explaining the meaning of the mantra Ojha says,

हे पुरोडाशव्रीहिसमूह, त्वमग्नेश्शरीरमसि । दाह्यं काष्ठमिवान्नं गृह्णन्नुदराग्निराहवनीयाग्निश्चोपचितवपुर्भवति । भविष्यदर्थे निश्चिताध्यवसाद् भूतारोप: । अपि वाच: प्रवृत्तिकारणमसि । अपां प्रणयनकाले नियमिताया यजमानस्य वाचोऽध्वर्योश्चेह हविरावपनकाले 'हविष्कृ देहीत्याह्वानाद् विसर्जनमाह । अपि च देवोपभोग्यपुरोडाशस्वरूपसिद्ध्यर्थं वामुलूखलेऽस्मिन्नावपामि । अथैतत्कण्डनाय मुसलमादत्ते. While taking the pezzle for pounding the हविर्द्रव्य, Adhvaryu while addressing the मुसल recites the follwing mantra बृहद्ग्रावासि वानस्पत्य: स इदं देवेभ्यो हवि: शमीष्व सुशमि शमीष्व' (य.सं.१.१५) which means हे मुसल , दारुमयोऽसि त्वं दाढ्यार्त् पाषाण इवासि, दीर्घत्वाच्च महानसि । स त्वमग्न्यादि देवोपकारार्थं व्रीहरूपं हविर्भक्षणप्रतिबन्धक तुषापनयेन शान्तं कुरु । 'अद्रिरसि वानस्पत्य: स इदं देवेभ्यो हव्यं सुशमि शमिष्वे ' इति तित्तिरि:' ।।

He strikes the pezzle on the grains thrice and then and then calls the person who prepares the हविस्, by reciting the mantra 'हविष्कृदेहि हविष्कृदेहि' (यजु.सं.१.१५)

Actually the havirdravya is pounded either by the wife of the yajamāna or Āgnīdhra (one of the assistant ṛtvik in the Adhvaryu group. When the grains are seen , he responds to the call of Adhvaryu and strikes the pezzle twice and mortar once with the शम्या (yoke pin) and removes the dust.

In prakṛti yajña वाक् is हविष्कृत् and the Adhvaryu addresses वाग्रूपयज्ञ only when he says हविष्कृदेहि, Here एहि is used for Brāhmaṇa आगहि is used for Kṣatriya and आद्रव is used for Vaiśya.

Why does the Āgnīdhra strike the pezzle two times and mortar once? Yājñavalkya explains through an Ākhyāna.

In the previous yuga Manu had a mighty bull. Vāk (speech) was implanted in it and this vāk was such that it will drive away all evil forces. Even when it breaths the asuras and rākṣasas were blown away. The asuras were very much worried about this disgrace to which they were subjected. Particularly the brahmins were very much upset. Two brahmins Kilāta and Ākulī were involved in finding a way to get rid of the bull. They knew very well that yajña had showered on Manu, lot of powers to overcome his enemies. Because of his Śraddhā towards Yajña karma, he was Śraddhādevā. They planned to exploit

his Śraddha towards yajña karma and went to him and told him that they would help him to perform a special type of yajña. When Manu was interested and asked for details they told him that they will kill the bull and that will form the āhutidravya in the yajña. Manu agreed and when they killed the bull for the yajña, it took its original form and went up. Then it immediately got into the yajamāna's wife. From that time onwards whenever yajamānapatnī talked the asuras and rākṣas were destroyed. Then the brahmins went to Manu and made him agree to the performance of a yajña in which his own wife (ie yajamānapatni herself) was to be killed and offered as āhutidravya in a yajña. When Manu's wife was killed for offering in the yajñapātras. In fact they took the form of yajña itself. Therefore whenever Āgnīdhra talks or when he is engaged in yajña work, the asuras were destroyed. In other words यज्ञीयवाक् itself kills asuras. Because yajña has trivṛtbhāva in many ways (the agnis are three, the Vedas used are three, yajña prajāpati has three components Ātma, prajā and vitta etc) the Āgnidha makes sound three times to remove the grains from the pezzle as well as collecting the pounded grains together in the mortar. At the same time he recites the following mantra addressing the sound he produced;

'कुक्कुटोऽसि, मधुजिह्वः, इषमूर्जमावद, त्वया वयं संघातं संघातं जेष्म' (य.सं.१.१६)

Which means कुक्कुटोऽयं (cock) असुरेभ्योऽनिष्टं वदन् द्विषज्जिह्वो भवति । मधुजिह्वस्तु देवेभ्यो स इष्टं ब्रूते । स यथा कुक्कुटो देवेभ्यस्तथा त्वस्मै यजमानायासि मधुजिह्वः । स त्वं पाषाणे दत्तं रसं चास्मिन् यजमाने संभावयन् शब्दं कुरु । असुरघ्नीं च वाचं ब्रुवता त्वया वयं संघातं संघातमसुराणामविनीतानां वैरिणामभिभवेम । मन्त्रसंस्कारकृते यज्ञपात्रेऽसुरघ्नी वागुद्भवतीति विज्ञानम् । 'इषमावट् - ऊर्जमावट् - द्युमद्वदत - वयं संघातं जेष्म' इति तित्तिरिमन्त्रः ।।

Then he takes the शूर्प (winnowing basket) and calls it वर्षवृद्ध because it is made of bamboo which grows in rainfed areas. The grains also are rainfed only. The pounded grains are transfered to the winnowing basket and the husks are separated. Then the grains are isolated from very small pieces of the same. The rice grains are ready for cooking. These processes are called वितुषीकरण and फलीकरण.

At every stage mantras are recited.

The following points should be noted here.

The black deer skin is supposed to be यज्ञरूप. That is why the Brāhmaṇa says elsewhere यज्ञो हि देवेभ्योऽपचक्राम । स कृष्णमृगो भूत्वा चचार ।

The skin of the black deer is supposed to represent त्रयीविद्या which ia sn essential component of yajña. Here the Brāhmaṇa says, 'अथ कृष्णाजिनमादत्ते यज्ञस्यैव

सर्वत्वाय' meaning threby that yajamāna desires that the yajña performed should be perfect in all respects (Purāṇa) and should fully represent the yajña that takes place in Nature, in all its aspects. The three colours of the hair on the skin also is indicative of the presence of वेदत्रयी in it. This has already been explained by us in chapter 3. 'What is Veda' in volume one. The Brahmacāri wears the skin of black deer because it is supposed to increase his ब्रह्मवर्चस्. The Tāndya Brahmaṇa says,

'कृष्णाजिनेऽध्यभिषिच्यत । एतद्वै प्रत्यक्षं ब्रह्म वर्चसम् ।।' (ता.ब्रा)

The Gopatha Brāhmaṇa also says

स ब्रह्मचारी यन्मृगाजिनानि वस्ते तेन तद् ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे । (गो.ब्रा)

Manu says,

कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावत: । स ज्ञेयो यज्ञियो देश: म्लेच्छदेशस्त्वत: पर: ।। (मनुस्मृति)

We have now to explain the Manu tatva. Vṛṣabha tatva and Mānavī (Manu's wife) tatva which occur in the ākhyāna and what exactly the ākhyāna conveys. Manu here represents the creation oriented Parātpara brahman who is accompanied with all his kalas viz Avyayapuruṣa, Akṣarapuruṣa and their kalas. Parātpara who is creation oriented is also called शाश्वतधर्मा The Manusmṛti says,

प्रशासितारं सर्वेषां अणीयांसमणोरपि । रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं तं विद्यात् पुरुषं परम् ।।
एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् । इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्मशाश्वतम् ।।
एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्तिभि: । जन्ममृत्युक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ।।
(मनुस्मृति. १२. १२२. २३, २४)

Manu also represents संवत्सराग्नि or कालाग्नि and therefore he is responsible for the occurrence of संवत्सर, अयन, पक्ष, अहोरात्र, मुहूर्त etc. मनु and मन्वन्तर are synonymous terms.

The Ādhyātmika Manu is nothing but Avyaya manas. This Avyaya manas is always found associated with विज्ञानबुद्धि and प्रज्ञानमनस् (स वा एष प्रज्ञानात्मना विज्ञानात्मना संपरिष्वक्त: - उप). In other words the support (प्रतिष्ठा) for buddhi is only this Manurūpa manas. In fact Manas and Manu are not different from each other. Śraddhārasa is Cāndrasomamaya and it is always part of Manurūpa manas. That is why Śraddhā or Saumayā śakti is called Mānavī or Manu's wife. Manu is वृषा (पुरुष)and Mānavī is योषा (स्त्री). Therefore Mānavī represents Manu's Śakti and with this Śakti Manuprajāpati (who is also yajñaprajāpati) builds the entire Viśva.

Ojha has written a book called 'मन्वन्तरनिर्धारणम्' and we shall have occasion to talk more about Manu when we deal with Vedic concept of time in a seperate chapter.

Now we come to ऋषभतत्व. We said there that it represents वाक् . Actually the word is ऋषभ as used in the Brāhmana represents श्रेष्ठत्व (पुरुषर्षभः). It is गोतत्व that is called ऋषभ in the Brāhmaṇa. This Gotatva is of five kinds. They are वाक्, विराट् , गौ, इडा and भोग. वषट्कार मण्डल is called वाङ्मयी गौः. The Sun is गोरूपा गौः. पृथिवी is इडा गौः. The moon is भोगरूपा गौः.

It is Avyayavāk with all its kalas built in it (आनन्दविज्ञानघनमनः प्राणगर्भिता) is the basic support to the Viśva. Svāyambhuvī vāk is Vedamayī vāk which is called Ākāśa in the Upaniṣad, tramsforms itself into Vayu, Agni, Āpah, and Pṛthivî (matter) in stages in the order mentioned. Because it is Vāk that becomes everything the Śruti says 'अथ वागेवेदं सर्वम् ' and also गौर्वा इदं सर्वम् because गौ is nothing but Vāktatva.

Brahmā who is Vedamaya is the Vikāsa of Vāk part of Avyaya which is pregnant with Ānanda, Vijñānā manas and prāṇa. That is why it is said Vāk is Brahma's adhiṣṭhātrī. Virāt is born from the prāṇamaya vāk tatva. It is also called Apomaya Viṣṇu because Virāt is yajña.

Actually yajus represents Sthiti and Gati. Because of Prāṇa, Vak tatva becomes Āpah. This Aptatva is nothing but परमेष्ठी. In this aptatva Angiras tatva (agni type) and Bhṛgutatva (sneha (oily) type) are both present. When this aptatva is offered to Brahmāgnirūpa yajuragni, the result is the birth of दशाक्षरा विराट् .

What are these ten akṣarās? They are Ṛk, Sāma, Yat, Jū, Āpah, Vāyu, Soma, Agni, Yama and Āditya. Yat and jū constitute Yajurveda. Āpah, Vāyu, Soma constitute Bhṛgu tatva and Agni, Yama and Āditya constitute Angiras tatva. Thus Parameṣthi is Virāt tatva and from that 'Virāt, Gau' is born. Actually it is सौरी गौ which is born out of पारमेष्ठ्य विराट् . From this गौ, इडा गौ is born. It is Manurūpa. From इडा, भोग गौ is born. इडा गौ is पार्थिव गौ and भोग गौ is चान्द्रा.

Thus from 'क्षराक्षरविशिष्ट अव्ययप्रजापति's श्वोवसीय मनस्, वाक् गौ is produced and that becomes विराट् , गौ, इडा and भोग. In other words a single गोतत्व gets distributed in different forms in different bodies and have different nāma, rūpa and karma. The Taittirīya Samhita says,

प्रजापतिर्वा एक एवासीत् । सोऽकामायत बहुमनुस्यां प्रजायेयेति । स आत्मानमैट्ट । स मनोऽसृजत । तन्मन एकधासीत् । तदात्मानमैट्ट - तद्वाचमसृजत । सा वागेकधासीत् । तदात्मानमैट्ट - सा विराजमसृजत । सा वीराडेकधासीत् । सात्मानमैट्ट - सा गामसृजत । सा गौरेकधासीत् । सात्मानमैट्ट - सेडामसृजत । सेडैकधासीत् । सात्मानमैट्ट - सेमान् भोगानसृजत- यदस्यां इदं मनुष्या भुञ्जन्ते । एवमेवास्य भोगाः । गौर्वै वाक् , गौर्विराट् , गौर्गौः, गौरिडा, गौर्भोगाः । गौरिदं सर्वम् । - (तै.सं.२.३.३.३.)

Now we shall see each one of these गौ:.

1. वाग्गौ:

This is only वषट्कारमण्डल, which is वाङ्मय. This Vāk is मन:प्राणगर्भितम्. मनस् represents अकार. प्राण represents उकार and मकार represents वाक्तत्व. Therefore it is represented by म letter of Praṇava. In Viṣṇu ārādhana अकार is important. उकार represents महेश्वर. वाग्ब्रह्म represents मकार and is Brahmā मन: प्राणगर्भितवाक् is called वौक् . This वाक् तत्व gets out of every वस्तुपिण्ड and builds a mahāmandala around it with its thosand rays. This mahāmandala is also known as पुन:पद, विश्वरूप, साहस्री, महिमा etc. It is grouped into thirty gaus and is called अहर्गण. There will be 33 aharganas around the vastu pinda. Out of these 33 aharganas, three provide base support and on it Stomas are built with each six aharganas. Thus 3 + 6 + 9, 9 + 6 = 15, 15 + 6 = 21, 21 + 6 = 27, 27 + 6 = 33. These are called Stomas. त्रिवृतस्तोम (९) पञ्चदश स्तोम, एकविंशस्तोम and त्रिणवस्तोम त्रयस्त्रिंशत् स्तोम and these divide whole mandala into six parts. This way of splitting the वाग्मण्डल is called वषट्कार. Since वाक् तत्व is इन्द्रमय, when आहुति 's are made to him the word वौषट् is used .

2. गौर्गौ:

सूर्य has three tatvas in him. They are called मनोताs. They are ज्योति:, गौ: and आयु:. ज्योतिष्टोम is caused by the ज्योतिस् and it is divided into seven parts that is why it is known as सप्तसंस्थो वै ज्योतिष्टोम:. These samsthas are अग्निष्टोम, अत्यग्निष्टोम, उक्थ्यस्तोम, षोडशीस्तोम, अतिरात्रस्तोम, वाजपेयस्तोम and अप्तोर्यामस्तोम. अग्निष्टोम covers 3 - 9 stomas, अत्यग्निष्टोम covers 9 - 15 stomas, उक्थ्यस्तोम covers 15 - 21 stomas, षोडशीस्तोम covers 21 - 27 stomas, and वाजपेयस्तोम covers 27 -33 stomas and अप्तोर्याम covers six stomas above 33rd stoma. गोष्टोम is responsible for the building up of our svarūpa. It is connected with गौतत्व . आयुस् is connected with अङ्गिरस् तत्व gives us life. As long as अग्नि is there in our body, we live.

गौतत्व is thosand and bhoga of 333 of them are in सूर्य, bhoga of another 333 takes place in पृथिवी whose chief Devata is वसु. Bhoga of the other 333 takes place in antarikṣa whose devata is रुद्र. The origin of this गौतत्व is पारमेष्ठ्य गौतत्व and that gets split into three parts which are connected with आदित्य, रुद्र and वसु and they take their forms (svarūpa). This gotatva of Parameṣthi is the originator of Soma rasa. The cow on the earth has its आत्मा made of this गौतत्व and संवत्सरयज्ञपुरुष is manuṣya. Because the cow has its आत्मा made up of गौतत्व all the prāṇa devatas live in it.

The Medical text,speak highly of cow's milk. अष्टाङ्गहृदय says, 'स्वादुपाकरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्धनम् । प्राय:पय: तत्र गव्यं तु जीवनीयं रसायनम् ।।' which means cow's milk is medicine since गौतत्व has come to the earth through सूर्य. It is called अदिति and its replica on the earth is the cow. Since the गौतत्व pertaining to the earth is वसुप्राणप्रधान and आदित्यप्रधान गोतत्व is हिरण्मय (golden), for darśana, हिरण्मयवर्ण गौ is श्रेष्ठा. For dāna शुक्ला गौ is श्रेष्ठा. For milk, the कृष्णा cow is श्रेष्ठा.

3. इडा गौ:

पार्थिवरस is called इडा. It is of thousand kinds. (रससाहस्री). It is also called इरा ... इरारस is responsible for the formation of भूपिण्ड. पार्थिवप्रज्ञानात्मा is called हिरण्मय. It is हिरण्मय दिव्य तेजस् that is अग्निमय which enters it as विज्ञानात्मा whereas it is इडारस which enters the adhyātma as प्रज्ञानात्मा. Both are हिरण्मयरसs. The Aitareya Āraṇyaka says,

'स इरामय: । यद्धीरामयस्तस्माद्धिरण्मय: । हिरण्मयो ह वा अमुष्मिल्लोके संभवति । हिरण्मय: सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददृशे – य एवं वेद' (ऐ.आ.१.३.)

इरारस is also called इला. This इलारसमयी पृथिवी is also called सूर्यपुत्री. it represents गौतत्व on the earth. सूर्य is मनु and this पृथिवी was born out of him and therefore we can call it मनुपुत्री also. This पार्थिवगौतत्व is split into thousand parts. प्रजापति uses this गौतत्व in सृष्टियज्ञ.

The rays of the Sun spreading everywhere are called सावित्री It is सविता devata who controls the सावित्री तेजस् . Actually सविता is a vastu independent of the Solar system. The initiator of वाजपेय यज्ञ is Bṛhaspati. Above him is Brahmaṇaspati who controls पवित्रसोम. Above him is सविता devata. He is the प्रेरक for all the activities in us through the sun. In fact he is the प्रेरयिता for all Devas. सविता वै सर्वानां प्रसविता. Because we get the influence of सविता through the Sun for practical purposes we identify सविता with the sun. Actually the mahima of every vastu is caused by सविता. Thus दीप is सविता दीपप्रभा is सावित्री. चन्द्र is सविता चन्द्रिका is सावित्री. गुरु is सविता गुरुवाक् is सावित्री. The tejas that comes out of सविता is सावित्री. The light falls on the earth and gets scattered and goes up also. What goes up is called ज्योतिर्गायत्री. What gets scattered in all directions and illuminates those places not exposed to direct rays of Sun is called छायागायत्री. For example inside our houses it is छायागायत्री that enables us to see things. In the ज्योतिर्गायत्री devatas live. In छायागायत्री पितृ s live. In total darkness asuras live.

Thus इडा गौ is nothing but इलारसमयपृथिवी only.

4. भोगगौ:

What is enjoyed by the enjoyer is called भोग्यवस्तु . For example we eat अन्न it is भोग्य. This भोग्य itself is referred to as भोग. All the पशुs in the संसार constitute भोग, पारमेष्ठ्य रस is सोम. सोम is food for Agni who is annāda. (सोमो वै अन्नमग्निरन्नाद:- ब्रा) It is this सोम that is called गौ . Only when this गोरूप सोम is offered to Agni, yajña takes place. The यज्ञ is अग्निषीमीय यज्ञ which is responsible for the coming into existance of this Viśva. This यज्ञ itself is sometimes called गौ.

5. विराट् गौ:

This is connected with the science of छन्दस् . Since Sun is responsible for all kinds of life on earth.the Śruti says सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च । The apparent path of the sun in the sky is called वृत्त. The sun moves between कटकवृत्त and मकर वृत्त (Tropic of Cancer in the north and Tropic of Capricorn in the south). When he moves over the equator it is called विष्वदवृत्त. This is बृहतीछन्दो रूप. बृहती छन्दस् is of nine letters for each quarters and there are four such quarters in बृहती छन्दस् amounting to a total of 36 letters. This movement of the Sun is connected with our life span. Which has been discussed by us in volume one in the chapter on वेदभाषा.

Ten letters make विराट् छन्दस् . Actually विराट here refers to the ten ṛṣiprānās that originate from सौरमनु and these ṛṣiprāṇas give life to all the prajs on earth. The गोतत्व that is called Virāt here originates as rays from its source viz Manu. This विराट् गौ is वृषभ and Manu conducts विराट् यज्ञ with it and produces all the prajās on earth. Wherever this ऋषभ or वृषभ pervades the Asuraprānas cannot thrive there.

Now we shall pass on to आध्यात्मिक मनुतत्व. our manas is believed to be established in the hṛdaya kuhara. It is this manas that is called Manu. It is Antaryāmī tatva that constitutes Ādhyātmika Manu. In our Ādhyātmika system, viṣaya, is connected with indriyas. Viśaya first reaches the indriyas. Then it is connected to Prajñāna manas. This is also called सर्वेन्द्रिय मनस् . From manas it reaches buddhi also called विज्ञानात्मा. Then it reaches the Mahadakṣararupa Ātma. Manas is always interested in things which give it happiness or ānanda. This ānanda is called समृद्धानन्द. When manas does not get what it wants it becomes duhkhī. Ātmā's natural dharma is Ānanda. Through प्रज्ञान and विज्ञान the viṣya reaches Ātma. The prāṇa sūtra which takes it to Ātma is Antaryami Manu tatva which is Satya. Then only man finds an end to his duhkha. When the man is full

of श्रद्धा whatever thoughts he indulges in, it becomes Satya. This श्रद्धातत्व is believed to be the wife of Manu. Whatever Manu does in us is for our good only. This is what the Brāhmaṇa says,

'मनुर्वै यत् किञ्चावदत् तद् भेषजं भेषजतायै ।' (ता. ब्रा)

It is Manu who transforms himself into Manas and makes our manas to function. This is what Atharva Veda says,

पुनन्तु मां देवजना: पुनन्तु मनवो धिया । पुनन्तु विश्वा भूतानि पवमान: पुनातु माम् ।। (अथर्व सं)

We said पार्थिवगोरस (वाग् रस) is called इरा. It is the same as इडा. The ṛk tatva is called महोक्थ. It is this महोक्थ that constitutes Manu. The thoughts which arise in the manas end at one place. That is called अवसानwhich is also called अवसाम. This अवसान is nothing but साम. Therefore ऋक् and साम always go together. That is why it is said ऋच्यध्यूढं साम गीयते । (श.ब्रा). Here ऋक् constitutes Manu. मनुs शक्ति is मानुषी.

अन्न ऊर्क् प्राण make yajña trivṛt. Garhapatya आहवनीय and दक्षिणाग्नि make yajña trivṛt. ऋक् यजुस् साम make yajña trivṛt. त्रिवृत् पंचदश and एकोनविंश make वितानयज्ञ trvṛt. Agni, Vayu, Aditya make yajña trivṛt. प्रातस्सवन, माध्यंदिन सवन, सायं सवन make yajña trivṛt. स्तोत्र, शस्त्र and ग्रह make yajña trivṛt. पृथिवी, अन्तरिक्ष द्यु: - make yajña trivṛt. लोक वेद, वाक् make yajña trivṛt. इष्टि पशु and सोम make yajña trivṛt. ज्योति: गौ: आयु: make yajña trivṛt. Therefore the Brāhmana says 'त्रिवृद्धि यज्ञ:'.

कपोलोपधानं हवि: पेषणं च

We saw earlier that the husk is removed from the हविर्द्रव्य with शूर्प and by this the Rākṣasas also are believed to have been driven away from the grains. The mantras are परापूतं रक्ष: । परापूता अरातय: । Explaining this Ojha says

तुषेषु यज्ञप्रतिबन्धकत्वेन रक्षोबुद्ध्या तन्निराकरणात् प्रतिबन्धकसामान्यस्य निरापकरणोपपत्तिरित्याह 'परापूता अरातय:' इति ।

Then the grains are put in a vessel and covering it with the hand (palm) the Adhvaryu recites the mantrā

"देवो व: सविता हिरण्यपाणि: प्रतिगृभ्णातु अच्छिद्रेण पाणिना ।।" (१.१६)

The idea is अन्तरिक्षादिव एते प्रस्कन्दन्ति ये शूर्पादवपात्यन्ते, तेषां तन्दुलानामितस्ततोऽन- वस्कन्दाय सत्यदेवहस्तावलम्बनेन प्रतिष्ठामनुकल्पयते । सुप्रतिगृहीता भवन्तित्यवधानं विधीयते ।

The threshing of the grains is done thrice silently (अथैतत् तूष्णीमेव त्रि:फलीकरोति श्वैत्याच्छादक तुषापनयनं फलीकरणमित्याहु: ।)

हवि:पेषणम् अग्नौ कपालोपधानेन हवि:परिपाकं च ।

हवि:पेषणम् and कपोलोपधानम् are two karmas. According to the rules they should be done. Simultaneously by two peole. Therefore while the crushing (पेषणम्) is done by अध्वर्यु, आग्नीध्र places the कपालs (potsherds). This is called कपोलोपधानम् Uncooked grain is called 'हवि:'. Cooked is called 'पुरोडाश'. In this Iṣṭi, Purodāśa is divided into two parts. One part is called आग्नेय पुरोडाश and the other is called अग्नीषोमीय पुरोडाश. आग्नेय कपालs are eight and अग्नीषोमीयकपालs are 11 in number. These कपालs are placed on the western side of गार्हपत्यकुण्ड. There are arranged as shown below,

आग्नेयकपालानि - ८

East

	3	5
7	1	4
8	2	6

North (left) — South (right)

West

अग्नीषोमीयकपालानि - ११

East

11	3	5
		6
10	1	4
		7
9	2	8

North (left) — South (right)

West

We said आग्नीध्र does कपोलोपधानम् and Adhvaryu does हवि:पेषणम् . Why ? The reason is that both have to be done simultaneously (पेषणोपधाने युगपत् श्रा.सू.) and हवि:पेषणम् is more important than कपोलोपधानम्. Between these two, the former can be called अन्तरङ्गकर्म because it is connected with the oblation in the agni (आहुतिस्वरूप) and the later is बहिरङ्गकर्म or सहकारिकर्म.

Purodāśa is yajña's head. The कपालs used here represent the skull of the head. The पुरोडाश represents the fleshy brain. Therefore कपाल and brain constitute head of the yajña. The havirdravya put in the कपालs has to be cooked before it can form the आहुतिद्रव्य. The Āgnīdhra, takes the fire stirring stick (उपवेष) reciting the mantra धृष्टिरसि (1.17). That is हे उपवेष , तीव्राङ्गराणामितस्ततश्चालने समर्थोऽसि । What is उपवेष ? Ojha explains. पलाशशाखाया: मूलदेशे च्छिन्नोऽङ्गरापोहनसमर्थ: प्रादेशमित: काष्ठखण्ड उपवेष: । एतेनाग्निमुपवेवेष्टि तस्मादुपवेष: । तेन प्राचोऽङ्गरानुदूहति । तदङ्गारापोहनम् । धीयेरन् इति । अपि चैतेनाङ्गारविशेषान्निरस्यति । अङ्गारा ह्यग्निकणा: ।

Then आग्नीध्र using the उपवेष brings the burning embers (अग्निकणाः) to the front (ie towards east making place for the potsherds to be put at the back. The Sūtrā says 'अपाग्न इत्यङ्गारान् प्राचःकरोति'। That is while moving the embers he recites अपाग्ने अग्निमामादं जहि । निष्क्रव्यादं सेध । आ देवयज्ञं वह । (१.१७) Explaining the meaning of this Ojha says,

हे गार्हपत्याग्ने आमादं नामाग्निमपजहि । क्रव्यादमग्निं निःषेध। यस्त्वयमग्निस्तृतीयो देवयाट् तस्मिन् हवींषि श्रपयाम । तस्मिन् यज्ञं तनवामहै । इत्येवमर्थं तमावह। आमात् क्रव्यादौ अङ्गारौ परित्यज्य देवयज्याङ्गारेण हविर्ग्राह्यमिति भावः । उद्धृतेषु त्रिष्वङ्गारेषु आमात्वक्रव्यात्वाभ्यामुपकल्पितयोर्द्वयोर्बहिः प्रक्षेपं केचिदिच्छन्ति तदसत् 'वीरहा वा एष भवति योऽग्नीनुत्सृजति ।' इति श्रुत्या तस्य निषिद्धत्वात् । तस्मादाद्येन मन्त्रद्वयेन गार्हपत्यप्रार्थनामात्रम् । तृतीयेन तु तृतीयमङ्गारमाहरति । आमात् is that अग्नि which is used for cooking food. That Agni which is used to burn dead body is called क्रव्याद. Here the अग्नि used is what is used in देवयज्ञ.

Then आग्नीध्र takes the central कपाल and places it on the देवयाट् अङ्गार which is said to be यजुष्कृत् (it is blessed with मन्त्रबल). Why does he place the मध्यमकपाल first? Because it is this कपाल that is most prone to affliction by Asuras. While placing the कपाल he recites the mantra.

ध्रुवमसि, पृथिवीं दृंह , ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय । (१.१७)

दृढमसि पृथिवीं दृढीकुरु । ब्रह्म च क्षत्रं चेतदुभे वीर्ये ' ।

तयोर्ज्ञाति जनानुरक्तेश्चास्मिन् यजमानोऽभिसिद्धियाचनार्थं शत्रुनाशार्थं च त्वामङ्गारे स्थापयामि (That is the Agni is capable of destroying the शत्रुs or Asuras.) यदि त्वभिचरेद् अमूष्यनामगाहं निर्दिशेत् । अभिनिहितमेव सव्यपाणेरङ्गुल्यैतस्मिन् अङ्गारयुक्तप्रदेशस्थे कपाले पुनरन्यमग्निमधिवर्तयति –

अग्ने ब्रह्म गृभ्णीष्व (१.१८) कपालस्याध ऊर्ध्वं चावस्थानात् त्वं बलवज्ज्योतिर्गृहाण। अपि च कपालाधस्तादुपस्थित हे पृथिव्यग्ने ! त्वं दिव्याग्निरूपं ब्रह्म गृहाण । कपालरूपाहीयं पृथ्वी द्यावापृथिव्याभ्या-मुभयतः परिगृहीतास्ति इति भाव्यते । तैत्तिरीयके त्वेतमंशमपठित्वा मन्त्रमाह –

'निर्दग्धं रक्षः निर्दग्धा अरातयः – ध्रुवमसि– पृथिवीं दृंह, आयुर्दृंह, प्रजां दृंह, सजातानस्मै यजमानं पर्य्यूह' इति ।

अथैतन्मध्यमकपालतः पश्चात् कपालमन्यमुपदधाति पूर्ववत् –

धरुणमस्त्यन्तरिक्षं दृंह, ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय' ।। (१.१८)

तैत्तिरीयके त्वेनावित्थं पठ्येते – 'धर्त्रमस्यान्तरिक्षं दृंह प्राणं दृढं सजातानस्मै यजमानाय पर्य्यूहेति। धरुणमसि दिवं दृंह । चक्षुर्दृंह, सजातानस्मै यजमानाय पर्य्यूहेति ' धर्त्रधरुणयोर्व्यत्यासश्चिन्त्यः । अथ दक्षिणतश्चतुर्थं स्थापयति । हे कपाल,

'विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उपदधामि' (१.१८)

सर्वाभ्यो दिग्भयो दाढ्र्याय त्वां स्थापयामि । इत्थं कपालत्रयेण लोकत्रयं चतुर्थेन दिशो जयति । नात: परमस्तीत्येतावानग्नि: । तस्यैतद्व्रत: पुरोडाश: सर्वमन्नं सर्वा हि तद्देवता: प्रीणाति । तित्तिरिस्त्वाह – घर्मासि दिशो दृंह योनिं दृंह प्रजां दृंह सजातानस्मै यजमानायपर्य्यूह' – इति ।। इत्त्थमष्टकपालस्याग्नेय-पुरोडाशक्षतावच्चत्वारि कपालानि स्थापितानि। अथ अन्यानि चत्वारि कपालानि समं विभज्य द्वे द्वे दक्षिणतो द्वे चोत्तरत: स्थापयेत । हे कपालविशेषा: । यूयम् –

'चित: स्योर्ध्वचित:' (१.१८)

प्रथमकपालोपचय हेतवो भवथ । ऊर्ध्वमुपाहितानां च कपालानामुपचायका भवथ।

तूर्ष्णीं वैतान्युत्तराणि चत्वारि तत्रोपधीयन्ते न तु यजुषा । तत्रैष कामचारो भवति। तित्तिरिस्तु – 'चित्तस्थ: प्रजामस्मै रयिमस्मै यजमानाय पर्य्यूह'– इति पठति। अपि चेह – कल्पभेद: स्मर्यते। अथ पूर्वार्ध्यमुपदधाति –

'धर्त्रमस्यन्तरिक्षं दृंहेति'

अथ पराध्र्यमुपदधाति –

'धरुणमसि दिवं दृंहेति'

अथ पूर्वार्ध्यमुपदधाति –

चिति: स्थेति बौधायन: ।'

धर्त्रमसीति पूर्वं द्वितीयं संस्पृष्टम् ,

धरुणमसीति पूर्वं तृतीयम् ।

घर्मासीति सप्तमम् ।

चित: स्थेत्यष्टमम् – इत्यापस्तम्ब:।

एकमग्रे कपालमुपदधाति – 'ध्रुवमसीति'

अथ ध्रुवमसि धर्त्रमसि – इति सह द्वे ।

अथ ध्रुवं धर्त्रं धरुणमसीति सह त्रीणि ।

अथ घर्मासीत्यनेन सह चत्वारि ।

अथाष्टौ सह इत्यन्ये ।

एवमेकादशाग्नीषोमीयस्य कपालान्युपदधाति । तत्राधिकं दक्षिणत उपधेयमित्याहु: ।। अथाङ्गारै: कपालानि छादयति, उपसर्जनीरपश्चाधिश्रयति । हे कपालानि ! उपसर्जन्यश्च यूयम् –

'भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वं '।। (१.१८)

'एतद्वै तेजिष्ठं तेजो भृग्वङ्गिरसाम् ' आपो वायु: सोम इति भृगुरसा: स्नेहगुणा: ।

अग्निर्यम आदित्य इत्यङ्गिरसो रसास्तेजो गुणा: । कपालेषूपसर्जन्यासु चोभये समवेता अङ्गारसंयोगात् सुतप्ता भवन्ति । उभयत्र चापन्ना तेषां निर्दाहादिमानि कपालान्युपसर्जन्यश्च शोधयितुमिष्यन्ते । इति कपालप्रतपन कल्प एकत: क्रियते।

हविः पेषणम् (Grinding the Grains)

We have already said that कपोलोपधान and दृषदुपलोपधान take place simultaneously. The former is done by अध्वर्यु. Adhvaryu recites the mantra, 'शर्मासि' and takes the कृष्णाजिन (deer skin). Ojha explains

"हे अजिन, त्वं मृगचर्मासि। एतया वाचा यज्ञावयवे सत्ये मनः संयुनक्ति। कर्मणा विनियुक्तः प्राणो वाङ्मनसाभ्यामसम्पन्नो यथा नः स्यात् ।"

अथैतदवधुनोति – (He shakes the skin to drive away the asuras 'अवधूतं रक्षोऽवधूता अरातयः' ।। (१.१९)

Then he spreads the skin with the neck part facing west and hair side facing upwards (प्रतीचीनग्रीवमुपरिलोमोपस्तृणाति) and recites the mantra, अदित्यास्त्वगसि । प्रतित्वाऽदितिर्वेत्तु ।'(१.१९) प्रति त्वा पृथिवी वेत्तु – इति तित्तिरिपाठः ।

Then he places the base stone (दृषत्) and says हे पेषणाधारभूते शिले ! त्वम्

"धिषणाऽसि पर्वती, प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग् वेत्तु" बुद्धिः कर्म च धीः । धियं सनोति ददातीति (१.१९)

कर्मदात्री बुद्धिर्धिषणा । अपि वा ज्ञानदात्री कर्मनियोक्त्री वोपदेशवाग् धिषणा । अपि वा धीयोगात् संविभक्तोति पदवाक्य प्रमाणवती वाग् धीषणा । अपि वा यथा कथंचिदवच्छेदशिल्पनिर्मिता यत् किंचिदर्थव्यक्तिर्धिषणा । आतश्चैषा । पाषाणशिला शिल्पविशेषावच्छिन्नाऽस्ति इति धिषणा वक्तुं शक्यम् । पाषाणवत् पर्वती पर्वतस्यावयवता त्व मधस्ताददास्तीर्णा कृष्णाजिनरूपा भूमित्वक् स्वकीयत्वेनानु गृह्णातु। उभयोः प्राणयोरन्योन्यसमन्वयादेकप्राणत्वं भवतु।

अथैतस्याः दृषदः पश्चाद् भागेऽधस्ताच्छम्याकमुदीचीनकुम्बां निदधाति। (He places the yoke pin under the दृषत् at the back side with its thick side facing north. Now he addresses the शम्या (yoke pin). What is शम्या ?

Why is it placed in a particular way ? Ojha explains

गदया समानाकारो व्यामार्धपरिमितः काष्ठाविशेषः शम्या । तां पेषणहेतोर्दृषदः पश्चाद् भागे तदधस्तात् कृष्णाजिनोपरिष्टादुच्छिरस्कां निदधाति । येनैतस्या दृषदः पश्चाद् भाग उन्नतः स्यात् । एतेनेयं दृषत् प्राक्प्रवणा भूत्वा देवत्रा भवति। एकतः पृथिव्याऽपूरतो दिवा च संबध्नाति । उभाभ्यां चानुसंबद्धः सोमः प्राचीनमनुदेवत्रानुवर्तते इति स्थितिः ।

While placing the शम्या he recites the mantra 'दिवः स्कम्भनीरसि' । (१.१९)

हे शम्ये ! त्वं द्युलोकस्य धारयित्री असि। But in तैत्तिरीय school the following mantra is recited.

"द्यावापृथिवी सहास्ताम् । ते शम्यामात्रमेकमहर्व्यैताम् । शम्यामात्रमेकमहः। दिवस्कम्भनिरसि प्रतित्वादित्यास्त्वग् वेत्तु - इत्याह । द्यावापृथिव्योर्वीत्यै ।।" (तै.ब्रा .३.२.६) अपि चैतस्यां शम्यायां प्राचीं दिशमध्यूहति तैत्तिरीयकाणाम् । 'मन्त्रेण धिषणासि पर्वत्या प्रतित्वा दिवः स्कम्भनिर्वेत्तु । नैतदिष्यते माध्यन्दिनीयानाम् ।

Thereafter he places the upper crushing stone over the lower one with the mantra.

धिषणासि पार्वतेयी, प्रतित्वा पर्वती वेत्तु '। (१.१९)

दृषदियं पर्वती । तस्या दुहितेव त्वं पार्वतेयी । तां त्वामियमधस्तान्निहिता मातृसमा शिला स्वीयत्वेन भावयतु । अत्र दृषत् पृथ्वी उपला द्यौ: ते अन्तरा निहितैषा शम्या अन्तरिक्षं रूपेण । अपि चैते दृषदुपले हनू । ते अन्तरैषा शम्या जिह्वारूपेण - इति ब्राह्मणनिरुक्त्या दृषदोऽस्या उपरिष्टादेव खलु पश्चाद्भागे शम्यानिधानं, नाधस्तादित्याहु: । परे तु परिशम्यया पेषणविरोधात् दृष्टार्थमधस्तादुपधानं भाव्यम् । जिह्वान्तरिक्षसंस्तुतेरुपधान-क्रमापेक्षितोपपत्ते: संभवादिति पश्यन्ति ।

Then the rice grains are put on the दृषत् for crushing . Adhvaryu addresses the grains and says

हे हविदद्रव्य, 'धान्यमसि धिनुहि देवान् '। (१.२०)

प्रीणनस्वाभाव्याद्धान्यनामासि । स त्वमिह यजनीयानग्न्यादीन् देवान् प्रीणय।

Then the Adhvaryu grinds the grains with the upper crushing stone, with the mantra.

प्राणाय त्वा , उदानाय त्वा, व्यानाय त्वा, दीर्घमनु प्रसितिमायुषे धाम्' । (१.२०.)

हे तन्दुल, यजमानस्य प्राणादिपुष्टचर्थं त्वां पिनष्मि । अवच्छिन्नं कर्मसंततिमुद्दिश्य यजमानस्यायुरभिवृद्ध्यर्थं त्वामिदधामू । इत्येवं ब्रुवाण एवैषा पिष्टानि कृष्णाजिने प्रोहति ।

'देवो व: सविता हिरण्यपाणि: प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना' (१.२०)

कृष्णाजिने प्रक्षेपसमये हविषो भूमौ पतनं मा भूदिति सवितुर्ग्रहणभ्यर्थते। हे हवींषि ! हिरण्यगभस्ति: सविताऽयमवच्छिन्नेनांशुना युष्मानभ्युपगच्छतु । प्रीहणनानात्वापेक्षं बहुवचनम् । अथैनदीक्षते - हे हवि: !

''चक्षुषे त्वा'' (१.२०)

दृष्ट्यवधानार्थं त्वां पश्यामि । अपि वेदमन्त्रं पश्यन्ति 'जीवं वै देवानां हविरमृतममृतानाम् ।' इति अथैतदुलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्यां हविर्यज्ञं घ्नन्ति। तत्रैतत् प्राणायत्वेत्यादिभि: प्राणोदानौ व्यानमायुश्चास्मिन्नवदधाति । सवितुश्च हिरण्मयपाणिना सुगृहीतं क्रियते । चक्षुरिन्द्रियं चास्मिन्नाधीयते । जीवतो ह्येतानि भवन्ति । आतश्चैतेन हविर्देवानां जीवितं भवत्यमृतममृतानाम् । इति हि भावयतो मनस्तदल्मषं विशुद्धं भवति। द्रव्यसंस्कारत्वादिदमीक्षणं चर्विष्ट्यां तन्दुलानां वाजप्रसवीयाहुतौ चयने वाजपेये च सर्वौषधीनामपीष्यते ।

पिषंति पिष्टानि, अभीघ्नते कपालानि अथैतत्तुल्यकालमेवैको यजमानो वा ब्रह्मा वा यमाज्यमनिरुक्तेन यजुषा गृह्णाति । हे आज्य ! त्वम् -

महीनां पयोऽसि ' ।। (१.२०)

गवां क्षीररसोऽसि, क्षीरोत्पन्नत्वात् । अथाज्यस्थाल्यां तदाज्यं ब्रह्मा निर्वपति ।

अथोत्तरेण गार्हपत्यमुपविष्ट: पात्र्यां पवित्रे अवधाय तत्र पात्र्यां कृष्णाजिनात् पिष्टान्यावपति । हे पिष्टमय हविर्द्रव्य !

" देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां संवपामि " ।। (१.२१)

तैत्तिरीयास्तु संवपामि पदात् प्राग् - अग्ने जुष्टमिति वा, अग्नीषोमाभ्यां जुष्टमिति वा, यथादैवतं नामोद्दिशतीति ।। श्रूयते - तत्र विकल्पमिच्छन्ति ।

अथाग्नीदुपसर्जनीरानयेत् । पिष्टसंयवनीया आपः उपसर्जन्यः । ता अध्वर्युः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति चतुःपर्वणा यजुषा -

समाप ओषधीभिः, समोषधयो रसेन, सं रेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्तां संमधुमती - मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् ।। (१.२१)

उपसर्जन्य इमा आपः पिष्टरूपाभिरोषधीभिः संगच्छन्ताम् । ओषधयश्चैताः पिष्टरूपाः रसेनोपसर्जनीरूपेण संगच्छन्ताम् । तथा चैतावता रेवत्यो नाम दिव्याम् आपो जगत्यो नाम पार्थिव्य आपश्चान्योन्यं संपृक्ताः भवन्तु । उभयविधानामेषां रसवदन्योन्यसमन्वयादेकरसत्वं भवतु ।

Adhvaryu while powdering, prays for long life for the yajamana and at the same time he gives life to the powdered grains by reciting प्राणाय त्वा etc by reciting चक्षुषे त्वा he tries to give the powdered grains the power of vision. In other words, by powdering the grains he has removed the life of the grains since it is supposed to nourish the devas, he is trying to convert it into अमृतान्न because it is meant for अमृतात्माs.

At the sametime Āgnīdhra heats the कपालs with the angaras of गार्हपत्याग्नि. Adhvaryu then pours ghee on the havis. In fact according to the author of the Sūtrās, both पेषण and आज्यनिर्वाप should take place simultaneously. Why should these take place simultaneously? Yājñavalkya explains it in the following way in the Brāhmaṇa.

In the Adhyātmayajña, the kapālas used here refers to our kapāla ie skull. The havirdravya is nothing but fleshy brain part. (मस्तिष्क) In Adhyātmā the creation of skull and the brain take place symultaneously. Therefore in वैधयज्ञ also the preparation of havis and placement of the कपाल take place simultaneously let us analyse the Ādhyātmayajña a little more in detail.

Yajña is a chemical process in which two substances one of Agni type and another of Soma type are brought together and interact. The result is the appearance a new substance. This Yajña is essentially of three types. 1) connected with prāṇa, another with prāṇī and the third with bhūtā. That which is connected with prāṇa is called आधिदैविकयज्ञ, The second one connected with Prāṇī is called आधिभौतिकयज्ञ. All the three are प्राकृतिकयज्ञs. ईश्वरप्रजापति conducts all the above three yajñās. The best example of आधिदैविकयज्ञ is the all pervading महायज्ञ, also called सर्वहुतयज्ञ. Every यज्ञ has five अवयवs (पाङ्क्तो वै यज्ञः). For example

the avayavās of महायज्ञ are स्वयंभू , परमेष्ठी , सूर्य, चन्द्र and पृथिवी. Then संवत्सर यज्ञ which is connected with the Sun has also five avayavas. अग्निहोत्र , दर्शपूर्णमास, चातुर्मास्य, पशुबन्ध and सोम. स्मार्तयज्ञ has हविर्यज्ञ, महायज्ञ अतियज्ञ शिरोयज्ञ as avayavas.

प्राण, अपान, उदान, समान, व्यान are the avayavas of आध्यात्मिक यज्ञ. गुहा, आप:, ज्यातिस् , रस, अमृत are the avayavas of आधिभौतिकयज्ञ.

संवत्सराग्नि covers all the three lokas. दिव्य आदित्याग्नि is prāṇa. It is विरलाग्नि . आन्तरिक्ष्य अग्नि is Vyāna. It is Vāyu. It is तरलाग्नि. पार्थिवाग्नि is घन. It is अग्नि. It is अपान. The combination of all these three agnies results in वैश्वानराग्नि whose dharma is ताप (heat). When Somāhuti takes place on वैश्वानराग्नि पशुसृष्टि takes place. Paśus are of five kinds. Viz पुरुष - अश्व, गो - अवि and अज . संवत्सरयज्ञ and वैश्वानरयज्ञ are the same. It is also called गवामयन. In this संवत्सरयज्ञ , भूपिण्ड is Havirvedi. The त्रैलोक्य which is above the भूपिण्ड is महावेदि. It is on this, सोमरूप संवत्सरयज्ञ takes place.

पुरुष is called संवत्सर (पुरुषो वै संवत्सर:). पुरुष 's अपानाग्नि is गार्हपत्याग्नि. The जाठराग्नि on the southern side is called श्रपणाग्नि. मुखाग्नि is आहवनीयाग्नि. To feed the आध्यत्मिकप्राणदेवताs on the आहवनीयाग्नि, अन्न is deposited. In सोमसंस्था, पुरुष 's शिरोग्नि is गार्हपत्य. Starting from this upto 21st stoma महावेदि extends. What applies to प्राण type of Soma yajña , applies here also. Samvatsara yajña is the same as गवामयन यज्ञ which will be described much later. संवत्सराग्नि is nothing but पार्थिवाग्नि मण्डल which completes one round in a year by moving in the क्रान्ति वृत्त (orbit round the Sun). (एकत्र बिद्रौ एकीभावेन वसन् सन् पार्थिवाग्नि: त्सरति गच्छतीति संवत्सराग्निरित्युच्यते) It is actually, पार्थिवाग्निमिश्रित सौर अग्नि occupying a region (मण्डल). संवत्सर is also the name of time (viz one year) characterised by day, night, pakṣa, ṛtu, ayana etc. It is with this Agni, संवत्सरयज्ञ takes place on the भूपिण्ड. During this यज्ञ, the three मनोताs of सौरमण्डल influence the yajña. What is मनोता ? यस्मिन् तत्वे हृदय: जीवनसत्ताया: कारणभूतं हृदयस्थमन: ओतप्रोतमस्ति तदेव मनोता इत्युच्यते । It is on the support of this Agni that the Devatas वसु, रुद्र, आदित्य etc are established. अग्नौ सर्वेषां देवानां मनांसि ओतानि इति अग्निरेव देवानां मनोता । मनोता is a tatva. ज्योतिस् , गौ: आयु: are the three मनोताs which are present in the Sun and in this विश्व all vastus including the Sun have their pratiṣtha because of the support given by the above three मनोताs. The Jyotis part gives jyotis , गौ part gives its bhuta (भूत) . आयुस् part provide its Ātmā. All the three yajñas viz ज्योतिष्टोम, गोष्टोम, and आयुष्टोम are Samvatsarayajñas . All these three are present in Samvatsara. गोष्टोम gives variety in bodies. It is also called गवामयन. पृथिवी is गो and अयन is movement.

The entire Samvatsara is established on बृहती छन्दस् . In the Ādhyātmika yajña the विषुवद्वृत्त ie the celestial equator corresponds to मेरुदण्ड which is back bone. Because मेरुदण्ड in us is developed only on one side, the Jīvā is said to be अर्धेन्द्र. He gets the rasa only from the visual half of विषुवद्वृत्त where as ईश्वर is called पूर्णेन्द्र. The Sun moves only 24 degrees on either side of the celestial equator and passes through the equator twice in a year. Therefore बृहतीछन्दस् which is नवाक्षरा is believed to contain in it all numbers and therefore बृहती छन्दस् is indicative of growth. That is why बृहती is praised in Brahmaṇas in various ways.

स वा एष संवत्सरो बृहतीमभिसंपन्नः (श.ब्रा) ।
बृहती वा छन्दसां स्वराट् (तां. ब्रा) ।
बृहत्यां भूयिष्ठानि सामानि भवन्ति (ता. ब्रा) ।

Here Puruṣa is compared to the yajña. That is why the Brāhmaṇa say's that the कपाल used in this yajña to cook the हविर्द्रव्य is equated to the human kapālās and the शिरस् is compared to पुरोडाश.

शिरो ह वा एतद्यज्ञस्य पुरोडाशः । स यान्येवेमानि शीर्ष्णः कपालानि – तान्येवास्य (वैधयज्ञस्य कपालानि । मस्तिष्क एव पिष्टानि । तद्वा एतदेकमङ्गम् । एकं सह करवाव समानं करवावेति । तस्माद्वा एतदुभयं सह क्रियते ।

Since both कपाल and the flesh inside ie brain go together, कपालोपधान and हविःपेषण are carried out simultaneously.

The Agni that cooks food is called आमात् . That which burns the corpse is called क्रव्यात् । That which cooks food to the Devas is हव्यवाट्. The Agni is the same but here what differentiate these Agnis from each other is छन्दस् . In Devayajña we use हव्यवाट्. only. In order to make this Agni pure the ash on the Agnikaṇas are removed since they constitute the enemy of दिव्याग्नि. Then in order that the yajamānā gets Pratiṣtha, the mantra ध्रुवमसि is recited while placing the कपालs. In order that he acquires all types of Sampatti and Vīrya like पशु , अनुचर, प्रजा, स्त्री, भूमि, ब्रह्मवीर्य, (ज्ञानशक्ति), क्षत्रवीर्य (क्रियाशक्ति) etc the mantra ब्रह्मवनित्वा क्षत्रवनित्वा, सजातवनित्वा etc is recited. After placing the कपालs Agnīdhra fills its surroundings with the burning embers and says.

'भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वम् . Here we have to explain the word तपस् which occurs very often in Brahmaṇās. For example very often we come across the following statement प्रजापतिरकामयत । सोऽश्राम्यत्, तपोऽतप्यत । etc etc.

Again in Ṛg Veda, it is said,

'ऋतं च सत्यं चाभीद्धात् तपसो ऽध्यजायत' ।

What is the meaning of the word तपस् here ? We have already explained this in our earlier volume for continuity we shall recall the same here. There is a statement in श्वे. उप. which runs like this

"पञ्चस्रोतोऽम्बुं पञ्चयोन्युग्रवक्रां पञ्चप्राणोर्मिपञ्चबुद्ध्यादिमूलाम् पञ्चावर्तां पञ्चदु:खौघवेगां पञ्चाषड्भेदां पञ्चपर्वामधीम: ।" पञ्चपर्वा प्रकृति has परोरजात्मकऋषिप्राण, रज:प्रवर्तक पितृप्राण, रजोभावात्मकदेवप्राण, रजस्तमोऽनुगत पशुप्राण and तम: प्रधान भूतप्राण which constitute its five parvas and with these five parvas and the support of three puruṣās , it is able to build the Viśva and they are nothing but the क्षरs which are प्राण:, आप: ,वाक्, अन्न and अन्नाद. With the prāṇa mātrās and bhūta mātrās carrying out आदान विसर्ग processes they build the bhutās of different kinds. Because of this दान and आदान process (यस्मिन् परेभ्य: स्वं ददाति तत् तप: इति न्यायेन) is called तपस् . This आदान - विसर्ग or अन्न - अन्नाद भाव is part of Nature. It is this आदान – विसर्ग that takes place between अङ्गिरस् – भृगु interaction that is called तपस् . That is why it is said

भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वम् ।

Here we already know what भृगुand अङ्गिरस् are. It is because of this Tapas that yajña gets all types of Aiśvarya sampatti involving मनस् प्राण and वाक् .

पिष्टेनोदकमिश्रितेन (संयवनेन) पुरोडाशसम्पादनम् .

Here तित्तिरिपाठ: is "समापो अद्भिरगमत् , समोषधयो रसेन, संरेवतीर्जगतीभि: - मधुमतीर्मधुमतीभि: सृज्यध्वम् ।।" रेवती: is waters (आप:) जगती is ओषधि. The Adhvaryu prays that रसवती आप: should mix with रसवती ओषधय: . Then Adhvaryu recites the mantra

'अद्भ्य: परिप्रजाता: स्थ, अद्भि: पृच्यध्वम्'

with this mantra he drenches the havirdravya with rasavatī waters. पिष्टस्य सर्वत: आर्द्रीकरणं परिप्लावनम् । (Mādhyandinīyas do not do this).

Then he mixes the drenched havirdravya with waters. अपां पिष्टानां च संमिश्रणं संयवनम्). These waters are called उपसर्जनी आप:. While mixing waters the Adhvaryu recites the mantra जनयत्यै त्वा संयौमि' (१.२२) which means शुक्रशोणितसंमिश्रणेन यथा प्रजा जायन्ते तथा पुरोडाशं जनयितुं त्वां संमिश्रयामि ।

Then he devides it into two piṇdās and marks them for the respective devatās. अथैवं संमिश्रितस्य पिण्डस्य समविभागेन द्वौ पिण्डौ कृत्वा पुन: मेलयिष्यन्नेकैकं देवता नाम्ना क्रमेणाभिस्पृशति ।'

'इदमग्नेः । इदमग्नीषोमयोः ।।' (१.२२)

When once he has divided the havirdravya he decides not to mix them again. Even when the havirdravya is taken out from the cart , the ṛtviks divide it for the various devatas then they are put together pounded and then mixed with water. Now they are divided for the various devatas दर्शे हीमे द्वे देवते - अग्निश्चाग्नीषोमौ चेति । पौर्णमासे पुनरन्ये द्वे देवते - अग्निश्चेन्द्राग्नी चेति । तेन तत्र यथा देवतं मन्त्रोहः, इदमिन्द्राग्न्योरिति ।

Then in order to put ghee into the हविस् he puts the आज्यपात्र in the fire. Then he recites the mantra इषे त्वा .....' and says प्रविलापयामि अधिश्रयण (putting the आज्यपात्र in the fire) and आज्यनिर्वाप (putting ghee into it) take place simultaneously अग्नीध्र helps the अध्वर्यु in these simultaneous acts. Then he recites the mantra ऊर्जेत्वा and says उद्वासयामि । He removes it from the fire. Putting the ghee into fire is compared to वृष्टि and after removing it, imagines that ऊर्क् (रस) has been produced from the वृष्टि and that is why he says ऊर्जेत्वा. Then अध्वर्यु puts the पुरोडाश in the Gārhapatyāgni.

If the yajamāna's wife is रजस्वला then पुरोडाश आज्यपात्र is heated in आहवनीयाग्नि otherwise normally it is heated in गार्हपत्याग्नि.

While placing the पुरोडाश in the fire he recites the mantra घर्मोऽसि विश्वायुः (१.२२) which means,

हे पुरोडाश, श्राप्यमाणस्त्वं प्रदीप्तत्वात् प्रवर्ग्यरूपोऽसि । पूर्णं चायुस्त्वत्तो लभ्यते ।

Then in order to extend this Karma, to the other Kapālas, by putting the Purodaśa into them, Adhvaryu recites the mantra,

'उरु प्रथ, उरु प्रथस्व , उरु यज्ञपतिः प्रथताम् ' (१.२२)

and both Adhvaryu and Āgnīdhra put Purodaśa in Agni and Agniṣomiya Kapālas. Agneya Purodāśa is put on the fire by Adhvaryu and Agnīśomīya purodāśa is put on fire by Āgnīdhra. The above mantra means

बहुप्रसरस्वभावोऽसीति यथेच्छं प्रसर, यजमानस्य तवायं प्रजापश्वादिभिर्यथेच्छं प्रसरतु यावत् कपालमेव प्रथयेत् नातोत्यन्तम् । यावन्तमेव स्वयं मनसा न सत्रा पृथुं मन्येत तथा कुर्यात् । That is, while putting the purodāśā in the various kapālas he imagines that it is very big and therefore it is spreading. Here the words न सत्रा means that actual size of पुरोडाश put in each kapāla should be limited to the size of the hoof of a horse. It is only to indicate the size, yajñavalkya says here that it may have size of a horse's hoof. Here three karmas are done simultaneously. They are 1) Adhvaryu puts the purodāśa in the Āgneyakapālās, 2. Āgnīdhra puts the purodāsā in the Agnīṣomīyā

kapālās and Brahma puts ghee on the fire. If possible अध्वर्यु himself puts the ghee. Then he touches the purodāsā with the hands wet with water. He does this either once or three times when he does three times, only for the first one the mantra is recited. This act is described here as अद्भिरभिमर्शनम् . Why does he do it?

"अग्निष्टे त्वचं मा हिंसीत् " ।। (१.२२) That is अग्निना श्रपणायामभितप्यन् संभाव्यमानं त्वग्दाहं वारयितुमवधत्ते ।। (१.२२) He does it because, the skin of purodāśā becomes dry because of heating. Just to get relief from it अद्भिरभिमर्शनम् is done. Then he takes the पुरोडाश round the fire so that every part of it is exposed to fire.

श्रपणम् (cooking the Purodāśa)

Then Adhvaryu cooks the Purodāśā in the fire. Actually the belief is that it is सविता देव who cooks the Purodāśā. He therefore recites the mantra

"देवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्ठेऽधिनाके" (१.२२)

That is सविता देवी अत्यन्तवृद्धे द्युलोकस्थे नाकाग्नौ त्वां परिपक्वं करोतु । Tittiri here says

"दिवि नाके नामाग्नी रक्षोहा"

Then he touches the पुरोडाश to find out whether it is cooked or not.

श्रृतं वेदानीत्यभिमृशति । He recites the mantra मा भैर्मा संविक्था: ।। (१.२३) Which means O, Purodāśa, I am manuṣya, and am touching you. Please do not be afraid. Then Adhvaryu covers the Purodāśa so that the Rākśasas do not see it. At the same time in order that the yajamāna also does not get covered he says

अतमेरुर्यज्ञो, अतमेरुर्यजमानस्य प्रजा भूयात् ।। १.२३

नैतेतदभिवासनमनुयज्ञोऽयं ग्लानिमेयात् । अग्लानिं चैतं यज्ञमनु यजमानस्य पुत्रपौत्रादिरप्यग्लानिर्भूयात् ।।

It is necessary here to elaborate on a few concepts of our sages regarding आप:, and रस, which occur in the Brāhmaṇa text (see श.ब्रा १.२.२).

Adhvaryu after getting the havirdravya ground (पिष्ट) for cooking puts ghee in it reciting the mantra महीनां पयोऽसि. The havirdravya has to be cooked and made into a पिण्ड. Adhvaryu recites the mantra देवस्य त्वा. Through this mantra he only expresses the close relation between आज्य and पिष्टद्रव्य. Then Agnīdhra sprinkles उपसर्जनी waters on the पिष्टद्रव्य. The water used for various Karmas in यज्ञs, have various names like प्रोक्षणी, मदयन्ती, स्रवन्ती - उपसर्जनी etc. That kind of waters which contains in it the essence (rasa) of ओषधि s is called उपसर्जनी. Every vastu is made

up of two things viz रस and शुक्र. रस is fluid (तरल द्रव्य) and शुक्र consists of matter (घनद्रव्य). रसतत्व is सोमप्रधान and शुक्रतत्व is अग्निप्रधान. सौम्यरस is योषाप्राणमय and Āgneya शुक्र is वृषाप्राणमय. It is through the mixture of this रस and शुक्र every vastu takes its form. The आत्मा part is रस and पिण्ड part is शुक्र. रसpart is boneless (अनस्था) and पिण्ड part has bones (अस्थिमत्). That is why Adhvaryu sprinkles उपसर्जनी waters on the पिष्टद्रव्य. This mixture of रस and शुक्र is called आज्यपृष्ठ. Without these two the jīva cannot come into existance with its śarīra. That is why since waters used here constitute the rasa (आत्मा) of ओषधिs they are brought into contact with the पिष्टद्रव्य. आपो ह्येतासां रस: means आपो ह्येतासां आत्मा.

Our śarīra is said to be वाङ्मयकोश. It is the वाक् later gets converted into the five bhutās, आकाश, वायु, etc by the piling of balas on it. We live because all these five bhūtās are present in our system. Water forms one of the importent forms of food for us. That is why we say that not only ओषधि forms our anna but also the mixture of ओषधिs and water makes our food. That is why the Brāhmaṇa says

> तस्मादोषधय: केवल्य: खादिता न धिन्वन्ति, ओषधय उ ह्यपां रस: । तस्मादाप: पीता: केवल्यो न धिन्वन्ति, यदैवोभय्या: संसृष्टा भवन्ति - अथैव धिन्वन्ति (श.ब्रा.३.१.६.७.)

In the same way all other bhūtās form our food in some way or other. Here the word food should be understood in a comprehensive form.

Both आप: and वाक् are very very comprehensive terms in Vedic literature. We shall devote a separate chaptere later somewhere else in this book.

Now when once the पुरोडाश is cooked he removes the hot embers from affecting the baked Purodaśa and fills the space close to the vessel with ashes. By this he not only ensures that no harm is done to the yajña as well as to the yajamāna and his family members.

Then Adhvaryu washes his fingers with water which he uses for cleaning the pan in which the havirdravya was prepared and then he heats the water for washing the pan. While doing this karma, he carries this water to Aptyadevatas and recites the mantra त्रिताय त्वा, द्विताय त्वा, एकताय त्वा. Who are these Āptyadevatās? What is their connection with पात्रीनिर्णेजनजल (water for washing the pan)? The Brāhmaṇa which deals with पात्रीनिर्णेजन also gives some details about पुरोडाश and therefore we shall go into this in some detail. First I shall give the contents of the Brāhmaṇa and then give the commentary on it by Ojha.

In the beginning Agni was divided into four parts. The Agni which Adhvaryu chose for offerings fled away. Then he chose (वरण) another. That also fled away.

The Agni that was present in the Yajña disappeared out of fear. It entered the waters. The Devatas chased it and got it out of the waters forcibly. The Agni thus caught by the Devatas complained that it was not given a shelter and is being forcibly taken by the Devatas saying this it spat in anger. From that spitting (निष्ठीवन) एकता, द्विता and त्रिता called आप्त्याs were produced. These three आप्त्याs together roamed with Indra just like a Brāhmaṇa goes with the king . When Indra killed the three headed त्वाष्ट्र known as Viśvarūpā, the Āptyās were with him and supported his killing the त्वाष्ट्र (son of त्वष्टा). At the same time they gave all help needed by Indra while killing. Actually it was त्रिता which was one of the Āptyās who killed him. Because त्वाष्ट्र was am Asura and it was त्रिता who was deva who killed him, Indra did not incur any sin (doṣa) because of the killing of त्वाष्ट्र . On the other hand the आप्त्याs incurred the doṣa. There was a meeting of the Devas to find out how it will affect the Āptyas. They came to the conclusion that whatever is polluted in the yajña karma it will go to the Āptyas.

Therefore the Adhvaryu throws the wash water in the pan to the Āptyadevatas. The Brāhmaṇa continues the Akhyana and says.

The Āptyadevatas did not like the decision of the gods. They wanted to transfer the यज्ञदूषितभाग to some body else. They thought about this and finally decided to transfer it to that yajamāna who performs yajña without giving dakṣina to the ṛtviks. In the case of दर्शपूर्णमासयज्ञ extra havis which is cooked and called अन्वाहार्य is given as दक्षिणा. In the case of the Āptyas the wash water containing some uncooked flour is given to them. So that this anna given to them in the form of water is considered as cooked. It is given to them individually with mantra addressing each of them individually. Ojha says,

> अङ्गुलिप्रणेजनजलं पात्रीस्थमेवोल्कया तापयित्वा प्रत्यगसंस्यन्दमानमाप्त्येभ्यो निनयति प्रतिमन्त्रम् । हे पिष्टलेप, निनयामि -
>
> त्रिताय त्वा, द्विताय त्वा, एकताय त्वा ।। (१.२३)

The Brahmaṇa goes further and says,

The Purodāśa that is offered to the Gods is the replica of पशु. The Devatas first tied a puruṣa paśu. Whe he was offered his मेध (fat) part (we shall explain what मेध is later) got out of him and entered the horse. Then they tied a horse for offering. When it was offered, its मेध got out and entered the ox. Then they tied an ox for offering. When it was offered, its मेध entered into a sheep. Then they tied a sheep for offering. When it was offered its मेध got out and entered the goat. Then they tied a goat. When it was offered its मेध got out of it and entered

the earth. They searched it by digging. They found it the मेध in the form of rice and barley. That is why even today farmers get मेधसंपत्ति by digging the earth.

पुरुष, अश्व, गो, अवि, अज all these five are yajña paśus. The measure of मेधसंपत्ति which they provide is provided by the Purodaśa which the Adhvaryu is offering in this Darśapūrṇamāsa yajña. The yajamāna who knows this is blessed with the yajñasampatti for which the present karma is performed. The question now arises how does the Purodāśa have the same मेघसंपत्ति as पशुs.? The answer is -

The हविर्द्रव्य in पिष्ट (ground) state has loma (hair) in it. When water is added to it, it gets skin.When it is mixed with water and made into a paste, it gets the state of flesh. When it is baked bone state is produced in it. When it is anointed with ghee it gets marrow. This is its मेघसंपत्ति. That is why it is said 'पाङ्क्त: पशु:'

The man (पुरुष) to whom the devatas offered in the yajña became किंपुरुष (man of low species). The horse and the ox which they had sacrificed became गौर and गवयपशु. अविपशु become a camel. These paśus have no मेघसंपत्ति and therefore they should not be consumed by men.

The above Brāhmaṇa contains 1) आप्त्यविज्ञानम् 2) दक्षिणाविज्ञानम् 3) आलम्भनविज्ञानम् ।

We shall present here Ojha's gloss on the above Brahmaṇa for the sake of the scholars and elaborate on it.

संवत्सरो नाम अग्निरेको वृत्तिभेदाच्चतुर्धा प्रतिपद्यन्ते १) छन्दोग्नि: २) ऋत्वग्नि: ३) ब्रह्माग्नि: ४) आहवनीयाग्निरिति। तत्र छान्दसोऽग्नि: सप्तावयवो गन्धर्व:, आर्तवोऽग्नि: पञ्चावयव ऐन्द्र:। अथ ब्राह्मणोऽग्नि: सांतपनो मैत्रावरुण: । भुव: पति:, भुवनपति:, भूतानां पतिरित्येतेषां नामानि। त्रयोऽप्येते वषट्कारेण प्रवृत्ता निर्वषट्कारतया यजमानेन संभवन्तीति स्वयं पृथिव्या: सकाशाद् द्युपर्यन्तं हव्यं वोढूमसमर्था: होतारो न भवन्ति ।

अथ चतुर्थोऽयमाहवनीय आदित्यो द्यावापृथिव्योरदितिमभिसंचरन् परित: समुद्रेऽप्सु प्रविश्य निलिनाति तं देवा अनुविद्य सहसैव अद्भ्य आनयन्ति। बलादानीत: सोऽवश्यं केनचिद् भागेनापोऽभितिष्ठेव । प्रथमाहरणे यावदपोऽभितिष्ठेव स त्रित: । द्वितीयाहरणे यावत् स द्वित: । तृतीयाहरणे यावत् स एकत: । अप्सु निलीनत्वादापोमया हीमे बभूवुरित्याप्त्या: । देवैर्यावानयमाप्तस्ततो ऽवशिष्टा हीति वा त आप्त्या: । त इन्द्रेण सह चेरुर्यथेदं ब्राह्मणो राजानमनुचरति । आप्यप्राणा असुरा नामेष्यन्ते । स यत्रायमैन्द्र: प्राण: प्राणानसुरान् प्रत्याहन्ति शश्वद्ध तत्रैनांस्त्रितो हन्ति, अन्तर्यामेनाप्सु प्रविष्टत्वात् । यद्धन्ति तेनैतेष्वासुर: प्राणो हत: शेते । एनो हि आसुर: प्राण: । तेनामी एनस्विनो भवन्ति। इन्द्रोऽयमादित्यप्राणो योऽयमाहवनीयोग्नि: स यज्ञ: । तमन्वाप्त्या: परिचरन्तस्तिष्ठन्ति। तथा चात्र यज्ञे यद्येन: किंचित् संगमिष्यति, तदाप्त्येषु निनीरते, तदाप्त्या एवोपगच्छन्ति, तदेष्वेतद्यज्ञो मृष्टे । दक्षिणा भवेन्नेन: परितो निनयन्नाप्त्येषु यज्ञो मृष्टे । अथ य: पुनरदक्षिणो यज्ञ:, तत्र वीर्य्यं नास्तीत्याप्त्या एवैतस्मिन्नेन: प्रत्यर्य्य मृजते । दक्षिणया तु यज्ञोऽग्निर्दक्षते । स एनांस्याप्त्येषु

परिचरेषु त्रिषु निनीय परिशुद्धो भवन् वीर्य्यवान् साधु हव्यं वोढुं समर्थते । हव्यं वहन्तं तु होतारमेत-महोतारोऽन्ये त्रयोऽग्नरोऽ परितो लम्बिता: परिधयो भवन्ति । छान्दस आर्तव: सांतपनश्चेति । त एते यज्ञशरीरमभितो व्यवच्छेदयन्ति । एत एव चान्यत्र प्रयाजानुयाजा उपपद्यन्ते । पञ्चर्तव: प्रयाजाच्छन्दांसि । अपि वा द्वादशाप्रिय: प्रयाजानुयाजा: इत्याह ।

अथैतद्दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणार्थमत्रावसरेऽन्वाहार्यमोदनमृत्विजां ब्राह्मणानामशनाय दक्षिणाग्नावधि-श्रपयति । द्विविधा हीमे यज्ञे देवा इष्यन्ते । अधिदैवतमाग्नेयप्राणा: अधियज्ञं यज्ञकर्तृतया दक्षिणाक्रीता ऋत्विग् ब्राह्मणाश्चेति तेषां यज्ञयुक्तानां पशुस्थो मेध एवान्नमिष्यते यज्ञवीर्योपयोगित्वात् । पशुष्वेव ते केषुचित् स मेधो लभ्यते । मेधयोगश्चायं पाङ्क्त: पशुरन्नमिति स्थिति: । द्विविधा हीमे पशवो भवन्ति । सेन्द्रियप्रज्ञा अनिन्द्रियप्रज्ञाश्च । तत्र तावत् सेन्द्रियेषु पञ्चैव तु मेध्या: पशवो देवानामन्नं मेधयोगात् । पुरुष: अश्व:, गौ: अवि: अज इति । अत एवाहु: पाङ्क्त: पशुरन्नमिति । मेधाप्त्येते पंचानां देवानाम् । सोऽधिदैवतं यत्र पुरुषमेधमात्मन्यालेभिरे सोऽपक्रान्तमेध: किंपुरुषो नामामेध्य: पशुरजायत । एवं यत्राश्वमेधमात्मन्यालेभिरे । सोऽपक्रान्तमेधो गौरो नामामेध्य: पशुरजायत । यत्र च गोमेधमात्मन्यालेभिरे, सोऽपक्रान्तमेधो गवयो नामामेध्य: पशुरजायत। अविमेधालम्भनाद् अपक्रान्तमेधोऽयमुष्ट्रो नामामेध्य: पशुरजायत। यज्ञवीर्यार्थं मेधप्राणलाभाय तु मेध्या: पशव आलब्धव्या भवन्ति । अपक्रान्तमेधास्त्वेते पशव: सन्तीति नैते देवेभ्यो देया:। अपि च नैषां पशूनां मांसमश्नीयात् । अथैतेषां मेधा अनिन्द्रियेषु लभ्यन्ते । यथा व्रीहियवयो: । यावद्वीर्यवद्धा वा अस्येते सर्वे पशव आलब्धा: स्युस्तावद् वीर्यवद्धास्य हविरेव भवति । व्रीहे वीर्यवद् वा । स एष एव पाङ्क्त: पशुरुपपद्यते । इति हवि: करणादि पात्रीनिर्णेजनान्तानामेकादशकर्मणां विधायकं पुरोडाशब्राह्मणं पूर्णम् ।

In Vedic literature that Agni is of four kinds can be interpreted in various ways. One way is to name them as पुरुष, प्रकृति, विराट् and संवत्सर.This पुरुष is no other than अक्षरपुरुष It has five kalas viz ब्रह्मा, विष्णु इन्द्र, अग्नि and सोम This अक्षराग्नि is first Agni that sustains this viśva. That Agni which gives the svarūpa to every vastu is called प्राकृताग्नि. The third one is the हिरण्यगर्भाग्नि which is the collection of ten kinds of ऋषिप्राणs. It is called आर्षेयाग्नि or विराडग्नि. Then the संवत्सराग्नि is सौराग्नि is the main अग्नि having its role in चयनयज्ञ.

Another way is to name them ब्रह्माग्नि, सुब्रह्माग्नि, शुक्राग्नि and भूताग्नि. ब्रह्माग्नि is known also as वागग्नि, सर्वयाजुषाग्नि, वेदाग्नि, प्राणाग्नि सत्याग्नि etc. पारमेष्ठ्याग्नि is ऋताग्नि or सुब्रह्माग्नि. बीजरूपाग्नि is शुक्राग्नि. भूताग्नि is also called तेजोऽग्नि. Which is also called वसु. It is the well known Agni used for cooking food and which has flame and heat. It is called स्थूलाग्नि. It is this अग्नि which the Ṛg Veda describes in the following way

अग्निं तं मन्ये यो वसुरस्तं यं यन्ति धेनव: ।
अस्तमर्वन्त आशवोऽस्तं नित्यासो वाजिन इषं स्तोतृभ्य आ भर ।। (ऋ.वे.५.६.१.)

I offer prayers to the Agni called वसु who is the source of food for cows, horses and the house lord, to give us food. The yājñikās have their own way dividing the Agni into four kinds . They are १. आहिताग्नि २. उद्धृताग्नि ३. प्रहृताग्नि

and विहताग्नि. Placewise these are called अधिलोक, अधिदैव, अधियज्ञ and अधियाज्ञिकदैव. These four Agnis constitute the origin of पृथिवी - अन्तरिक्ष - द्यौ: and आपोलोकs and they rule over them. They are also supposed to be the same as those which are established in the यज्ञकुण्डs.

That Agni which is the Pravargya of सौराग्नि and which is responsible for bringing into existentence the भूसंस्था is calledआहिताग्नि. That Agni which is established upto nineth stoma from the centre of the earth through prāṇadēvatās is called उद्धृताग्नि. This same Agni which goes upto 17th stoma in the dyloka and is established as आहवनीयरूप स्वर्ग is called प्रहृताग्नि. The last one called विहृताग्नि is the one which is called शामित्राग्नि and which is used for cooking the food.

We can now show these in a table location wise.

१. पृथिवी ---- आहितचित्याग्नि:		
२. अन्तरिक्षम् ---- उद्धृतचित्याग्नि:		अधिलोकम्
३. द्यौ: ---- प्रहृतचित्याग्नि:		
४. आप: ---- विहृतचित्याग्नि:		

१. अग्नि: ---- आहितचित्यग्नि:	
२. वायु: ---- उद्धृतचित्यग्नि:	अधिलोकम्
३. आदित्य: ---- प्रहृतचित्यग्नि:	
४. चन्द्रमा: ---- विहृतचित्यग्नि:	

१. गार्हपत्यकुण्डम् ---- आहिताग्नि:	
२. दक्षिणाग्निकुण्डम् ---- उद्धृताग्नि:	अधियज्ञम्
३. आहवनीयकुण्डम् ---- प्रहृताग्नि:	
४. शामित्रशाला ---- विहृताग्नि:	

१. गार्हपत्याग्नि: ---- आहित:	
२. हवि:श्रपणाग्नि: ---- उद्धृत:	अधियाज्ञिकदैवम्
३. आहवनीयाग्नि: ---- प्रहृत:	
४. पशुश्रपणाग्नि: ---- विहृत:	

All these details are given in the eleventh kānda of शतपथब्राह्मण.

What we are cocerned with in the Brāhmaṇa under discussion, is शुक्राग्नि (विश्वबीजाग्नि) which is divided into four parts which Ojha mentions as १. छन्दोऽग्नि. २. ऋत्वग्नि: ३. ब्रह्माग्नि: and 4. आहवनीयाग्नि: .

All these have their origin in सौराग्नि or संवत्सराग्नि. When the Brāhmaṇa says चतुर्धा विहितो वा अग्रे अग्निरास, the word अग्रे means before हविर्यज्ञ occured in Nature. In Nature हविर्यज्ञ is connected with भूपिण्ड because all the avayavās of Samvatsarāgni conduct yajña on the earth. The आप्त्याग्निs mentioned in the Brāhmaṇa are connected with this हविर्यज्ञ.

Agni was of four parts before हविर्यज्ञ took place. These were known as रसाग्निः, आर्तवाग्निः, छन्दस्याग्निः and सावित्राग्निः. These are actually Śukrāgni's components. Let us now understand the Svarūpa of each of these components.

रसाग्निः – This is established on the भूपिण्ड extending from the centre of the earth upto 21 st ahargaṇa and pervades the पृथिवी, अन्तरिक्ष and द्यौ in the form of दधि (घनरस) घृत (तरलरस) and मधु (विरलरस). It is Amṛtāgni and therefore called चितेनिधायाग्नि. भूपिण्ड is blessed with gāyatrī sampatti which is of eight kinds viz (आपः, फेनः, मृत् - सिकता - शर्करा - अश्मा - अयः - हिरण्य). The Agni reaches the earth from the Sun is called सावित्राग्नि .This gets established on the पार्थिव अङ्गिरोऽग्नि in form of rays (अर्कs) when after getting scattered on the earth, it moves up, it becomes गायत्राग्नि, which represents the result of the द्युलोकरस and पार्थिवरस getting mixed with पार्थिवरस. That is why this अग्नि is called गायत्री. The Brāhmaṇa says,

"अभूद्वा इयं प्रतिष्ठेति । तदभूमिरभवत् । तामप्रथयत् । सा पृथिव्यभवत् । सेयं सर्वा कृत्स्ना मन्यमाना अगायत् । यदगायत् तस्मादियं गायत्री । अथो आहुः अग्निरेवास्यै सर्वः कृत्स्नो मन्यमानोऽगायत् । यदगायत् , तस्मादग्निर्गायत्रः" इति(श. ब्रा.६.१.१.१५)

Therefore both अग्नि and पृथिवी which is the भक्ति (avayava) of अग्नि are Gāyatrī. It is important to note here that when we refer to भूपिण्ड we are referring only to the मर्त्याग्नि which is चित्याग्नि. When we refer to पृथिवी we mainly refer to the चितेनिधायाग्नि which is amṛta and चित्याग्नि is मर्त्य. When we say पृथिवी we mainly refer to चितेनिधायाग्नि which has spread over the भूपिण्ड. 'यदप्रथयत् सा पृथिव्यभवत् '.

It is because of reflected गायत्रीतेजस् which is capable of illuminating all the three lokas it is said to have एति (coming) and प्रेति (returning) bhāvas. Though एति भाव is for सावित्र तेजस् and प्रेतिभाव is for गायत्रीतेजस्, in actual practice it is said that गायत्रीतेजस् has both एति and प्रेतिभावs.

The incoming सावित्री तेजस् gives strength to the प्रजाs on the earth in the form of देवता छन्दस् and वाक् . The returning गायत्रीतेजस् takes पार्थिवरस in the form of यज्ञद्रव्यs to the dyuloka and gives strength to देवप्रजाs. It is because of the vīrya of Gāyatri which is blessed with एतिप्रेतिभाव it knocked out the सोम from dyloka and brought it to the earth, which was not possible for any other छन्दस् like त्रिष्टुप् , जगती etc. This is described in detail in सौपर्णाख्यान of Śatapatha Brāhmaṇa.

That is why Manu also said,

"अग्नौ (रसाग्नौ) प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ।।" (मनुस्मृतिः)

That the अङ्गिरोऽग्नि belongs to the earth is told in यजुस्संहिता

इत एत उदारुहन् दिविस्पृष्टान्यारुहन्
प्रभुर्जयो यथा पथि द्यामङ्गिरसो ययुः ।। (यजु.सं)

In another way also we can understand the four अग्निs if we refer them to the three lokas which are ruled by अग्नि, वायु and आदित्य. Therefore we can say that अग्नि is रसाग्नि, वायु is आर्तवाग्नि (ऋत्वग्नि) and आदित्य is संवत्सराग्नि.पार्थिवरसाग्नि is called छन्दस्याग्नि which is called भूतानां पतिः .

All these are constituents of शुक्राग्नि. भूपति, भुवनपति and भूतानां पतिः are called अग्निभ्रातरः and the दिव्याग्नि which is also called सावित्राग्नि is called सर्वपतिः .

With the above background we shall understand what आप्त्याग्निs are. Here the aim of yajamāna is performing दर्शपूर्णमासयज्ञ is to get connected with दिव्याग्नि and thereby build a Devātma in himself. Through Agnyādhana he gets सौरतत्व established on him in order to remove the मनुष्यभाव and get connected to Devatas. After this he becomes fit to perform Agnihotra. But to make the āhutis he gives reach the Divyāgni, he has to perform yajña. He has now to choose that Agni to make the āhuti, which will be able to carry it and connect it to Divyāgni which is सावित्राग्नि. Neither पार्थिवाग्नि, nor अन्तरिक्षाग्नि which is ऋताग्नि, nor the छन्दस्याग्नि which is called भूतानां पतिः is capable of achieving this because

१. पार्थिवरसाग्नि (अङ्गिरोऽग्नि) being of the earth is विजातीय in respect of सावित्राग्नि which is दिव्याग्नि.

२. आन्तरिक्ष्याग्नि which is ऋताग्नि is also विजातीय with respect to सावित्राग्नि which is सत्याग्नि.

३. छन्दस्याग्नि also which is भूताग्नि and therefore विजातीय cannot connect the āhuti to सावित्राग्नि which is दिव्याग्नि.

Therefore it is सावित्राग्नि alone which extends upto 21 st ahargaṇa that is capable of establishing connection between the āhutidravya and the Svargaloka . Actually this सावित्राग्नि which after reaching the earth gets scattered and reflected and moves up as आदित्याग्नि. आदित्याग्नि and अङ्गिरोऽग्नि together move up, but it is आदित्याग्नि (प्रतिफलितसावित्राग्नि) alone which has enough strength to carry the हविर्द्रव्य to the Svargaloka. That is why yājñavalkya says,

आदित्याश्च ह वा ऽ अङ्गिरसश्च उभये प्राजापत्या अस्पर्धन्त - वयं पूर्वे स्वर्गं लोकमेष्यामो वयं पूर्व इति । स आदित्याश्चतुर्भिः स्तोमैश्चतुर्भिः पृष्ठैर्लघुभिः सामभिः स्वर्गं लोकमभ्यप्लवन्त । यदभ्यप्लवन्त - तस्मादभिप्लवाः । अन्यश्च इवाङ्गिरसः सर्वैः स्तोमैः सर्वैः पृष्ठैर्गुरुभिः सामभिः स्वर्गं लोकमस्पृशंस्तस्मात् पृष्ठ्यः ।

There are many other references to this in other Brāhmaṇas. For example,

(आदित्याः) स्वर्गं लोकमायन्नहीयन्ताङ्गिरसः । (ता. ब्रा. २४२.२)

ते हादित्याः पूर्वे स्वर्गं लोकं जग्मुः । पश्चेवाङ्गिरसः पृष्ठ्यां वा वर्षेषु । (ऐ.ब्रा.४.१७)

It is therefore clear that it is आदित्याग्नि that reaches the 21st ahargaṇa where Svarga is situated. Of course अङ्गिरोऽग्नि goes with it but the leader and winner is आदित्याग्नि only. That is why गोपथब्राह्मण says 'तान् हादित्यानङ्गिरसो याजयाञ्चक्रुः ।' (गो. ब्रा. ६.१४)

The Agni that gets reflected on the earth goes up is called अश्वाग्नि and it consists of both सौराग्नि and अङ्गिरोऽग्नि. This अश्वपशु extends from पृथिवीपृष्ठ to 21st ahargaṇa above. उषा which commences at the पृथिवीपृष्ठ is its मुख (face) and the पार्थिव - सोमान्न is fed only to this अश्व (सावित्राग्नि) in the सौर आहवनीयाग्नि. Though it is always with अङ्गिरोऽग्नि it is the सावित्राग्नि that is named हव्यवाट् that is carrying of food to the सौरदेवs.

Since the other three Agnis are not capable of this act, they cannot deliver the goods in the यज्ञ which is conducted by the यजमान and therefore they entered the waters. Since they are martyāgnīs after entering the waters they disappeared. But the fourth सावित्राग्नि being अमृताग्नि, it spread on the waters but did not disappear. Since waters were not stable, it showed some sort of shakiness. This is what is meant by स भीषा निलिल्ये ।

What type of waters were they on which it spread? The answer is that the earth and the space above was imagined to have trilokya structure and there were three such trilokyas viz रोदसी, क्रन्दसी and संयती. In these three trilokyas there are three samudras called अर्णव, सरस्वान् and नभस्वान् respectively. The Samudra that contains पार्थिवसंवत्सर is अर्णव. Close to the earth it is waters and above it is vāyu in the antarikṣa. The Ādityāgni which goes back undergoes shakings in the Antarikṣa. This Ādityāgni contains both सावित्राग्नि which is इन्द्रप्रधान and अङ्गिरोऽग्नि which is अग्निप्रधान (यथाग्निगर्भा पृथिवी तथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी). But the अग्नि that comes from above is pure सावित्राग्नि and is इन्द्रप्रधान only. In the अन्तरिक्ष the Agni, that moves up is अग्निप्रधान. The सौर अग्नि which also moves up becomes, अग्निप्रधान and is called मेध्य अश्व which assumes inportance in अश्वमेधयज्ञ. In this way सौर इन्द्रतत्व and

अग्नितत्व combine together and exist in the अन्तरिक्ष in the returning आदित्याग्नि. इन्द्रतत्व characterises सौरदेवताs and अग्नितत्व chracterises पार्थिव देवताs. The सौरदेवताs identified the इन्द्रप्रधान अग्नि in the अर्णवसमुद्र and made it their own. Since the हविर्द्रव्य is offered in आहवनीय fire kept on the earth, the devatas established contact with the हविर्द्रव्य which is meant for them. This कर्म is called होतृप्रवरणकर्म.

The devatās under the leadership of Indra had identified the सौर अमृताग्नि and have got it out of the waters of अन्तरिक्ष. The rest are मर्त्याग्नि and they had no capability to carry the हविर्द्रव्य and make it reach them.

When the Brāhmaṇa says that the Sauraprāṇadevatas extricated the Saurāgni from the waters in which it has taken shelter, it means that during its travel in the antarikṣa it got polluted by the आप्यवरुणप्राण which polluted also the हविर्द्रव्य it carries. This वारुणाग्नि was separated from the सौराग्नि by the Devatas and this वारुणाग्नि is said to constitute निष्ठीवन (spat) of the सौराग्नि. Because from the वारुणाग्नि सौराग्नि was extricated from the waters, it is called आप्त्या:. We may also say that because it was got by the Devatas (देवैराप्ता:) it is called आप्त्या: That this आप्त्या: is a triad viz एकता, द्विता, and त्रिता) can be intrepreted in more than one way. This is essentially दिव्यप्राण which is capable of taking the हविर्द्रव्य to the सौरदेवताs.

१. It contains in itself the three Puruṣās अव्यय, अक्षर and क्षर and therefore it is त्रिसत्य (त्रि:सत्या वै देवा:)

२. It is a triad because it contains in itself the three अक्षरs ब्रह्मा, विष्णु and Indra.

3. This दिव्यप्राण is split in three parts viz अग्नि, वायु, आदित्य. That is why it is called त्रिसत्य.

It is because of this आदित्याग्नि is divided in three parts and each of these is associated with three सवन s in the following way.

1. प्रात: सवनम् -- अग्निप्रमुखवसूनाम् -- एकता
2. माध्यन्दिनं सवनम् -- वायुप्रमुखरुद्राणाम् -- द्विता
3. सायं सवनम् -- इन्द्रप्रमुख आदित्यानां -- त्रिता

The supermost (श्रेष्ठ) of the Devatas is इन्द्र. Therefore it is त्रिता आप्त्या which is the most important of the three आप्त्याग्निs. Just like we can get all the Devatas through Indra, in the same way त्रिता can take the other two आप्त्याs.

The Brāhmaṇā also says that it is त्रिता which accompanied Indra and killed त्वाष्ट्र an asura who was the son of त्वष्टा and therefore the sin which accrues out of it did not affect Indra but the आप्त्याs. Why does the Brāhmaṇa say

that it was त्रिता that was mainly responsible for the killing of the asura when it accompanied Indra. The reason is as follows.

The Āptyāgnīs have two states. That part which remains with Indra is pure. That part which lies in the waters is affected by doṣa. The anna rasa which is carried up has its origin in the earth and therefore contains both मल and रस. The मल part has its pratiṣtha in Vāruṇaprāṇa. It is the रस part that is required for the Devatas. That is carried only by that आप्त्या which resides with Indra. This has been named as त्रिता in the Brāhmaṇa.

Of all the varṇas, it is the ब्राह्मणवर्ण that represents अग्नितत्व . Therefore Brāhmaṇa represents अग्नितत्व as the Brāhmaṇa says,

ब्रह्म अग्निः । (कौ .ब्रा. ९.१.५.). ब्रह्म ह्यग्निस्तस्मादाह ब्राह्मणेति । (श.ब्रा.१.४.२.२.).

अग्ने महाँ असि ब्राह्मण भारतेति (श.ब्रा. १.४.२.२.). आदित्यो वै ब्रह्म । (जै.उ.ब्रा. ३.४.९) etc.

Therefore आप्त्याग्नि resides in ब्राह्मणवर्ण. It is always quiet (शान्त) but is stronger than the Agni which has ताप (heat) and which is not pure. Moreover it resides with Indra. It is this अग्नि that is capable of carrying the हव्य to the Devatas. (एष हि देवेभ्यो हव्यं भरति - श. ब्रा. १.४.२.२.) Who is Indra? The Brāhmaṇa says , क्षत्रं वा इन्द्रः (तै.ब्रा. ३.८.२३.२) Therefore Indra is the leader of devatas or king of Devatas and he belongs to क्षत्रवर्ण. **That is why in Vedic tradition, the King is always asisted by ब्राह्मण who is the authority in the exposition of Dharma. Unless Dharma and Nīti go hand in hand in a Kingdom, there will be only hardship to the people and there will be no prosperity in the land because even Nature will not cooperate under such a situation. In volume five of this book we shall go into great detail about सभ्यता, संस्कृति, धर्म, नीति and their relations in a country. It is very necessary for us to understand all these especially in the present situation of moral, spiritual and intellectual crisis that is affecting the whole world as an incurable disease.**

क्षत्र इन्द्र and ब्रह्म आप्त्याग्नि (त्रिता) remain always together. Agni is Indra's purohita. Agni is अभिगन्ता and Indra is कर्ता. The establishement of यज्ञरूपराष्ट्र for Indra is the main work of अग्निब्रह्म. ब्रह्म is Jñānaśakti. क्षत्र is Kriyāśakti. Jñāna can have its vikāsa (outward exhibition) only through karma. That is why it is said,

ज्ञानजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्यं क्रतुर्भवेत् । क्रतुजन्यं भवेत् कर्म तदेतत् कृतमुच्यते ।।

What is क्रतु ? The Brāhmaṇa defines.

'स यदेव मनसा कामयते - इदं मे स्यात् , इदं कुर्वीय इति स एव क्रतुः' (शत.४.१.४.१.)

When the King does not take the advice of the Brāhmaṇa he gets into difficulties and is easily defeated by his enemies. This is what is meant by the

statement in the Brāhmaṇa that Indra killed asurās only with the help of the त्रिताग्नि. The Śatapatha Brāhmaṇa also says elsewhere ब्रह्मैव मित्र: क्षत्रं वरुण: । अभिगन्तैव ब्रह्म, कर्ता क्षत्रिय: । ते हैते ऽग्रे नानेवासतु: - ब्रह्म च क्षत्रं च तत: शशाकैव ब्रह्ममित्र ऋते वरुणात् स्थातुम् । न क्षत्रं वरुण: ऋते ब्रह्मणो मित्रात् । यद्ध किंच वरुण: कर्म चक्रेऽप्रसूतं ब्रह्मणा मित्रेण । etc etc (श.ब्रा).

अपूतत्व is an important component of the creative material (उपादान) for the building of Viśva. This aptatva is also called śukra. It is त्वष्टाप्राण that uses this śukra to build the Viśva. Therefore the त्वष्टा mentioned in the present Brāhmaṇa is aptatva and therefore it belongs to असुरब्राह्मणवर्ण because Varuṇa (aptatva) is an asura. Therefore his son विश्वरूप (सर्वमापोमयं जगत्) also is an asura.

We have already dealt with त्रिता. Now द्विता and एकता are मलयुक्त आप्त्यs because of pollution by वरुण. They are therefore असुराग्निs or asura Brāhmaṇas just like किलात, आकुली etc and they are the Purohitās of Varuṇa. That is why without asurabrahmaṇa asura does not function.

In this Viśva, there are only three kinds of vastus. They come under आप्य, वायव्य and Saumya. Āpyaprāṇa are of ninety nine kinds and they are asuras. Vāyavyaprāṇas are of twenty seven kinds and they are gandharvas. Soumya prāṇas are of eight kinds. They are pitṛs. ऋषि prāṇa also come under आपूतत्व and they are of twelve kinds. We shall close this subject with a few remarks on अध्यात्म आप्त्या.

The Adhyātmasamsthā is mainly made up of तेजस् (agni) आप: (water) and अन्न (Soma) The Chāndogya Upaniṣad says, तेजोमयी वाक् , अन्नमयं मन: and आपोमय: वाक् and these are the three components of our Ātma. Our śarīra is maintained by prāṇāgni. The prāṇāgni that pervades aptatva is the आध्यात्मिक आप्त्या. देवता. This prāṇāgni pervades our बस्तिगुहा, उदरगुहा and उरोगुहा. Pārthivaprāṇāgni अपान is established in the वस्तिगुहा. Āntarikṣya prānāgni व्यान is established in उदरगुहा. Dyuloka prāṇgni प्राण is established in उरोगुहा. Thus a single pārthivaprāṇagni has three states viz अपान, प्राण and व्यान. These represent the ādhyātmika आप्त्याs, एकता द्विता and त्रिता.

Aptatva binds us to the Viśva because it is source material for the building of Jagat. Our प्रज्ञानमनस् always resides with त्रिता and the only way to get the bond with Viśva released is that our प्रज्ञानात्मा remains connected to विज्ञानात्मा. प्रज्ञानमनस् is प्राणाग्निमय. It is built in us by त्रिता Because the essence of our food builds our manas, in the आध्यात्मिकविश्व, आप्त्यदेवता is प्रज्ञानमनस् . विज्ञानात्मा is इन्द्रवस्तु. Therefore to get released from the bond of विश्व आप्त्याग्निमय प्रज्ञानमनस् has to remain always with इन्द्ररूपविज्ञानात्मा. That karma which is performed with the support of विज्ञानबुद्धि

is always the best karma or श्रेष्ठतमकर्म. That यज्ञ is श्रेष्ठतमं कर्म is based on the above logic. It is devoid of आसक्ति. It is based on what takes place in Nature (प्रकृति) and therefore it is नियतकर्म. Gītācārya has rightly said, यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः । (भ.गी). We can put the above thing in another way. विज्ञान is सौर इन्द्रमय. प्रज्ञान is पार्थिव इन्द्रमय. प्रज्ञान has two parts in it viz प्रज्ञा and प्राण. प्रज्ञा part is Soma. Prāṇa part is Indra. प्रज्ञासोम is charactetised by स्नेहतत्व (stickness). विश्व is the result of बन्धन (bondage). Manas always desires attachment and creates the Viśva. Indraprāṇa is detached. Therefore because of this, if manas orients itself towards विज्ञान mukti it attains mukti. (ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते-- गीता). But we are out and out of this earth and naturally our Prajñāna always predominates. Therefore it is by nature oriented towards Viśva and gets more and more tied to worldly matters and indulges in अयज्ञियकर्म and develops unwanted Vāsanās and Samskārās, which are termed प्रज्ञापराधs.

We close here the exposition of आप्त्यविज्ञानम् ।

The scientist will be really wonder struck at the knowledge, which our Ṛṣīs have acquired from a study of Nature. Of course they had their own interpretations of what they saw. But the remarkable skill with which Ojha has collected all these details and the way in which he explains the same to us deserves great admiration for his scholarship and his mastery of the entire cross section of ancient Sanskrit literature. We will not find any of these details in the writings of any other author. Ojha started his studies with Śatapatha Brāhamaṇa and taught the same to a few students of whom Motilal Shastri distinguished himself as an extraordinary student who was capable of taking elaborate lecture notes which is available to us for the first five kāndās of the Brāhmaṇa.

दक्षिणाविज्ञानम्

In the second kāṇda of Śatapatha Brāhmaṇa there is sepatate Brāhmaṇa dealing with दक्षिणा. In this Brāhmaṇa Yajñavalkya presents some reasons for giving dakṣiṇā (fees) to the ṛtviks. They are,

1. The yajña karma implies a number of harmful (हिंसायुक्त) actions tothe yajñavastus. This results in the yajña losing some vīrya (Śakti). For example they slay animals. They press the soma. They prepare the havirdravya by pounding it with mortar and pestle. All these cause harm to the yajñadravyas and so yajña loses some vīrya. To compensate for this, dakṣiṇa is given to the ṛtviks. The dakṣina compensates the loss of yajña vīrya (दक्षिणा वै यज्ञस्य वीर्यम्).

2. The ṛtviks who are आहिताग्निs, help the yajamāna in building a देवात्मा on himself through the yajña. They are fully qualified in the yajña vidya and therefore for the physical and mental strain that is involved in the proper conduct of the yajña to make it fruitful, it is only proper that they are given the fees for their work. When this is given they forget the strain and are pleased. They bless the yajamāna also profusely to achieve his goal.
3. As a result of the yajña the Ātmāgni of the yajamānā becomes strong and he is easily able face the challanges in life.
4. The amount of fees given may vary depending on the number of avayavas of Samvatsarāgni chosen for Samskāra. But dakṣiṇa must be given to the ṛtviks.
5. The ṛtviks chosen should be साग्निकs. That is, they should have performed agnyādhana and have created a new type of Agni called सांतपनाग्नि in their Ātma which the brāhamaṇas who are not साग्निकs do not have. Only such ṛtviks who are साग्निकs are capable of placing the Ātma of the yajamāna, at 17th ahargaṇa, where the Āhavanīyāgni is located, so that he can go to svarga and enjoy Svargasukha after death.

पश्वालम्भनविज्ञानम्

The immolation of animals in Vedic sacrifices has been subjected to lot of discussion and criticism too. While we are interested to know how the Vedic seers justified the immolation of animals in the yajñas, at the same time we are also interested to know how the post Vedic scholars reacted to this practice. Here we are really interested in the former aspect and therefore we shall only briefly mention some points raised by the post vedic scholars in this controversial subject.

Dharma is a very subtle thing for us and so it cannot be easily grasped. The whole Viśva is planned by God and according to this plan the entire Viśva is sustained by the law that everybody has to live and requires food for his survival. The plants, trees, and some lower species of living beings like worms survive on what is rejected by the higher species. What is directly available to them on the earth are nutrients and water and also solar radiation. Some animals like cows, bulls, elephants, deer, etc live on only vegetarian food which is produced on the earth. Only some carnivorous animals some birds and some human beings overpower and kill weaker animals birds fish etc and make it their food. They

believe in the law of Nature which says जीवो जीवस्य जीवनम् and do not have any concern for the dictum of Dharma Śāstra which says मा हिंस्यात् सर्वभूतानि ।

2. The post Vedic scholars who have great regand for whatever is said by our Ṛṣīs in our Vedas, Brāhmaṇās, Upaniṣads, and Dharmaśāstrās, argue the Dharma is very subtle thing धर्मस्य सूक्ष्मा गतिः for us to understand and our Ṛṣis alone had the supernatural powers to analyse and find out what is true Dharma to be followed by us after a deep study of Nature in all its aspects. They say that Ṛṣis have prescribed पशुवध in yajñās for offering to the Devatas and therefore पशुबलि is शास्त्रसम्मत. They believe in the dictum given in Gīta and hold the view पशुहिंसा in यज्ञ does not constitute हिंसा. In fact we are not competent to decide on what is हिंसा and what is अहिंसा, what is धर्म and what is अधर्म etc. Our Ṛṣis alone had the power and have prescribed some विधिs in karmakānda. By following them implicitly we surrender to them and follow their advice which alone will give us सुख and शान्ति. The Gīta says,

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥
तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥

Vyāsā also in one of his Brahmasūtrās says 'अशुद्धमिति चेन्न, शब्दात्' (ब्र.सू. ३.१.५.) Śankara in his comments on this sūtra supports the view mentioned above and says 'अयं धर्मोऽयमधर्म - इति शास्त्रमेव विज्ञानस्य कारणम् - अतीन्द्रियत्वात्तयोः अनियतदेशकालनिमित्तत्वाच्च । यस्मिन् देशे कालनिमित्ते च यो धर्मोऽनुष्ठीयते स एव देशकालनिमित्तान्तरेष्वधर्मो भवति । तस्माद्धि शुद्धं कर्म वैदिकम् । शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वाच्च, अनिन्द्यमानत्वाच्च ॥ (शा.भा)

3. Even in Manu's time, taking मांस as food was in practise but he advocated that giving up eating of मांस will do good.

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥ (मनुस्मृति)

भागवतपुराण advocates the same thing

लोके व्यवायामिषमद्यसेवा नित्यासु जन्तोर्निहितं गुहायाम् ।
व्यवस्थितिस्तासु विवाहयज्ञसुराग्रहैरासु निवृत्तिरिष्टा ॥ (भा.पु. ११ स्कन्धः)

Therefore when vegetarian food can satisfy our needs and when bhakti upāsanā ete have been given more importance, killing of animals in yajña cannot be justified at least in the present days. It was practiced once but now it is obsolete and as we become more and more cultured, we should give up offering मांस to the Gods. This is the view of modern thinkers. They also point out that even the Brāhmaṇās contain contradictory statements, as shown below.

१. एतदु ह वै परमन्नाद्यं यन्मांसम् (श.ब्रा. ११.१.७.६.)

२. अन्नमु पशोर्मांसम् (श.ब्रा.६.५.२.२४)

On the other hand the Taittiriya Brāhmaṇa says while discussing ब्रह्मौदन-रक्षकव्रतविधान, न मांसमश्नीयात् , न स्त्रियमुपेयात् । यन्मांसमुपेयात् यत् स्त्रियमुपेयात् निर्वीर्यः स्यात् । नैनमग्निरुपनमेत् । (तै.ब्रा. १.१.९.७.८.)

The Vedic scholars explained this contradiction by saying विधि can be categorised into two kinds viz सामान्यविधि and विशेषविधि and the contradiction here only represents विशेषविधि and need not be taken as important in the general case.

4. यज्ञविद्या and यज्ञकर्म was considered very important during त्रेतायुग and द्वापरयुग । After जनमेजय performed सर्पयज्ञ, यज्ञकर्म lost its imoportance. कलियुग was considered उपासनायुग and therefore मा हिंस्यात् सर्वभूतानि has greater merit than the विधि 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत ।' स्मार्त कर्मs were considered more important than श्रौतकर्मs.

As we have mentioned in the beginning of this topic itself we are where not interested in the above opinions arguements or conclusion. Our main interest is to understand how the Vedic sages justified the offering of मांस (वपा) to devatas in yajña karma and on what basis they chose the five pasu's viz पुरुष , अश्व, गो, अवि and अज for ālambhana.

Yajña is the main activity of Prajāpati. Agni is the Prajāpati of Bhūloka. Indra is the Prajapati of Dyuloka. Both these have brought into existance the रोदसी विश्व. Through yajña, Prajāpati acquires some things and loses some things. What he acquires goes to compensate for the loss he incurs so that the yajña cycle is not inturrupted. For example Agni's loss is compensated by the ahutis of soma which constitute its food (अन्न). From अन्न, ऊर्क् (rasa) is formed which gets converted into prāṇagni. This prāṇāgni goes after food and so this yajña continues all the time as a cycle (अन्नोर्क्प्राणानामन्योन्यपरिग्रहो यज्ञः). Because in Nature Agni and Soma constantly interact and maintain this yajña cycle, Upaniṣad says अग्नीषोमात्मकं जगत् ।

संवत्सरयज्ञ is a part of Nature and every component of it viz अहोरात्र, पक्ष, मास, अयन etc undergo yajña and recuperate themselves all the time by the ādāna visarga process. In other words, the loss incurred by the components of संवत्सराग्नि is all the time compensated by the input of Soma from around. This is Samvatsara yajña.

The Vaidha yajñas planned and performed by men should be replica of what happens in Nature. While in the case of Agnihotra, Darśapūrṇamāsa and

Cāturmāsya yajñas the havis (Soma) is cooked with rice or barley in the case of Paśubandha soma offered should be पशुवपा ie the omentum of goat. Without पशुवपा सोम, पशुबन्ध cannot be performed. This is the rule (विधि) prescribed by our sages who have superhuman vision of things. In the Samvatsara yajña which is called Jyotiṣṭoma or Agniṣṭoma. ग्रहसोम or वल्लीसोम is required. For वाजपेय यज्ञ वाजसोम is required. For राजसूय यज्ञ, राजासोम is required. For चयनयज्ञ, पञ्चपशुसोम and ग्रहसोम are required. Of all the yajñās चयनयज्ञ is the most potent yajña in which yajamāna gets अमृतत्व. (नामृतत्वस्य तु आशास्ति ऋते चयनात्).

पुरुष (man), अश्व(horse), गो (ox), अवि (sheep) , अज (goat) all these five have their origin in Pṛthivi and dyuloka. Their svarūpā is built with different proportions of पार्थिवरस, आन्तरिक्ष्यरस and द्युरस. Of these Puruṣapaṣu is the supermost and therefore has many merits. We shall therefore understand this paśu first.

Vaiśvānara tatva (agni) which is the result of combination of Pārthivāgni, Āntarikṣyāgni and Divyāgni constitutes Puruṣapaśu.

स य: स वैश्वानर: - इमे स लोका: । इयमेव पृथिवी विश्वम् , अग्निर्नर: । अन्तरिक्षमेव विश्वम् , वायुर्नर: । द्यौरेव विश्वम् , आदित्यो नर: । ते ये त इमे लोका: इदं तच्छिर: , इदमेव पृथिव्योषधय: श्मश्रूणि । विश्वं तदेतद् विश्वं वागेव । अग्नि: स नर: । सोपरिष्टादस्य भवति । उपरिष्टाद्धस्या अग्नि: । इदमेवान्तरिक्षम् । तस्मादेतदलोकम् । अलोकमिव ह्यन्तरिक्षम् । तदेतद् विश्वं प्राणा एव । वायु: स नर: स मध्येनास्य भवति । मध्येन ह्यन्तरिक्षस्य वायु: । शिर एव द्यौ: । नक्षत्राणि केशा: -- तदेतद् विश्वं चक्षुरेव । आदित्य: स नर: । अवस्ताच्छीर्णो भवति । अवस्ताद्धिव आदित्य: । तदस्येतच्छिरो वैश्वानर: आत्माऽयमग्निश्चित: । आत्मानमेवास्यै -- तत् संस्कृत्य शिर: प्रतिदधाति । (श. ब्रा.९.२.३.३.४.५.६)

The above passage is full of meaning. The entire रोदसी त्रैलोक्य is pervaded by the agni named वैश्वानर: and it represents पुरुष (नर:) He is वृषा and hailed in Ṛgveda in many places. He is the combination of ज्ञानशक्ति (इन्द्रशक्ति), क्रियाशक्ति (वायुशक्ति) and अर्थशक्ति (अग्निशक्ति). The manuṣya (human being) is a replica of this पुरुषपशु . Who is hailed in Puruṣasukta He is the nearest to Prajāpati (पुरुषो वै प्रजापतेर्नादिष्ठम्). Therefore the manuṣya who is the replica of the विराट् पुरुष who is सहस्रमण्डल वैश्वानर, (अग्निप्रधान) सहस्रमण्डल हिरण्यगर्भ (वायुप्रधान) and सहस्रमण्डल सर्वज्ञ (आदित्यप्रधान).

The following statements in Brāhmaṇas amply support the श्रेष्ठता of Puruṣapaśu.

१. पुरुषो वै सहस्रस्य प्रतिमा (श.ब्रा. ७.५.२.१७) २. प्राजापत्यो वै पुरुष: (तै.ब्रा.२.२.५.३.)
३. पुरुषो हि प्रथम: पशूनाम् (श.ब्रा.६.२.१.१८) ४. पुरुष: पशूनाम् (अधिपति:) (ता.ब्रा.६.२.७)

We shall then pass on to अश्वपशु:

The origin of horse is आपोमयसौरतेजस्. The Sun's radiation falls on the earth and gets back to the antarikṣa. On the earth it gets combined with Parthivarasa and in the antarikṣa it gets contact with अर्णवसमुद्र and then it gets back to dyuloka. That is why the Sauratejas which gets back to dyuloka is āpomaya. The horse has therefore Pārthivarasa, Sauratejas and aptatva in it. Because Varuṇa controls aptatva अश्वपशु is वारुणपशु. But because of Sauratejas (Indratejas) in it, it is also सौर्यपशु. Only buffalo is pure vāruṇapaśu. That is why buffalo (महिषपशु) and horse are enemies. Because antarikṣa has no pratiṣthā because of the presence of aptatva there which is ऋतप्रधान, the horse cannot remain stable on the ground and always one leg does not touch the ground.

The Sun is agnimaya and represents Indra (क्षत्र) and from him many rays originate and form a maṇdala (रश्मिमण्डल) around him. All these rays give rise to aptatva which is called मरीचि. It is this that constitutes अश्रु (tears) emanating from his eye which is nothing but his hṛdayapradeṣa. It is this अश्रु that becomes 'अश्व' when it comes into contact with the earth. These tears are fierce and are called रुद्र. Since they create the अश्व it is said to be वीर्यवान्. Since इन्द्रविद्युत् is also present in it, it moves fast also. This āpomaya अश्वपशु stands on the earth and extends upto सूर्यमण्डल. Its influence is felt from the morning to the evening. उषा (प्रात:सन्ध्या) is his उपक्रमबिन्दु (beginning spot) and उपसंहारबिन्दु (end spot) is वृषाकपायी (सायं सन्ध्या). Yājñavalkya is said to have been inspired by this वाजिरूपसूर्यतत्व and composed शुक्लयजुर्वेद. The point is that the horse on earth is a replica of the above अश्वपुरुष who is द्यावापृथिव्यप्प्रधानप्राणात्मक.

The following statements of Brāhmaṇa explain the origin and nature अश्वपशु.

१. अद्भ्यो ह वा अग्रेऽश्वः संबभूव । सोऽद्भ्यः समभवन्न सर्वः समभवत् । असर्वो हि वै समभवत् । तस्मान्न सर्वैः पद्भिः प्रतितिष्ठति । एकैकमेव पादमुदच्य तिष्ठति । (श.ब्रा. ५.१.४.५.)

२. अश्वः पशूनामोजिष्ठो बलिष्ठः ।। तै.ब्रा. ३.८.७.२)

३. क्षत्रं वा अश्वो विडेतरे पशवः । (श.ब्रा.१३.२.२.१५)

४. असौ आदित्यो वा अश्वः । तै .ब्रा. ३.९.२३.२)

५. वारुणो हि देवतयाऽश्वः (तै.ब्रा.१.१२.६.)

६. उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः (श.ब्रा.१०.६.४.१)

We now pass on to गोपशु.

गौतत्व has its origin in परमेष्ठी which is आपोमय. Its vikāsa takes place in Sūrya and its vyāpti is trilokya. All kinds of यज्ञ have their pratiṣṭhā in गौतत्व. परमेष्ठी is Somaloka and all bhūtas have their origin in Soma. Saumya prāṇa constitutes the Ātmā of गौ. Its शरीर is made up सौर अग्नि. Since it is related to Sun's rays which are thousand (infinite), गौतत्व is divided into thousand parts. Of these one third rests with Rudradevatās and other one third rests with Āditya devatas. One part remains and that is called कामगवी in Purāṇas. When this कामगवी presides over a small time intervel in the 24 hours of every ahorātra, there is a belief that whatever one says during that time interval it will come true. That is why Śastras advise that one should always talk of auspicious things (सदा शुभं ब्रूयात्).

The गौतत्व is established as prāṇa in the Sun's rays and are believed to constitute the शृङ्ग (horn) of Viṣṇudevata.

The Veda says,

या ते धामन्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयास: ।
अत्राह तदुरुगायस्व विष्णो: परमं पदमवभारि भूरि: ॥ (य.सं.६.३.)

This Gautatva is also called the mother of Rudras daughter of Vasus and the sister of Ādityas. गौ and Āditya are the children of परमेष्ठी. It is mother of Rudras because, the rudraprana is present in antarikṣa which again is in the ṛta state. Pārameṣthya ṛta tatva takes the form of गौप्राण which later gets vikāsa in the Sun. When it goes through the antarikṣa it produces the आन्तरिक्ष्यरुद्रतत्व which is nothing but rudra prāṇa.

Gotatva is the origin of all pranīs. It pervades all the four lokas and is said to be centre (केन्द्र) of amṛta. It is the generator of all Vedas. It is the ātma of all the thirty three devatās. The cow on the earth is the replica of Gautatva and therefore गोसेवा is considered as a sacred Karma which causes vikāsa of Ātmā and also the person becomes a ब्रह्मवित् by the seva. सत्यकामजाबालि became ब्रह्मवित् because of गौसेवा.

Medical taxts speak highlyof the merits of cow's milk. It is believed that अमृतसोम is present in the milk. That is why the नीतिशास्त्र says.

घृतेन वर्द्धते बुद्धि: क्षीरेणायुष्यवर्धनम् । शाकेन वर्द्धते व्याधि: मांसं मांसेनवर्धते ॥
वृद्धार्को होमधूमश्च बालस्त्री निर्मलोदकम् । रात्रौ क्षीरान्नभुक्तिश्च आयुर्वृद्धिर्दिने दिने ॥

The following statements in Brāhamaṇas explain गौतत्व.

१. इमे वै लोका गौ: (श,ब्रा.६.५.२.१७)

२. यद्धि किंचान्नं गौरेव तत् (श.ब्रा.२.२.४.१३)

३. स हैष सोमोऽजस्रो (यजु.सं . १३.४३) यद् गौः (श.ब्रा. ७.५.२.१९)

४. वैश्वदेवी यद् गौः (गो .ब्रा.३.३.१९)

५. (प्रजापतिः) प्राणाद् गाम् (निरमीमत) (श.ब्रा.७.५.२.६.)

The fourth one is अविपशु (sheep).

This has relation to आन्तरिक्ष्य अप्‌तत्व. There fore this paśu is always surrounded by a ऋतरूप अप्तत्व. This paśu prāṇa gets its vikāsa in दिक्‌सोम. It is predominantly a parthivapaśu and has no connection to द्युलोक. There is close connection between this and अजपशु (goat). Wherever goat goes sheep follows.

The statements in the Brāhmaṇas say

१. इयं वा (पृथिवी) अविः । इयं हीमाः सर्वाः प्रजा अवति (श.ब्रा. ६.१.२.३३)

२. वारुणी (आपोमयी अत एव ऋतरूप) त्वाष्ट्री चाविः (श.ब्रा.७.५.२.२०)

३. प्रजापतिः श्रोत्रात् - अविम् (निरमिमीत)

The last and fifth one is अजपशु (goat). This is predominantly पार्थिवपशु. It is therefore अग्निप्रधान. It is made up of the प्रवर्ग्य of Prājāpati, just like plants and trees. Therefore both अजपशु and plant and trees do not exprience any depletion, because it is Prajāpati's pravargya which goes on coming down all the time is and it this that forms the upādāna for goat, plants and trees. Just like गौतत्व originates from the Prāṇa part of प्रजापति. अजपशु orginates from his Vāk part. It is created from the agnirūpa vākpart (तस्य वा एतस्याग्नेर्वागेवोपनिषत्).

The statements explaining अजपशु in Brāhmaṇās are,

१. अथ यः कपाले (कपालरूपपृथिव्यां) रसो (अग्नेः रसः) लिप्तो आसीत् सोऽजोऽभवत् । (श.ब्रा.१.१.११.)

२. तस्याक्षिभ्यामेव तेजोऽस्रवत् । सोऽजः पशुरभवत् । (श.ब्रा.१२.१.१.२)

३. प्रजापतिः वाचोऽजम् (निरमिमीत) (श.ब्रा.७.५.२.६)

४. पुरुषोऽश्वोगौरविरजो भवन्ति । एतावन्तो सर्वे पशवः । (श.ब्रा.६.२.१)

All prāṇās are built from these five prāṇapaśūs. संवत्सराग्नि has five parts which are ruled viz अग्नि , वायु, आदित्य and two सान्ध्यदेवताs. That is why it is said पांचचितिकोऽग्निः. When the retas of Samvatsarāgni is deposited in the yoni of उषा, a new agni is produced into eight forms viz रुद्र(अग्नि), शर्व (आपः) पशुपति (ओषधि) उग्र (वायु) अशनि (विद्युत्) भव (पर्जन्य) महादेव (चन्द्र) ईशान (आदित्य). This अष्टमूर्ति is called शिवः . When the eight components are individually recognised it is called चित्राग्नि. कुमार the ninth is the ruler of all these. It is the चित्राग्नि that gets into the five paśūs. पश्वग्नि is the final transformation of संवत्सराग्नि. We are all formed of the agni part

of पशु. Because of this constant loss Prajāpati needs पश्वालम्भन. This आदान - विसर्गात्मकयज्ञ is called भैषज्ययज्ञ. Samvatsaraprajāpati loses his Agni by creating the paśūs. We return it to compensate his loss. This is a yajña cycle which goes all the time. It is a चिति or चयनयज्ञ.

Samvatsaraprajāpati who is nothing but संवत्सराग्नि has two components viz अमृत and मर्त्य. (अर्द्धं ह वै प्रजापतेरात्मनो मर्त्यमासीदर्द्धममृतम् - ब्रा). In yājñikā's language these two are called चित्याग्नि and चितेनिधेयाग्नि । The former is bhūtāgni which is gross. The latter is Prāṇāgni which is very subtle. All the five Paśūs are made up of both bhūtāgni which is used in the formation of अस्थि मज्जा, स्नाव (muscle), मांस, मेद (fat) and amṛta Prāṇāgni in the form of प्राण, अपान, समान उदान and व्यान which represent the five devatās अग्नि, वायु , आदित्य and the सांध्यप्राणs of amṛta प्राणचिति of Samvatsaraprajāti.

Prajāpati does not take भूत and प्राण part of Paśūs simultaneously. When the paśu is killed the prāṇa part goes and forms the Citi. Then the भूत part which remains in the dead body later by burning it in agni gets into Prajāpati. This is प्राकृतिकचयनयज्ञ.

It is because Prajāpati has Ātma which represents भोक्ता, प्राण which is भोगसाधन and पशु which represents भोग्य, he is defined as आत्मप्राणपशुसमष्टि: प्रजापति: । In view of what all has been said we find that the Vedic seers believed that संवत्सरयज्ञ or चयनयज्ञ cannot be performed without पश्वालम्भन. That is why Manu says,

१. नात्ता दुष्यत्यदन्नाद्यत् प्राणिनोऽहन्यहन्यपि । धात्रैव सृष्टा: ह्याद्याश्च प्राणिनोऽत्तार एव च ।।
२. यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येष दैवो विधि:स्मृत: । अतोऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु राक्षसो विधिरुच्यते ।।
३. क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा । देवान् पितॄन् चार्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति ।।
४. नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि द्विज: । जग्ध्वा ह्यविधिना मांसं प्रेत्य तैरद्यते ऽवश: ।।
५. न तादृशं भवत्येनो मृगहन्तुर्धनार्थिन: । यादृशं भवति प्रेत्य वृत्वा मांसानि खादत: ।।
६. असंस्कृतान् पशून् मन्त्रैर्नाद्याद्विप्र: कदाचन । मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थित: ।।
७. यज्ञार्थं पशव: सृष्टा स्वयमेव स्वयंभुवा । यज्ञस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवध: ।।

(मनुस्मृति:-५)

Here Manu makes out that the Brāhamaṇa can take मांस which remains after offering to Devas or Pitṛs as prescribed in the Śāstrās. Only the five Paśūs mentioned above have मेध (वपा or वसा) that is fit for offering to Gods and therefore except these, no other Paśu can be used in the yajñas. Again it is

believed that the अजपशु has in it all the rasas of the other four Paśūs. Therefore it is condidered as सर्वपशु and is used wherever पश्वपारूप पुरोडाश is to be offered. Moreover the मांस losts longer without smell compared to the मांस of other paśūs.

However in दर्शपूर्णमासयज्ञ it is made out that यव and व्रीहि पुरोडाश can be used because both these grains have the rasas of all the five paśūs in some measure. Since this has to be performed every fifteen days, the Vedic seers perhaps decided that grain पुरोडाश will do for this. But for पशुबन्ध which is अयनयज्ञ पशुवपा आहुति was considered necessary.

We have seen the basic concepts behind immolation of animals in Vedic rituals. Here a few comments from the point of view of a scientist are necessary.

1. The plan and performance of yajñās started more than ten thousand years ago. At that time non-vegetarianism among people should have been a normal feature. Even the early Aryans did not condemn it because they thought it is part of Nature that one Jīva becomes the food for another Jīva. Naturally they thought whatever they desire from Prajāpati should be returned to him as essence to compensate for the depletion he suffers. This essence they thought is available in the five Paśūs chosen by them and they offered the essence of all these Paśūs to Devas. They believed that by such offerings all processes of creation in Nature are conserved. (see also Chapter II in this connection).
2. Later they thought अजपशु has all the amśās of the five paśūs and therefore immolation of goats alone came into vogue. This pracice went on till त्रेतायुग.
3. Prior to the composition of the Vedas by Brāhmaṇa of Bhaumasvarga the Aryans were materialistic on their outlook and believed only in what they saw and did not believe in supernatural power that was later postulated by Brahmā to understand the creation and sustenance of the Viśva (cf. Nāsadīya sūkta).

It is therefore very liked by that even after Brahmā came to power as the leader of the Sādhyas differences should have persisted and later two distinct groups viz Devas and Adevas (Asuras) should have come into existance.

3. As years passed on, people should have started questioning the propriety of immolation of animals in yajñās. That is why we find some statements against the non-vegetarianism in Vedic literature. At this stage probably there were three groups. One group moved westwards.

Another moved northwards and the third were in manuṣya loka which was located in the Indus valley and adjoining regions.

4. By this time त्रेतायुग was over and द्वापरयुग had commenced. Vegetarianism gained ground very slowly among the enlightened in manusyaloka. which by now had extended beyond the Indus valley region. This was perhaps the period when मांस was mostly used only in rituals by the people in manusyaloka who were now mainly the survivors of Brahma group of Bhaumasvarga and the people of manusyaloka. The survivors of the other two groups may perhaps be identified with the Indo-Iranian group and the Indo European group. These people perhaps continued to be nonvegetarians.
5. As Kaliyuga advanced यज्ञविद्या lost its importance and भक्ति and upāsana and स्मार्त rituals played major role in spiritual and devotional activities. At the same time our understanding of the real contents of Vedic literature and rituals rapidly diminished.

We close this topic here and proceed to the discussion of construction of sacrificial alters in the next chapter.

Preparation of the Altar (वेदिनिर्माणम्)

Ojha writes the पद्धति -

स्फ्यमादत्ते । तं सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेनाभिमृश्य जपति । वेदिलृप्ति अग्नीदुत्तरत: पर्य्येति । अध्वर्युरेव उपसंरुणद्धि । अस्या एव सर्वं हरति ।।१ ।। अथ तृणमन्तर्धाय प्रहरति । अथ द्वितीयं प्रहरति । तमग्नीदभिनिदधाति । अथ तृतीयं प्रहरति । स वै त्रिर्यजुषा हरति । तूष्णीं चतुर्थम् ।२ ।। त्र्यङ्गुला वेदि: । (वेदिं छन्दोभिरभित: परिगृह्णाति - गायत्रेण दक्षिणत:, त्रैष्टुभेन पश्चात् । जागतेनोत्तरत: । छन्दोभिरभित: परिगृह्याग्निं पुरस्तात् समाघते । तमनुविद्योत्तरेण परिग्रहेण परिगृह्णाति - दक्षिणत: पश्चादुत्तरत: ।। ३ ।। स वै त्रि: पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति । षड्भिरुत्तरम् ।।४ ।। व्याममात्री पश्चात् स्यादित्याहु: । त्र्यरत्नि: प्राची । नात्रमात्रास्ति, यावतीमेव स्वयं मनसा मन्येत तावतीं कुर्यात् ।।५ ।। अभितोऽग्निमंसा उन्नयति ।।६ ।। सा वै पश्चाद् वरीयसी स्यात् ,मध्ये संहारिता, पुन: पुरस्तादुर्वी ।। ७ ।। सा वै प्राक् प्रवणा स्यात् । अथो उदक् प्रावणा । दक्षिणत: पुरीषं प्रत्युदूहति ।।८ ।। तां प्रतिमार्ष्टि ।।९ ।। (छन्दोभ्यस्ता- - ओझा)

Before going into the logic and purpose of the various actions we shall quote Ojha's gloss on the above पद्धति which is in simple understandable language and then elabarate. Incidentally he gives the meanings of mantras used.

अथ स्फ्यमादत्ते । तत्रापि न स्वहस्ताभ्यां किंतु देवविशेषहस्ताभ्यां गृह्णामीत्यावेदयितुं प्रस्तौति -

'देवस्य त्वा सवितु: प्रसवोऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां आददेऽध्वरकृतं देवेभ्य:' ।। य.सं.१.२४)

वेदिखननादिद्वारेण यज्ञसंपादकं स्फयं देवोपकारोद्देश्येन गृह्णामीत्याह । अथैतत् सतृणं सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपति – हे स्फ्य (wooden sword made of Khadira), त्वम् –

'इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजाः वायुरसि तिग्मतेजा द्विषतो वधः ।।' (१.२४)

इन्द्रेण बाहुना धृतत्वात्तत्समानवीर्य्योपेतत्वाद्वा त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरसि सहस्रमितानामपि शत्रूणां नाशको बहुधा दीप्यमानश्च । किंच यथा वायुर्वह्निं प्रदीप्य तीव्रां ज्वालामुत्पादयंस्तीव्रतेजा भवति । एवं त्वमपि स्तम्बच्छेदरूपं कर्म कुर्वन् तीव्रतेजाः कर्मद्वेषिणामसुरादीनां हन्ता चासीत्याह ।।

अथ तृणेऽन्तर्हिते स्फ्येनैतेन प्रहरति –

'पृथिवि देवयजनि ओषध्यास्ते मूलं मा हिंसिषम्' ।।१।२५।

हे देवयजनकरणाधिभूते पृथिवि! तवौषध्यास्तृणरूपाया मूलमहं मा विनाशयामीत्याह । अथ पुरीषमादत्ते । स्फ्यप्रहारोत्पन्नामृत् पुरीषमुच्यते । हे पुरीष !

'ब्रजं गच्छ गोष्ठानम्' ।। १ ।२५।

यत्र गावस्तिष्ठन्ति तथाविधं गोसञ्चारप्रदेशं गच्छेत्याह । अथ वेदिं प्रोक्षति । हे वेदे !

'वर्षतु ते द्यौः' ।। १ ।२५।

खननजनितदुःखशान्त्यर्थमिव द्यौर्देवस्त्वदर्थं जलसेकं करोतीत्याह । अथ स्फ्योत्खातां मृदमुत्करे त्यजेत् ।

'वधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्या शतेन पाशैः योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः तमतो मा मौक्' ।। १ । २५।

हे सवितर्देव ! योऽस्माकं द्वेषं करोति, यस्य च वयं द्वेषं कुर्मः, तमुभयविद्यमपि शत्रुमन्तिमायां पृथिव्यामन्धे तमसि शतसंख्याभिर्बन्धनरज्जुभिर्वधान । तस्माच्चैतस्मादन्धतामिस्रान्नरकात् तमेनं कदापि मा मुञ्चेत्याह । अन्धे तमसि बधानेति । यदाह परमस्यां पृथिव्यामिति श्रुतिः ।१।२।४।१६२५।।

अत ऊर्ध्वं स्फ्येन द्वितीयं प्रहरति –

'अपाररुं पृथिव्यै देवयजनाद्वध्यासम्' -- १ । २६।

पृथिव्या सम्बन्धिनो देवयजनाख्याद्वेदिस्थानादररुं नामासुरमपबध्यासम् । अपनीय यथा हतो भवति तथा करवाणीत्याह ।

अथ पुरीषमादत्ते -- हे पुरीष !

'व्रजं गच्छ गोष्ठानाम्' --- १ ।२६।

यत्र गावस्तिष्ठन्ति तादृशं गोसञ्चारदेशं गच्छेत्याह ।

अथ वेदिं प्रोक्षते --

'वर्षतु ते द्यौः' -- १ । २६।

खननजनित दुःखशान्त्यर्थमिव द्यौर्देवस्त्वदर्थं जलसेकं करोतीत्याह ।

अथ स्फ्योत्खातं मृदमुत्करे करोति --

'बधान देव सवित: परमस्यां पृथिव्यां, शतेन पाशै:, योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म: तमसा मा मौक्'
१ ।२६ ।

उत्करे क्षिप्तायां धूल्यां निगूढस्य शत्रोस्तत्र बन्धनं कुरु । यत्र भूमेरन्तिमप्रदेशेऽन्धतामिस्रो नाम नरकोऽस्ति, बद्धं चैनमस्मात् स्थानात् कदानि मा मुञ्चेत्याह ।

अथ तमुत्करमग्नीदभिन्यस्यति -

'अररोदिवं मा पप्त:' -- ।।१ ।२६ ।

हे अररो असुर ! यागफलरूपे स्वर्गे त्वया न गन्तव्यमित्याह।

अथ ऊर्ध्वं स्फ्येन तृतीयं प्रहरति --

'द्रप्सस्ते द्यां मा स्कन्' ।।१ ।२६ ।

हे वेदि देवते ! पृथिवीरूपायास्तव द्रप्स उपजीव्यो रसो द्युलोकं मा स्कन्दतु मा गच्छतु इत्याह ।

अथ पुरीषमादत्ते । हे पुरीष !

'ब्रजं गच्छ गोष्ठानाम्' ।। १ ।२६ ।

अथ वेदिं प्रोक्षते - हे वेदे !

'वर्षतु ते द्यौ:' ।।१ ।२६ ।

अथ स्फ्योत्खातां मृदमुत्करे करोति --

'बधान देव सवित: परमस्यां पृथिव्यां शतेन पाशै: योऽस्मान् द्वेष्टि, यंच वयं द्विष्म: तमतो मा मौक्'
।। १ । २६ ।

अथ यस्मात् प्रदेशात् - अररुर्निष्काशित:, तत्र वेदेरियत्तां निश्चेतुं स्फ्येन दक्षिणादिदिक्त्रये क्रमेण रेखात्रयकरणं पूर्व: परिग्रह: । तत्र विष्णुर्देवता, ते प्राञ्चं निपाद्य छन्दोभिरभित: पर्य्यगृह्णन्निति श्रुते: । (१.२.५.६) तत्र दक्षिणतस्तावत्पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति । हे विष्णो !

'गायत्रेण त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामि' ।। १ । २७ ।

अथ पश्चिमत: -

'त्रैष्टुभेन त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामि' ।। १ । २७।

अथोत्तरत: -

'जागतेन त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामि' ।। १ ।२७।

गायत्र्यादिच्छन्दस्त्रयरूपतया भावितेन स्फ्येन दिक्त्रये परिगृह्णामीत्याह ।

देवाश्चासुराश्च उभये प्राजापत्या: पूर्वं स्पर्धां चक्रु: । तदा देवान् परिजिन्मत्वा भूमिमसुरा विभेजु: । तदा देवा व्यचिन्तयन् , के तत: स्याम, यदि वयमस्या भागं न भजेमहीति । ततो वामनरूपं विष्णुमग्रे कृत्वाऽसुरानागत्य 'अस्मभ्यमपिभूम्यंशो दातव्य:' इति तानयाचिषु: ततोऽसुरा असूयन्त इव 'अयं विष्णुर्यावति भूभागे तावान् भवदीयोऽस्तु' इत्यूचु: । ततो देवा बह्वेतदस्माकमित्युयत्वा प्राञ्चं विष्णुं निपात्य छन्दोभिरभित: पर्यगृह्णन् यथास्य पूर्वस्यामाहवनीयोऽग्निरेवान्यत्र तु दिक्त्रये छन्दोदेवता असुरेभ्य: पालको

भविष्यतीति । तदित्थं ते यज्ञभूमिं जगृहुः । यज्ञो वै विष्णुः स यत्र तिष्ठति सैव यज्ञभूमिरिति तैर्विदितत्वादियं भूमिर्वेदिरित्युच्यते इति श्रुतेः (१,२,५,१,७) वेदेरेव दिक्त्रये पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति ।

अतः परमुत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति । वेदिखननात्पूर्वं क्रियमाणः पूर्वः परिग्रहः, पश्चात् क्रियमाण उत्तरः परिग्रहः । तत्रापि पूर्ववत् दिक्त्रये स्फ्येन रेखात्रयं कार्यम् । तत्र तावद्दक्षिणत परिगृह्णाति । हे वेदे त्वम् !

'सुक्ष्मा चासि शिवा चासि' ।। १ । २७।

खननेनाश्मादिदोषनिवर्त्तनाच्छोभना भूमिरसि। उग्रस्यासुरस्य निष्कासेन शान्ता चासीत्याह ।

अथ पश्चिमतः --

'स्योना चासि सुखदा चासि' ।। १ । २७।

सुखरूपासि, देवानां सम्यगुपवेशनयोग्या चासीत्याह ।

अथोत्तरतः -

'ऊर्ज्जस्वती चासि पयस्वती चासि' ।। १ २७।

अन्नवती दध्यादि गव्यवती चासीत्याह ।। ६ । २७।

अथ खातायां वेद्यां लोष्ठकृतवैशम्यनिवृत्तये समीकरणरूपं मार्जनं कुर्यात् । तत्र यज्ञो वेदित्वं प्राप्तो विष्णुः संबोध्य प्राथ्र्यते -

'पुरा क्रूरस्य विष्टपो विरप्शिन्नुदादाय पृथिवीं जीवदानुम् ।
यामैरयंश्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तामु धीरासो अनुदिश्य यजन्ते' ।।१।२८।

हे विरप्शिन् हे महन् भगवन्विष्णो ! पूर्वं नानायोधसंकुलस्य संग्रामस्य मध्यात् देवा जीवस्य धात्रीं सारभूतां पृथिवीमूर्ध्वं गृहीत्वा वेदैः सह चन्द्रमसि प्राक्षिपन् । तामेव चन्द्रस्थां पृथिवीं दर्शनेन संपाद्य सैव भूमिरस्यां वेद्यां विद्यते इति भावयित्वा विद्वांसो यागं कुर्वन्तीत्याह ।।

'संग्रामो वै क्रूरम' (श.१,२,५,१९) इति । चन्द्रमसि ब्रह्मणा दधुरिति च श्रुतिः । अत्रेयमाख्यायिका श्रूयते (१,२,५,२८).

कदाचिद्देवानामसुरैः सह संग्राम उपस्थितः । तदा देवैर्मिथो मन्त्रितं - यदस्या भूमेरुत्कृष्टं देवयजनस्थलं तच्चन्द्रे संस्थाप्य युद्धं कुर्मः । तत्र यद्यप्यस्माकं पराजयः स्यात् तदा देवयजने यागं विधाय पुनर्दैत्यपराजयं करिष्याम इति संमन्त्र्य भूमेः सारभागं देवयजनं चन्द्रे स्थापयामासुः, तत्कृष्णवर्णमिदानीमपि दृश्यते - इत्याख्यानमयं मन्त्रो दर्शयति ।

अथाग्नीध्रं प्रति प्रैषः -

'प्रोक्षणीरासादय' २ ।। १ ।२८।

याभिः प्रोक्ष्यन्ते ता अपो वेद्यां स्थापयेत्याह ।

ततः स्फ्यमुदञ्चं प्रहरति । हे स्फ्य ! त्वम् -

'द्विषतो बधो ऽ सि' ३ ।।१ ।२८।

शत्रोर्हिंसकोऽसीत्याह ।। ३ ।। २८।

।। इति वेदिनिर्म्माणम् ।। २७।।

In the planning and preparation of the Vedic (sacrificial altar) some units of measurement are used by the Sūtrakāra. Let us first define them.

1. प्रादेश - Ten angulas - Here angula represents the width covered by one's own finger. It varies from man to man .
2. वितस्ति - Twelve angulas. Every Puruṣa is supposed to be 84 angulas (seven वितस्तिs) according to his own measurement. ईश्वर also is described as सप्तवितस्तिकाय: .
3. In Dharma śāstra the words चपेट:, प्रतल: and प्रहस्त: are used. They represent the width covered by all our ten fingers when we keep the two palms in the naturally spread condition.
4. रत्नि: - Twenty one angula (two प्रादेशs)
5. अरत्नि: - Twenty four angulas.
6. व्याम: - ninety one angulas (नवतीर्नव). When a man stretches both hands horizontally with fingers fully streched, the distance between the tip of the long finger is one व्याम ।
7. पुरुष: - one hundred and twenty angulas. This is the height of a puruṣa from toes to tip of the fingers when he stands erect and keeps both the hands vertically upwards with fingers erect.

The following table also may be of interest to the readers.

त्रसरेणु:	- eight परमाणुs	रथरेणु:	- eight त्रसरेणुs
बालाग्रम्	- eight रथरेणु:s	लिक्षा	- eightबालाग्रs
यूका	- eightलिक्षाs	यव:	- eightयूकाs
अङ्गुलम्	- eight यवs	अधमं मानाङ्गुलम	- six यवs
मध्यमं मानाङ्गुलम्	- seven यवs	उत्तमं मानाङ्गुलम्	- eight यवs
रत्निहस्त:	- Twenty one angulas	अरत्निहस्त:	- Twenty two angulas
महाहस्त:	- Twenty four angulas	ब्रह्महस्त:	- Twenty four अधमाङ्गुलs
विष्णुहस्त:	- Twenty four मध्यमाङ्गुलs	शिवहस्त:	- Twenty four उत्तमाङ्गुलs
व्याम:	- four महाहस्तs - ninety six angulas.	पुरुष:	- five महाहस्तs - one hundred and twenty angulas.
निष्कु:	- Two रत्निs - forty two angulas.	प्रपद:	- six angulas
ब्रह्मतीर्थम्	- forty eight angulas	धनुर्दण्ड:	- ninety six angulas.

नाली	- one hundred and ninety two angulas.	नल्वः	- Thirty धनुs
		कोशः	- Two thousand धनुs
गव्यूतिः	- four thousand धनुs	योजनम्	- eight thousand धनुs

According to our measurements one क्रोश will be 2.3 miles and therefore one योजन will be roughly nine miles.

The preparation of the आहवनीयकुण्ड precedes वेदिनिर्माण.

The sole aim of Vedic religion was to find means and ways for all human beings to lead a purposeful life. This would mean that they constantly tried to evolve into human beings of a higher order during their entire life period and at the same time tried to build a very prosperous society around them which means doing everything to make all Natural forces to help them in this noble task in every way. For this purpose they had to identify intellectuals and dedicated individuals and accept them as their leaders and take their guidance in all their activities. The ब्रह्म क्षत्र pair was thier choice and they gave them all the process to guide the society, because this pair was known to be capable of setting for itself a very high standard of intellectualism, morality and leadership for guiding the people in the right direction. What are the essential qualities of this ब्रह्म or ब्राह्मण? Of course many statements are available in literature. But I shall briefly quote one of them.

"य एव शुचिः सत्याभिसन्धो जितात्मा संविभागी ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनसम्पन्नः स्मृतिमान् कामक्रोधलोभमदमोहेर्ष्यापेतः सर्वभूतेषु समो दृश्यते तं ब्राह्मं विद्यात् । स एव कालक्रमेण यज्ञाध्ययनहोमब्रह्मचर्यपरोऽतिथिव्रतश्चोपशान्तमदमानरागद्वेषमोहलोभः प्रतिभावचनविज्ञानोपधारणशक्तिसम्पन्नो आर्षो भवति ।" - (ओझा)

Regarding क्षत्रियः (ऐन्द्रः) Ojha says, ऐश्वर्यवानाप्तवानादेयवाक्यो यज्वा शूरः ओजस्वी तेजस्वी अक्लिष्टकर्मा दीर्घदर्शी धर्मार्थकामाभिरतः यः स ऐन्द्रः ।।

The famous poet कालिदास while describing the kings of Raghuvamśa says,

"त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् । यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ।।
शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् । वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ।।
रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् । तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः" ।। (रघुवंश. १)

In another place in the same kāvya, describing an ideal ब्रह्म - क्षत्र pair he says,

"जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्वै ।
गुरुप्रदेयाधिकनिः स्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च" ।। (रघुवं.५)

When such a pair closely coordinate their functions in a kingdom, there will no dearth of prospertity in the state. Ṛṣi Vālmīki comes out profusely in praise of the prosperity of Ayodhyā during the reign of Daśaratha under the able guidance of Vasiṣṭha. (see Rāmāyaṇa, Bālakāṇda 6th sarga). This is an important point stressed in the entire Vedic literature. On the other hand, if the coordination is bad and is not of the right type, the king will either become a dictator or will be defeated easily by his enemies and the country will be ruined. In yajña karma the above coordination is brought into focus in many ways.

In the first place, the place where the Vedi is going to be located is chosen and east of it, the āhavanīyakuṇda is built in a square form, Though various dimensions for this are prescribed the practice is to construct with side length twenty eight angulas and should have sufficient depth to take in the fuel comfortably. It should have built boundary belt. The place for Vedi is in between आहवनीयकुण्ड and the गार्हपत्यकुण्ड. Between the centre of āhavanīya and the centre gārhapatya the distance is one hundred and sixty eight angulas. The Garhapatyakuṇda is circular which has a diameter which is about half of the length of the side of Āhavanīya kuṇda. Demarcation of northern and southern sides of the वेदि is also done. The श्रपणाग्निकुण्ड which has a semicircular shape is located on the southeastern side of the Vedi and southeast of Garhapatyakuṇda. The पाशुकाग्निद्रव्य like इध्म, आज्यम्, बर्हिः, हविः are arranged on the northern side of Vedi. A pit on the northern side of the Vedi is also made to put the disposals . It is called उत्कर. A rough plan is shown below in fig 1.

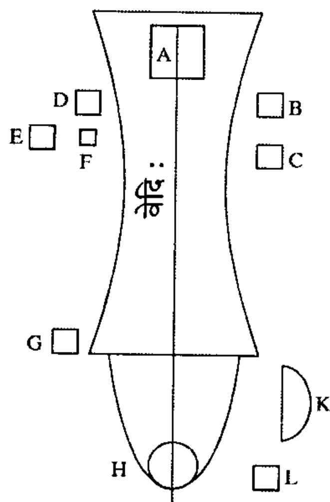

Fig. 1

A. -- Āhavanīyāgni
B. -- Brahmās place
C. -- Yajamana's place
D. -- Adhvaryu's place
E. -- Agnīdhra's place
F. -- Utkara
G. -- Hotā's place
H. -- Gārhapatyakuṇda
K. -- Śrapanāgni (Dakṣināgni)
L. -- Patni's place

Adhvaryu takes up the wooden sword (स्फ्य) and holds it in the right hand and recites the mantra, देवस्य त्वा etc. meaning thereby that in digging the earth and preparing the Vedi, the Sword represents the divine aid and therefore he

imagines that he holds it with divine hand. Then he puts it in his left hand with grass and touching it with his right hand, he says Oh Sword, you represent the right hand of Indra you are capable of destroying the enemies. That is why you are known as सहस्रभृष्टि (ie you shine as a very fine and sharp weapon capable of entering the body of the enemy in no time.) That is why I am using you in the yajña to drive away the rākṣās . Actually Adhvaryu imagine that स्फ्य represents Indra's वज्रायुध. Then he carries out the स्तम्बयजुर्हरणकर्म which consists of cutting the grass on the earth chosen for setting up Vedi and throwing it away. While cutting the grass he recites the mantra पृथिवि देवयजनी etc which means, O Pṛthvī, you are called देवयजनी because Devas use you as यज्ञभूमि for performing yajñās. I shall not remove the roots of your ओषधिs by this cutting. (I am cutting only the upper portion of the grass). He then addresses the grass cut and says, O asura, go to the abode of cows, 'let there be rain on you.' Then he sees the Vedi and says वधान देवसवित: ---- which means,

O Savitā Devatā, you push this asura into extreme end of Pṛthivi which is rid with darkness tie him up with ropes. Whoever hates us or whomsoever we hate, you tie up all of them and throw them into this dust bin (उत्कर).

The mantra पृथिवि देवयजनि consists of four parts and four actions take place while reciting this mantra viz प्रहार, पुरीषादान, वेदिप्रेक्षण and पुरीषोत्सर्ग the second, third fourth actions are done silently.

According to another school all the four actions have to be done with mantra. In other words the sword has to be used for digging four times (ie Four प्रहारs are carried out for each of them all the three subsequent actions follow and mantra is recited for every one of these. The last प्रहार and the three actions that follow are done dig silently without reciting any mantra. (see Ojha's gloss quoted earlier)

Scientific basis of Vedinirmāṇa.

Every action and every construction in यज्ञकर्म has to be related to some yajña that takes place at all the three levels viz Ādhidaivika level, Ādhibhautika level and Ādhyātmika level. The main yajña here is अग्नीषोमात्मकयज्ञ. In this, हविर्यज्ञ is connected with भूपिण्ड. Another यज्ञ called ज्योतिष्टोमयज्ञ is connected with महिमापृथिवी which is also known as स्तौम्यात्मकपृथिवी involving thirty three ahargaṇās. When Pārthivāgni combines with havissoma then this yajña results in the coming into existance of all स्थावर and जङ्गम prajās on the earth.

Since the present yajña (Darśapūrṇamāseṣṭi) is connected with the earth, the yajamāna who performs the Vaidhayajña of this, through human ṛtviks who carry out their duties in the same way as devas, is blessed with all bhogyavastus on the earth.

The entire bhūpradeśa is the Vedi (यावती वेदिस्तावती पृथिवी । इयं (पृथिवी) वै वेदि: ।- ब्रा)

The pārthiva Prajāpati (who is nothing but Agni) is located at the centre (केन्द्र) of the earth and spreads his influence to a great distance. Because earth goes round its own axis, night and day alternate on the earth. That portion which is exposed to sunlight is connected to देवप्राण (अदितिप्राण) and the darkside is connected to असुरप्राण (दितिप्राण). सौर इन्द्रप्राण is बुद्धि वर्द्धक and पारमेष्ठ्य वारुण (आप्य, असुर) प्राण is बलवर्द्धक. This आप्यप्राण is three times stronger than देवप्राण and that is why असुरs out number देवs. Our Adhyātmasamsthā is affected by Devas and Asuras. Asurabhāva protects the शरीरसंस्था . Devabhāva protects the विज्ञानतत्व in us. अहम् consists of both विज्ञान and बल. These two are always in confrontation with each other and in some men विज्ञान wins and in some others बल wins. This is देवासुरयुद्ध in अध्यात्मसंस्था.

In the Sauramaṇdala which is full of ज्योतिर्मय इन्द्रप्राण, there is no question of देवासुरसंग्राम. In the language of याज्ञिकs, this Sauramaṇdala which extends from 17th ahargaṇa to 25 th ahargaṇa is called नवाहयज्ञ (because nine ahargaṇas are covered by सौरमण्डल). The Sun is located at 21st ahargaṇa and 25th ahargaṇa which is above the Sun is called अविवाक्यमह:, अपुनर्मार, अशोकमहिम, कामप्रलोक, महाव्रत, सौम्यविद्युत् , अर्जुन etc. In the Purāṇās this नवाहयज्ञमण्डल is called श्वेतद्वीप and the विष्णु who resides here is सत्यनारायण. There is no darkness here and that is why there are no asuras here.

Saura Indra is called मघवा. It is only Pārthiva Indra and आन्तरिक्ष्य मरुत्वान् इन्द्र who are confronted with asuras. Since this हविर्यज्ञ is connected with the earth, in this yajña, asura's influence is present and therefore they have to be driven away by Indra.

The वेदिब्राह्मण in the Śatapatha Brāhmaṇa begins as follows.

इन्द्रो ह वृत्राय वज्रं प्राजहार । स प्रहृतश्चतुर्द्धाऽभवत् । तस्य स्फ्यस्तृतीयं वा यावद्वा, यूपस्तृतीयं वा यावद्वा, रथस्तृतीयं वा यावद्वा । अथ यत्र प्राहरत् तच्छकलोऽशीर्यत । स पतित्वा शरोऽभवत् । तस्माच्छरो नाम - यदशीर्यत । एवमु चतुर्द्धा वज्रोऽभवत् ।। १ ।।

ततो द्वाभ्यां ब्राह्मणा यज्ञे चरन्ति । द्वाभ्यां राजन्यबध्नव: संव्याधे । यूपेन च स्फ्येन ब्राह्मणा:, रथेन च शरेण च राजन्यबध्नव: ।। २ ।।

स यत् स्फ्यमादत्ते – यथैव तदिन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् , एवमेवैष एतं पाप्मानं द्विषते भातृव्याय वज्रमुद्यच्छति । तस्माद्वै स्फ्यमादत्ते ।। ३ ।।

Which means,

When Indra threw his thunderbolt (वज्र) at Vṛtra, the hurled one became four pieces. Roughly a third of it became the wooden sword (स्फ्य). Another third of it became yūpa and similar part became ratha. What struck Vṛtra became a piece. On falling down it became an arrow (यदशीर्यत तस्माच्छर:)

स्फ्य and यूप are used by the Brāhmaṇas. Ratha and शर used by the Kṣatriyās.

When the Adhvaryu takes up the wooden sword he acts like Indra to kill Vṛtra or his enemies. Indra promotes यज्ञ. The movement of the earth round its own axis as well as round the Sun is due to Indra bala. The movement of the earth takes place in the direction opposite to the apparent motion of the Sun in the sky. All these constiture four types of balas according to Ojha. They are प्रवर्तकबल, निवर्तकबल, स्तम्भकबल and यज्ञबल. "यज्ञ इन्द्रमवर्द्धयत् यद् भूमिं व्यवर्तयत् । चक्राण आपशं दिवि ।।" (ऋ.वे.८.१४.५)

The first three go under the general name नोदनाबल or प्रेरणाबल. When applied to yajña, Indra bala is of four types viz स्तम्भक, कर्षक, प्रतिष्ठा and संहार. Of these यूप represents स्तम्भनशक्ति and स्फ्य represents कर्षणशक्ति. These two are useful to the Brahmaṇa while प्रतिष्ठाशक्ति which is represented by रथ and संहारशक्ति which represents शर (arrow) are useful to the Kṣatriya.The Brāhmaṇa uses the यूप for tying the Paśus. He makes it immobile while it is tied. This is स्तम्भनशक्ति. The स्फ्य is used by him as a means to cut the grass. It is supported to be sharp at the end. It is used to remove the earth. It has also sharp cutting edge which enables to cut the grass but not remove its root. This is कर्षणशक्ति. On the other hand to fight the enemy the Kṣatriya requires प्रतिष्ठाशक्ति and संहारशक्ति and for this purpose he uses the रथ and the arrow. Here in the यज्ञ the Brāhmaṇa uses स्फ्य and यूप for driving away the आधियज्ञिक असुरs.

Now let us understand the plan of Vedi from the आध्यात्मिक angle. Our Śarīra is a यज्ञवेदि. It has three main parts viz मूलाधार ,हृदय , मस्तक. They represent पार्थिव अपानाग्नि, आन्तरिक्ष्य व्यानाग्नि. (which corresponds to जाठराग्नि – वैश्वानराग्नि) and सौरप्राणाग्नि (established in the मुख). मूलग्रन्थि represents गार्हपत्यकुण्ड. हृदयपार्श्वस्थान (which is half moon shaped) represents दक्षिणाग्निकुण्ड and Śiras (ie मुख) represents आहवनीयकुण्ड. Soma in the form of food is deposited in मुख (आहवनीयकुण्ड). It gets cooked in श्रपणाग्नि which is वैश्वानराग्नि and gets distributed to the शरीरदेवताs. This is

अध्यात्म यज्ञ which is an अग्नीषोमीय यज्ञ . Our food consists of अन्न, आप: and वायु and these are always affected by तमोमय असुरs. The food gets polluted and affects our Ātma. It is इन्द्ररूपविज्ञानात्मा who using बुद्धि as वज्र expels the asura who is named वृत्र. At the Ādhibhautika level also, asuras always confront devas and taking the help of इन्द्र who leads them, the Devas destroy them. This is a big story described in Ṛgveda and we shall deal with it in Vol IV of this book.

When the Adhvaryu strikes the Vedi pradeśa with the wooden sword for the first time, he drives away the asuras of पृथिवीलोक. The four lokas are पृथिवी, अन्तरिक्ष, द्यौ and आप: The Varuṇa prāṇa which pervades all these four lokas are also of four kinds. They are तृण, अररु, द्रप्स and आप: . We have already dealt with the first one. In the अन्तरिक्षलोक, the pure ऐन्द्रवायु is confronted asura Vāruṇa vāyu which is वृष्टिविरोधी. This is named अररु. By the stroke of Indra's वज्र this asura is killed and fall of rain takes place unobstructed. The Ṛgveda says,

दस्मो हि ष्मा वृषणं पिन्वसि त्वचं कं चिद्यावीररुं शूर मर्त्यं परिवृणक्षि मर्त्यम् । इन्द्रोत तुभ्यं तद्दिवे तद्रुद्राय स्वयशसे । मित्राय वोचं वरुणाय सप्रथ: समृळीकाय सप्रथ: ।। (ऋ.वे.१.१२९.३)

In this ṛk, the ṛṣi says, Indra not only makes the clouds rain but also prevents अररु from rendering it rainless by polluting it. Sāyaṇa translates अररु as गमनशील ie he says that Indra stops those clouds which run away with out raining and makes them rain.

In the dyuloka, the asura is named द्रप्स. The drops of rain are called द्रप्स. Normally the rain drops are small and they do not affect us when we are exposed to them. But when they are affected by asuraprāṇa the drops become so big that they cause harm to the body. Such drops are called द्रप्स. They are actually formed at a much higher level and then come down to द्युलोक as big drops. We do not know whether the ṛṣi means hails which are rather big and cause harm when they fall on our body. They can even kill us.

The fourth asura is आप: which is present in परमेष्ठीलोक (परमेष्ठी वै आप: । अस्ति वै चतुर्थो लोक आप: - ब्रा) which will not be visible to us. The mantras for प्रहार, पुरीषादान (taking the earth dug out for by the sword), वेदिप्रेक्षण (seeing the Vedi) and पुरीषोत्सर्ग (throwing the dug out earth into the उत्कर) have all been given by Ojha in his gloss and explained.

The next karma is वेदिपरिग्रहण. This is nothing but the act of tracing the outlines of the altar after which levelling is done. Adhvaryu traces line on the ground with the स्फ्य to mark the extent of the Vedi. He begins first from the

south, then goes to the east then to the west and finally to the North. The reader may refer to the gloss of Ojha presented in the previous pages for details.

Let us now see what the relevant Brāhmaṇa says and elaborate (see.2.5.5.)

"There was a confromation between Devas and Asuras who were both Prajāpati's subjects. Each side was claiming to be mighter than the other side. At one stage the Devas were overpowered by the Asuras. The Asuras got elated and declared in that the whole world they are the most powerful. So they took the lead and started to divide the bhūmaṇdala between themselves (Devas and Asuras) as a peace measure. They then ran towards the eastern side and with a rope made of leather started measuring the earth according to their convenience so that they could have control over the best part of it. The Devatas were located on the eastern side at that time. They became aware of the evil intentions of the Asuras and keeping Viṣṇu as their leader who was the personification of yajña they put forth their case to the Asuras and claimed equal share as their status as the prajā of Prajāpati was no less than what the Asuras can claim. At that time Viṣṇu was of very small size (वामन). The Asuras looked at the figure of Viṣṇu and said that they can give the Devas that much land which Viṣṇu required for sleeping comfortably. The idea was, Viṣṇu in that condition cannot occupy much land however much he streches himself while sleeping. They were unaware that Viṣṇu (yajña) can extend himself and cover all the three lokas. Taking the help of Viṣṇu the Devatas covered the whole bhūmaṇdala with their yajña activity and the entire region became their yajñavedi and they demarked it with the chandas and marking the portion of Āhavanīya in the east, Gārhapatya in west,Śrapanāgni in the south and Pāśukagni in the north. In this way they made the entire bhūpradeśa into yajñavedi. From that time onwards people started saying 'यावती वेदिस्तावती पृथिवी'. After outwitting the Asuras, the Devas took over the entire bhūmaṇdala and made it into yajñavedi whosoever understands this yajñabala of the Devas and performs yajña in same way as Devas did, becomes entitled to the pūrṇasampatti of the Pṛthivī.

When the Devas covered Viṣṇu in the directions viz south, north and west with the chandas, Gayatri, Triṣtup and Jagatī and covered the east with Agni Viṣṇu got frightened and wanted to escape. He entered into the plantroots and disappeared. The Devatas were surprised that though they have blocked all directions, Viṣṇu has escaped. After a little thought, they dug the earth three angulas deep got Viṣṇu there.

Commenting on this Ākhyāna yajñavalkya says, the minimum depth upto which one should remove the earth at the place selected for setting up the Vedi is three angulas. One should not take it that nothing more should be dug if found necessary though there were others who said that three angulas only should be dug. This is Yajñavalkya's view.

After having prepared the Vedi, then the Adhvaryu recites the mantra सूक्ष्मा चासि etc and prays that the वेदि should shower all benefits on the yajamāna.

In this way, Adhvaryu completes three parigrahas before digging the earth and three parigrahas after the earth is removed. These six parigrahas also represent the parigraha of six ṛtus. Samvatsara consists of six ṛtus. Samvatsara is yajñaprajāpati who is Viṣṇurūpa. These are six parigrahas and six mantra vyahṛtis. Total is twelve. Samvatsara has twelve months. This is the same as the mātras Parimāṇa, Miti (measure) and Sīmā (limits). The bigger the yajña, the bigger is its mātras. Through these six parigrahas he does the parigraha of the yajñavibhūti. He has already completed the driving away of the asuras fron the Vedi through स्तम्बयजुर्हरणकर्म. Now the वेदि is blessed with देवविभूति through the above karma.

Now we will explain the पद्धति already given by Ojha and quoted by us in the beginning of this section. In the first instance Adhvaryu engaged in वेदिनिर्माण asks permission from Brahmā to do परिग्रह of the east. He says,

ब्रह्मन् पूर्वं परिग्रहं परिगृहीष्यामि ।

ब्रह्मा gives the permission and prays for the well beeing of every thing and for the successful performance of the yajña ओम् - बृहस्पते (देवपुरोहित) परिग्रहाण वेदिम् - सुगावो देवा: सन्तु सदनानि सन्तु । अस्यां बर्हि: प्रथताम् । साध्वन्तर हिंस्रा पृथिवी देवी देव्यस्तु । देवता वर्द्धय त्वम् । नाकस्य पृष्ठे यजमानोऽस्तु सप्तर्षीणां सुकृतां यत्र तत्रेमं यज्ञं च धेहि' ।। (कान्त्या . श्रौ . सू .२.२.१२)

The above mantra is first recited by Brahma silently and then he gives permission in a loud voice 'ओम् परिग्रहाण' ।

Then Adhvaryu carries out Pūrvaparigraha. Then he takes the स्फ्य and does दक्षिण पश्चिम and then उत्तर परिग्रह with the following mantras

१. ओम् गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि । (दक्षिरपरिग्रह:)

२. ओम् त्रैष्टुभेन छन्दसा परिगृह्णामि । (पश्चिमपरिग्रह:)

३. ओम् जागतेन छन्दसा परिगृह्णामि । (उत्तर परिग्रह:)

All that he does in परिग्रह is he takes the स्फ्य in his right hand goes to the south after mentally conceiving the location of the Vedi and then draws a line starting from southwest to northeast (upto the end of Āhavanīya). Then he draws a line from south west to north west. This is पश्चिमपरिग्रह. Then he draws a line from northwest to north east. This is उत्तर परिग्रह. (see.fig 2)

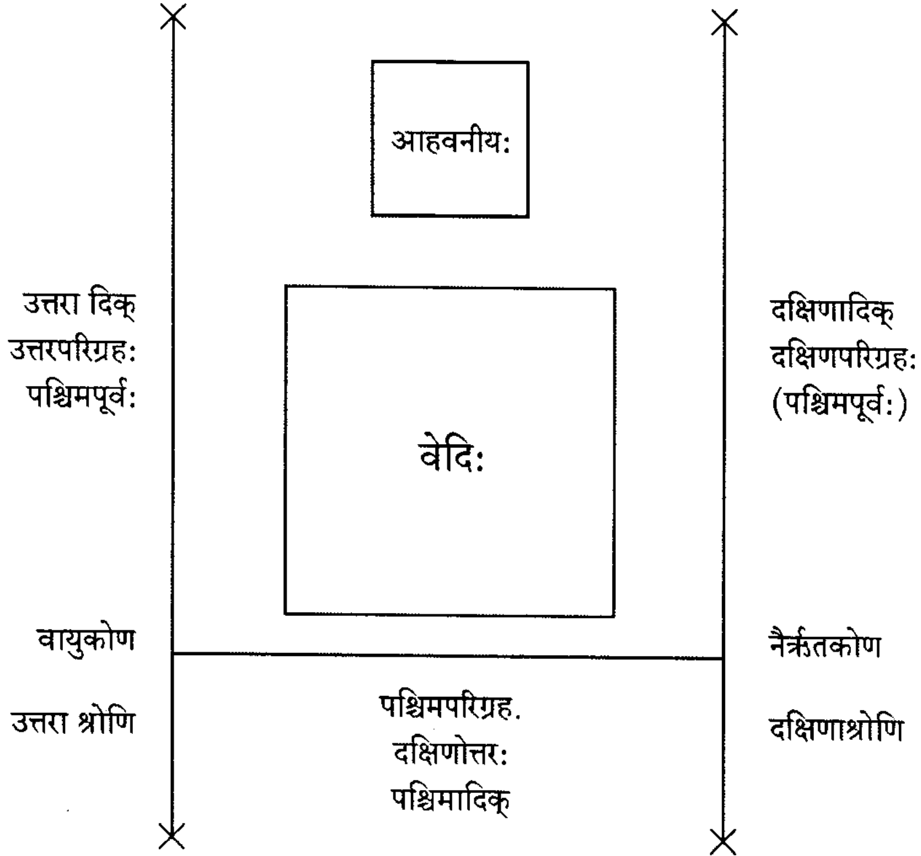

Fig. 2

The three परिग्रहस्थानs are named ऋत, ऋतसदन and ऋतश्री in तैत्तिरीयशाखा.

When the Pūrvaparigrahas are over, the Āgnidhra removes all the grass together with the roots inside the वेदि with the help of a spade (अभ्रि).

Then the Adhvaryu carries out three उत्तर परिग्रह with the mantras

१. ओम् सूक्ष्मा चासि, शिवा चासि । (दक्षिणपरिग्रह) २. ओम् स्योना चासि शिवा चासि । (पश्चिमपरिग्रह:) ३. ओम् ऊर्जस्वती चासि पयस्वती चासि (उत्तरपरिग्रह:)

Then he levels the वेदि (प्रतिमार्जनकर्म). In this karma he addresses विष्णु reciting the mantra पुरा क्रूरस्य ..... (see page 126).

Then Āgnīdhra brings the प्रोक्षणीपात्र and puts it near the वेदि. Then अध्वर्यु gives the following orders to him lifting the sword in his hand.

१) प्रोक्षणीरासादय, २) इध्मं बर्हिरुपसादय, ३) स्रुचः सम्मृड्ढि ४) पत्नीं संनह्य ५) आज्येनोदेहि इति यदीच्छेत् (का.श्रौ.सू.२.६.२६).

Such orders given by Adhvaryu either to Hotā or Āgnīdhra are called प्रैषs. Since Āgnīdhra already knows about these jobs and he will auromatically do, the Sūtra to keep the continuity in karma says this and adds यदीच्छेत् (ie if the Adhvaryu desires). Here Āgnīdhra is asked to bring the प्रोक्षणीपात्र (vessel containing water for sprinkling on the altar and purifying) and put it near the altar, Bring darbha fuel and स्रुक् (spoon for sprinkling). Girdle the पत्नी with cord and take out the ghee from the fire put it down and ask yajamāna patnī to have a look at it. All these meant to be done by Āgnīdhra are put in the Sūtra quoted. In another sūtra, the sūtrakāra says,

प्राक् स्तरेणाद्वेदिं नावमृशेत्, शृतानि च हवींष्यप्रचरणात् (का. श्रौ.सू.२.६.२६) which means before the spreading of Kuśas on the Vedi, it should not be touched. Similarly before partitioning the हविर्द्रव्य for pradhāna yāga, the cooked हविर्द्रव्य should not be touched. If by chance some kuśas have fallen on the Vedi, they should be removed only at the time of कुशास्तरण, not before.

Then Adhvaryu saying 'द्विषतो वध' moves the sword in his hand towards north. He then throws the sword after striking the उत्कर with it. Then he washes both the hands. He places the sword on the north or west of प्रणीतापात्र. (vessel containing water and kuśa for purification purpose.)

Now the Brāhamaṇa deals with the shape of the Vedi. The Taittirīyas define the shape and size of the various kundas and the Vedi. They say that Āhavanīya should be square shaped and the Garhapatya should be circular. They also say that there should be a correspondence between पुरुषशरीर and the Vedi svarūpa. The Vedi should be rectangular and should be less wide in the middle and wider at both eastern and western sides (see fig 1) because the vedi is female and agni is male. A woman is normally wider in the shoulders and again below the waist, the girth is more. The Vedi should be four aratnis (one vyāma) wide at the western side and three aratnīs wide on the eastern side. Because yajña is Trivṛt by keeping the width three aratnis on the eastern side yajamāna gets yajñasampatti also.

But yājñavalkya says that there is not much significance in these measures and the Vedi can be of the size which yajamāna plans in his mind. The shoulder part of the Vedi (ie eastern side of the Vedi should be raised so that it meets the Ahavanīya shoulders on either side. Because Vedi is स्त्री and अग्नि is puruṣa the shoulders of the स्त्री should come close to the shoulders of the पुरुष so that prajanana kriya takes place effectively.

The Vedi should slope towards the east because east is the direction of the Devatas. It should also slope towards north because it is the direction of men. The loose soil is put in the south because it is direction which should be raised. If the Vedi slopes towards the south, the yajamana will soon leave the earth. That is why it is filled with soil and made high.

The next karma is प्रतिमार्जनकर्म (washing with waters). What is the purpose of प्रतिमार्जनकर्म ? The Brāhmaṇa explains here though a small ākhyāna which is brought in. The ākhyāna runs like this. In the previous yuga Devas and Asuras declared a war with Asuras. In that war, the Devas were not very confident of retaining their land. They therefore decided to separate that part of the land which was fit for performing yajña and place it on the moon. If by chance they were defeated by the Asuras, they would perform yajña on the land kept on the moon and with that yajña bala they would defeat them and get back their land. Thinking in this way they placed the amṛta part of earth on the moon. When moon is illuminated by the Sun, (ie during Śukalapakṣa) this land of earth placed on the moon looks as black patches and people used to say that it is the land of earth which is fit for देवयजन.*

So while doing the प्रतिमार्जनकर्म the Ādhvaryu who is aware of the above ākhyāna recites 'पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्' that is he brings to mind that part of the earth kept in the moon and which is fit for देवयजन, and prays that this yajna be successfully completed. So saying he asks Āgnīdhra to sprinkle water on the वेदि.

Till now both Ādhvayu and the wooden sword acted like वज्र and protected the yajña. The water that is being sprinkled now is also वज्र. Therefore to avoid the presence of two vajras on the Vedi. Adhvaryu takes the sword in his hand while Āgnīdhra sprinkles water. The idea is two vajras in Vedi will annul each others effect. Then after the मार्जनकर्म is over Ādhvaryu throws away the sword and washes his hand with water in order to remove the sin of having done some cruel acts with the sword like digging the Vedi etc.

Now again there is an ākhyāna in the Brāhmaṇa to explain why the Vedi and also cooked हविस् should not be touched before बर्हिस्तरण. The Ākhyāna runs like this.

In olden days the yājñikās who were performing yajña used to touch the Vedi and also the cooked हविस् before बर्हिस्तरण. The result was the yajamāna who performed the yajña was not blessed with prosperity. On the other hand those

* The scientist can read many things in this Ākhyana if only he understands what moon means in the Ākhyana we shall present a separate essay on the Ākhyanas in the Brahmanas and their scientific implications.

who did not perform yajña at all became prosperous. As a result these who were performing yajña also stopped doing their श्रौतकर्म. Because they did not offer havis to the Devatas' who as a result suffered without food.

The Devas approached बृहस्पति their guru and requested him to go to manuṣya loka and find out why they had ceased performing yajña. When Bṛhaspati came to Manuṣyaloka and enquired into the matter, the yājñikas explained to him the reason. Then Bṛhaspati told them that they should not have touched the Vedi or हविस् before बर्हिस्तरण. Because they did it, they were not prosperinng. From that time onwards the touchig of Vedi and हविस् before बर्हिस्तरण was avoided by them.

The Brāhmaṇa ends here. There are many statements in this which look ridiculous and we are tempted to think that after all Maxmüller was right in a way in his assessment of the contents of Brāhmaṇas. Therefore we shall go into these in some detail and see whether they make sense for us.

When we talk of देवs and असुरs in Vedic literature we imply that this pair exist at all the three levels viz Ādhidaivika, Ādhibhautika and Ādhyātmika levels. The story of Devas and Asuras and their confrontations is described in various Purāṇas. Purāṇās are as important for us as Vedic literature for understanding the Vedic thought. The Purāṇic descriptions pertain to Ādhibhautika level. Incidentally, we get lot of geographical details in the Purāṇas. There is no dearth of history,geography story of the emergence and disappearance of kings and kingdoms, story of creation, astronomy, human behaviour, culture, art, earth sciences etc in Purānās. We shall deal with all these in Volume four of this series. Here we are concerned with the Devas and Asuras. The Ṛgveda describes twelve major wars (महासंग्राम) between Devas and Asuras. They are

आडीबक, कोलाहल, हालाहल, जलधिमन्थन, त्रैपुर, मान्धक, तारक, वार्त्र, ध्वजयुद्ध, बलिबन्ध, हैरण्याक्ष and नारसिंह. We shall deal with some of these in volume IV when we deal with the contents of इन्द्रविजय: a major contribution of Ojha. At the Ādhyātma level also we have देवत्रैलोक्य and असुरत्रैलोक्य as shown below.

देवत्रिलोकी	असुरत्रिलोकी
शिर: -- द्यौ:	मूलस्थानम् -- द्यौ:
कण्ठ: -- अन्तरिक्षम्	नाभि: -- अन्तरिक्षम्
हृदयम् -- पृथिवी	हृदयम् -- पृथिवी

What exists in आधिदैविक ब्रह्माण्ड exists also in आध्यात्मिकपिण्ड. (यथाण्डे तथा पिण्डे). The above arrangement of त्रैलोक्यs is perceptible in human beings only after he attains sixteen years of age. Till then the whole system is Asura predominant. That is the आप्यप्राण is predominant in the system. The भूपिण्ड has formed out of water and is असुरप्राणमयी.

The prajā of earth are mainly dependent on waters as their जीवनीयरस. On the other hand Sūryā is the place where Devas flourish. In the form of buddhi the Sūryadevata enters the adhyātmasamsthā. Buddhi has its pratiṣthā in manas. This manas remains immature upto sixteen years of age. Buddhi does not have control on manas and therefore manas is affected by asurabhāva and suryaprakaśa does not fall on it upto the age of sixteen. But as the boy grows, Viṣṇu devata who controls the desire for food (आशनाया) is established in the hṛdaya becomes Saurapräṇapradhāna and the region below becomes Parthiva apāna prāṇa pradhāna. Because of आशनाया food is taken and both these prāṇas are nourished under the protection of Viṣṇu. This is told by कठोपनिषत्.

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयति अपानं प्रत्यगस्यति । मध्ये वामन (विष्णु) मासीनं सर्वे देवा उपासते ।। (कठो. उप.)

As the manas gets nourished by the annarasa, the Devas get established in the region above the hṛdaya and the man becomes विवेकी because of the contact of Sauri buddhi with manas and the man understands what is good and what is not good. He also understands which part of the body is superior and which is the inferior part.

Now we pass on to Ādhidaivikasamsthā. In the Viśva both guṇa and doṣa always exist together. This guṇa - doṣa vibhūti is called दैवीसम्पत्ति and आसुरीसम्पत्ति. In other words guṇa and doṣa are always in confrontation in this Viśva . This is the देवासुरसंग्राम in the Ādhidaivika level.

This Viśva has five components. They are स्वयंभू, परमेष्ठी, सूर्य, चन्द्र, and पृथिवी. In all these both देवविभूति and असुरविभूति are present. स्वयंभू is blessed with प्राणदेवता, ऋषि. परमेष्ठी's प्राणदेवता is Pitṛs. Sūrya's prāṇadevatā is देव. चन्द्र 's प्राणदेवता is gandharva. Pṛthivi's Prāṇadevata is manuṣya (Vaiśvānaraprāṇa). All the above fall under देवविभूति. Now let us see the असुरविभूति of these parts. स्वयंभू's असुरविभूति is bala. It is Indra of Jñana form, who breaks the knots (ग्रन्थि)made by bala. Pārameṣthya asura prāṇa is anurukta (unmanifest) tamas (darkness). Saura asurra prāṇa is called नमुचि. चान्द्र असुरप्राण is Vṛtra. Pārthiva asuraprāṇa is called सैंहिकेय. Jyotis is deva and tamas is asura. Jyitis is of five types viz ज्ञानज्योतिस्, अज्योतिस्, स्वज्योतिस्, परज्योतिस् and रूपज्योतिस्. स्वायंभुवऋषिप्राण is blessed with

अज्योतिस् (अप्रकाश). सौरदेवप्राण is blessed with स्वज्योतिस् . चान्द्रगन्धर्वप्राण is blessed with परज्योतिस् पार्थिवमनुष्यप्राण is blessed with रूपज्योतिस् . स्वायंभुवप्राण being ज्ञानमय, the asura prāṇa there is very weak. In Parameṣthi region, because of दर्शपूर्णमास (because Surya goes round Parameṣti) both अज्योतिस् and परज्योतिस् occur. That portion which is अप्रकाशित is तमोमहान् and that portion which is exposed to Sauraprakāśa is called Satvamahān and their meeting place (sāndhyapart) is called Rajomahān. In the satvapradhāna region of Parameṣthi pitṛ prāṇas predominate. In the region of anirukta tamas, asura prāṇās predominate. The Mahātmā of Parameṣthi has three components viz आकृतिमहान् , which is tamas predominant, Prakṛti Mahān which is rajas predominant and अहंकृतिमहान् which is satva predominant.

Surya is स्वज्योतिर्मय. It is the region of devas. The नमुचि asuraprana sometimes operate in the clouds which give rain but the Saura Indra kills them and releases the waters. In the case of चन्द्र again the illuminated part is देवमय and the opposite side is वृत्रासुरमय and in the sandhi part gandharva prāṇās operate. The bhūpiṇda was orginally tamomaya and therefore was the region of asuras. But when it came into contact with सौरसंवत्सरयज्ञ, ie when once it became a planet of the Sun it became the abode of both devas and asuras. The विष्णु devata (अग्निर्देवानामवम: विष्णु:परम:- ब्रा) who is the embodiment of yajña acting as the leader of the devas spread the yajña pradeśa in all directions on the earth. The Devas cleverly built boundary on all side s around Viṣṇu. Thus Devas could bring a good portion of भूप्रदेश under their control.

The first yajña was conducted by Sūryanārāyaṇa Because he conducted yajña he is called सत्यनारायण. (यज्ञं कृत्वा सत्यं तनुते - ब्रा). The ŚatapathaBrāhamaṇa says स य: स विष्णुर्यज्ञ: स: । स य: स यज्ञ: - असौ आदित्य: - (श .ब्रा.१४.१.१.६). That is why the Devas are all dependent on the Sun and are tied to him सत्यसंहिता वै देवा: -ब्रा). This Sauraviṣṇu is established in the east in the first instance and then he spreads in all directions. Since yajña is अग्नीषोमात्मक, we can call Viṣṇu as a sort of Agni who promotes yajña by attracting soma from all sides because of his ākarṣaṇaśakti. Since the directions are four, the Brāhmaṇa says 'चतुर्धा विहितो ह वा अग्रे अग्निरास ।' What are these four Agnis? They are ब्रह्माग्नि:, सुब्रह्माग्नि:, देवाग्नि: and भूताग्नि. These can also be classed सार्वयाजुषाग्नि, अङ्गिरोग्नि, अन्नादाग्नि and पाशुकाग्नि. अङ्गिरोऽग्नि belongs to पारमेष्ठ्य region. Because पारमेष्ठ्य aptatva is in ऋत state अङ्गिरोग्नि is ऋताग्नि which later evolves into सूर्यपिण्ड which is सत्याग्नि. We can now present these four agnis in a table with all details.

	अग्नयः	लोकाः	नामान्तराणि
१.	ब्रह्माग्निः	स्वायंभुवः	पुरुषाग्निः , वेदाग्निः , वागाग्निः , सर्वयाजुषाग्निः
२.	सुब्रह्माग्निः	पारमेष्ठ्यः	अङ्गिरोऽग्निः , ऋताग्निः
३.	देवाग्निः	सौरः	अन्नादाग्निः, सत्याग्निः, छन्दस्याग्निः, सावित्राग्निः
४.	भूताग्निः	पार्थिवः	पाशुकाग्निः , प्रवर्ग्याग्निः , द्यावापृथिव्योऽग्निः

In the above list it is सौर अन्नादाग्नि which is विष्णुरूप अग्नि that is responsible for spreading the yajña in all directions on the earth. This अन्नादाग्नि has four states and their names in yājñikabhāṣā are आहवनीय, दक्षिणाग्नि, गार्हपत्याग्नि and पाशुकाग्नि. This अन्नादाग्नि is established on earth with अनुष्टुप् छन्दस् and the main सावित्राग्नि has its origin in the Sun. This is the main āhavanīyāgni. The other three agnis viz दक्षिणाग्नि, गार्हपत्याग्नि and पाशुकाग्नि are established only with the support of सावित्राग्नि which is called Prajāpati and other three form his angas. गार्हपत्याग्नि has its Vyāpti only in Pṛthivī. दक्षिणाग्नि has its Vyāpti only in antarikṣa and पाशुकाग्नि is present in plants and paśus. आहवनीयाग्नि which is सावित्राग्नि has its Vyāpti in all the three lokas. The chandas of the Prajāpatyāgni is अनुष्टुप् . That is why अनुष्टुप् is the योनि of all other छन्दस् . Being the chandas of अङ्गी it is considered ज्येष्ठ and श्रेष्ठ. (अनुष्टुप् हि छन्दसां योनिः (तां.ब्रा) ज्येष्ठो वा अनुष्टुप् (तां.ब्रा) अनुष्टुप् is the last chandas of last Pratiṣtha. In other words प्राणदेवताs perform वितानयज्ञ and spread in all the three lokas in the form of rays (अर्क) Therefore आहवनीयाग्नि which is प्राजापत्याग्नि has अनुष्टुप् chandas and it resides in the east. गार्हपत्याग्नि is the अग्नि of भूपिण्ड and is the प्रवर्ग्य (oozed out portion) of Saura annādāgni, and is established in the west. It is limited by triṣtup छन्दस् and has its Vyāpti in the west direction. It is also called पार्थिव अङ्गिरोऽग्नि. सौराग्नि comes down to पृथिवी अङ्गिरोऽग्नि goes up to dyuloka all the time.

इत एत उदारुहन् दिवस्पृष्टान्यारुहन् । प्र भूर्जयोर्यथा पथा द्यामङ्गिरसो ययुः ।। (अथर्व .सं.१८.२.६१)

The third agni is दक्षिणाग्नि. It is also called श्रपणाग्नि. When confrontation between the oncoming सौराग्नि and the Saurāgni which returns to dyuloka after reflection on the earth's surface takes place the reflected or scattered agni is blocked by the on coming सौराग्नि and is pushed to the side towards the South, because it cannot be pushed to the north as it is the direction of Soma. Therefore it takes its place in the south and is named दक्षिणाग्नि. It is called श्रपणाग्नि because it cooks the हविस् . It is reflected from भूपिण्ड, its chandas is गायत्री. पाशुक अग्नि is Soma pradhānā is limited by (छन्दित) जगती छन्दस् (पशवो जगती – ब्रा). The fig shows the set up of the वेदि

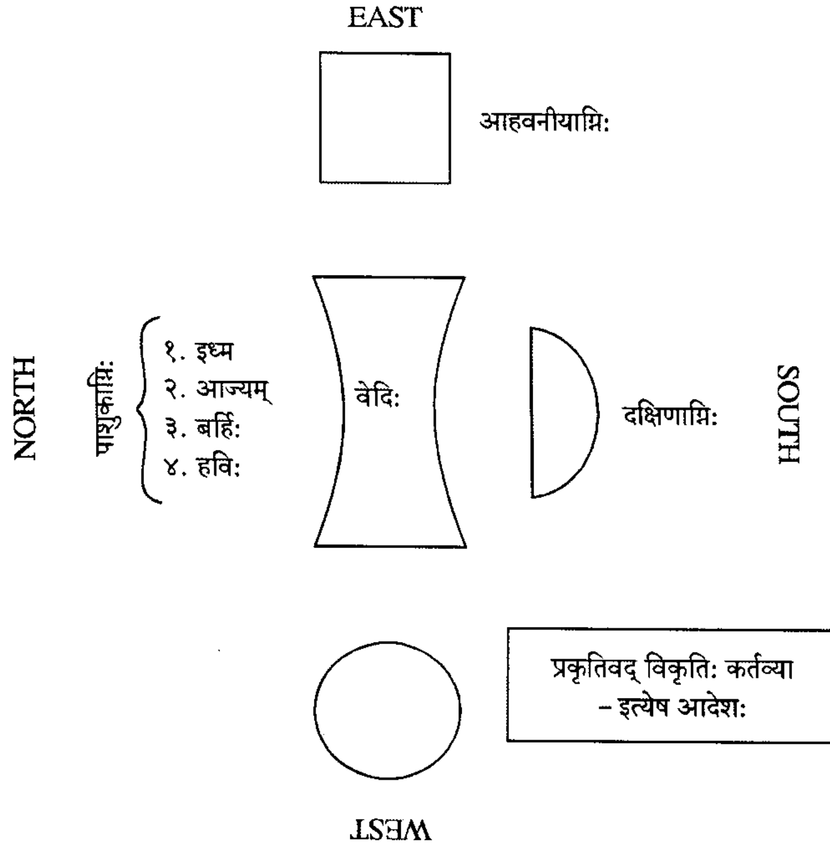

Fig. 3

As long as the earth did not have the blessing of सौरसंवत्सराग्नि, it was कृष्णरूप that is तमोमय and was wholly under the control of Asuras. But when Viṣṇu in the form of यज्ञ spread in all directions and Devas took full control of भूपिण्ड.

In the Brāhmaṇa it is said that some earth (three angulas) have to be removed from the Vedi before it is used for the yajña. The idea is that as long as the grass and its roots are there, Viṣṇu prāṇa whose contact with the yajña is essential lies hidden in the grass and its roots. The removal of some earth is only to remove the grass with its roots. So that Viṣṇu prāṇa gets directly exposed to the yajña in the Vedi.

We shall explain one more thing and close this topic. The Brāhmaṇa says that the Vedi should not be touched till कुशास्तरण (spreading of the darbhas) is done. This requires some explanation. The simplest way will be to say that some āsuric forces are present around the Vedi, which prevent the successful completion of the yajña. By touching the Vedi, they may affect the ṛtviks also and prevent them from conducting the yajña in the proper way. Therefore darbhas are spread on the Vedi to kill them. Darbha is blessed with इन्द्रविद्युत् which can effectively destroy the Asura forces lurking in the Vedi. With this we close the topic of वेदिनिर्माण and वेदिपरिग्रहण.

द्रव्यसंस्कारः

We now pass on to संभारसंस्कारs. After संभारसंस्कारs, the कर्म is पत्नीसंनहनम्. Then the Agni is prepared (अग्निकल्पनम्). With these the बहिरङ्गकर्म s come to an end. For the sake of the scholars I give below the पद्धति given by Ojha for these three karmas.

अथाह 'प्रोक्षणीरासादय' इति । स वा उपर्युपर्येव प्रोक्षणीषु धार्यमाणास्वथ स्फ्यमुद्यच्छति ।। १ ।। अथैतां वाचं वदति – प्रोक्षणीरासादय – इध्म बर्हिरुपसादय, स्रुचः संमृड्ढि, पत्नीं सन्नह्याज्येनोदेहि – इति । संप्रैष एवैषः । स यदि कामयेत – ब्रूयादेतत् । यद्यु कामयेत – अपि नाद्रियेत । स्वयमुहवैतद् वेद – इदमतः कर्म कर्तव्यमिति ।। २ ।।

अथोदश्चं स्फ्यं प्रहरति ।। १ ।। अथ पाणी अवनिनक्ते ।। २ ।। अनवर्शमेव यजेत । स यदि पुरा बर्हिषः स्तरणात् किंचिदापद्येत बर्हिरेव तत् स्तृणन्नपास्येत् अथ बर्हिस्तृणन्ति – अपि यदाऽभितिष्ठन्ति ।। ३ ।।

स वै स्रुचः संमार्ष्टि – अद्भिश्च ब्रह्मणा च । आपो हि कुशाः । ब्रह्मा यजुः ।। १ ।। अथ स्रुवमादत्ते, तं प्रतपति ।। २ ।। स वा इत्यग्रैरन्तरतः संमार्ष्टि मूलैर्बाह्यतः ।। ३ ।। तूष्णीं प्राशित्रहरणम् ।। ४ ।। स वै संमृज्य प्रतप्य प्रयच्छति ।। ५ ।। स वै स्रुवमेवाग्रे संमार्ष्टि – अथेतराः स्रुचः । स वै तथैव संमृज्यात् यथाग्निं नाभिव्युक्षेत् । प्राङिवैवोत्क्रम्य ।। ६ ।।

अथ पत्नीं संनह्यति योक्त्रेण । स वा अभिवासः संनह्यति । स वै न ग्रन्थिं कुर्यात् । ऊर्ध्वमेवोद्गूहति ।।१ ।। सा वै न पश्चात् प्राची देवानां यज्ञमन्वासीत दक्षिणत इवैवान्वासीत ।। २ ।। अथाज्यमवेक्षते ।।३।।

अथाज्यमादाय प्राङुदाहरति । तदाहवनीयेऽधिश्रयति । यस्याहवनीये हवींषि श्रपयन्ति स सार्द्धमेव विलाप्य प्रागुदाहरत्यवकाश्य पत्नीम् । यस्यो पत्नी न भवति, अग्र एव तस्याहवनीयेऽधिश्रयति तत्तत आदत्ते । तदन्तर्वेद्यासादयति । प्रोक्षणीषु पवित्रे भवतः । त–तत आदत्ते । ताभ्यामाज्यमुत्पुनाति ।। २ ।। अथाज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्यां प्रोक्षणीरुत्पुनाति ।। ३ ।। अथाज्यमवेक्षतेऽध्वर्युः ।। ४ ।।

स वा आज्यस्य चतुर्जुह्वां गृह्णाति – अष्टौ कृत्वा उपभृति–चतुर्ध्रुवायां गृह्णाति ।। १ ।। स यज्जुह्वां गृह्णाति जुह्वैव तज्जुहोति ।। २ ।। स यजुषा सकृज्जुह्वां गृह्णाति त्रिस्तूष्णीम् ।। यजुषा सकृदुपभृति गृह्णाति सप्तकृत्वस्तूष्णीम् । यजुषा सकृद् ध्रुवायां गृह्णाति त्रिस्तूष्णीम् ।। ३ ।।

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । स इध्ममेवाग्रे प्रोक्षति । अथ वेदिं प्रोक्षति । अथास्मै बर्हिः प्रयच्छति । तत् पुरस्तात् ग्रन्थ्यासादयति । तत् प्रोक्षति । अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते ताभिरोषधीनां मूलान्युपनि–नयति ।। १ ।। अथ संनहनं विस्रंसयति । तद्दक्षिणायां श्रोणौ निदधाति । अथो अपि प्रबर्हंस्तृणीयान् । अधरमूलं स्तृणाति ।

अथाग्निक्लृप्तिः

अथाग्निं कल्पयति । उपर्युपरि प्रस्तरं धारयन् कल्पयति ।। १ ।। अथ परिधीन् परिदधाति ।। ५ ।। स यदग्नौ जुह्वति तदेनानवति, अथ यद् बहिष्परिधिस्कन्दति तदेतेषु हुतम् । तस्मादुह नाग इव स्कन्नं स्यादिमां वैते प्राविशन् । स स्वन्नमभिमृशति ।। ६ ।। तद्धैके इध्मस्यैवैतान् परिधीन् परिदधति । तथा न कुर्यात् । अभ्याधानापह्येवेध्मः क्रियते । अन्यानेवाहरेयुः ।। ७ ।। ते वै पलाशाः स्युः । यदि पलाशान्न विन्देत् अथो वैकङ्कताः स्युः । यदि वैकङ्कतान्न विन्देद् अथो अपि कार्ष्मर्यमयाः स्युः । यदि कार्ष्मर्यमयान् न विन्देत् – अथो अपि बैल्वाः स्युः । अथो खादिराः । अथो औदुम्बराः । ते हि वृक्षा यज्ञियाः । तस्मादेतेषां वृक्षाणां भवन्ति ।। ८ ।। ते वा आर्द्राः स्युः ।। ९ ।। स मध्यममेवाग्रे परिदधाति । अथ दक्षिणं परिदधाति । अथोत्तरं परिदधाति । अथ समिधमभ्यादधाति । स मध्यममेवाग्रे परिधिमुपस्पृशति तेनैतानग्रे समिध्ने, अथाग्नावभ्यादधाति । तेनो अग्निं प्रत्यक्षं समिध्ने । अथ द्वितीयां समिधमभ्याधाय जपति । अथ तृतीयां समिधमभ्यादधाति अथ स्तीर्णां वेदिमुपावर्तते । स द्वे तृणे आदाय तिरश्ची निदधाति । ते विधृती नाम । तत् प्रस्तरं स्तृणाति । तमभिनिदधाति । अथ दक्षिणेन जुहूं प्रतिगृह्णाति । अभिनिहित एव सव्येन पाणिना भवति । अथ जुहूं प्रतिगृह्णाति । स वा उपरि जुहुं सादयति । अथ इतराः स्रुचः । सोऽभिमृशति ।

The brief commentary given by Ojha for the पद्धतिs which follow.

अथ पात्रप्रतपनम्

अतः परं यथा शूर्पाग्निहोत्रहवणयोः प्रतपनं कृतं तथा स्रुवस्यापि कुर्वन् जपति –

"प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः" १ इति ।। १ । २९ ।

अथ वेदाग्रैरन्तरतः प्राक् सम्मार्ष्टि –

"अनिशितोऽसि सपत्नक्षिद् , वाजिनं त्वा वाजेध्यायै संमार्ज्मि" २ ।। १ । २९ ।

हे स्रुव ! नितरां तीक्ष्णीकृतो निशितस्तीक्ष्णोपद्रवकारी तथा न भवसि । यतस्त्वमस्माकं शत्रुक्षयकरोऽसि । तथाविधं यज्ञद्वारा अन्नहेतुत्वादन्नवन्तं वा त्वां यज्ञस्य दीप्त्यै सम्यक् शोधयामीत्याह ।

शोधितेन हि स्रुवेणाज्ये गृहीते हुते च सति अग्निर्दीप्यते, तद्दीप्तयाहुतिफलभूतमन्नं प्रकाशितं भवति । अतः परमेवमेव जुहूपभृद्ध्रुवाख्यास्तिस्रोऽपि स्रुचः प्रत्येकम् –

"प्रत्युष्टं रक्षः, प्रत्युष्टा अरातयः , निष्टप्तं रक्षो, निष्टप्ता अरातयः" ३ ।। १ । २९ ।

इति जपन् प्रतप्य प्रतप्य –

"अनिशितासि सपत्नक्षिद्वाजिनीं त्वा वाजेध्यायै संमार्ज्मि " ४ ।। १ । २९ ।

इति संमृज्य वेद्यां स्थापनार्थमध्वर्य्यवे प्रयच्छति ।

'योषा वै स्रुग् वृषा स्रुवः' (श. १.३.१.९) इत्यादि श्रुतेः स्रुवस्य पुंस्त्वादादौ संमार्जनं स्रुचां तु स्त्रीत्वात्पश्चात् ।। ४ । २९ ।।

।। इति पात्र प्रतपनम् ।।

अथ पत्नी संहननम्

ततः पत्नीं संनह्यति प्रत्यग् दक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्जयोक्त्रेण त्रिवृता परिहरत्यधीवासः ।

"अदित्यै रास्नासि" १ ।। १ । ३० ।

हे योक्त्र ! त्वम् – भूम्या रशना भवसीत्याह ।।

दक्षिणं पाशमुत्तरे प्रतिमुच्योर्द्ध्वमुदूहति ।

"विष्णो र्वेष्पोऽसि" २ ।। १ । ३० ।

हे दक्षिणपाश ! त्वम् – यज्ञस्य व्यापको ऽसीत्याह ।

तत आज्यमुद्वासयेत् – हे आज्य !

"ऊर्जे त्वा" ३ ।।१ । ३० ।

उत्तमरसलाभाय त्वामुद्वासयामीत्याह । भवति हि विलापितं घृतं सुस्वादु ।

ततः पत्नीमाज्यमवेक्षयति – हे आज्य !

"अदब्धेन त्वा चक्षुषाऽवपश्यामि, ४ । अग्नेर्जिह्वासि सुहूर्देवेभ्यो , ५ धाम्ने धाम्ने मे भव यजुषे" ६ ।।१ ।३० ।

अनुपहिंसितेन चक्षुषा त्वामवपश्यामि, अवाचीनं यथा तथाधोमुखी सती पश्यामि। त्वं हि खलु अग्नेर्जिह्वा भवसि – यदाज्यमग्नौ हूयते तदा जिह्वेव ज्वालोत्पद्यते, सा हि जिह्वा देवेभ्योऽर्थाय सुहूः , अनया खलु देवाः सुष्ठु आहूयन्ते । यद्वा सुष्ठु हुयसे इति कृत्वा त्वमसि देवेभ्यः सुहूः स त्वं मम तत्तद्यागफलोपभोगस्थानसिद्ध्यर्थं तत्तद्यागसिद्ध्यर्थं च भवेत्याह ।।६ । ३० ।।

अथाज्यमुत्पुनाति ।

"सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिः" १ ।।१ ।३१ ।

हे आज्य ! सवितुर्देवस्याज्ञायां वर्तमानोऽहं पवमानेन सूर्य्यकिरणैर्वा त्वां शोधयामीत्याह ।।

एवं प्रोक्षणीरप्युत्पुनाति । हे प्रोक्षण्यः !

"सवितुर्वः प्रसव उत्पुनामि अच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिः" २ ।।१ । ३१ ।

तत आज्यमवेक्षते । हे आज्य ! त्वम् –

"तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि" ३ ।।१ । ३१ ।

शरीरकान्तिहेतुत्वात्तेजोरूपमसि । स्निग्धरूपत्वाद्दीप्तिमदसि, तथा बहुदिवसावस्थानेऽपि पर्युषितत्वादिदोषसंसर्गेण विनाशरहितमसीत्याह ।

ततः स्रुवेण चतुर्जुह्वामाज्यं गृह्णीयात् – हे आज्य ! त्वम् –

"धाम नामसि, प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि" ४ ।। १ । ३१ ।

देवानां चित्तवृत्तिनिधानस्थानमसि । किंच, आज्यं दृष्ट्वा सर्वेऽप्यत्तुं नमन्तीत्यात्मानं प्रति भूतानां नमनकर्तृ , भवसि, एवं देवानामिष्टमसि, यथा चरुपुरोडाशादीनि चिरस्थित्या गतसाराणि तिरस्कृतानि स्युर्नैवं त्वमपि तिरस्कृत भवसीत्यनाधृष्टमसि, देवानां यागसाधनं चासीत्यत ईदृशं त्वां गृह्णामीत्याह ।। ४ ।। ३१ ।।

अत: परमिध्मं विस्रंस्य प्रोक्षेत् -

"कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि" १ ।। २ । ९ ।

हे इध्म ! त्वम् कृष्णमृगरूपो यज्ञोऽसि - इध्मपूकस्य यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वोपचार: ।

एवमेव त्वं समन्तात्कठिनवृक्षस्थायित्वादाखरेष्ठोऽसि । अतोऽग्नये प्रियं त्वां शुद्ध्यर्थं जलेन प्रोक्षामीत्याह ।

यज्ञ: कदाचिद्देवेभ्योऽपक्रान्त: स्वगोपनाय कृष्णमृगो भूत्वा वने यज्ञियतरुमध्ये प्रविश्य कुत्रचित्कठिने वृक्षे तस्थौ - इति श्रुतावाम्नातम् । (श.१ ।१ ।४ ।१)

अथ वेदिं प्रोक्षेत् -

"वेदिरसि बर्हिषे त्वा जुष्टां प्रोक्षामि" २ ।।२ । ९ ।

हे वेदे! बर्हिषो धारणोपयोगितया प्रियां त्वां प्रोक्षामीत्याह ।

अथ बर्हिरादाय वेद्यां पूर्वग्रन्थिं कृत्वा प्रोक्षेत् । हे दर्भ ! त्वम् -

"बर्हिरसि स्रुग्भ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि" ३ ।। २ ।१ ।

प्रभूतत्वाद्वेदिबृंहणसमर्थमसि । अत: स्रुचां धारणात् प्रियं त्वां प्रोक्षामीत्याह । शेषं जलं मूलेषूपसिञ्चति - हे प्रोक्षणशेषोदक -

"अदित्यै व्युन्दनमसि" १ ।।२ ।२ ।

त्वं भूम्या विशेषेण क्लेदनमसीत्याह ।

तते बर्हिर्विस्रंस्य पुरस्तात् प्रस्तरं गृह्णाति । हे दर्भमुष्टिरूप प्रस्तर ! त्वम् -

"विष्णो स्तुपोऽसि" २ । २ । २ ।

दर्भसंघातरूपत्वात्केशसंघातरूपा यज्ञस्य शिखेव भवसीत्याह ।

ततस्तेन वेदिं स्तृणाति -

"ऊर्णाम्रसदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थां देवेभ्य:" ३ ।। २ ।२ ।

हे वेदे : ऊर्णवन्मृदुतरां देवार्थे सुखेनासितुं स्थानभूतां त्वां बर्हिषा छादयामीत्याह । अथ हविर्ग्रहणकाले परिधिभ्यो बहिर्यद्धवि: स्कन्नं भुवपत्यादिभ्यस्त्रिभ्योऽग्नेर्भ्रातृभ्यो दीयते --

"भुवपतये स्वाहा -- भुवनपतये स्वाहा -- भूतानां पतये स्वाहा" ४ ।।२ ।२ ।

स्वाहाकारं च वषट्कारं च देवा उपजीवन्तीति श्रुतेर्देवान्प्रति यद्दीयते तत्स्वाहा शब्देनाह। इमे हि भुवपत्यादयस्त्रयोऽग्नेर्भ्रातर: । ते पुरा वषट्कारभयाद् भूमिं प्राविशन् । तद्व: खेनाग्निरपि पलाय्योके प्राविशत् । ततो देवैरानीय स्वाधिकारे स्थाप्यमानोऽयमवदत् ।

Let us understand all these. In this Brāhmaṇa of Śatapatha the first eleven kandikas deal with all actions pertaining to cleaning of the yajña pātrās brushing them with kuśa and drying them in the Agni and arranging them in order.

After placing the Sword west of प्रणीतापात्र with it tip towards north, he starts cleaning the vessels. Just like we entertain a guest with food and serve him with food kept in various pātras before him, in the same way Agni is being honoured and the vessels meant for honouring him are kept in the Vedi. The cooked havis represents the food for him.

In the first instance, Āgnīdhra cleans the Sṛukpātrās (spoons with beak) and exposes them to agni (प्रतपन) after brushing with kuśa. Actually kuśa (darbha) is used in place of water and at the same time he recites yajurmantra. (आपो हि कुशा: ब्रह्म यजु:) The mantra is

प्रत्युष्टं रक्ष:प्रत्युष्टा अरातय: निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातय: । (य.सं.१.२९). That is with the above act Rakṣasas and enemies have been burnt. Then Adhvaryu cleans the Sruva with kuśa from base to tip reciting the mantra

"अनिशिताऽसि सपत्नक्षिद्वाजिनीं त्वा वाजेध्यायै संमार्ज्मि" (य.सं २.१.२९)

That is, addressing Śruva he says "Though you are not sharp, you destroy the enemies for the sake of yajamāna, I cleanse use for use in the यज्ञ, you are the taker of food in the sacrifice."

Then he cleans all the Sruks (जुहू , उपभृत् , ध्रुवा etc). Then he cleans the प्राशित्रहरण (vessel for keeping ब्रह्मा's food) silently (तूष्णीं). While brushing the spoon with kuśa he starts from the tip and goes to the bottom. Then he starts from bottom and goes to the tip. The first action represents the movement of प्राण (from above coming down). The second one (from down moving up) represents the movement of उदान. By the above two actions he creates प्राणोदान movement in the spoons. This संमार्जनकर्म is done by आग्नीध्र first and he hands them over to अध्वर्यु and अध्वर्यु does it again and creates प्राणोदान movements in them. अध्वर्यु cleans the स्रुव first and afterwards the rest of the vessels (स्रुक्s etc). Why? Because स्रुक् is स्त्रीरूप and स्रुव is वृषा (पुरुष) rūpa .... (Sruva is the spoon which is used in आज्यपात्र ,to take the clarified butter and put it in the Sruk (ladle). That is why Puruṣa is taken first and then only the strī. The darbhas used in the cleaning process should be thrown into the उत्कर (dust bin). After स्रुक्स्रुवसंमार्जन, the next karma is पत्नीसंनहनम् . That is binding the yajamānapatnī into the yajña. The rope for tying the patnī around above her navel is made up of munja grass and it is tied outside the vastra. Because the region below the navel is polluted (अमेध्य) the rope is tied above. As soon as the rope is tied the patnī is asked to look into आज्य. The idea is after covering the (अमेध्य) part with the rope, with the rest of her body she sees the आज्य. The रज्जु (rope) tied over the vastra is

वरुणदेवतामयी and it protects the पत्नी from evil forces while tying the rope, the पत्नी is seated south of Gārhapatyāgni facing east.

While tying the rope around, Adhvaryu recites the mantra 'अदित्यै रास्नासि' (यजु.सं.१.३०) that is, he address the rope and says you are the girdle for अदिति (पृथिवी). She is the wife of gods (devas). This lady is yajamanapatni. We are girdling only Aditi. This rope forms only a girdle (मेखला) and not a noose. That is why after encircling the waist with the rope it should not be knoted.

Now the yajamanapatni sits on the southwest side of गार्हपत्याग्नि facing east. Why has she to see आज्य ? Because she is Stri. Ājya is retas. By seeing it, she imagines that she is receiving the retas of her puruṣa. This facilitates प्रजननप्राप्ति. While seeing the ājya, the patnī recites the mantra.

अदब्धेन चक्षुषाऽवपश्यामि ..... etc. (see Ojha's bhāṣya in the previous pages). She says, Oh ājya, I see you with faultless and pure eyes and with good intentions. When you are deposited in Agni you come up with flame which looks like your tongue. Let my seeing you bring auspicious things to me. Please make me fully involved in the yajña.

After आज्यदर्शन is over, Adhvaryu takes the आज्य and moves east towards आहवनीय. Where the havis for yajña is being cooked. He keeps the आज्य in the agni to heat it. Since the patni had already been brought into this yajña, this is the time for आज्याधिश्रयण . After heating it he keeps it near the boundary of वेदि but inside the वेदि. Then he takes kuśa from the प्रोक्षणीपात्र and purifies the आज्य with it through prokṣaṇa. Now it is fit to be offered to the Devas. While doing purifying Karma, (उत्पवन) Adhvaryu recites the mantra सवितुस्त्वा ..... etc (see Ojha's bhāṣya). By doing this karma, he makes the Ājya which is rasa of milk, Purṇa and fully effective. Then Adhvaryu does आज्यदर्शन. By seeing it with his Satya cakṣus, he makes the benefit reach the yajamana. He is employed by the yajamāna for getting all the rewards of the yajña. While seeing the आज्य he recites the mantra

तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि । (see Ojha's bhaṣya) Regarding the पत्नीसंनहनकर्म, Ojha taught his students several thing regarding पुरुषसंस्था, स्त्रीसंस्था, the place of men and women in वैदिककर्म, in socity and their दाम्पत्यभाव. Since all these are important for us, we shall go into these in some detail.

Here the main emphasis has been that पत्नी should be involved in the yajña. Her yoga in the yajña is essential. Pāninī derives the word, पत्नी as 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे'. This means without Patnī the yajña cannot be performed. It is even said that the

yajña remains अपूर्ण without the yajamānapatnī. At the time of creation, when Puruṣa wanted to create prajā he made half of his Śarīra into स्त्री. This is what Manu says.

द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्द्धेन पुरुषोऽभवत् । अर्द्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत् प्रभुः ।। (मनुस्मृतिः १.३२)

स्वयंभू is वेदरूप. This Veda is of three parts viz ऋक् , यजुस् and साम. In these यजुस् consists of two parts viz यत् and जू . Of these यत् represents वाक् . It is actually agni. It is known as सर्वयाजुषाग्नि. This वागग्नि is also known as सत्याग्नि. जू represents प्राण. It is of वायु form. This यजुर्वेदमूर्ति is limited (छन्दित)by ṛk and sāma. (यजूरूपस्वयंभू प्रजापतिः ऋक्सामछन्दोभ्यां छन्दितः). When the prāṇa of यजुस् acts on the agni part, the agni gets converted into waters (आपः) (अग्नेरापः- उप). In other words स्वयंभू प्रजापति's vāk part gets converted into waters (पारमेष्ठ्यसोम). That is why the Brāhmaṇa says सोऽपोऽसृजत वाच एव लोकात् वागेव साऽसृजत । - श.ब्रा). In other words his वाङ्मयशरीर has now become two parts viz Agni and Soma. Agni is Puruṣa (पति) and Soma is स्त्री (पत्नी). The union between these two gave rise to सूर्यरूपविराट्पुरुष. This दाम्पत्यभाव also applies to सौरसंवत्सराग्नि which has six ṛtus. वसन्त, ग्रीष्म and वर्ष ṛtus are āgneya ṛtus and शरत् , हेमन्त and शिशिर ṛtus are Saumya ṛtus just like in स्वयंभूयज्ञ, वाक् and आपः constitute पुरुष and स्त्री , in the same way in संवत्सरयज्ञ the first three ṛtus form पुरुष and the rest three form स्त्री. Again in the अध्यात्मयज्ञ शोणित ie the rajas in strī constitutes Agni and the शुक्र in पुरुष constitutes strī. In the same way sūrya is āgneya and Candra is Saumya. As we move eastward on the earth it will be always illuminated by Sūrya. On the other hand if we move westward we will be expriencing night and will be seeing the moon. Therefore eastern half of the globe will be with Sūrya and therefore Puruṣa, while the western half of the globe will be with Candra and hence स्त्री. Both together constitute Samvatsararūpa yajña Prajāpati. Because संवत्सराकाश consists of two halves and one is Puruṣa and the other is स्त्री. The स्त्री is called अर्द्धाङ्गिनी. That is why in yajña, the स्त्री, has to be involved. If yajña is done without the स्त्री taking part in it, the yajamāna will soon meet with death . That is why the Brāhmaṇa says अथो अर्द्धो वा एष आत्मनः - यत्पत्नी । (तै.ब्रा) अयज्ञो वा एष योऽपत्नीकः , सोऽयमाकाशः पत्न्या पूर्यते ।(तै.ब्रा) पुरुष is अग्निप्रधान and स्त्री is सोमप्रधान. सोम represents ऋततत्व and it is free to move. That is why control on the movement is required. That is why it is said स्त्रीस्वतन्त्रता is not desirable. Therefore the Ṛṣis always considered that स्त्री should be protected. The best form of prorection is to have a Puruṣa. That is why the saying goes

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । पुत्रो रक्षति वार्धक्ये न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ।।

This is the secret of girdling her with a rope in the yajña. It is to involve her in the yajña so that successful completion of the yajña is possible. In the eyes of the Ṛṣis, the दाम्पत्यभाव can be summarised as follows -

पुरुष: बलवान् । स्त्री अबला ।
पुरुष: सत्यभावोपेत: । स्त्री अनृतभावोपेता (ऋतसोमभावोपेता)
पुरुष: आग्नेय: । स्त्री सौम्या ।
पुरुष: भोक्ता । स्त्री भोग्या ।
पुरुष: प्रतिष्ठा । स्त्री तदाधारेण प्रतिष्ठिता ।
पुरुष: आलम्बनम् । स्त्री आलम्बिता ।
पुरुष: स्वच्छन्दस्क: । स्त्री पुरुषच्छन्दानुवर्तिनी ।
अग्नियुक्तपुरुष: - अग्रेसर: । सोमयुक्ता स्त्री तत्पश्चाद्गामिनी ।

अग्नि's dharma is विकास (expansion) On the other hand Soma's dharma is संकोच (contraction). Therefore one would conclude Soma is full of strength and Agni is comparatively weak and he derives his strength only from Soma. If Soma is available to Agni he becomes Rudra. Because he cried for want of food he is called रुद्र. (सोऽरोदीत् तद् रुद्रस्य रुद्रत्वम्) Therefore only when he consumers Soma he becomes quiet शिव. This is पुरुष. Because Somatatva is full of Śakti we can call the स्त्री as Śakti. This is the significance of शिव-शक्ति pair.

The point is though Puruṣa śarīra is āgneya his अन्तरात्मा is weak because Soma (शुक्र) is his Pratiṣthā. Since his अन्तरात्मा is reflected in the manas, he is said to have a weak mind. But since Soma belongs to Vāk (matter) category, his Śarīra which is āgneya is strong. He is therefore called वृषा. But the Strī belongs to Soma category and is called योषा. Therefore Stri is the pratiṣtha for puruṣa. In other words, though man looks पुरुष for bahirdṛṣti for आभ्यन्तरदृष्टि he is स्त्री only because of his pratiṣtha in Soma that is why the Veda says,

"स्त्रिय: सतीस्तां उ मे पुंस आहु:" (ऋ.वे.१.१६४.१५)

Which means, man has bāhyaśarīra charactaristic of Puruṣa (āgneya) but his Ātma is Saumya charactetistic of Strī. In other words the pratiṣtha for āgneya bhūtaśarīra is waters (ऋतसोम) and without these waters Agni cannot have pratiṣtha and so our body starts decaying.

Alternately the pratiṣtha for शुक्र which contains both भूत and प्राण (आप्यप्राण) is Āgneya prāṇa which nourishes the śarīra. It follows that पति and पत्नी

complement each other in various ways and therefore in this yajña the involvement of पत्नी is necessary. Even in the outside world masculine and feminine forces coexist in various ways and we shall give moe details of स्त्रीपुरुष संस्था when we deal with Smārtakarmas in volume IV. The शिवशक्ति pair is an excellent example of स्त्रीपुरुषसंस्था.

आज्यग्रहणकर्म

In this Brāhmaṇa Yājñavalkya explains two things viz

1. Yajña is the pratikṛti (replica) of manuṣya.
2. The rules to be followed while taking the clarified butter in different ladles for offering to Agni.

The yajña is to be considered as replica of Puruṣa for two reasons.

1. The yajña is arranged, conducted and successfully completed only through puruṣas. The yajamāna the four ṛtviks and their associates, are puruṣās involved in the preparations and management of yajña. The set up of the Agnis and other accessories and plan of the alter are designed in such a way, that every part of it ultimately reflect a corresponding part in the structure and activities of puruṣa. That is why Brāhmaṇa says पुरुषो वै यज्ञः । ------ यदेनं पुरुषस्तनुते । एष वै तायमानो यावानेव पुरुषस्तावान् विधीयते । तस्मात् पुरुषो यज्ञः ।१ ।।

तस्य इयमेव जुहूः 'इयमुपभृत् , आत्मैव ध्रुवा । तद्वा आत्मने एवेमानि सर्वाण्यङ्गानि प्रभवन्ति । तस्माद् ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति ।२ ।।

प्राण एव स्रुवः । सोऽयं प्राणः सर्वाण्यङ्गान्यनुसंचरति ।तस्माद् स्रुवः सर्वा अनुस्रुचः संचरति । ३ ।।

Juhū is the right hand of yajña. उपभृत् is its left hand. ध्रुवा is its Ātmā (it is central supporting trunk of yajña). It is because of these reasons, yajña is said to be the replica of Puruṣa.

How does Dhruva become the Ātmā or supporting trunk of yajña? The answer is that just as in the case of man the central supporting trunk plays the main role for the growth and nourishment of all the avayavas, in the case of yajña also the Dhruva which is filled with आज्य plays the main role in the successful execution and completion of this वैधयज्ञ. That is why it can be called as the Ātmā of yajña.

In the case of the man the Śarīra consists of three main parts viz hand legs and Ātmā. Here Ātma represents the supporting trunk of the body which consists of head at one end and मूलग्रन्थि (hip joint) at the other end. Actually the man's

supporting frame consists of three parts viz the main trunk between head and hip joint, the hand and foot part on the right side, and the hand and foot part in the left side. The fourth part is the prāṇa which pervades the entire body and is responsible for all the activities of his orgons and maintains life in the man. In the same way in the yajña tha first three parts are respectively represented by ध्रुवा, जुहू and उपभृत्. What is it that represents the चैतन्य प्राण? The answer is it is स्रुव (spoon). This चैतन्य प्राण which represents वैश्वानराग्नि in man, pervades the entire Śarīra except केश, लोम and नख. In the same way in the yajña the स्रुव is connected with all the other यज्ञ पात्रs and स्रुक्.

जुहू is an offering spoon with cup shaped bowl made of Palāśa wood hold in the right hand. All ājya offerings are to be done with this when no other implement is mentioned. उपभृत् one of the offering spoons made of aśvatha wood. ध्रुवा is offering spoon made of विकङ्कट wood. स्रुव is a spoon. स्रुक् is also spoon which can be used for every thing.

In what way वैधयज्ञ is the replica of Puruṣa. Ādhibhaudika yajña forms the Pratiṣtha of आध्यात्मिक यज्ञ. This आध्यात्मिक यज्ञ has its pratiṣtha in संवत्सरलक्षण आधिदैविकयज्ञ. That is why it is said यद्वै देवा: अकुर्वन् तदहं करवाणि'. जुहू (replica of दक्षिणहस्तपाद) is the replica of द्यौ. अन्तरिक्ष (मध्यप्रदेश is उपभृत् (वामहस्तप्रतिरूप) पृथिवी is ध्रुवा (आत्मा प्रतिरूप). If पृथिवी has to be nourished अन्तरिक्ष and द्यौ should form अङ्गs. It is from Pṛthivi all lokas came into existance. Therfore it is through पृथिवीरूपध्रुवा, the birth of the yajna takes place.

स्रुव is the चैतन्य प्राण of आधिदैविकयज्ञ. It is because of चैतन्य प्राण which is वायव्यप्राण वैश्वानराग्नि which is प्राणरूप is established in आधिदैविकयज्ञ. It is स्रुव that pervades all the yajña pātras (जुहू उपभृत, ध्रुवा etc) That is why the श्रुति says,

अयमेव स्रुवो योऽयं पवते। सोऽयमिमान् सर्वान् लोकान् अनुपवते । तस्मात् स्रुव: सर्वा अनुस्रुच: संचरति ।। ५ ।।

यज्ञ is mainly of three kinds viz इष्टि, पशु and सोम. In इष्टि, the āhuti is अन्नपुरोडाश. In पशु it is वपापुरोडाश and in सोम it is सोमरस.

The Devatas for whom offerings are made are again of three kinds. They are आवापदेवता, who are also called प्रधानदेवताs, प्रयाजदेवताs are the प्रतिष्ठारूप वसन्तादि ऋतुs and which give प्रतिष्ठा to प्रधानदेवताs. अनुयाजदेवताs, they are देववाहनरूपs, like the गायत्र्यादि छन्दस्. The āhuti dravyas are सोमरस, पुरोडाशलक्षणहविर्द्रव्य and आज्य. सोमरस and पुरोडाशलक्षणहविर्द्रव्य are meant for आवापदेवताs. Ājyāhuti is meant for प्रयाज and अनुयाज and स्विष्टकृत् देवताs.

In आज्याहुति, स्रुव जुहु उपभृत् ध्रुवा are used.

First he takes आज्य from the आज्यस्थाली in ध्रुवा and then from ध्रुवा he takes four times and transfer it to जुहु and eight times he transfers it to उपभृत् . The idea is जुहु is supposed to represent अत्ता and उपभृत् represents आद्या (अन्न). Why does he take more for आद्या ? The reason is that आद्या should always be more than अत्ता just like राजा is one प्रजा are more. Again in Dhruva he takes four times but he takes enough for all the āhutis.

Though the आज्य is kept both in जुहु and उपभृत् , the ahutis are done only with जुहु because it is अत्ता who controls the whole show and आद्या is only under his mercy. The Sūtra gives the Paddati.

The hidden secrets in आज्यब्राह्मण

यज्ञ takes place at three levels viz आधिभौतिक, आधिदैविक, and आध्यात्मिक. Of these in the present case we are mainly concerned with आधिभौतिकयज्ञ because ब्राह्मणs deal with Karma and this karma is mostly connected with आधिभौतिकयज्ञ. This यज्ञ has three parts one pertaining to भूपिण्ड, another connected with पार्थिवशरीर and a third concerned भूमहिमा. भूपिण्ड is connected by आधिभौतिकयज्ञ. This yajña is connected with formation of भूपिण्ड, the creation of plants trees and other material bodies. We are earthy beings with an adhyatmā connected with वैश्वानरतैजसप्राज्ञात्मक शरीर and constitutes yajña connected with आध्यात्मिकयज्ञ. Ādhidaivata yajña is connected with भूमहिमा which extends upto 21 stomas in which पार्थिव दिव्यदेवता s are established. The वैधयज्ञ which is conducted by the यजमान comes under आधिभौतिकयज्ञ.

In the आज्यब्राह्मण there is a statement "पुरुषो वै यज्ञ:". The very word पुरुष is indicative of यज्ञ.

शोणित is आग्नेयतत्व. शुक्र is सोमतत्व. The यज्ञ is conducted with these both. All the activities in the वैधयज्ञ are meant for creating a देवात्मा in the यजमान to enable him to go to Svarga.

The way in which मानवशरीर is built is closely followed in the performance of वैधयज्ञ. पाञ्चभौतिकशरीरपिण्ड represents यज्ञसंस्थान. भूतात्मा यज्ञकर्ता is यजमान.वैश्वानराग्नि pervades his entire śarīra except nail, केश and लोम. श्वासप्रश्वासकवायु is Adhvaryu. हृदयस्थ प्रज्ञानमनस् is ब्रह्मा. उदान प्राण established in the कण्ठ's तेजोनाडी is उद्गाता. मूलाधारमण्डल is गार्हपत्यकुण्ड. The Agni that is placed there is गार्हपत्याग्नि. जाठराग्निमण्डल

is दक्षिणाग्निकुण्ड. जाठराग्नि is दक्षिणाग्नि. शिरोमण्डल is आहवनीयकुण्ड. The प्राणाग्नि there is आहवनीयाग्नि. केश and लोम constitute बर्हि. अस्थिसमूह is समित् . द्रवद्रव्य is प्रणीता and प्रोक्षणी. अन्न is आहुतिद्रव्य. दक्षिणाभुज दक्षिणपाद is जुहू . वामभुज वामपाद is उपभृत् . मध्याङ्ग is ध्रुवा. सर्वाङ्गशरीरसंचारी चैतन्यप्राण is स्रुव.कण्ठ to मूलाधारप्रदेश is वेदि. This is why we say "यज्ञो वै पुरुष:".

In the case of पुरुष यज्ञ, अन्नाहुति is taken in the right hand. The left hand is the helper. The चैतन्यप्राण takes the अन्नरस to all parts of the body. This feed from the central part of the body nourishes all the avayavas and keeps them in healthy condition. In the same way वैधयज्ञ is done. That is why जुहु is called the right hand. उपभृत् helps it. ध्रुवा (ध्रुवस्थित) in which the आज्य is kept is responsible for the successful completion of यज्ञ. That is why it can be called आत्मा and is represented by the central trunk in the body. It is स्रुव that has access to all the स्रुचs all spoons or ladles. That is why it is called प्राण. In short the वैधयज्ञ is planned in exactly the same way as what takes place in the ādhyatmika yajña. प्रकृतिवद् विकृति: कर्तव्या is closely followed in वैधयज्ञ.

If आधिभौतिकयज्ञ closely follows आध्यात्मिकयज्ञ. What is the basis or उपनिषत् of आध्यात्मिकयज्ञ? The answer is that यथाण्डे तथा पिण्डे. What takes place in आधिदैविकजगत् is closely followed in आध्यात्मिकजगत् . From the भूपिण्ड upto 21st स्तोम the महिमा पृथिवी extends. पार्थिव अग्नि is used by यज्ञकर्ता यजमान to perform his यज्ञ. In the पार्थिवप्रदेश the होता represents अग्नि which is वैश्वानराग्नि extending upto त्रिवृत् स्तोम. वायु which extends upto पंचदशस्तोम in the antarikṣa is represented by अध्वर्यु. चान्द्रसोमात्मक पार्थिवमनस् is represented ty ब्रह्मा. एकविंशावच्छिन्न पार्थिवप्रदेशोपलक्षित द्युलोकव्याप्त आदित्य is represented by उद्गाता. भूपिण्ड is पुराणगार्हपत्य कुण्ड. चित्याग्नि is गार्हपत्याग्नि.

नूतनगार्हपत्यकुण्ड is त्रिवृतस्तोमावाच्छिन्न. The घनाग्नि that is present there is the नूतनगार्हपत्याग्नि. पञ्चदशस्तोमान्त पार्थिवमहिमाप्रदेश is धिष्ण्याग्निकुण्ड. The eight fold Agni called नक्षत्राग्नि present there is धिष्ण्याग्नि. एकविंशस्तोमावच्छिन्न पार्थिवमहिमा प्रदेश is आहवनीयकुण्ड. तत्रस्थ सौरदिव्याग्नि is आहवनीयाग्नि. लोकालोकसीमान्तानुगत वेनो नाम आप: is बर्हि. The अश्मासोम which is spread in the अन्तरिक्ष is समिध. आन्तरिक्ष्य मरीच्याप: is प्रणीता and प्रोक्षणी. ओषधि सोम and चान्द्रसोम are आहुतिद्रव्य. भूपिण्ड is हविर्वेदि , भूमहिमा is महावेदि . एकविंशस्तोमावच्छिन्न द्युलोक is दक्षिणस्थानीय जुहू . This जुहू is supported by एकविंशस्तोमावच्छिन्न द्युलोकस्थानीय वामभुज which is उपभृत्. भूपिण्ड is मध्यमस्थानीय ध्रवा. त्रैलोक्यसंचारी चैतन्यप्राणस्थानीय वायव्यप्राण is स्रुव. This constitutes the plan of आधिदैविक यज्ञ which is established in पार्थिवमहिमाप्रदेश.

The above account reflects to some extent that भूपिण्ड is the most important संस्था and from that the other संस्थाs have taken shape. In the आज्यब्राह्मण it is stated अस्यै वा इदं सर्वं प्रभवति। तस्माद् ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति ।This requires explanation. Here सर्वं means the entire स्तौम्यत्रिलोकी which consists of अग्निगर्भितभूलोक, वाय्ववच्छिन्न अन्तरिक्ष भुवर्लोक and सूर्यावच्छिन्न स्वर्लोक. The भौमाग्नि is the अधिष्ठाता प्रजापति who has martya part and अमृत part अर्द्धं ह वै प्रजापतेरात्मनो मर्त्यमासीदर्द्धममृतम् (श.ब्रा.) भूपिण्ड is मर्त्याग्नि. But the रसाग्नि which is inside it is अमृत and that comes out and spreads above it as अमृताग्नि. मर्त्याग्नि is called चित्य and the अमृताग्निthat extends above it is called चितेनिधेयाग्नि. The चित्याग्नि spreads above it as घन, तरल and विरलाग्नि. घनरसाग्नि extends upto पृथिवीलोक of महिमा पृथिवी above it is तरलाग्नि which extends upto आन्तरिक्षलोक and above it is विरलाग्नि which extends upto आदित्यलोक. It is therefore clear that it is रसाग्नि in the centre of the earth extends upto the आदित्यलोक in different forms and builds the महिमापृथिवी 's त्रैलोक्य. This is what the Brahmaṇa says आपो वा अर्कः । तद्यदपां शर आसीत् तत् समहन्यत । सा पृथिव्यभवत् । तस्यामश्राम्यत् । तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजो रसो निरवर्तताग्निः । स त्रेधात्मानं व्याकुरुत- वायुं द्वितीयमादित्यं तृतीयम् । स एव प्राणः (प्राणाग्निः) त्रेधा विहितः' इति । (श.ब्रा.१० । ६ । १ । १ । २ ।)

Thus महिमात्मक आधिदैविकयज्ञ, पार्थिव शरीरात्मक आध्यात्मिक यज्ञ and पुरुषप्रयत्नसाध्य आधिभौतिकयज्ञ all these three provide the Upaniṣat for each suceeding यज्ञ. Now we shall explain what आज्यपृष्ठ means. Every bhautika vastu has two parvas viz आज्य and पृष्ठ. भूतमर्त्यपिण्ड is called पृष्ठ. That live प्राणशक्ति which collects all the क्षर particles at one place and keep them together and protects the Svarūpapratiṣthā of the vastu is called आज्य. Our bhautika Śarīra with its avayavas like hands legs is the पिण्ड which constitutes पृष्ठ. The वैश्वानरप्राणाग्नि which pervades the entire Śarīra is its प्राणशक्ति which maintains shape and provides nourishment. That is why it is said in the Brāhmaṇa प्राणो वा आज्यम् (तै.ब्रा) अग्निर्वा एतद्रूपं यदाज्यम् (तै.ब्रा) तेजो वा आज्यम् (तै.ब्रा). That is why we take ghee along with our food. In यज्ञ, स्रुक् स्रुव etc in which आज्य is taken for offering is पृष्ठ and आज्य taken represents प्राणशक्ति.

The next point is, does आज्यग्रहण build the Devatmā in the यजमान? Let us first analyse the अध्यात्मसंस्था. It consists of आत्मा and शरीर. शरीर is पुर. The person lying inside (पुरिशेते) is puruṣa. In the शरीर पुर there are two parvas viz आकार and वस्तुतत्व. आकार is called वयोनाध. It is called छन्दस् . वस्तुतत्व is भूतपिण्ड and is वय. These two always occur together. This वय-वयोनाधसमन्वितरूप is called वयुन.(सर्वमिदं वयुनम्)

This वय: part is शरीर which is the result of शुक्रशोणित combination. शोणित is अग्नि. शुक्र is सोम. In the antarikṣa both अग्नि and सोम are in ऋत condition. Their varying proportion in the अन्तरिक्ष causes ऋतुs. ऋतु and छन्दस् together build the शरीर which is the residinng place of Atmā. It is पुर and inside पुरुष lives. In other words जीवात्मा gets its pratiṣtha because of ऋतुछन्दोमयशुक्रशोणित's दाम्पत्यभावकर्म. In यज्ञभाषा आत्मा is called आवापदेवता, वय is ऋतु देवता and बाह्याकार is छन्दो देवता. ऋतु is called प्रयाजदेवता and छन्द is called अनुयाजदेवता and both have built the शरीर. Therefore आवपन देवता which is आत्मा needs the help of शरीर which is built by ऋतु and छन्दस्. In order to please them आज्यग्रहणकर्म is performed. Therefore आहुतिद्रव्य is of two parts one for आत्मा and another for शरीर. The आहुतिद्रव्य for मुख्यदेवता is separate from that for प्रयाज and अनुयाजदेवताs. For मुख्यदेवता the आहुतिद्रव्य is called हविस् which is अन्नपुरोडाश मांसपुरोडाश or सोमरस. For प्रयाज and अनुयाजदेवताs the आहुतिद्रव्य is आज्य.

For मुख्यदेवता the name should be mentioned (नामग्रहण). In the case of प्रयाज अनुयाजदेवताs it is not necessary, just like राजा is important and his name also is important, but the सेवकs are many and need not be called every time by name.

In the यज्ञ there are grades of Devatas. Some have to be given more respect than some others. If this is not done it is called जामिदोष. Man cannot give the Raja the same seat as a सेवक has. If you do it it is जामिदोष.

निदानविद्या is very important in कर्मकाण्ड. In उपासना also Pratimas of देवताs play an important role. In आज्यब्राह्मण this निदानविद्या is used in many places. This विद्या will be elaborated elsewhere and we close our discussion on आज्यब्राह्मण here.

Now we pass to इध्मब्राह्मणम् and then we shall take up परिधिब्राह्मणम् also. In order to make the discussions brief, we shall take these two together. We shall present the Sūtra paddhati as given by Kātyāyana and then highlight the Vijñana aspects given in the Brāhamaṇas.

1. After आज्यग्रहण Āgnīdhra removes the आज्यस्थाली and keeps it in a safe place. He takes up the fuel bundle (इध्म or काष्ठ भार) and opens it. He carries out प्रोक्षणकर्म reciting the mantra ब्रह्मन् इध्मं प्रोक्ष्यामि to Brahma. Brahma replies, ओं प्रोक्ष यज्ञं देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानोऽस्तु । सप्त ऋषीणां सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं यजमानं च धेहि' (का. श्रो. सू २. २. ८) This mantra is recited silently and he orders Adhvaryu to go ahead with प्रोक्षण. (ओं प्रोक्ष). Explaining how it is done, the Sūtrakāra says

"इध्मं प्रोक्षति विस्रंस्य, वेदिं च, बर्हिः परिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्तादग्रन्थि - कृष्णोऽसि इति प्रतिमन्त्रम्" (का. श्रौ. सू. २.७.१६)

That is, he opens the bundle and reciting the mantra 'ओं कृष्णोऽस्याखरोष्ठोऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि' । he sprinkles the प्रोक्षणजल kept in प्रणीतापात्र with the dharbas kept in it. Then he repeats this प्रोक्षण on Vedi saying 'ओं वेदिरसि बर्हिषे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि '। After this he takes the Kuśa bundle from आग्नीध्र keeps it with the knot in the eastern direction and takes permission from Brahma for बर्हिः प्रोक्षण - 'ब्रह्मन् बर्हिः प्रोक्ष्यामि'. Again Brahma tells him ओं प्रोक्ष after saying within himself ओं प्रोक्ष यज्ञं देवता वर्धय त्वं etc. Then अध्वर्यु does प्रोक्षणकर्म on बर्हि kept in वेदि saying ओं बर्हिरसि स्रुग्भ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि. Here it should be noted when अग्नि is not there in अवभृतेष्टि, and in परिश्रितकर्म, there is no प्रोक्षण. In the गृहमेधीयकर्म बर्हिस्तरण is not there because वेदि प्रोक्षण is not there.

प्रोक्षणी शेषेण बर्हिर्मूलोपसेचनम्

After प्रोक्षणकर्म, the remaining प्रोक्षणी water is poured on the bottom side of कुश (मूलभाग) the sutra says,

शेषं मूलेषूपसिंचति - अदित्यै व्युन्दनमिति (का. श्रौ. सू. २.८.७८)

पवित्रे प्रणीतासु निधाय बर्हिषः पुरस्तात् प्रस्तरग्रहणम्

After the karma mentioned in 2, अध्वर्यु puts two darbhas in pieces in the waters kept in प्रणीतापात्र then he put a knot and makes a bundle of the kuśas kept in the Vedi and takes this कुशमुष्टि in his hand. (This is called प्रस्तर) and recites the mantra ओं विष्णो स्तूपोऽसि and then he gives it to Brahma and the remaining कुश in the वेदि he takes it and put it at the waist (श्रोणी part) of the वेदि on the southern side. Then he covers it with some darbhas with their tips facing east. This he does three times and is called त्रिवृत् स्तरण कर्म. The Sūtrakāra says

ब्रह्मणो प्रदाय सन्नहनं विस्रंस्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधाय अन्यैरवच्छाद्य वेदिं स्तृणाति 'ऊर्णम्रदस' मिति त्रिवृत् (का .श्रौ सू (२.८.१९)

or without doing त्रिवृत् स्तरण, take adequate quantity of दर्भ and spread on the वेदि so that the मृण्मयप्रदेश is not visible.

उपपत्या वा बहुलम् (का.श्रौ.सू.२.८.२०).

The Sūtrakāra gives the way in which the स्तरण takes place.

हविषामुद्वासनम्

There are two schools regarding हवि:परिपाक. One school says हवि:परिपाक should take place in गार्हपत्याग्नि. Another school says that it should take place in आहवनीयाग्नि. The people who belong to the latter maintain that the हविरुद्वासनकर्म should take place after the स्तरणकर्म. कात्यायन recommends the second school.

Preparation of Āhavanīyakuṇda

After हविरुद्वासन, Adhvaryu takes a samit from the bundle of fuel sticks. It is kept near the Āhavanīyakuṇda and Brahma, keeping प्रस्तर in his hand with the samit removes the ash covering the Agni and strengthens it.

The sūtra says,

इध्मान् समिधमादायाहवनीयं कल्पयति । उपर्युपरि प्रस्तरं धारयन् (का .श्रौ .सू .२.७.२५)

Then the following karmās follow.

8. आहवनीयस्य पश्चिमे,दक्षिणे उत्तरे क्रमेण परिधिपरिधानम्.
9. आहवनीयाग्नौ समिदाधानम्.
10. आहवनीयेक्षणपूर्वकं मन्त्रस्मरणम्.
11. उदगग्रयो विधृत्योर्वेद्यां निधानम्.
12. विधृत्योपरि प्रस्तरस्तरणं पाणिद्वयेन तदभिमर्शनं च.
13. प्रस्तरस्पर्शद्वारा दक्षिणेन स्रुचां ग्रहणं प्रस्तरे स्थापनं च.
14. पुरोडाशस्य घृतेनाञ्जनं कपालानां च घृतेनेषदञ्जनं.
15. सर्वालम्भनम्.

After all the karmas mentioned upto 14 are over, अध्वर्यु reciting the mantra 'ओं प्रियेण धाम्ना प्रियं सद आसीद' places the आज्यपुरोडाशादि हविर्द्रव्य north of the Dhruvāpātra kept in the वेदि and recites the mantra ओं ध्रुवा असदन्नृतस्य योनौ ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं यज्ञं पाहि यज्ञपतिम्'. He touch the आज्य kept in the various patras and also touches the पुरोडाशs kept in the पुरोडाशपात्र. Then he recites ओं पाहि मां यज्ञन्यम् and then he touches his chest. This is called सर्वालम्भनकर्म.

Now we pass into some statements in the इध्मब्राह्मण and परिधिब्राह्मण which are important from the Vijñāna angle. They are,

Explainning the purpose of प्रोक्षणकर्म,

The Brāhmaṇa says, "कृष्णोऽस्याखरेष्टोऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि" (य,सं.२.१.) तन्मेध्यमेवैतदग्नये करोति ।

To set up the fire in आहवनीयाग्नि fuel sticks are used. इन्धे ह वा अध्वर्युरग्निम् gives rise to the word इध्म for fuel sticks. इध्मकाष्ठ is the replica of कृष्णाग्नि (अप्रत्यक्षाग्नि). This hidden agni is called मृग or मृग्याग्नि.

सौरयज्ञाग्नि is of two parts viz ब्रह्मौदन and प्रवर्ग्य. That Agni which maintains the Svarūpa of Sūryasamsthā is called ब्रह्मौदन. That Agni which comes out the sun becomes separate reaches the earth and enters into it is called प्रवर्ग्याग्नि. This is now पार्थिवाग्नि and is called गायत्र. सावित्राग्नि is white (bright) because it is fed by पारमेष्ठ्यब्रह्मणस्पति सोम. The कृष्णाग्नि that reaches the earth and is in dormant condition can be awakened by काष्ठ (fuel) and काष्ठप्रज्वलिताग्नि becomes शुक्ल (bright). This means पार्थिवाग्नि has two avasthas. One is कृष्णरूप and the other शुक्लरूप. The Ṛg Veda says

शेषु वनेषु मात्रोः स त्वं मर्तास इन्धते । अतन्द्रो हव्या वहसि हविष्कृत आदिद्देवेषु राजसि (ऋ.वे.८.६०.१५)

Agni you sleep inside the trees of the forest. Adhvaryu churns you out and lights his यज्ञाग्नि with काष्ठ. Then you get strengthened and carry the हविर्द्रव्य to the various Devas.'

We have already discussed in the first volume of this book, the statement in शतपथब्राह्मणम्

यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम । स कृष्णो भूत्वा चचार । 'तस्य देवा अनुविद्य त्वचमेवावच्छायाजह्रुः ।' (श.ब्रा.१.१.४.१)

It only means that the black deer is a replica of यज्ञ and therefore its skin was used. Actually कृष्णाग्नि is the प्रसुप्ताग्नि inside the earth and inside wood which grows on the earth.

In the mantra कृष्णोऽस्य etc reciting which प्रोक्षण takes place means आखरेष्ठ means either आहवनीये खरे or as Ojha says आ – समन्तात् खरे – कठिने वृक्षे – काष्ठे – तिष्ठति इति आखरेष्ठः . In the इध्म the अग्नि resides as भूत as well as Deva. भूतभाग is the काष्ठ which is प्रत्यक्ष. Which is not connected with the यज्ञ. It is the दिव्यभाग which is प्राणाग्नि or कृष्णाग्नि that is connected with यज्ञ. It is only by the union of आधिदैविक अग्नि and yajamana's आधिभौतिक अग्नि that is capable of creating देवात्मा in him through this yajña. That is the purpose of the प्रोक्षण with this mantra.

The darbha that is spread in the वेदि has its origin in the waters called वेन which is at the extreme end of the Sauramaṇḍala above. They are ज्योतिर्मय because it is drenched with the पारमेष्ठ्य आप: which enter the सौरमण्डल in the form of rays. In order to get the influence of the दिव्यप्राण in बर्हि in the कृष्णाग्नि kept in the वेदि the प्रोक्षण takes place with the mantra वेदिरसि बर्हिषे त्वा जुष्टं प्रोक्षमि'। In order to get the union of दिव्यभाग of बर्हिस् and also to remove the pollution created in the darbha by its भूत part, प्रोक्षण is done in order to use it in the स्रुक् पात्रs which are already made पवित्र that is why the mantra says बर्हिरसि स्रुग्भ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि.

The remaining waters in प्रोक्षणीपात्र have to be thrown at the root side of the दर्भs. The idea is the purified water when they reach the roots of बर्हिs, they grow in a healthy way because of the availability of water. Indirectly it is prayed that the वृक्ष and ओषधि संपत्ति will be healthy to give him the required food items.

प्रस्तरग्रहणोपपत्तिः

After the प्रोक्षणकर्म is over , the अध्वर्यु takes in his hand a मुष्टि of दर्भs which forms the prastara. The yajña puruṣa in prakṛti yajña and in विकृति (वैध) यज्ञ should be similar. यज्ञपुरुष in Ādhidaivika samstha, who is no other than the ऋताग्नि- ऋतसोमात्मक संवत्सरमण्डल यज्ञ. This संवत्सरयज्ञ has three parvas viz उत्तरायण, दक्षिणायन and विषुवद्वृत्त. उत्तरायण is his उत्तरपार्श्व and दक्षिणायन is his दक्षिणपार्श्व. मध्यस्थ विषुवद्वृत्त (celestial equator) is his central part (trunk). This यज्ञपुरुष, to describe it in another way, has his व्याप्ति from त्रिवृत्स्तोम to एकविंशस्तोम (upto Surya). त्रिवृत् स्थान is his पाद, पञ्चदश स्थान is his मध्याङ्ग and एकविंशस्थान is his मस्तक. These three constitute a region ruled by अग्नि, वायु and आदित्य who are Prāṇātmaka. The मस्तक is the place where the Sun is situated. It is called यूप in yajñabhaṣā. This यूप maintains its Svarūpa only through सोमाहुति. The त्रैलाक्यव्यापकत्व of this yajña puruṣa is described in the Brāhmaṇa thus -

अथ ह वा ऽएष महासुपर्ण एव यत् संवत्सर:। तस्य यान् पुरस्ताद् विषुवत: षण्मासानुपयन्ति सोऽन्यतर: पक्ष: अथ यान् षडुपरिस्तात् - सोऽन्यतर: आत्मा विषुवान् (शत.ब्रा.१२.२.३.७).

Therefore the मस्तक of this संवत्सरयज्ञ पुरुष constitutes Sūrya's प्रतिष्ठाप्रदेश and this Sūryā's शिखा is represented by yūpa in this yajña. (केश and लोम have their origin in वनस्पतिs and ओषधिs (बृह. उप.). These वनस्पतिs and ओषधिs have their origin in पारमेष्ठ्यसोम. This Soma in चन्द्र form produces ओषधिs and the सोमगर्भित अग्नि (Sūrya) produces वनस्पतिs. Since Sūrya is सोमगर्भित अग्निरूप, his शिखा is केशलोमात्मक and therefore the यूप is यज्ञपुरुष's शिखा.

असौ वा अस्य आदित्यो यूपः (ऐ. ब्रा) आदित्यो यूपः (तै.ब्रा)

Here it is relevant to point out that it is this यज्ञपुरुष who stands on भूपिण्ड with his सप्तवितस्तिकाय. It is the same पुरुष in the अध्यात्मसंस्था is established in ten angulas (प्रादेशमित). That is why the Veda says 'अध्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्' । when the mantra says सहस्राक्षः सहस्रपात् etc. it only indicates पूर्णभाव (सहस्रं वै पूर्णम् -ब्रा).

It is because of सोमाहुति the सौरसंस्था is able to maintain its Svarūpā. When सोमाहुति stops स्वरूपोच्छित्ति takes place.

It is on the basis of आधिदैविकयज्ञपुरुष आध्यात्मिक यज्ञपुरुष is built. The दक्षिणपार्श्व of संवत्सरयज्ञ has built the दक्षिणपार्श्व (from मेरुदण्ड to हृदयरेखा) of Adhyātma and वाम पार्श्व of संवत्सरयज्ञ has built the वाम पार्श्व and मध्यस्थ विषुवप्राण of संवत्सर has built the मेरुदण्ड. According to स्तोमविज्ञान त्रिवृत् has built पाद. पंचदश has built मध्याङ्ग and एकविंश has built शिरोभाग of अध्यात्मसंस्था. It is on this, सौर इन्द्रप्राण is established. The महापथ extends from the tip of शिखा to सूर्यकेन्द्र. प्राण travels to and fro three times a minute and decides the 100 years of life of a man. This has been described in the first volume (see the section on वेदभाषा). This is called अहरहर्यज्ञः This शिखान्तस्थान is called ब्रह्मरन्ध्र. It is also called विदृतिद्वाः (द्वार) or नान्दनद्वाः (द्वार). The Brahmaṇa says

'अहरहर्वा एष यज्ञस्तायते । अहरहः सन्तिष्ठते, अहरहरेनेन स्वर्गस्य लोकस्य गत्यै युङ्क्ते अहरहरनेनैव स्वर्गं लोकं गच्छति' (श. ब्रा. ९.४.१.१५)

स एतमेनं विदार्य एतया द्वारा प्रापद्यत । सैषा विदृतिर्नाम द्वाः । तदेतन्नान्दनम् (ऐ. आ. २.४.३.)

The flow of सौरप्राण प्रवर्ग्यांश into our Adhyātma samsthā should be protected from Asura forces in order that we enjoy our full life. The use of razor made of iron is full of Asura prāṇas and it will cause immense harm to the flow of this सौरप्राणांश into the Adhyātmasamstha. That is why the Vedic sages advised शिखाधारण for the Dvijas in order to protect flow of सौरप्राणांश into our system. That is why the प्रस्तर which represents the शिखा of यज्ञपुरुष is placed in the front (east of the Vedi).

संनहन -विस्रंसन- स्थापनोपपत्तिः

The barhis kept in the Vedi is tied by a rope called संनहन. The Vedi is योषा and she is पत्नी of देवताs and through their union a child with देवात्मा is to be born. So रज्जु that is tied on the नीवी is an impediment for easy delivery. नीवीबन्धन takes place on the right (श्रोणि) waist and it is covered by the वस्त्र. दक्षिणभाग is अग्निप्रधान and therefore is पुरुषप्रधान. वामभाग is सोमप्रधान and is स्त्रीप्रधान. Here also the same thing is done.

बर्हिस्तरणोपपत्तिः

The spreading of दर्भ on the वेदि is done to avoid नग्नता to the स्त्री which is represented by वेदि here. In order that the वेदि which is earth is covered by ओषधिs, which grow on the earth, the दर्भ is spread so that it completely covers the earth. In order to get the त्रिवृत् संपत्ति, the spreading of दर्भ is done three times. He spreads the barhis continously each touching the one before. This is called prabarha. That is he spreads continuously with the roots (placed) and, so that roots of these plants are firmly established on the earth.

अग्निकल्पोपपत्तिः

In the आधिदैविक यज्ञ, the शिरोभाग of संवत्सर यज्ञपुरुष is एकविंशस्थानीय द्युप्रदेश. Here in वैधयज्ञ, the आहवनीयकुण्ड is the शिरोभाग. It is in this kuṇda, अन्नदाग्नि is established. Unless this अग्नि has sufficient strength, it will not be able to consume and cook the अन्न and take it to the system. If it is निर्बल it will be devoid of पुष्टि, तुष्टि, तृप्ति.बल वीर्य etc. So it is necessary to remove with a wood stick (इध्मकाष्ठ) the ash and keep the अग्नि exposed to the feeding material. Therefore in order to establish good contact with सूर्यात्मक यूप which represents yajña puruṣa's शिखा, the अग्नि has to be kindled and made strong.

परिधिपरिधानोपपत्तिः

Here we should recall the आप्त्यविज्ञान which we have already seen. We said there that Agni is of four kinds viz पुरुषाग्नि प्राकृताग्नि, विराडग्नि and संवत्सराग्नि. संवत्सराग्नि is of two kinds viz पार्थिवसंवत्सराग्नि and सौरसंवत्सराग्नि. The former is गायत्राग्निप्रधान and the latter is सावित्राग्निप्रधान. Here we are concerned with only पार्थिवसंवत्सरचक्र which is connected to पार्थिवाग्नि.

The प्राणाग्नि which is inside भूपिण्ड and is in the form of prāṇa is अन्नदाग्नि. It is called रुद्र . This रुद्राग्नि by virtue of its अहर्गणवितान has four पार्थिवयज्ञ. The other three become आप्त्या and form परिधि to this Agni. Pārthiva Prājāpatyāgni has two avasthas viz गृहपति and संवत्सर.भूपिण्डस्थ पार्थिव अग्नि has two अवस्थाs viz उक्थ and अर्क. What is inside at the centre of earth is अनिरुक्त (unmanifest) agni and is called उक्थ. It is this अग्नि who is the प्रजापति of this यज्ञ. He is the यजमान. पार्थिव उषा is his Patnī.

These two enter into दाम्पत्यभाव and as a result पार्थिवप्रजा come into existence. The agni inside in the form of rays comes out and creates a maṇdala which extends upto रथन्तरसाम. This is the महिमामण्डल of पृथिवी. It is this Prāṇāgni that gets two avasthas viz पार्थिव अग्नि and संवत्सराग्नि. भूपिण्डावच्छिन्न प्राणाग्नि is पार्थिवाग्नि and is

called भूपति. भूमहिमावच्छिन्न अग्नि is संवत्सराग्नि and that is called भूतानां पति: . It is connected with वषट्कार मण्डल of भूमहिमा. It is the संवत्सरचक्र. It is in this पार्थिवसंवत्सरचक्र प्राणाग्निरूप संवसराग्नि has pratiṣtha. भूतानां पति: covers the entire महिमाण्डल and therefore is of three parts viz त्रिवृत् पंचदश and एकविंश. It is that agni which has pratiṣtha in एकविंशस्तोमावच्छिन्न द्युप्रदेश is called भूतानां पति: who is no other than आदित्य. The agni who has pratiṣtha in पंचदशावच्छिन्न अन्तरिक्षप्रदेश is called भुवनपति: or वायु:. The agni that has pratiṣtha in त्रिवृत् स्तोमावच्छिन्न पृथिवी प्रदेश is called भुवपति: and he is अग्नि. In this भूकेन्द्रस्थ गृहपति has now become four viz भूपति, भुवपति, भुवनपति, and भूतानां पति:. This is stated as चतुर्द्धा विहितो वा अग्निरास.

Of these it is पार्थिवगृहपति अग्नि, which is relevant in this हविर्यज्ञ. The other three which have pervaded in the स्तौम्यत्रिलोकी and called पार्थिवसंवत्सराग्नि cannot have अन्तर्यामसंबन्ध with भूपिण्ड. Because they are connected with the अर्णवसमुद्र surrounding the भूपिण्ड and therefore because their connection with अपूतत्व they are unable to have अन्तर्यामसंबन्ध with भौमयज्ञ. It is भौमप्राणाग्नि which is also called गायत्राग्नि which is also blessed with एति-प्रेतिभाव that is useful in हौत्रकर्म in this पार्थिवयज्ञ (अग्निर्होता). The other three agnis form part of the वषट्कार मण्डल but they do not have pratiṣtha on the भूपिण्ड with अन्तर्यामसंबन्ध with it. But they protect the yajña from the onslaght of asuras because the occupy the boundary of the भूपिण्ड and they protect also the गायत्राग्नि from asura onslaught when it carries the havis to the Devatās and they get whatever हविर्द्रव्य oozes out as प्रवर्ग्य and this constitutes their आहुतिद्रव्य which protects their स्वरूप. It is important to note here only the प्रवर्ग्यांश of the संवत्सराग्नित्रयी has connection with अर्णवसमुद्र and therefore it is polluted. The unpolluted portion of संवत्सराग्नि त्रयी constitutes ब्रह्मौदन and it is शुद्ध आप्त्या. It is this that is capable of protecting the भूपिण्डाग्नि or गायत्राग्नि by forming a boundary round it. It is these अग्निs whom the प्रवर्ग्यांश of हविर्द्रव्य feeds.

In the वैध यज्ञ performed by the यजमान he has to observe all the things that pertain to प्रकृतियज्ञ . Therefore he puts अग्नित्रयी at the boundary but placing fuel sticks at the boundary and that is called परिधिप्रधान. He offers आज्याहुति to them and whatever falls on the भूपृष्ठ becomes प्रवर्ग्य and that forms the food for the polluted आप्त्याग्नि ie गायत्राग्नि.

Now the question is what type of काष्ठ he puts or rather what type of wood forms the fuel sticks. In other words which are the appropriate trees whose wood is used as काष्ठ in this yajña? The answer is they are पलाश, विकङ्कत, काष्मर्यबिल्व, खदिर and उदुम्बर. They have some characteristic guṇās which have relation to yajña.

That is why they are called यज्ञियवृक्षs. Of these पलाश is used extensively because in it ब्रह्मवीर्यसंपादक अग्नितत्व is present. It is also used as परिधि to acquire अग्निसंपत्ति. When पलाश is not available fuel of other वृक्षs is used. The details are given in यज्ञवृक्षाध्याय: by Ojha in this book.

The यज्ञियवृक्षs mentioned above are used in परिधि. They should be wet because आप्त्याग्नि is अपूगर्भित. The boundary is the replica of अग्नित्रयी and they protect the वेदि from the onslaught of Asuras. That is why they are of size of our hand. while placing the काष्ठ on the western boundary he recites the mantra गन्धर्वस्त्वा. In the आधिदैविकयज्ञ the सोम in the तृतीयद्यस्थान is protected from पारमेष्ठ्यासुराक्रमण by gandharvas like विश्वावसु that is why here the same protection is prayed for.

On the southern side इन्द्रदेवता protects the वेदि from Asuras. दक्षिणादिक् इन्द्रो देवता (श.ब्रा. ३.११.५.१). Therefore here the mantra इन्द्रस्य बाहुरसि is recited. On the northern side मित्रावरुणौ देवता give protection from asuras. (उदीची दिक् मित्रावरुणौ देवता (तै.ब्रा). The mantra मित्रावरुणौ देवता etc is recited.

समिधाभ्याधानोपपत्तिः

To strengthen the Agni समित्s are put in आहवनीयाग्नि. This is called समिधाभ्याधानकर्म. This karma is related to the समिंधन (strengthening) छन्दोदेवता and ऋतुदेवता. It is this Agni that has to carry the आहुति द्रव्य to devatas in द्युलोक. Agni gets its प्रतिष्ठा in छन्दस् and ऋतु.

Only when हव्यवाट् अग्नि is strengtened ऋतु and छन्दस् can get feed.

The Agni is of four parts संवत्सराग्नित्रयी and पार्थिवगायत्राग्नि. The three परिधिs are the replica of संवत्सराग्नित्रयी and आहवनीयाग्नि is गायत्राग्नि's replica.

Reciting the mantra वीतहोत्रं त्वा, अध्वर्यु puts समित् in आहवनीय. The first समित् is for छन्दस् गायत्री which is in the front. It is the मूल for other छन्दस्s.

Therefore all छन्दस्s get strengthened by the strengthened गायत्रीछन्दस् and in this condition the छन्दस् will be able to carry the हव्यद्रव्य to the Devatas.

समिन्धनकर्म's purpose is to unite दिव्यतेजोयुक्त अग्नि in पार्थिवाग्नि. Till the दिव्याग्नि gets into पार्थिवाग्नि through the आधानकर्म, the अग्नि will not be able to carry havis to देवताs inorder unite it with दिव्यप्राणाग्निप्रधान प्राणदेवताs. This will be made clear when we deal with सामिधेनी ब्राह्मणs. In the ādhidaivikayajña at the कर्कवृत्त, जगती has pratiṣthā and this is extreme north. At extreme south गायत्री has its प्रतिष्ठा ie at मकरवृत्त. In between lie other छन्दसs. Since sūrya is उत्तरानुगत, उद्गाता sits in the north

which is his प्रतिरूप (उदीच्युद्गाता - श.ब्रा). Therefore he has pratiṣthā in the north and connects the सौरतेजस् that has pratiṣthā there with दक्षिणस्थ गायत्रीछन्दस् . In this way he covers all the छन्दस s. The छन्दस् of अग्नि is गायत्री and it has सर्वछन्दोमयत्व.Therefore it is गायत्रीछन्दस् that is able to strengthen the पार्थिवाग्नि through दिव्याग्नि.

This कर्म which is done with the help of गायत्रीछन्दस् is called समिन्धनकर्म (see Ojha's bhāṣya). When once this is done the अग्निदेवता is capable of successfully carrying out his हौत्रकर्म (हव्यवहनकर्म). He becomes द्युतिमान् because of the दिव्यतेजस्. He takes the हविस् given in पृथिवीस्थान and goes to द्युस्थान and gets व्याप्ति there and becomes बृहत्.

अध्वर्यु now takes another samit and puts it in आहवनीय and strengthens वसन्तऋतु. He is now trying to unite the ऋतुप्राण in अग्नि. As a result the पार्थिवाग्नि is able to do प्रजननक्रिया and produce दैवात्मा in the यजमान. ('संवत्सराद् ऋतव रेतो आभृतम्'). कौ. ब्रा. says that ऋतु's are instrumental in प्रजननक्रिया. Only a ऋतुमती स्त्री is fit for प्रजननक्रिया. Therefore for हव्यवहन छन्दस् समिन्धन is done and for प्रजननक्रिया, ऋतुसमिन्धन is done. Since वसन्तऋतु is the mūlā for all other ऋतुs the other ऋतुs, also get समिद्ध. That is why the Brāhmaṇa says, समिद्धा ऋतवः प्रजाः प्रजनयन्ति.

मन्त्रजपोपत्तिः

Through परिधिस्थापन the oneslaught of Rāksasas on the वेदि has been prevented. Now except the east all the directions have been covered. The east is the direction of Sun. There is no force other than Sūrya tejas which is more effective in driving away the Rakṣasas. To establish the दिव्यप्राण, a mantra is addressed to Surya सूर्यस्त्वा etc.

विधृतीस्थापनोपपत्तिः

विधृती indicates that there are two विधृतिs. विधृति means support. It is represented by कुशद्वय. This Viśva is built by two substances अग्नि and सोम. अग्नि removes water सोम makes it wet. These two together build the Viśva and gives it प्रतिष्ठा. In other words, they provide the विधृति for it. विधृति in the form of two darbhas is placed on the वेदि for Svarūparakāṣā of the यज्ञपुरुष. The spreading of darbhas represents injections of Kṣatra and Vit vīrya into the यज्ञपुरुष.

स्रुक्स्थापनकर्मोपपत्तिः

Then Adhvaryu takes जहू , उपभृत् and स्रुव from आग्नीध्र and puts them on the वेदि reciting the mantra सेदं प्रियेण धाम्ना etc.

With this we close our discussion on इध्म ब्राह्मण and परिधि ब्राह्मण. With the above all the बहिरङ्गकर्मs over. We pass on next to अन्तरङ्गकर्मs. They are four in number viz

१) पञ्चानुवचनानि २) पूर्वोत्तरौ द्वावाघारौ ३) होतृत्रयम् and ४) जयाजयागः. We shall reproduce the पद्धति for पञ्चानुवचनानि as given by Ojha.

इन्धे ह वा एतदध्वर्युरिध्मेनाग्निं, समिध्ने सामिधेनिभिर्होता ।।१।। स आह "अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि" इति ।।२।। अथ होता आग्नेयीर्गायत्रीरेकादशान्वाह । स वै त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्। ताः पञ्चदश सामिधेन्यः संपद्यन्ते।। एतास्वनूच्यमानासु यं द्विष्यात् तमंगुष्ठाभ्यामवबाधेत - 'इदमहममुवबाधे' इति ।।२।। त्रिरेव प्रथमां त्रिरुत्तमामनवानन्ननुब्रूयात्। स यावदस्य वशः स्यादेवानुविवक्षेत्। स यद्येतन्नोदाशंसेत - अप्येकैकामेवानवानन्ननुब्रूयात् ।।३।। ता वै संतता अव्यवच्छिन्ना अन्वाह ।।४।। हिंकृत्यान्वाह । स वा उपांशु हिंकरोति ।

सामिथेनीकर्म - पञ्चानुवचनानि

१. स वा एति च प्रेति चान्वाह -

१. प्र वो वाजा अभिद्यवो हविष्मन्तो घृताच्या। देवाञ्जिगाति सुम्नयुः।।३।।

२. अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये। निहोता सत्सिबर्हिषि।१।।

३. तं त्वा समिद्भिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि। बृहच्छोचा यविष्ठा।।१।।

४. स नः पृथुश्रवाय्यमच्छादेव विवासति बृहदग्ने सुवीर्यम् ।।१।।

५. ईडेन्यो नमस्यास्तिरस्तमांसि दर्शत्। समग्निरिध्यते वृषा।।१।।

६. वृषो अग्निः समिध्यत अश्वो न देववाहनः। तं हविष्मन्त ईडते।।१।।

७. वृषणं त्वा वयं वृषन् वृषणः समिधीमहि। अग्ने दीद्यन्तं बृहत् ।।१।।

८. अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम्। अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ।।१।।

९. समिध्यमान अध्वर अग्निः पावक ईड्यः शोचिष्केशस्तमीमहे ।।१।।

१०. समिद्धो अग्न आहुत देवान् यक्षिस्वध्वर । त्वं हि हव्यवाडसि ।।१।।

११. आजुहोता दुवस्यताग्निं प्रयत्यध्वरे । वृणीध्वं हव्यवाहनम् । ३

इति सामिधेन्य मन्त्रा एकादश।

२.'अग्ने महाँ असि ब्राह्मण भारत ' इति उपस्तवनमन्त्रः।।

३. अथार्षेयं प्रवृणीते। परास्तर्वाक् प्रवृणीते।।३।। इति आर्षेयप्रवरणम् ।

४. स आर्षेयमुक्त्वाह -

देवेन्द्रो मन्विद्ध ऋषिष्टुतो विप्रानुमदितः कविशस्तो ब्रह्मशंसितो घृाहवनः। प्रणिर्यज्ञानां रथीरध्वराणामतूर्तो होता तूर्णिर्हव्यवाड् । अस्यायं जुहुर्देवानां चमसो देवयानः । अराँ इवाग्ने नेमिर्देवास्त्वं परिभूरसि' इति निवित् ।।४।।

५. अथ देवानावाहयति -

१. 'आवह देवान् यजमानाय' - इति तस्मै यज्ञाय देवानावोदवा आह ।

२. अग्निमग्न आवह - इति तदाग्नेयायाज्यभागायाग्निमावोढवा आह ।

३. सोममावह - इति तत्सौम्यायाज्यभागाया सोममावोढवा आह ।

४. अग्निमावह-इति तद्य एष उभयत्राच्युत् आग्नेय: पुरोडाशो भवति तस्मा अग्निमावोढवा आह ।

८. अथ अथादेवतम् -

९. देवाँ २ ।। आज्यपाँ २ ।। आवाह - इति तत् प्रयाजानुयाजानवोढवा आह ।

१०. स्वं महिमानमावह' - इति आह ।

११. 'आ च वह जातवेद: सुयजा च यज' - इति तद्या एवेतद् देवता आवोढवा आह ता एवैतदाह ।।५। इत्यावाहनम् ।।

स वै तिष्ठन्नन्वाह । आसीनो आज्यं यजति ।।६।।

इति पञ्चानुवचनानि ।

In Śatapatha Brahmaṇa, सामिधेनीकर्म is dealt with in four Brāhmaṇās. Ojha's exposition of सामिधेनीकर्म is so elaborate that we will not find this type of exposition anywhere else. Moreover it gives deep insight into the karma which will be useful to the scholars, general readers and अनुष्ठाताs. Therefore the essence of the exposition as given to us by his student Motilal Śāstri together with our comments wherever necessary will be presented here. In the first instance we shall present the contents of the four Brāhmaṇa in शतपथब्राह्मण explaining this karma. To save space we shall give here only an english version of the substance of the contents. The reader may refer to fourth अध्याय of first काण्ड of Śathapatha Brahmaṇa for the sanskrit text.

सामिधेन्यनुवचनम्

The Adhvaryu takes a bundle of 15 samit kāṣthas opens the bundle with these khaṣthas and strengthens the flame of Āhavanīyagni with them. इध्म gets its name because it induces the flame (प्रज्वलनकर्मसाधक) इन्धे तस्मादिध्म:). Hota recites the सामिधेनी ऋक्s and helps in this प्रज्वलनकर्म (समिन्धे तस्मात् सामिधेनी).

For the above purpose, Adhvaryu gives a प्रैष (अनुज्ञा) to Hota, and tells him "अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि" that is, pleased recite the सामिधेनी ऋक्s to strengthen the flame of अग्नि. It should be noted that he does not at this stage address him as

Hotā. That is he does not say 'होतरनुब्रूहि'. The reason is Hota is yet to be selected (प्रवरण). Only after the वरणकर्म he becomes Hotā. It implies somebody other than होता can also recite these ṛks.Then the ऋत्विक् (who will later be requested to be Hotā) recites the ṛks which are meant to please अग्निदेवता. (These ऋक् are आग्नेयी ऋक्s). He does this karma with सजातीयभाव which is essential. He recites only those ṛks which are in गायत्रीछन्दस्. Gāyatrī is the छन्दस् of Agni. It is also the chandas associated with ब्रह्मवीर्य. So the ṛtvik who is a Brāhamaṇa strengthens the अग्नि with छन्दस्, वीर्य and वर्णसंपत्ति. Therefore सामिधेनी ऋक्s have to be essentially in गायत्रीछन्दस्. He recites eleven ṛks. त्रिष्टुप् छन्दस् has eleven अक्षरs. त्रिष्टुप् is क्षत्रवर्णात्मिका. Therefore in order to instil क्षत्रवीर्य in Agni he recites eleven ṛks.

He recites the first ṛk three times and also recites the eleventh ṛk three times. The Brāhamaṇa says त्रि:सत्या हि देवता:. In order to unite this अग्नि with प्राकृतिक त्रिसत्यप्राणदेवताs (पार्थिव अग्नि आन्तरिक्ष्यवायु and द्युस्थानादित्य) which means that प्राकृतिक आधिदैविकयज्ञ has त्रिवृद्रूप and here to get this प्राकृतिकत्रिवृत् संपत्ति the first and last ṛks are recited three times. Because of this, the ṛks recited are really fifteen. What is the significance of this fifteen? One reason is पञ्चदशसंख्यया वज्रात्मिकाभिचारसाधिकया शक्त्या सामिधेनी ऋचां योजनम्। When the Sāmidhenī ṛks are recited the Hota thinks within his mind 'इदमहममुं - अमुकं शत्रुं (अविद्याशत्रुं वा) वा - अवबाधे. He puts his thumbs together and exhibits the sign of crushing by forcibly pressing them down. The number fifteen indicates वज्र and वज्र is fully Vīrya and that is its Śakti. There is another version also which says the Hota presses with force with his अङ्गुष्ठs of his toes. Another reason every pakṣa (half a month) consists of fifteen रात्रिs. The svarūpa of संवत्सर is created by number of half months and number of groups of fifteen रात्रिs. ($24 \times 15 = 360$). Therefore twenty four अर्धमासs make the Samvatsara. To get the Sampatti of pakṣa rātrīs, half months and through them the Samvatsara sampatti, fifteen Sāmidhenī verses are recited. Because Gāyatrī chandas is important here the 360 अहस् makes one Samvatsara and its sampatti (24×15) is also prayed for.

Because सामिधेनी ऋक् are 15 in दर्शपूर्णमासेष्टि some yājñikās believe that in other इष्टिs, the संख्या व्यवस्था is adopted since they think all other इष्टि's are विकृतिकाम्यष्टिs of दर्शपूर्णमासेष्टि. There, the ṛik sankhyā is to be seventeen because संवत्सर has twelve months and five ṛtus and so the संख्या is $12 + 5 = 17$. Whereas in दर्शपूर्णमासेष्टि the yajanakarma to Devatas is done with the mantras fully pronounced in an audible manner. In the case of काम्येष्टिs, it takes place silently (उपांशु) because by mentioning them distinctly he may leave some thing which he desires to acquire. Then the Śruti says that while reciting the first and last ṛks

of Sāmidheni mantras three times, the Hotā should recite them without a break (without pause for breath in the middle) because the yajamāna should get the sampatti of the three worlds viz पृथिवी, अन्तरिक्ष and द्युलोक without any break. But this is not an easy task and cannot be recited in this way by all Hotas. In such cases Yājñavalkya says, he can carry on as long as possible and if he has to necessarily stop and take breath, there is no doṣa. (यावदस्य वशः स्यात् एवमेवानुविवक्षेत). Here what is important is the involvement of गायत्रीप्राण in the यज्ञ and as long as that is assured there is no doṣa. Moreover each ṛk is blessed गायत्रीछन्दस् and by reciting them each of them separately also गायत्रीप्राणसंपत्ति is assured in the yajña.

To summarise, the following points have to be noted in the above Brāhmaṇa.

1. The Significance of the number 15,in the recital of सामिधेनीमन्त्रs.
2. The Significance of reciting first mantra and last mantra three times without pass for a breath in the middle.
3. The benefits of reciting the सामिधेनीमन्त्रs. that accrue to the yajamāna viz the sampattis, of ब्रह्मवीर्य क्षत्रवीर्य, the sampatti of ahorātra parva of Samvatsara, and doing away with all enemies who come in the way of his enjoying his bhogyavastus etc.

Now we pass on to the second सामिधेनी ब्राह्मण which essentially deals with the rules to be observed in the उच्चारण (recital) of the ऋक् s. The significance of each of these ṛks is also discussed in this brāhmaṇa.

When the सामिधेनी ṛks are recited, in the beginning 'हिंकार' is done. That is, the Hota says हिं and then commence the recital of the ṛks. This means Sāma is first brought in. साम is never sung without प्रणव in the beginning 'ओ३म् ओ३म्'. That is प्रणवपूर्वक हिंकार precedes the recital of ṛks. By this सामरूपसंपत्ति is acquired for the yajña which is never performed without साम. This प्रणवपूर्वक हिंकार is done for every mantra.

What is हिंकार? नासिकास्थित श्वासप्रश्वासस्य अधिष्ठाता मुख्यप्राणः एव हिंकारः। The ऋङ्मन्त्र is recited orally and so it is वागात्मक. Therefore वाक् and प्राण form दाम्पत्यभाव and they are responsible for प्रजननकर्म. Hence the Hota does हिंकारपूर्वकऋक् recital. That is what the Brāhmaṇa says.

Another point stressed by the Brāhmaṇa is that he utters हिं in मन्दस्वर (low voice) and ṛk recital is done in उच्चस्वर (raised voice). If they are in the same svara, मिथुनसंपत्ति will not be achieved.

The Hota recites the ṛks with 'आ' and 'प्रा'. These indicate 'एति' (returns) and 'प्रेति' (goes) which is quite characteristic of गायत्री which was able to go to द्युलोक carrying the havis given by the यजमान to the devatas and return with Soma and वृष्टि to the earth. The havis nourishes the devas and Soma nourishes the प्रजा on the earth. (see कद्रू - सुपर्णोपाख्यान in the first volume).

Another explanation of एति , प्रेति is that पराग्गतिसूचक 'प्र' represents प्राण and अर्वाग्गतिसूचक आ represents उदान.

In other words आ-प्र-पूर्वक recital of ṛks establishes प्राण and उदान in the यज्ञपुरुष.

The सामिधेनी ṛks as quoted in तैत्तिरीय ब्राह्मण are recited in the yajñās.

Here in the Brāhmaṇa text the relevance of each of these ṛks is discussed. However in Śukla Yajussamhitā only one mantra of these viz तं त्वा समिद्भिः, is found (यजु.सं.३.३). Some other mantras pertaining to निगदानुवचन , आर्षेयानुवचन and निवित्पाठ which are found तै.ब्रा. are not found यजुःसंहिता.

Now the Brāhmaṇa takes up the first ṛk and explains its significance. The first ṛk is as follows,

1. प्र वो वाजो अभिद्यवो हविष्मन्तो घृताच्या । देवाञ्जिगातु सुम्नयुः ।। (ऋ. सं.३.२७.१)

Since the second ṛk also is refered to while explaining the first ṛk. We shall quote it also and explain both together.

2. अग्नआयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये । नि होता सत्सि बर्हिषि ।। (ऋक्.सं ६.१६.११)

'प्र' in this first ṛk and आयाहि in the second ṛk are used to indicate 'पराग्गति' (going out) and अर्वाग्गति (returning). These ensure आदानविसर्गात्मिका स्वाभाविसंपत्ति to the यज्ञकर्म.

Since the यज्ञ is done for the sake of the यजमान's welfare आयाहि represent अर्वाग्गति and प्र in प्र वो वाजो अभिद्यवः' represents पराग्गति.

The word 'वाजो' in the first ṛk means अन्न (वाजयति- बलयति). अभिद्यवः means अर्द्धमास (पक्ष).द्यु represents दिन. अभिद्यवः means द्यून् दिवसान् अभिगताः हविष्मन्तः means पशु. because पशु produces क्षीर, दधि etc.

Now Yajñavalkya explains घृताच्या. Brāhmaṇa says 'तेजो वै आज्यम्. Therefore घृत (because of its तेजोलक्षण) has an important role in आग्निसमिन्धन. Yājñavalkya explains this through an आख्यान.

In olden days there was a King माथव who was the King of विदेह and who was capable of carrying the वैश्वानराग्नि in his mouth. Once Gotama ṛṣi who was the son

of रहूगण was his Purohita, when he was called by the king and therefore he went to him. The King was afraid that if he welcomes him and talks to him, the Agni in his mouth will fall out. Not being able to make the king talk to him, the ṛṣi started praising the agni in his mouth with ऋङ्मन्त्रs, and said वीतहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तं समिधीमहि । अग्ने बृहन्तमध्वरे।। (यजु.सं.२.४.) which means हे कवे, हे अग्ने यज्ञसमृद्धिस्वरूपसमर्पक, अभिलषितफलपूरक, कान्तियुत, त्वां इध्मकाष्ठेन समिन्धनं करोमि।' Having said this, he called again O, Videha ! Videha did not respond. The ṛṣi thought that he did not hear him and so recited another ऋङ्मन्त्र to strengthen the Agni further. He said,

"उदग्ने शुचवस्तव भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतींष्यर्चय" (ऋ.सं.८.४४.१७)

which means हे अग्ने तव पवित्रनिर्मल शुक्लवर्णं प्रकटयन्तस्तव रश्मयः तव तापधर्मयुक्त ज्योतींषि वर्धयन्ति।'. While reciting this mantra with proper Svaras, Gotama raised his voice and then again alerted him by saying O,Videha (King of Videha).

Again the King did not respond. Then Gotama recited the first part of a ṛk which contains the word 'घृत'. He recited, तं त्वा घृतस्नवीमहि'which is the first part of the following ṛk

"तं त्वा घृतस्नवीमहि चित्रभानो सदृशम्। देवाँ आ वीतये वह" (ऋ.सं.५.२६.२)

This means "हे अग्ने त्वं स्वर्गस्वरूपं सम्यग् जानासि। "हे घृतोत्पन्न, हे विविधरश्मियुक्त अग्ने, त्वं यज्ञसाफल्यार्थं स्वर्गलोकस्थान् देवान् हविर्भक्षणार्थमाह्वय।"

When Gotama uttered the word 'घृत', the Vaiśvānarāgni was in flames and came out and reached the earth.

The agni that fell on the earth progressed eastward and went on drying the land on its way. At the time of fall of the Agni from विदेह's mouth he was near the सरस्वती bank. The story goes that the land between सरस्वती and सदानीरा was unfit for cultivation but after वैश्वानराग्नि pervaded this region it became fertile and became productive. On its way however it dried up many rivers. सदानीरा which originates from उत्तरगिरि alone did not dry up and so विदेह moved northwards and set up his Kingdom कोसलविदेह and its eastern boundary was सदानीरा which never dries up even in summer. East of this सदानीरा there were many brahmins. Earlier this land was burnt by अग्नि but because now it is blessed by वैश्वानराग्नि, it became fertile. विदेघ in the Brāhmaṇa is the same as विदेह. This ākhyāna has some historical significance and will be later discussed.

Here the word घृताच्या when pronounced was capable of समिन्धनकर्म. The words देवान् जिगाति सुम्नयुः सुम्नं सुखमिच्छति इति सुम्नयुः. The yajamāna wants to get देवता's to his side.

The first सामिन्धनी ऋक् pertains to अग्निदेवता who is अनिरुक्त ie beyond grasp.

The simple meaning of the ṛk is as follows -

O, ṛtu devatas please get the yajamana food. पक्षसंपत्ति, पशुसंपत्ति, स्रुक्संपत्ति etc and fulfill all his desires to enjoy happiness.

As regards the second mantra, it is the svarūpa sampādaka of 'आ'भाव.

आयाहि वीतये indicates that वीतये consists of three letters and they represent पृथिवी, अन्तरिक्षand द्यौ which intially were together. The Devatas separated them and made each of them वरीयान् and at the same time spacious.

In other words by reciting this, the yajamāna gets प्रतिष्ठा on earth which is more spacious. गृहाणो हव्यदातये means, that the devatas become friendly to the yajamāna because he offers them हविस्. निहोता सत्सि बर्हिषि means that Agni gets pratiṣtha in this loka. By reciting this ṛk the yajamāna gets all the sampatti of this loka.

The simple meaning of the second ṛk is O Agni, for giving Havis to the Devas and also for taking your own Havis, I invite you to be present in this yajña. You become होता and take your seat alloted to you.

Then we pass on to the third ṛk. The words. तन्वा समिद्भिरङ्गिर: means that in the Ādhidaivika yajña Angiras who is प्राणात्मक and in this yajña Angiras ṛṣi performed the समिन्धनकर्म for the अग्नि. The अङ्गिर: here means Agni only. घृतेन वर्धयामसि only means that घृत gives वीर्याधान to this Agni. This helps समिन्धन of Agni बृहच्छोचा यविष्ठ्या, means that this Agni after getting strength moves up as a युवा. Since अन्तरिक्ष is अनिरुक्त, the Ṛk also being आग्नेयी is अनिरुक्त. By reciting this the yajamana is blessed with अन्तरिक्षसंपत्ति.

The simple meaning of this ṛk is

'अङ्गिरोवंश अग्ने, we strengthen you with यज्ञकाष्ठs and संस्कृतयज्ञियघृत. You look like a तरुणोत्तम. You grow with flames.

We pass on to the fourth. In this mantra the words स न: पृथु श्रवाय्यम् means that is dyuloka. It is quite spacious. The Devatas have their Pratiṣtha there. We hear that it is a very good habitat for the Devas. अच्छा देव विवाससि means that it is full of devatas who are बृह्म, क्षत्र and विड्वीर्य प्रवर्तकs. That is why I want to go there. Since this ṛk is addressed to द्युलोक by the recital of this part, the यजमान gets hold of द्युलोक. The simple meaning is

प्रज्वलित अग्ने, विपुलश्रवणीयमात्रावृद्ध शोभनवीर्ययुक्त अस्माकं धनं वर्धय ।

नमस्यः means that this Agni certainly deserves our praise. तिरस्तमांसि दर्शतः means that this Agni which after getting into flames, removes the darkness that lie arround. समग्निरिध्यते वृषा means that this agni is यज्ञफलवीर्यक and is getting into flames. Then the sixth. वृषोऽग्निः समिध्यते - The Agni is getting strengthened. अश्वान देववाहनः - The Agni is in all respects a horse. It takes the havis to the Devas in Dyuloka. तं हविष्मन्तं ईडते. The ṛtviks and the yajamāna praise it for its work of carrying the havis to Devas.

Now the seventh. 'वृषणं त्वा वयं वृषणं समिधीमहि' only means that we strengthen flames of the Agni. अग्ने दीद्यन्तं बृहत् means that Agni has become strengthened with its flames.

The eighth mantra.

In the above three mantras the word वृषन् occurs and it only refers to इन्द्र. It is only इन्द्र 's association with अग्नि makes it Pūrṇa. In the eighth mantra होतारं विश्ववेदसं only means that the मानुषभाव of यजमान will always be against his attaining देवत्व. So in order to keep him constantly reminded देवत्वभाव Hota often uses such terms which will mean that the yajamāna desires only देवत्वभाव in the yajña. अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् means that the yajamāna desires that the yajña should possess उत्तमरूप. He addresse, Agni as सुक्रतु.

The simple meaning of the mantra is,

I am selecting this Agni who is देवदूत. He is called होता . He is able to call the Devas to take their havis. He has good knowledge of विश्वसंपत्ति and therefore he is called विश्ववेदसः. He is able to conduct the yajña very well and therefore he is called सुक्रतु .

It is to be noted here some people think that in the case of दर्शपूर्णमासयज्ञ the number seventeen is important and therefore the Sāmidhenī ṛks should be seventeen. Therefore two more ṛks have to be added. Now the question is what are these two ṛks which have to be added and where should they be added. The decision is they should be added only after the eighth ṛk in order to ensure the अष्टमत्व of the ṛk which we have just now seen. The two ṛks selected are,

पृथुपाजा अमर्त्यो घृतनिर्णिक् स्वाहुतः । अग्निर्यज्ञस्य हव्यवाट् (ऋक्.सं.३.२७.५)

तं संबाधो यतस्रुच इत्था धियः यज्ञवन्तः । आचक्रुरग्निमूतये (ऋ.सं.३.२७.६)

These are called धाय्याs (उपरिष्टात् दधाति) Now we pass on to the nineth mantra.

समिध्यमानो अध्वरे means that yajña is certainly an अध्वर. O Agni you are strengthened in this yajña. अग्निः पावक ईड्यः। This अग्नि cleans the surrounding air by removing the doṣās in it. That is why he is called पावक. शोचिष्केशस्तमीमहे By reciting these सामिधेनी मन्त्रs the Agni gets into flames.

Then we pass on to the tenth mantra. In this mantra समिद्धो अग्न आहुतः - means that the समिन्धनकर्म is over. Therefore except one काष्ठ which is kept for अनुयाज all the other remaining काष्ठs are put in the Agni.

देवान् यक्षिस्वध्वर only means that हे सुयज्ञिय त्वं देवानां यजनं कुरु. because त्वं हव्यवाड् असि that is you are capable of carrying the Havirdravya to the Devas.

We then pass on to the last mantra.

आजुहोता दुवस्याताग्निं प्रयत्वध्वरे means that the अध्वर्यु can begin the yajña (अध्वर) since Agni has been strengthened. Please select him as the carrier of हविस्.

आघारब्राह्मणम्

The समिन्धनकर्म is over. This Agni which has been strengthened and is throwing up flames, is ready to receive the हविस् tha is offered by the Adhvaryu.

In the first instance Adhvaryu acting as ṛtvik on behalf of the yajamāna makes two āhutīs on Agni one for manas and another for vāk. The idea is manas and vak work together and carry the आहुतिप्राण to the द्युलोकदेवताs who are of Prāṇa form. That is why before देवाहुति two आहुतिs for manas and vāk become necessary. only through निरुक्तकर्म, the वाक्तत्व carries the आहुतिप्राण or यज्ञप्राण to the Devatas. These two आहुतिs are called पूर्वाघार and उत्तराघार. पूर्वाघाराहुति is meant for मनस्तृप्ति. उत्तराधाराहुति is meant for वाक्तृप्ति. स्रुवपात्र is the replica of पुरुष. There मनस् also is पुरुष. That is why पूर्वाघाराहुति takes place with स्रुवपात्र. वाक् is the replica of स्त्री and that is why उत्तराघाराहुति takes place with स्रुक्पात्र.

पूर्वाघाराहुति is done silently (तूष्णीं) Even the recital of स्वाहा is not done. Because मनस् is अनिरुक्त and the āhuti is also done without उच्चारण. But वाक् is निरुक्त. Therefore वागाघार is done with recital of mantra.

पूर्वाघाराहुति is done in the sitting poisture. उत्तराघाराहुति is done in the standing poisture. The reason is वाक् pervades in a limited region and मनस् pervades an extensive region. वाक् and मनस् form the two horses carrying the रथ containing

the हविर्द्रव्य to the devatas. In order to match the extensive region of manas, while doing the āhuti for vāk he stands and performs it.

The Adhvaryu stands on the right side of आहवनीयकुण्ड and does वागाहुति.

The idea is to prevent asuraprāṇās on the southern side from polluting the यज्ञ. The south side is protected by अग्नियुत इन्द्र in प्रकृतियज्ञ and therefore here it is done in the same way.

अग्निसम्मार्जनम्

The Adhvaryu after finishing the पूर्वाघारकर्म silently gives a प्रैषा to आग्नीध्र saying carry out the संमार्जनकर्म (अग्निमग्नीत् समृद्धि). सम्मार्जनकर्म represents पाशबन्धन of the two horses मनस् and वाक् . पूर्वाधार represents placing the धुर on the horses (धुरस्थापन)and सम्मार्जन represents पाशबन्धनकर्म. It is done three times because यज्ञ has त्रिवृद्भाव.

The significance of these karmas will be explained later.

Scientific exposition of सामिधेनीब्राह्मणs

The sole purpose of this यज्ञकर्म is to bring together आधिदैविक, आधिभौतिक and आध्यात्मिक agnis and create a देवात्मा of prāṇa form in the पार्थिवमहिमामण्डल at 17th Stoma. The prāṇa of this devātma gets bound (ग्रन्थिबन्धन) to the भूतात्मा (कर्मात्मा) of the यजमान through rays emanating from Devatma. As a result the yajamāna after enjoying his full life on the earth goes to Svargaloka attracted by devatma with which he was connected. He remains in Svargaloka and enjoys that life as long as his karma on earth sustains him there. After it is over, he again enters this loka taking birth in a family that befits his status.

For attaining the above reward of yajñakarma the granthibahdhana of all the three agnis viz आधिदैविक, आधिभौतिक and आध्यात्मिक is necessary आधिदैविक अग्नि is सावित्राग्नि and it is the pravargya of this agni that comes down as कृष्ण (aprakāśa) and becomes पार्थिवाग्नि. It is called कृष्णमृग. It is hidden inside wood. It is this agni that is used for cooking food. This is what is told in the mantra "सन्त्वा मर्तास इन्धते". After it is burnt it leaves its bhūta part and goes up and joins दिव्यप्राण. The second half of this mantra "अतन्द्रो हव्यं वहसि हविष्कृदादिद्देवेषु राजसि" says only this. This does not have any relation in yajña karma. In the

यज्ञकर्म भूताग्नि remains here and it is lit and the दिव्याग्नि is made to join it through यज्ञकर्म. Then through आहुतिs the yajamāna joins both with his Śarīrāgni. Because of this when the Agni goes up to dyuloka it will carry with it भूताग्नि, शरीराग्नि and the merit of आहुतिद्रव्य. This constitutes the devatma of the यजमान and the result is स्वर्गफलप्राप्ति:. It is सामिधेन्यनुवचन that enables the दिव्यप्राणाग्नि to be attracted towards the भूताग्नि and they get mixed and in that आहुतिद्रव्य also gets into the belly of देवताs. How does this happen?

Because दिव्यप्राण is अतीन्द्रिय how can it establish connection with this agni on the ground? The reason is स्वरसमन्वय. सौरप्राण is स्वर. पार्थिवभूत is व्यञ्जन. It is because of the connection with स्वर, द्युलोक is called स्वर्लोक. सौरीवाक् is बृहती. पार्थिववाक् is अनुष्टुप् . Because पृथिवी is the उपग्रह of the Sun, without sun's support पृथिवी will not be able to protect its svarūpa. In the same way without the support of स्वर, व्यञ्जन cannot be pronounced.

The Ṛgveda says,

"बीभत्सूनां सयुजं हंसमाहुरपां दिव्यानां सख्येचरन्तम् ।
अनुपयुभमनु चर्चूर्य्यमाणमिन्द्रं निचकयु: कवयो भनीषा ।।" (ऋ.१०.१२४.९)

The svara which supports the व्यञ्जन is दिव्यतत्व and is called इन्द्र . The Vāk which uses both in a planned manner with proper svarās and the right type of chandas is able to attract the दिव्यलोकप्राण and establish it on the burning भूताग्नि.

Therefore through proper choice of छन्दस् for प्राणदेवता s in the Vāk used with proper svarās (उदात्त,अनुदात्त, स्वरितादि) छन्दस् and स्वर संपत्ति is achieved and as a result the appropriate प्राणदेवता gets established on the अग्नि. Any small mistake will make the result disasterous. (दुष्ट:शब्द:स्वरतो वर्णतो वा). This is how वेदमन्त्रs get मन्त्रत्व and अपौरुषेयत्व because ऋषिs are not the composers of mantras, but are only द्रष्टाs. Therefore mere recitation of the mantras without any idea of the karma for which it is used will not bring any result. Here in सामिधेनी अनुवचन कर्म छन्दस् used is गायत्री and the स्वरलहरी is intended for अग्निदेवता समिन्धे एताभिर्ऋग्भि: इति सामिधेनी । The stable connection of प्राणाग्नि on the earth cannot be done without bhūta. Bhūta alone provides the support for the establishment of प्राणाग्नि. It is through bhūta, prāṇa which acts as the base gets attracted and is established.

The number of fuel sticks used to kindle Agni is exactly the same as the number of sāmidheni mantras(15or17). After mantroccāraṇa Praṇavoccāraṇa takes place. As a result प्राणाग्नि is established on the Agni. As the Hota invokes the Prāṇāgni by his recital, Adhvaryu goes on putting the fuel sticks with Praṇavoccāraṇa Adhvaryu later puts more fuel only afterwards if needed.

Pārthiva Agni is instrumental in the समिन्धनकर्म. The Ṛg veda says "इत एत उदाहरन् दिवि स्पृष्ठान्यारुहन्। प्रभुर्जयो यथा पथि द्याङ्गिरसो ययु:।" That is why Adhvaryu addresses the Hota and says 'अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि' The Devata whom Hota attracts with his mantras is अग्नि and its छन्दस् is Gāyatrī. Because it is Agni, it is ब्रह्मवीर्यप्रवर्तक. In the Devavarga, Indra is क्षत्रवीर्यप्रवर्तक विश्वेदेवs are विड्वीर्यप्रवर्तकs. That is why the सामिधेनीऋक् for which the Devata is Agni and the छन्दस् is गायत्री which is instrumental in instilling शक्ति. गायत्री has its origin in the Nabhyabindu which forms the मुख of पार्थिवप्रजापति. (तै.सं).

गायत्रीछन्दस् , रथन्तरं साम, ब्राह्मण, अज: all these were created by Agni from the त्रिवृत् (मन:-प्राण-वाक् or आप: अन्न and तेजस् (cf- अन्नमयं मन:, तेजोमयी वाक् आपोमय: प्राण:- छा.उप) गायत्री was blessed with unfailing एति-प्रेति वीर्य which was capable of knocking out Soma from the heavens. Ātma is मन:प्राणवाङ्मय and therefore has three dhātus. From them Sthūla Sūkṣma and कारण शरीरs came into existence. मनोऽनुगत कारणशरीर is the adhiṣthātā of Karaṇaśarīra. मनुष्य is an example of this. प्राणानुगत सूक्ष्मशरीर is the adhiṣthāta of Vīrya for which the lion is an example. वागनुगत स्थूलशरीर is the adhiṣthāta of bala for which the elephant is an example. Of all these प्राणशक्ति is the most powerful which can over power others. गायत्री because of its प्राणशक्ति created Vīrya, could knock out Soma from heavens. Therefore it is said 'वीर्यं गायत्री'. Sāmidhenī ṛks are Āgneyī and are in Gāyatrī Chandas. Because of this ब्रह्मवीर्य is put in the yajamānāgni. But Kṣatra Vīryā also is essential because for efficientcy in Karma Kṣatravīrya is needed. ब्रह्म is only अभिगन्ता. It is क्षत्र that does the karma. The union between ब्रह्म and क्षत्र only, ensures Karmasamṛddhi. Therefore ब्रह्मसंपत्ति and क्षत्रसंपत्ति have to be put in Karma, which is here yajña. Just like Agni is Brahmavīryātmaka, Indra is क्षत्रवीर्यात्मक. सामिधेनी Ṛks are eleven. त्रिष्टुप् Chandas also consists of eleven akṣarās. The third thing is that the यज्ञ should also be prakṛtiyaña's replica (अनुरूप). This is rūpasamṛddhi. This is the third Sampatti that should be ensured into yajña. Thus त्रिवृत् समृद्धि is achieved.

The first yajña was सर्वहुतयज्ञ which begins with प्राणात्मक स्वयंभू. In this the त्रिवृद् भाव is वेदा: सत्यम् , सूत्रं सत्यम् and नियति: सत्यम् . Then comes परमेष्ठीयज्ञ in which इडा, ऊर्क् and भोग form the त्रिवृद् भाव. In the case of सौरयज्ञ, ज्योति:, गौ:, आयु: constitute the त्रिवृद् भाव. Then in चन्द्रपर्व, रेत: श्रद्धा and यशस् form the त्रिवृद् भाव. Then पार्थिवपर्व वाक्, गौ, द्यौ form the त्रिवृद् भाव.

From the शुक्र angle वाक् , आप: अग्नि form the अमृतशुक्रत्रयी and this forms the उपक्रम for विश्वयज्ञ. अग्नि:, आप:, वाक् form the उपसंहार for विश्वयज्ञ. The देवताs अग्नि वायु and आदित्य form the triad त्रिवृत् for रोदसी त्रिलोकी. Thus in every way यज्ञ is त्रिवृत् समृद्ध. In वैघयज्ञ दीक्षा, सुत्या and उपसत् form त्रिवृद् भाव. It begins with three and ends with three. How? सामिधेनी ऋक् are 11. The first mantra and the last mantra are repeated thrice. The first three constitute प्रायणीय (beginning) यज्ञसंपत्ति and the last three recitals ensures उदयनीययज्ञसंपत्ति (concluding). इन्द्र is the देवता who does शस्त्रप्रहार. वज्र is his āyudha. The number fifteen indicates वज्रसंपत्ति. पञ्चदशसंख्या and त्रिष्टुप् छन्दस् involve इन्द्रशक्ति in the yajña.

Yāska says,

अथैतानीन्द्रभक्तीनि । अन्तरिक्षलोक:, माध्यं दिनं सवनं, ग्रीष्म, त्रिष्टुप् , पञ्चदशस्तोम:, बृहत्साम, ये च देवगणा: समाम्नाता: । मध्यमे स्थाने याश्च स्त्रिय: (या.नि.७.१०.१)

Because of the वज्रसंपत्ति यजमानs शत्रुs are driven away. Pakṣa consists of fifteen rātris. This constitutes अर्द्धमास and through परिप्लव, संवत्सरयज्ञस्वरूप is achieved . This is also another benefit from the number fifteen.

Avayava is apūrṇa without Avayavī. It is असमृद्ध. दर्शपूर्णमास's प्राकृतिकपक्षाग्नि is related to Soma. It is therefore samvatsara's avayava. Since its sambandha with अवयवी is required the number fifteen meets this need.

Since पक्षयज्ञ is characterised by fifteen in order to strike similarly the number fifteen is used. गायत्री has three pādas and 24 akṣaras. If each of the fifteen ṛks have sambandha with the अक्षरs, then the total number of akṣaras becomes $15 \times 24 = 360$. Samvatsara has 360 ahorātris and therefore the पक्षयज्ञ with fifteen सामिधेनी ṛks is related to संवत्सरयज्ञ. Sometimes instead of fifteen, seventeen ṛks are used. The two extra ṛks are called धाय्याs. The Samvatsara has twelve months and five ṛtus. The samvatsara has therefore 12 avayavas and therefore सप्तदशकामपूरक प्रजापति is involved. It is called काम्येष्टि and in the काम्येष्टि, देवता s are offered उपांशु (silently). Sometimes 21 ṛks are used in सामिधेनी. 12 māsās, five ṛts and three lokas form 20. These are the Samvatsara's 20 parvas. The Sun is located at twenty first stoma. Therefore by having 21 सूर्यप्रतिष्ठा is achieved. याज्ञवल्क्य does not agree with this logic. According to him त्रिवृद् भाव itself will give त्रिलोकसंपत्ति. Again the first ṛk and the last ṛk are repeated three times continuously without taking breath in the middle. That also will give त्रिलोकसंपत् .

सामिधेनीब्राह्मणम् –२

Now we pass on to understand the सामात्मिकता of सामिधेनी ऋक्s.

All prākṛta yajñas are established on सत्य only. There is an ākhyāna on this. It runs as follows .

Once Devas and asuras who are the santāna of प्रजापति went to Prajāpati and requested him to divide the paternal property and give their share to them. While Devas went to him and made a humble request the Asuras demanded their share from him. This Sampatti which had to be divided was principally वाङ्मय which had two facets viz सत्य and अनृत. He gave half Satya and half anṛta to Devas and gave the same viz half satya and half anṛta to Asuras. Devas expressed a wish that if Asuras could take for themselves the half अनृत and instead give their half सत्य, it will be good for them. Asuras also thought in the same way and were ready to part with half satya and take the half of anṛta from them. Because of this mutual agreement देवs got सत्य and अनृतवाक् went to Asuras.

Having got the entire सत्यसंपत्ति the Devas wanted to perform यज्ञ and spread this satya in all the three lokas. What was this वाक् सत्य ? It was only त्रयी विद्या. Therefore सत्य and यज्ञ are very closely connected. त्रयीवेद is the मूलप्रतिष्ठा of yajña. The Vedamantras stand as the śabda counterpart of the तत्वात्मिका त्रयीवेद s. It is on the basis of Vedas, Prajāpati was able to conduct yajña. Ṛgveda came from अग्नि. Yajurveda was produced from Vayu and सामवेद from Āditya. The mutual sangama of these three Devatas is Yajña. Every vastu is the result of yajña. महिमामण्डल and पिण्ड are the two parts of vastu. They are called पुनःपद and पद.

The svarūpa of यज्ञ which was achieved by वेदत्रयी has its principal part in बहिर्मण्डलात्मक वितानलक्षण सामवेद.

We have already said that स्वर is connected to आदित्य. दिव्यप्राण which is in द्युलोक is स्वरात्मक. स्वरात्मकप्राणानां परस्परयजनमेव यज्ञः। Aditya is Sāmātmaka. स्वरतत्व also is आदित्यात्मक. Therefore स्वर and साम have एकरूपता. साम because of its वितानात्मकस्वरभाव is गेयात्मक. वितान is गान. गान is साम. Sāma is the boundary of वस्तुमहिमामण्डल.

सामतत्व is सहस्रवर्त्मा. The वितान of संवत्सर यज्ञ starts at संवत्सरभूपृष्ठ and extends upto 21st स्तौम. This पार्थिवमण्डल is called रथन्तर साम. This महिमामण्डल is यज्ञात्मिक in which all the devatas वसुs, Rudras and Adityas get their svarūpa established through यज्ञ. पार्थिव साम पृष्ठs are of seven parts viz हृद्यपृष्ठ, स्पृश्यपृष्ठ (भूपिण्ड) त्रिवृत्पृष्ठ, पञ्चदशपृष्ठ, सप्तदशपृष्ठ. एकविंशपृष्ठ and पारावतपृष्ठ.

In सामपरिभाषा they are called हिंकार, प्रस्ताव आदि उद्गीथ, प्रतीहार, उपद्रव and निधन. That is why it is said 'सप्तविधं सामोपसीत'. Thus सामतत्व is the pratiṣṭhā of प्रकृतियज्ञ. The उक्थ हृद्य बिंदु of साममण्डल gives rise to the beginning of प्राणात्मक साम. The same is called हिंकार and the उपक्रम बिन्दु is called प्रणव. This हिंकारात्मक प्रणव साम becomes उद्गीथोंकार at सप्तदशस्थान. At the end, it becomes सर्वोंकार. Thus by taking up हिंकारात्मक प्रणव साम, the entire साम is taken over.

There is perfect correspondence between सामगान and Music. It is necessary that both musicians and Vedic scholars are famaliar with this correspondence.

In music we use the words नाद, स्वर, श्रुति etc. नादब्रह्म is the origin for the emergence of श्रुति. It is through श्रुति, स्वर takes its shape. It is स्वर the gives rise to Śabdas.

According to our Ṛṣis music touches only manas and buddhi. It does not bind the आत्मा with buddhi. In other words it does not result in आत्मबुद्धिसमन्वित संविन्मूला निष्ठा and therefore Ṛṣis do not encourage the Brāhmaṇās to sing and dance तस्माद् ब्राह्मणो न नृत्येत न गायेत - श्रुतिः

Why have they banned music and dancing for Brahmanas? The reason is मानवीयमनस् suffers from a doṣa called 'आग्ला'and मानवीयशरीर also suffers from a doṣa called माल्व्य. These doṣas are aggravated by गायन, नर्तन, वाद्यात्मकसंगीत etc. These doṣas first affect the मनस् and work against the Atma's संवित् शक्ति thereby affects his चिन्तन निदिध्यासन शक्ति. Moreover the माल्व्यदोष affects the buddhi and works against its निष्टानुगत व्यवसायात्मक धृतिगुण. It is नृत्य which is connected with body movements that creates माल्व्यदोष and गायन creates आग्लादोष.

It is Candra who is believed to be origin of our manas. भूपिण्ड is the origion of our Śarīra.चन्द्रमण्डल is the आवासभूमि for सौम्यगन्धर्वप्राण. भूमण्डल is the आवासभूमि for अप्सराप्राण which is आप्यप्राण. चान्द्रगन्धर्वप्राण is मनोनुगत and it is गायनप्रवर्तक. अप्सराप्राण which is पार्थिवप्राण नर्तनप्रवर्तक. When both are in action the man indulges in हास, परिहास, आमोद, प्रमोद, क्रीडा, रति etc.

There are many Brāhmaṇa statements which go to show this -

चन्द्रमा वै गन्धर्वः - (श.ब्रा) रूपमिति गन्धर्वा उपासते (श.ब्रा)

योषित्कामा वै गन्धर्वाः - (श.ब्रा) स्त्रीकामा वै गन्धर्वाः - (ऐ.ब्रा)

मनो मे रेतो मे,पुनःसंपूतिर्मे तन्मे त्वयि चन्द्रमसि गन्धो मे मोदो मे प्रमोदो मे तन्मे युष्मासु गन्धर्वेषु (जै.उ)

२) इयं वै पृथिवी भूतस्य प्रथमजा.(शत.ब्रा) अद्भ्यः पृथिवी - तै.उप
गन्ध इत्यप्सरस:उपासते (शत.ब्रा) किन्नु मे अस्मासु अप्सरस्सु इति ?
हासो मे क्रीडा मे मिथुनं मे (जै.उ)

गन्धेनैव रूपेण गन्धर्वाप्सरसश्चरन्ति ।(श.ब्रा)

These two praṇas have their origin तुम्बुरु and नारद ṛṣi prāṇās and they are responsible for the मन:शरीरनिबन्धन संगीत. त is the first letter of तुम्बुरु ṛṣi prāṇa and for नारद it is न and र. That is why in संगीत त न रीम् तनरीम् is repeated in various ways in Rāga ālāpana to commomarate the तुम्बुरु and नारद ṛṣi prāṇās. मण्डल is नादमण्डल and हृद्यप्राजापत्याग्नि (कायाग्नि), मनस् , वायव्यप्राण, तदनुप्राणित उदात्त - अनुदात्त - स्वरित - नामक स्वर (मन्द-मध्य - तारा - नाम्नी स्वरत्रयी) व्यञ्जनात्मिका ध्वनिर्भावोपेता वैखरीवाक्, all these are present together. शार्ङ्गदेव in his संगीतरत्नाकर says,

चैतन्यं सर्वभूतानां विवृत्तं जगदात्मना । 'नादब्रह्म' तदानन्दमद्वितीयमुपास्महे ।।१ ।।
नादोपासनया देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा: । भवन्त्युपासिता नूनं यस्मादेते तदात्मका: ।।२ ।।
आत्मा विवक्षमाणोऽयं मन:प्रेरयते मन: । देहस्थं वह्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ।।३ ।।
ब्रह्मग्रन्थिस्थित:सोऽथ क्रमादूर्ध्वपथे चरन् । नाभि-हृत्-कण्ठ-मूर्धा-स्ये-ष्वाविर्भावयते ध्वनिम् ।।४ ।।
नादोऽतिसूक्ष्म: सूक्ष्मश्च पुष्टोऽपुष्टश्च कृत्रिम: । इति पञ्चाभिधां धत्ते पञ्चस्थानस्थित:क्रमात् ।।५ ।।
'न'कारं 'प्राण' नामानं 'द' कारं - अनलं विदु: । जात:प्राणाग्निसंयोगात् तेन नादो ऽभिधीयते ।।६ ।।
व्यवहारे त्वसौ त्रेधा हृदि मन्द्रोऽभिधीयते । कण्ठो मध्यो,मूर्ध्नि तारो द्विगुणश्चोत्तरोत्तर: ।।७ ।।
(संगीतरत्नाकरे स्वराध्याय:)

Who is Karmātma? He is one who is the assembly of ज्ञानजनितसंस्कारवासना and कर्मजनितवासना संस्कारs. He is called देही. The मानव conducts his जीवनयात्रा with सौरीबुद्धि which is essentially कर्मव्यवहारs. This भोक्तात्मा with his buddhi as the base, through the indriyas acquires शुभ and अशुभ संस्कारs during his life. His buddhi is guided by the sun and मनस् is guided by चन्द्र . He falls a victim to limitless desires and runs after his indriya- conveyed sukhās. In this condition, the desires of manas give rise to शब्दोत्पत्ति and it is produced by the impact on the शारीरकाग्नि which spreads through the entire body as वैश्वानराग्नि which starts from भूकेन्द्र and extends up to सूर्यकेन्द्र. It has three forms भूपति, भुव:पति and भुवनपति. It produces अनाहतनाद in our body which can be heard when we close our ears. The Chāndogyopaniṣat says, यत्रैतदस्मिन् शरीरे संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपिगृह्य निनदमिव तत् दृष्टं ननथुरिवाग्नेरिव ज्वलत उपशृणोति तदेतत् दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत । (छा.उ.३.१३.८) see also (बृ.उप.५.९.१)

In other words the impact of मानवेच्छा takes place first on वैश्वानराग्नि. Then it combines with वायु creates ध्वनि. Then it becomes वैखरीवाक्. अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्। When we increase the pitch of the sound, our body shakes. Therefore शब्दोत्पत्ति is caused by our शरीराग्नि. अपानप्राण has pratiṣṭhā in ब्रह्मग्रन्थि (मूलद्वार). व्यानप्राण has pratiṣṭhā in ब्रह्महृदय.उदानप्राण has pratiṣṭhā in कण्ठस्थान. ऐन्द्रविज्ञानप्राण has pratiṣṭhā ब्रह्मरन्ध्र in the head. Therefore ग्रन्थि, हृदय, कण्ठ and रन्ध्र become प्रतिष्ठानबिन्दु s. In these places the अग्नि is transformed in Śabda form. Finally it reaches the face (mouth). In these five places the नाद has the following names.

ब्रह्मग्रन्थि: -- अतिसूक्ष्मनाद:। ब्रह्महृदयम् -- सूक्ष्मनाद: ।

कण्ठ: -- पुष्टनाद: । ब्रह्मरन्ध्र: -- अपुष्टनाद:।

आस्यम् -- कृत्रिमनाद:।

आत्मा विवक्षमाणोऽयं मन: प्रेरयते मन: । देहस्थं वह्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्।। १ ।।

ब्रह्मग्रन्थिस्थित: सोऽथ क्रमादूर्ध्वपदे चरन्। नाभि-हृत्कण्ठ-मूर्द्धा-स्ये-ष्वाविर्भावयते ध्वनिम्।।२ ।।

नादोऽस्ति सूक्ष्म:सूक्ष्मश्च पुष्टोऽपुष्टोश्च कृत्रिम:। इति पञ्चाभिधां धत्ते पञ्चस्थानस्थित:क्रमात्।।३ ।।

'न' कारं 'प्राण' नामानं 'ह'कारं अनलं विदु:। जात:प्राणाग्निसंयोगात् तेन 'नादोऽभिधीयते।।४ ।।

(संगीतरत्नाकर:)

It is the संयोग of अनल and अनिल (अग्नि and वायु).

In the seventh verse (quoted earlier) it is said नाद takes हृत्प्रक्रम, कण्ठप्रक्रम and शिर:प्रक्रम.These create svaras which are doubled at every stage.

Pāṇinīya शिक्षा explains it further thus: through वायुसंयोग, नादात्मकवैश्वानराग्नि gives rise to three svaras viz अनुदात्त, उदात्त and स्वरित triad. The mahimā maṇdala of पार्थिवयज्ञ consists of प्रात:सवन which extends up to त्रिवृत् स्तोम. This is characterised by गायत्रीछन्दस् . It is indicated by मन्दस्वर. माध्यंदिनसवन is characterised by पंचदशस्तोम and त्रैष्टुभछन्दस् and मध्यस्वर belong to अन्तरिक्षवायु . सायंसवन is characterised by एकविंशस्तोम, जगतीछन्दस् and तारस्वर. At the adhyatma level they correspond to पार्थिव आग्नेय and अपानप्राण characterised by गायत्रीछन्दस् , आन्तरिक्ष्य वायव्यप्राण व्यानप्राण characterised by त्रैष्टुभछन्दस् , द्युलोक ऐन्द्रप्राण characterised by जगतीछन्दस्. They represent मन्द्र, मध्य and तारस्वर corresponding to ब्रह्मग्रन्थि, नाभि and हृदय respectively. In sangīta śāstra मन्द्रानुगता: श्रुतिs are twenty two. मध्यनादानुगता श्रुतिs are twenty two. तारानुगता: are twentytwo श्रुतिs (प्राणाग्नि संयोगात् - नाद:).

नाभिहृत् कण्ठ मूर्धा आस्येषु आविर्भाव: ध्वनि: । व्यवहारे - त्रिविधस्वर:. (see पाणिनीयशिक्षा) श्रवणेन्द्रियग्राह्यत्वात् ध्वनिरेव श्रुतिर्भवेत् स्वरगता: श्रुतय: नियत: श्रुतिसंस्थानो गीयन्ते सप्तगीतिषु ।

मौखिकसंगीत is called प्राण. माधुर्य in sangita is created by स्वर.(स्वरहर्देवा:सूर्य:).पृथिवी is दधिलोक. घृत is अन्तरिक्ष. द्युलोक is मधु .

आग्नेय, वायव्य, आदित्य रसात्मक दधि घृत मधु rasas give raise to नाद – श्रुति – स्वरभावs. शब्दब्रह्म has three vivartas (modified forms) viz स्फोट, स्वर and व्यञ्जन. परब्रह्म's Akṣara corresponds to शब्दब्रह्मs' स्वर. Its Kṣara corresponds to Śabdabrahma's व्यञ्जन. पर and शब्द are the two vivartās of सृष्टि. But these are not independent. षोडशीप्रजापति's पूर्वरूप is परब्रह्म and उत्तररूप is शब्द. The same षोडशीप्रजापति has a Pūrvarūpa called परब्रह्म and a uttararūpa called शब्दब्रह्म. Pūrvarūpa is विश्वातीतविवर्त and uttararūpa is विश्वविवर्त. The sṛṣti starts with the five mahābhūtas which are आकाश, वायु, तेज(अग्नि), जल and मृत् . Among these आकाश is the first bhūta to come into existece in the form of Śabdamātrā. From this, sparṣatanmātrika Vāyu is produced by the knotting of balas. Then water which is rūpatanmātrika comes into existance and then gandhatanmātrika mṛt (earth) appears. Then पञ्चीकरण takes place and this viśva with its five parvās viz स्वयंभू ,परमेष्ठी, सूर्य, चन्द्र and पृथिवी come into existence. But if we start with the subtler tanmātrās the tanmātrās sabda, sparśa etc form first from परब्रह्म which is विश्वातीत state and then विश्व cames into existance.Therefore शब्दब्रह्म precedes the tangible Viśva. According to Jaimini शब्द and अर्थ have औत्पत्तिकसंबन्ध and therefore the four states of परब्रह्म परात्पर, अव्यय, अक्षर, क्षर corespond to the four states अर्द्धमात्रा – स्फोट – स्वर – व्यञ्जन of शब्दब्रह्म. Both शब्दब्रह्म and परब्रह्म constitute upāsanātatvas. (cf. "द्वे ब्रह्मणि वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् । शाब्दे ब्रह्मणि निष्णात: परं ब्रह्माधिगच्छति ।।" –उप)

The vowels are सौर and are called स्वरs. The consonants are भौम and are व्यञ्जनs. सौरीवाक् is बृहती वाक्.व्यञ्जनवाक् is अनुष्टुप् वाक् . बृहती वाक् is called इन्द्रपत्नी.

इन्द्रपत्नी gives अमृत to अनुष्टुप् वाक् which is मर्त्य. The former is मधुर like that of कुक्कुट. The latter is harsh like that of कीच् कीच् bird.

मूलाक्षर are nine. तूलाक्षरs are 36. These nine akṣaras give बार्हतस्वरतत्व to 36 consonants. This स्वरतत्व is nothing but मधुरसमय ऐन्द्रप्राण.

Even रुदन (weeping) has its own music with it. It is स्वर that gives beauty to it. That is why Vyāsa says in Bhāgavata,

"इति गोप्य: प्रगायन्त्य: प्रलपन्त्यश्च चित्रधा । रुरुदु:सुस्वरं राजन् कृष्णदर्शनलालसा: ।।"

It is स्वर that supports the व्यञ्जनs and give माधुर्य to music.

The Sapta Svaras have their origin in स्वरसाम which constitutes अक्षरs which are सौरमधुरसात्मक अमृतमय. When musicians do ālāpana they use the सप्तस्वरs for

आलाप which is also called अनुरणन In Sanskrit. Sangīta is nothing but समा बन्धन. It is साम्य of the manas while singing. समाबन्धनेन गीयते इति संगीतम् । संगीत and स्वर are one and the same. स्वर is used into अक्षरs of परब्रह्मन् . सप्त वै देवछन्दांसि means the celestial seven छन्दस्s which characterise the Sun's movement gives rise बार्हतस्वरतत्व (सूर्यो बृहतीमध्यूढस्तपति) as the most important one. This forms the basis of नवाक्षरबिन्दुतत्व. Out of the nine akṣaras two go to ब्रह्मौदन and the rest seven reach the earth as प्रवर्ग्य. Every स्वर has two avasthās viz उक्थ and अर्क. What is उक्थ, goes to ब्रह्मौदन. प्रवर्ग्य is अर्करूप seven bindus. व्यञ्जनात्मक सप्तलोक is supported by one एकाक्षरमूर्ति which has pratiṣtha in the आत्मा of स्व:. Each svara can carry a maximum of seven vyanjaṇas (example स्त्र्यर्क्रद्). स्वर is not different from Akṣara. It is स्वर which gives amṛta to 36 vyanjanas and it is the रस it gives, that makes life peaceful. मधुरस that is refered to in the mantra as यो व: शिवतमो रस:.

With seven svaras Ālāpana becomes संगीत. The books on Sangīta śāstra give lot of details about स्वर. The following verses may be of interest to the reader.

श्रुतिभ्यस्तु स्वर: षड्जर्षभगान्धारमध्यमा: । पञ्चमो धैवतश्चाथ निषाद इति सप्त ते ।।१ ।।

(तेषां संज्ञा: स-रि-ग-म-प-ध-नि त्यपरा मता:)

श्रुत्यन्तरभावी य: स्निग्धोऽनुरणनात्मक: । स्वतो रञ्जयति श्रोतृचित्तं स स्वर उच्यते ।।२ ।।

राजदीप्तावस्य धातो: 'स्व' शब्दपूर्वकस्य च । 'स्वयं हि राजते' यस्मात् तस्मात् स्वर इति स्मृत: ।।३ ।।

We have already said that 'नाद' has three sources viz उर:स्थान, कण्ठस्थान and शिर:स्थान and is known as three kinds viz मन्द्रनाद, मध्यनाद and तारनाद and they give expression to मन्द्रश्रुति, मध्यश्रुति and तारश्रुति. From these the seven svaras are formed and each svara also has three types viz मन्द्रस्वर, मध्यस्वर and तारस्वर. The origin of thie triad is traced to संवत्सरमण्डल which consists of three सवनs viz प्रात:सवन, माध्यन्दिनसवन and सायंसवन and these pertain to three lokas, three stomas three forms of Agni and three chandass shown below.

त्रिवृत् स्तोम:	पञ्चदशस्तोम:	एकविंशस्तोम:	
१. पृथिवी	अन्तरिक्षम्	द्यौ:	अधिदैवतम्
२. अग्नि:	वायु:	आदित्य:	
३. गायत्री	त्रिष्टुप्	जगती	
४. प्रात:सवनम्	माध्यन्दिनसवनम्	सायंसवनम्	
५. प्रात:काल:	मध्याह्नकाल:	सायंकाल:	अधिभूतम्
६. उर:स्थानम्	कण्ठस्थानम्	शिर:स्थानम्	अध्यात्मम्

The Sapta svaras are called शुद्धस्वरs. With श्रुतितारतम्य twelve types of internal combinations tale place. These are called विकृतिस्वरs.

Just like for the अर्थ group of परब्रह्म (आम्भृणीकुल) वर्ण, जाति, छन्दस् ऋषि, देवता etc व्यवस्थाs are there, in the same way for सरस्वतीकुल, स्वरs वर्ण, छन्दस् , ऋषि etc व्यवस्थाs exist.

The Saptasvaras are : षड्ज, ऋषभ, गान्धार, मध्यम, पञ्चम, धैवत, निषाद.

	सा	रे	ग	म	प	ध	नी
ऋषि	वह्निः	ब्रह्मा	चन्द्रः	विष्णुः	नारदः	तुम्बुरु	तुम्बुरु
देवता	वह्निः	ब्रह्मा	सरस्वती	शर्व्वः (महादेवः)	विष्णुः	गणपति	सूर्यः
छन्दस	अनुष्टुप्	गायत्री	त्रिष्टुप्	बृहती	पङ्क्ति	उष्णिक्	जगती

देवकुल - षड्ज, गान्धार, मध्यम   पितृकुल - पञ्चम

ऋषिकुल - ऋषभ and धैवत   असुरकुल - निषाद

ब्राह्मणवर्ण - षड्ज, मध्यम,पञ्चम   क्षत्रियवर्ण - ऋषभ and धैवत

वैश्यवर्ण - निषाद and गान्धार   शूद्रवर्ण - अन्तरकाकलीरूपनिषाद and गान्धार

निषादः षड्जस्य यदि श्रुतिद्वयं संश्रयेत् ,षड्जस्य द्वितीयश्रुतौ तिष्ठन् चतुःश्रुतिर्भवति तदा काकलीत्युच्यते। गान्धारस्य मध्यमस्य श्रुतिद्वयं गृह्णन् चतुःश्रुतिः सन् 'अन्तर' इत्युच्यते। तदित्थं निषादगान्धारावेव - अनेन प्रकारेण काकल्यन्तरस्वरौ इत्यवधेयम् ।

षड्जः - पद्मवर्णः (रक्तवर्णः)   ऋषभः - पिञ्जरवर्णः(ईषत् पीतवर्णः)

गान्धारः - स्वर्णवर्णः (अतिपीतवर्णः)   मध्यमः - कुन्दवर्णः (श्वेतवर्णः)

पञ्चमः - असितश्वेतवर्णः   धैवतः - सामान्यपीतवर्णः

निषादः - कर्व्बूरवर्णः (विचित्रवर्णः)   षड्जः - वीररसात्मकः अद्भुतरसात्मकश्च

ऋषभः - रौद्ररसानुगतः   गान्धारः, निषादः - करुणरसानुगतौ

मध्यमः - हास्यरसात्मकः

पञ्चमः - शृङ्गाररसात्मकः   धैवतः - बीभत्सभयानकरसानुगतः

षड्जस्याभिव्यक्तिः - जम्बूद्वीपे   ऋषभस्याभिव्यक्तिः - शाकद्वीपे

गान्धारस्याभिव्यक्तिः - कुशद्वीपे   मध्यमस्वरस्याभिव्यक्तिः - क्रौञ्चद्वीपे

पञ्चमस्वरस्याभिव्यक्तिः - शाल्मलद्वीपे   धैवतस्वरस्याभिव्यक्तिः - श्वेतद्वीपे

निषादस्वरस्याभिव्यक्तिः - पुष्करद्वीपे

Akṣaratatva is स्वरतत्व. अव्यय is मनस् predominant. क्षर is वाक् predominant.In the same way Akṣara is प्राण predominant. पुरुष who is षोडशी is the nirukta form of परब्रह्मन् . All these have been identified with अर्द्धमात्रा, स्फोट , स्वर - व्यञ्जन names. सृष्टि is identified by असत् प्राणs (ṛṣi prāṇas). Seven prāṇās join together and make the prajapati (चित्यपुरुष) who is described as

चत्वर आत्मा द्वौ पक्षौ पुच्छं प्रतिष्ठा । सप्तपुरुष आत्मा । He is also called सुपर्ण because of his structure. संवत्सरात्मक महासुपर्ण is called साक्षीसुपर्ण and the चित्यपुरुष प्राणी is its amśa and is called भोक्ता सुपर्ण.

सप्तप्राणs are put in each of the parts of मानवशरीर which has four गुहाs.

They are शिरोगुहा, उरोगुहा, उदरगुहा and बस्तिगुहा. सप्तस्वरs also have their basis on this सप्तक which extends to many vastus in the viśva. Some of these सप्तकs are given below -

१. सप्तप्राणs	२. श्रोत्रप्राणs २. चक्षु:प्राणs २नासाप्राणाs and १मुखप्राण
२. सप्त -अर्चिs	१. काली २. कराली ३. मनोजवा ४. सुलोहिता ५. सुधूम्रवर्णा ६. स्फुलिंगिनी ७. विश्वरूपा
३.सप्तहोम	१. पाकयज्ञ २.अग्निहोत्र ३.दर्शपूर्णमास ४.चातुर्मास्य ५.सोमयज्ञ ६.महायज्ञ ७. अतियज्ञ
४. सप्तलोक	१. भू: २. भुव: ३. स्व: ४. मह: ५. जनत् ६. तप: ७. सत्यम्
५. सप्त-अग्निजिह्वा	१. काली २. कराली ३. रक्तवर्णिका ४. धूम्रपुष्पा ५. धूम्रशीर्षा ६. ज्वलनी ७. जयवती
६. सप्त-अग्नि	१. जिह्वा २. हिरण्या ३. कृष्णा ४. रक्तिका ५. अतिरक्तिका ६. गगना ७. बहुरूपा
७. सप्त-अप्सरा	१. उर्वशी २. मेनका ३. रम्भा ४. सुकेशी ५. तिलोत्तमा ६. मञ्जुघोषा ७. धृताची

८. In this way we can learn many more things which are seven in number like,

सप्त आवरणानि, सप्त ऊर्ध्वलोका:, सप्त अधोलोका:, सप्त ऋषय:, सप्तकल्पा:,

सप्तपितर:, सप्तदेवपुर्य:, सप्तद्वीपा:, सप्तसमुद्रा:, सप्त वायव:, सप्त पाताला:, सप्त नरका:, सप्त स्वर्गा:, सप्त पर्वतानि, सप्त नद्य:, सप्त देशा:, सप्त प्रसिद्ध पर्वतानि, सप्त धान्यनि, सप्त राज्याङ्गनि, सप्त वारा:, सप्त सरांसि, (सरोवर), सप्तदेवच्छन्दांसि:, सप्तज्योतिष्टोमा:, सप्त-ऊर्ध्वप्रजातन्तव:, सप्त-अध: प्रजातन्तव:, सप्त सङ्गीतस्वरा: etc etc.

In the Vedas we get many sevens like,

सप्तपुरुषा:, सप्त स्वसार:, सप्त ऋषय:, सप्त - अहोरात्रवृत्तानि, सप्त कपालानि, सप्तकर्णा:, सप्त चक्राणि, सप्त होतार:, सप्त तन्तव:, सप्त अदितिपुत्रा:, सप्त मरुद्गणा:, सप्त ऋतव:, etc etc. (see also Ojha's देवता निवित्)

For example the following passages in Śatapatha Brāhmaṇa gives many sevens.

1. 'सप्त ते अग्ने समिधः। प्राणा वै समिधः। प्राणा ह्येतं अग्निं (भूताग्निं) समिन्धते। सप्त जिह्वा इति। यान् अमून् सप्तपुरुषान् एकं पुरुषमकुर्वन् तेषामेतदाह। सप्त ऋषय इति। सप्त हि ते ऋषय आसन्। सप्त धाम प्रियाणि - इति। छन्दांस्येतदाह। छन्दांसि वा अस्य (अग्नेः) प्रियाणि धामानि। सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति इति। सप्त ह्येते होत्राः सप्तधा यजन्ति। सप्त योनिरिति। चितिरेतदाह। सप्त - सप्त इति सप्तचितिको अग्निः। सप्त ऋतवः संवत्सरः। संवत्सरोऽग्निः। यावानग्निः यावत्यस्य मात्रा तावता एवैनमेतत् प्रीणाति॥' (श.ब्रा.९.२.३.४४,४५)
२. सप्तर्चं भवति। सप्तचितिकोऽग्निः। सप्त ऋतवः। सप्तदिशः। सप्त देवलोकाः। सप्त स्तोमाः। सप्त पृष्ठानि। सप्त छन्दांसि। सप्त ग्राम्याः पशवः। सप्त आरण्याः पशवः। सप्त शीर्षन् प्राणाः। यत्किंच सप्तविधं अधिदैवतं, अध्यात्मं (अधिभूतं च) तदेनेन सर्वमाप्नोति।' (श.ब्रा.९.५.२.८)

In the same way नाद which is सप्तचितिकप्राणाग्नि through श्रुति (vāyu named marut) impinges on three places viz उरः, कण्ठः and शिरः. As a result of this impact it gets converted into स्वरात्मिका ध्वनि. Then it reaches our ears. The नादाग्नि piled in the chest (उरःप्रदेश) when it comes out through श्रुति becomes स्वर. In this process both भूताग्नि and Pranāgni get mixed and cause energy outflow through sounds produced. As a result the manas prāṇa and śarīra lose some energy which has to be compensated by the intake of food.

The Agni created by the sun's light and heat on the earth is चित्याग्नि which is accompanied with चितेनिधेयाग्नि has three stages during the daytime. This अहःकालीन जाग्रदग्नि which is नादात्मक श्रुतिसमन्वितस्वरभावापन्न, creates three types of Agni मन्द्राग्नि, मध्याग्नि and ताराग्नि resulting in मन्द्र, मध्य and तारस्वरs.

Now we pass on to विश्वसृष्टि. It is produced by शब्दतन्मात्रा followed by its derivatives स्पर्शरूप रस and गन्धमात्राs. This शब्दतत्व is nothing but tatvaveda containing ऋक्, यजुस् and साम.

वस्तु पिण्ड is नादतत्व. It is ऋङ्मय. यजुर्मयगतितत्व is श्रुतितत्व. साममयमण्डल is स्वरतत्व.

That is why साम is called स्वरसाम. It is this which is संगीतs प्राणप्रतिष्ठा. नाद, श्रुति and स्वर form the basic support for ग्राम (स्वरसमूह) मूर्छना, जाति, क्रम, तान, आरोह, अवरोह, वादी, संवादी, नाद, श्रुति and स्वर which are विभूतिs of संगीत and which consists नृत्य, वाद्य, संगीत.

नाद, श्रुति and स्वर are supported by वैश्वानराग्निमूर्तिगुञ्जनभावनिबन्धनम् which is उपक्रम स्थानतत्व. This in वैदिकपरिभाषा is called हिंकार. सौरमधुरसेन समाप्लुत नवबिंद्वात्मक बार्हत स्वरूपमेव साम। तस्य वैतानिक स्वरसंधानद्वारा नादात्मिका हिं-हिं-हिं इत्यादि अनुकरणात्मिका संतननभावात्मिका सङ्गीतोपक्रमस्थानीया ध्वनिराविर्भवति। अत एव स्वरात्मकं साम एव हिंकारस्य प्रवर्तको भवति।

That is why श्रुति says 'नासामा हिङ्क्रियते' In other words सामस्वरमण्डल represents संवत्सरमण्डल and हिंकार which pertains to सामस्वरमण्डल is नाद itself. It is नाद that gives rise to श्रुति. It is only through श्रुति, स्वरs get manifested.

नृत्य, गीत and वाद्यात्मिक संगीत have their प्रतिष्ठा in नाद - श्रुति and स्वर. However these produce some bad effects in the अध्यात्मसंस्था which are considered as the enemy of आत्मा and बुद्धि:. These दोषs are called आग्लादोष when it affects आत्मा and माल्यदोष when it affects the बुद्धि. These two doṣās which affect both the manas and śarīrā lead us from ज्योतिस् to तमस् . That is why the Upaniṣad says तमसो मा ज्योतिर्गमय.

आभ् and अभ्व, रस and बल and यत् and जू तत्व, we already know. What is तेजस् ? It is connected with रसतत्व. आभू leads to जू:. But बल and अभ्व lead to यत्. In other words whereas तेजस् leads to जूतत्व (रसतत्व or आभूतत्व) which in turn leads to ज्योतिस् as we see in Upaniṣads, स्नेह which is connected to यत्तत्व leads to बलतत्व and अभ्वतत्व and that leads to तमस् .

The idea is अनेजत् (स्थितिभाव) takes us to विश्वातीतपरात्पर ब्रह्म which is एकामेवाद्वितीयं ब्रह्म. एजत् represents गतिभाव which is विश्व. These two always go together. The मौलिक स्वरूप is always combined in the मूर्तिस्वरूप . It is the former which gives rise to the latter and lives with it.

In other words अनेजत् - एजत् आभू - अभ्व रस-बल, जू:- यत् , तेज:-स्नेह, ज्योति:-तम:, स्थितिप्रकृतिक सद्भाव:-गतिप्रकृतिक असद्भाव: or अमृत and मृत्यु always go together. That is why Gitā says,

'अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ।'. ज्योतिर्भाव is Indra also called मित्र and तमोभाव is वरुण. मित्रावरुणौ are together. In the अध्यात्मसंस्था they are called क्रतु-दक्षौ.

यत् and जू: become यज्जू: which is वयोरूप यजुस्तत्व. ऋक् and साम provide it chandas which called वयोनाध and these three things constitute त्रयीमय स्वयंभूब्रह्म. जू represents ज्योतिर्मय स्थितिभाव which is represented by इन्द्र-मित्र. यत् represents गतिभाव and तमोमय वरुण. स्वायंभुवी यजुर्वाक् becomes आपोमण्डलपरमेष्ठी. तेजोमयी अग्निचिति gives rise to सौरसंस्था which is इन्द्र-मित्र and the waters of परमेष्ठी which are स्नेहमयी gives rise to वृत्र-वरुण who has two states परिपक्व and अपरिपक्व. अपरिपक्व state is pure आसुरभाव and परिपक्वावस्था gives rise to पितृभाव and गंधर्वभाव. विशुद्धनिर्मल waters are called दिव्या आप: वरुण gives rise अग्नि, वायु and इन्द्र prāṇas and when it is परिपक्व it gives rise to भृगुप्राण. (see Gopatha Brāhmaṇa)

"वरुणस्य वै सुषुवाणस्य भर्गोऽपक्रामत् स त्रेधा अपतत् तद् भृगुरभवत् ।।" - ऐ.ब्रा. says

"तस्य प्रजापतेः यद्रेतसः प्रथममुद्दीप्यत तदसावादित्योऽभवत् । अथ यत् द्वितीयमासीत् तद् भृगुरभवत्। तं वरुणो न्यगृह्णीत। तस्मात् स भृगुर्वारुणिः।" - (गो.ब्रा)

भृगु has three states viz आपः, वायुः, सोमः। त्र्यात्मक भार्गव आप्यप्राण is असुर. त्र्यात्मक भार्गव सौम्य प्राण is पितृ. आसुर प्राणात्मक वरुण भार्गव आप्यप्राण is अप्सराप्राण. आप्य अप्सराप्राण symbolises सुरा and is protected by वायव्यगन्धर्वप्राण. पितृप्राणात्मक भार्गवप्राण represents सोम. These two give rise to आग्ला and माल्व्यदोष though they are intimately connected with नाद-श्रुति-स्वर. इन्द्र is connected with सोम and वरुण is connected with सुरा. Rain takes place when अग्नि-सोम यज्ञ takes place. सौर-अग्नि, श्रद्धा, आन्तरिक्ष्य-पर्जन्याग्नि, सोम, पार्थिवाग्नि, वर्षजल, पार्थिव मलीमस भूतभाग, all these are involved in पञ्चाग्निविद्या. शरीराग्नि seperates the रस and मल parts of अन्न. For every avasthā, the next avastha is mala. The seventh stage of अन्न is शुक्र. In every kind of अन्न, वरुणानुबन्धी मलात्मक आसुरदोषभाव and इन्द्रानुबन्धी रसात्मक दिव्य गुणभाव are present. They are called दैवीसंपत्ति and आसुरीसंपत्ति. मलात्मकसुरा and अमृतात्मक सोमरूप रस are seperated by कण्ठमध्यस्थ यन्त्र प्राशित्रविष. It is a sort of filter. सुरा is the Pratisthā for the व्यञ्जनs which form the sabda for सङ्गीत. On the other hand Soma is the pratisthā for svaras which are तननात्मक. "सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते। तस्मात् ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्।" (मनुः)

The Gopatha Brāhmaṇa says,

"स यदाह स्वरोऽसीति - सोमं वा एतदाह । एष ह वै सोमः सूर्यो भूत्वा अमुष्मिंल्लोके स्वरति । तत् यत् स्वरति तस्मात् स्वरः । तत् स्वरस्य स्वरत्वम् । (गो.ब्रा.पू. ५.१४)

The maṇdala which the Sun's bright rays form represents सोममण्डल which is called स्वरसाम. It is सोम that gives brightness to the Sun which otherwise is only black (कृष्णेन रजसा वर्तमानः).

In the human body it is सोम that constitutes प्राण and सुरा constitutes its भूतभाग. It is only when the भूतात्मा gets out, the body becomes शव because the पवमानसोमप्राण which keeps the body clean, has gone out of the body and the शव starts stinking. The अन्तर्याम संबन्ध of पवमानसोम with the भूतशरीर gets broken after the वैश्वानराग्नि leaves the body. That is why Ṛg Veda says,

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः । अतप्ततनूर्नतदामो अश्नुते शृतास इद् वहन्तस्तत् समाशत। (९.८३.१)

In our अध्यात्मसंस्था there are four tatvas viz आत्मा, बुद्धि , मनस् and शरीर. The प्रभव, प्रतिष्ठा and परायण (ie उत्पादक, आधार and लयस्थान) are सूर्य, चन्द्र and भूपिण्ड. All these are controlled by आत्मा. मनस् is चान्द्र vastu and शरीर is पार्थिव वस्तु. Our शरीर is

अप् प्रधान and is वारुण सूराप्राणात्मक. Therefore both these are present in the living man. Just like चन्द्र is affected by कृष्णपक्ष, the आत्मा and सौरी बुद्धि are affected when the man leans towards मनस् and शरीर भोग through his indriyas and the man gets bound to them. On the other hand if his buddhi is blessed with शुक्लपक्ष ज्योतिस, which represents इन्द्र ज्योतिस् , the man proceeds towards मुक्ति because of the influence of सौरबुद्धि .On the other hand when the manas is affected by तमस् he indulges in viṣayās and his मनस् is affected by तमोरूप आवरण. This आवरणदोष is called माल्व्य. बुद्धि's सहजगुण is धृति. रश्मिरूप सत्व वृत्तिs are called धियः. धृति means स्थिरता or निष्ठा. बौद्धिकनिष्ठा is the principal धृति for man. सूर्य is स्थिर and चन्द्र moves in दक्षवृत्त and therefore is चञ्चल. मनस् is चान्द्र and therefore is चञ्चल, and therefore धृतिशून्या. This is called माल्व्यदोष. When the man is मनोवश, every part of his system moves. In the case of women their eyes show various चेष्टाs when they are इन्द्रिय वश and therefore the माल्व्यदोष of मनस् is सोमानुबन्धी. Its ज्योतिर्मयगुण is affected by तमोमयगुण and therefore दैवीसंपत्ति of manas is affected by आसुरीसंपत्ति.

The chief characteristic of man is धैर्य and नृत्य, वाद्य and संगीत make this shake. धैर्यगुण represents सोमरस and विकल्पितगुण represents सुरा. That is why आचारनिष्ठ ब्राह्मण should not drink सुरा and should not sing or dance (see मैत्रायणी श्रुति).आग्ला दोष is connected with शरीर which is पार्थिव आप्य. In the आधिदैविकजगत् चन्द्र is सोमतत्व, पृथिवी is सुरातत्व. सौम्यमनस् through indriyas becomes the bhokta of śarira. This bhokta is पुरुष and भोग्य is स्त्री. That is सौम्य भोक्ता मनस् is पुरुष and आप्यभोग शरीर becomes स्त्री.सोम is भोक्ता and सुरा is भोग्य. That is why (श्रुति) says 'पुमान् वै सोमः स्त्री सुरा '(तै.ब्रा.१.३.३.४) आत्मा and बुद्धि are सत्य and मनस् is ऋतसोम ie it has come from ṛta aptatva. Therefore it is ऋत. It is also अशरीर अहृदय. If it does not have union with Indra who is सौर आत्मा and buddhi then it ends up in आप्य भौतिक वरुणभोग. In the former case it becomes सोम which is सत्य, श्रीः and ज्योतिस् (सत्यं वै श्रीः ज्योतिः (शत.५.१.२.१०). In the latter case it becomes अनृतं - पाप्मा - तमःसुराः (शत.५.२.१०). ऋतसोमात्मक चन्द्र is गन्धर्व. ऋत आपोमयी पृथिवी (अप्सुसरणशीलत्वात्) is called अप्सरा. सुरापी is affected by आग्लादोष. The Brāhmaṇa who dances and sings is affected by आग्लादोष because आत्मबुद्धिनिष्ठा is lost. see गोपथब्राह्मण (२.२१)

नादात्मकस्वर is the originator of शब्द. हिंकार is the beginning of स्वरसंधान then आ-आ-आ etc come, which is स्वरसंचालन. हिं हिं हूँ हुँ इत्यादि is 'साम' or हृद्यसाम which is known as हिंकार. In the सामिधेनि ऋङ्मन्त्र, the recitation starts with हिं-हिं-हिं-ओम्. This सप्रणव हिंकार समावेश enables यज्ञ to get blessed with सामसंपत्ति. प्रणवोच्चारण वर्तुलमण्डल appears in the वाक् समुद्र . This वर्तुलमण्डल is the प्रातिस्विकरूप of साममण्डल.

That is why ओम् is considered as Sāma rūpa हिंकार is its origin(मूल). That is why सप्रणव हिंकार receives सामसंपत्ति. This हिंकारोच्चारण takes place in the first सामिधेनी only. In the rest of 14 mantras only ओम् is pronounced in the beginning and end of each mantra. A second reason for हिंकार is that it is intimately connected with Prāṇa. नादप्राण's उत्तरावस्था is called हिंकारात्मकप्राण. This हिंकारप्राण resides in nose region and is the cause for life exhibiting श्वास प्रश्वास. In other words आध्यात्मिक हिंकार's Svarūpa is नासाप्राण only. That is why if we close the nose channels, it is not possible to produce हिंकार उच्चारण. ऋङ्मन्त्र is connected with अनुष्टुप् वाक्. ऋक् 's उच्चारण takes place through वाक्.

Through सामिधेनी अनुवचन, दिव्यलोकस्थ प्राणाग्नि 's प्रजननरूप आधान takes place in the यज्ञ. प्रजननकर्म rests on योष-वृषा दाम्पत्यभाव. Here प्राण is वृषा, वाक् is योषा. हिंकारपूर्वकमन्त्रोच्चारण is meant for the संपादन of वाक्प्राण's दाम्पत्यभाव and this दाम्पत्यभाव produces दिव्याग्नि. It is to achieve this प्रजननसंपत्ति, हिंकारपूर्वक अनुवचन is done. Because of this दाम्पत्यभाव, हिंकार is not done in उच्चस्वर. It is done in उपांशुरूप. This is followed even in ordinary गान.

The letters प्र, आ, सम् , अनु etc which are used in the mantras are full of meaning. If the ऋषि wants to imply आगमनभाव in the mantra he uses the preposition आङ् (उपसर्ग).Where movement along with earth is meant the preposition प्र is used. When union (संगम) is implied the उपसर्ग used is सम् . Where the connection with वस्तुपृष्ट is meant अनु is used . Because of the use of these उपसर्गs the mantras are called प्रवती, आवती, समवती, अनुवती etc. In the present case of दर्शपूर्णमास, सामिधेनी अनुवचन should produce union of दिव्यप्राणात्मक सावित्राग्नि with पार्थिव भौतिक अङ्गिरसाग्नि. Not only this but also through हविस् offered to the दिव्याग्नि, the यजमान's शरीराग्नि should be connected to दिव्याग्नि and Ātma should be converted into देवात्मा and should be sent to द्युलोक. Here both आदान and विसर्ग are involved. That is why in the first two ṛks आङ् and प्र are used.

Through सामिधेनी अनुवचन कर्म, सावित्राग्नि is made to get its प्रतिष्ठा in पार्थिव अङ्गिरस अग्नि. What comes from above is सावित्राग्नि .When it returns after reflection from the ground it becomes गायत्राग्नि which consists of both पार्थिव रस and द्युरस. भूपिण्ड is called गो. Because सौरतेजस् gets into भूगर्भ (गोगर्भ) it is called गायत्री now. गायत्री mantra therefore pleases the Sun.

One part of गायत्री gets into the earth. What is reflected on the earh's surface moves up and is called भूतगायत्री because it takes the पार्थिवसंपत्ति with it. लौकिक अग्नि is the best example of भूतगायत्री. सामिधेनी अनुवचनकर्म is connected with

this Agni. It is this प्रतिफलित गायत्री तेजस् that illuminates that three lokas. This is the प्रत्यक्षदर्शन् of गायत्रतेजस्. Direct illumination causes heat and light. But what is received in shades is called छायामयी गायत्री. The former is called ज्योतिर्मयी गायत्री and in that आग्नेयदेवप्राण is प्रतिष्ठित. In छायामयी गायत्री whose direct sunlight does not fall सौम्य तेजोमयी पितृप्राण has प्रतिष्ठा. छायामयी गायत्री gets स्वरूपसंपत्ति in पितृकर्म. Thus गायत्री has three vivartas viz भूतगायत्री, दिव्यदेवगायत्री, दिव्यपितृगायत्री. In सामिधेनी दिव्यगायत्री is required which is blessed with एति-प्रेति संपत्ति भाव. What comes has एतिभाव. What returns to द्युलोक hasप्रेतिभाव. Therefore आगमनतेजस् is सावित्री and गमन तेजस् is गायत्री. In practice we really get only गायत्री and therefore both are called गायत्री. What comes, endows us with बलाधान. What returns and goes up is blessed with पार्थिवयज्ञ द्रव्य and feeds the देवप्राण's in द्युलोक. एतिभाव brings छन्दस् , देवता, स्वरयुक्ता मन्त्रवाक् and gives it to the earth. What goes back takes with it यज्ञानुगता, यज्ञभक्ति, हविर्युक्ता गायत्री and gives it to द्युलोक. This is एति-प्रेति भाव. In other words,

1) प्राकृतिकगायत्रीतत्व contains एति-प्रेति भाव. It is for its आधान, सामिधेन्यनुवचनकर्म is done. That is why in the सामिधेनी ऋक्s एति-प्रेतिs संबन्ध is necessary. That is why they contain प्र (प्रयति) and आ (आवती)

2) Through एति-प्रेति अनुवचन, आधिदैविक गायत्र भाव's समावेश takes places. In our अध्यात्मसंस्था श्वासप्रश्वासात्मक उदान प्राण represents एति-प्रेति भाव. वायव्य प्राण which comes in is called उदान.The वायव्य प्राण that gets out is प्राण. In this यज्ञकर्म we have to build देवात्मा in the yajamānā's अध्यात्म so that the मानुषात्मा there, is enabled to go to Svarga. This देवात्मा is the स्वरूप of our आध्यात्मिक. The एति-प्रेति भाव produces एति-प्रेति भावात्मक उदान-प्राण's आधान. That is why the अनुवचन should have एति-प्रेति भाव.

3) रेत: सेक takes place on आग्नेय योषाप्राण. It represents प्रेति भाव from the stage of रेतो द्रव्यसिञ्चक. When the child develops in the yoni and comes out it represents एति भाव.

4) The entire Viśva is blessed with एति-प्रेति भाव. Some thing comes and something goes. गति भाव is विनाश and आगति भाव is संभूति. Every thing here is चलाचल. (संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेद उभयं सह (ई.उप)). This कर्ममय विश्व is full of एति-प्रेति भाव.

5) By the coopration of आधिदेवत, आध्यात्मिक and आधिभोतिक, in this यज्ञ, दैवात्मा is built. For this purpose five Sampattis are requested १) आधिदैविकसंपत्ति २) यजमानाग्निलक्षणा आध्यात्मिक संपत्ति ३) बहिर्वित्तलक्षणा

बाह्यभौतिकसंपत्ति ४) अन्तर्वित्तलक्षणा शरीर संपत्ति ५) यज्ञकर्मसंपत्ति. एति-प्रेति अनुवचन applies to all these five Sampattis.

Now we shall see the actual Sāmidheni ṛks and understand.

To start with the Hota stands behind the Adhvaryu north of वेदिश्रोणि on a दर्भासन and recites the following ṛk three times.

1) 'हिं - हिं - हिं - ओम्' प्रवो वाजा अभिद्यवो हविष्मन्तो घृताच्या। देवाञ्जिगति सुम्नयुः - ओम् ॥ (Three times) 'हिं - हिं - हिं - ओम्' is pronounced only for the first ṛk. For the rest only ओम् precedes every ṛk. Here this mantra can be considered as ऋतपरक or अग्निपरक. Both mean अग्नितत्व only. अग्नि exists both in ऋत and सत्य states. In Āditya it exists in सत्य state in वायु it is in ऋतstate .In this वायव्याग्नि, ऋतसोम आहुति takes place. ऋताग्नि and ऋतसोम undergo अन्तर्यामसंबन्ध and from that ऋतु is produced. ऋतुसमष्टि is nothing but संवत्सरयज्ञ.

वाज, अभिद्यव, हविष्मन्त, घृताची all these four constitute the रक्षकs of यज्ञाग्नि.वाजः means अन्न. This is ordinary meaning. Actually वाजतत्व has its प्रतिष्ठा above परमेष्ठी. पारमेष्ठ्य अप्तत्व consists of three states आपः वायुः and सोमः। The Soma state is called वाजः। गायत्री brings down only this सोम. It is this सोमावस्था of अप्तत्व that is called वाजः। सोम is present in चन्द्रमण्डल also. वाज has in it ब्रह्मवीर्य (वीर्यं वै वाजः - ब्रा). In the प्राकृतिक नित्यहविर्यज्ञ it is चान्द्रसोम that is involved. In the सांवत्सरिकसोमयज्ञ (ज्योतिष्ठोम) सौररश्मिभुक्त ज्योतिर्मय सोम is involved. In प्राकृतिकवाजपेययज्ञ ब्रह्मवीर्यप्रवर्तक ब्रह्मणस्पति सोम which is called पवित्रवाज and which is connected with पारमेष्ठ्यसोम is involved. That is why it is said वाजपेय यज्ञ has to be performed by Brāhmaṇas only.

स वा एष ब्राह्मणस्य यज्ञः यदनेन बृहस्पतिरयजत। ब्रह्म हि बृहस्पतिः। ब्रह्म हि ब्राह्मणः। (शत.ब्रा. ५.१.१.११) That is why it is called बृहस्पतिसवः

बृहस्पतिः पूर्वेषामुत्तरो भवति इन्द्र उत्तरेषां प्रथमः ie परमेष्ठी's limit is the place of बृहस्पति who is the प्रवर्तक of वाजपेययज्ञ. Below him only इन्द्र (सूर्य) resides, then the others चन्द्र पृथिवी etc. End of top portion is marked by बृहस्पति. The beginning of bottom portion is marked by इन्द्र. While बृहस्पति is the प्रतिष्ठा of ब्राह्मण, इन्द्र is the प्रतिष्ठा of क्षत्रिय. Since these two are near each other वाजपेय can be performed by क्षत्रिय's also.

अथो राजन्यस्य (वाजपेयः) यदनेन इन्द्रोऽजयत। क्षत्रं हीन्द्रः क्षत्रं राजन्यः।

वाजी प्राण is predominant in a particular type of horse and that is therefore called वाजी.

The third अवस्था of पारमेष्ठ्य अप् तत्व is चान्द्रसोम. चान्द्रसोम is प्रवर्ग्य and has प्रतिष्ठा in ओषधि (गोधूमादि अन्न). पशु s also are the प्रतिष्ठा भूमि of वाजि रस. ऋतुs also are nourished by वाज रस.

This वाज रस causes समिन्धन of अग्नि. पारमेष्ठ्य वाज causes प्रदीप्ति of ब्रह्माग्नि. ज्योतिर्मयवाज causes संवत्सराग्नि's प्रदीप्ति. चान्द्रवाज causes the प्रदीप्ति of ओषध्याग्नि ओषधिवाज causes the प्रदीप्ति of शरीराग्नि. Because वाज causes अग्नि's समिन्धन, it is called अग्नि's स्वरूपसंरक्षक.

हवि means both ओषधि रूप अन्न and भौतिकशरीर. These two are मर्त्य and therefore हविष्मन्तः means पशवः।

'घृतमन्तरिक्षस्य'. Therefore in the अन्तरिक्ष, आज्य has pratiṣtha. This अग्नि gets excited by आज्याहुति. In प्रकृतियज्ञ आज्याहुति is done by वायु. In वैधयज्ञ जुहु is घृताची. The mantra means

हे अग्ने, त्वत्समिन्धनार्थं जुहुद्वारा वाजपशुपक्षादिसंपत्तयः प्रादुर्भूताः । अनेन कर्मणा अयं यजमानः देवभावप्राप्तौ समर्थो भवति ।

In this प्र is used as उपसर्ग. That is why it is called प्रवती ऋक् . This contains गायत्री's प्रेति भाव।

अभिद्यव means पक्षाग्नि. अवयवी's पुष्टि, रक्षा, तुष्टि, तृप्ति depends up the रक्षा of the अवयवs. संवत्सराग्नि is अवयवी and पक्षाग्नि is अवयव.

Now we pass on to the second ṛk which is actually, 4th because the first ṛk is repeated thrice.

2) ओं अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये । नि होता सत्सि बर्हिषि - ओम् इति ।।

The Svarlokāgni comes down towards the earth. This भूलोक is called बर्हि by yājñikās. अन्न पितृs are of three kinds viz आग्नेय, सौम्य and समशीतोष्ण. सौर द्युलोक is उष्ण. चान्द्र अन्तरिक्ष is शीत. भूलोक is अग्नि - सोमसमन्वयोपलक्षित and therefore is अनुष्णाशीत. The निदान for this भूलोक is बर्हि (दर्भ) because it represents वेनतत्व. दिव्याग्निगतपितृ s are called अग्निष्वात्ताः। आन्तरिक्ष्य सोमगतपितृs are सोमसत् । भूलोकपितृs are बर्हिषदः(अनुष्णाशीताः)।

The पार्थिवप्रजा come into existence because of समन्वय between पार्थिव अप्तत्व and दिव्य अग्नितत्व. In orther words दांपत्यभाव takes place between सौम्यशुक्रभाव अग्निगर्भित - अप्तत्व and आग्नेयशोणित सोमगर्भित - अग्नितत्व. For this reason प्रजा also are called बर्हिः.

In ओषधिs पार्थिव अग्नि in the form of वृष्टिजल brings about अग्नि सोम समन्वय. Therefore it can also be called बर्हिः।

The अग्नि that comes down from द्युलोक to बर्हि: (भूपृष्ठ) brings along with it द्युलोकप्राण देवताs. It is because of this आह्वन भूलोकस्थ दिव्याग्नि is called होता. Further पार्थिव रस is offered to it because of this, it becomes हवनसाधक and therefore it can be called होता. Therefore the mantra means, हे दिव्याग्ने, त्वं द्युलोकात् भूलोकपर्यन्तं व्याप्तवानसि। हे हव्यवाहन, त्वदीयं हविर्भागं गृहीतुं त्वत्कुलसर्वप्राणदेवतानां हविर्भागान् गृहीत्वा, तत्तद्देवताप्रापणार्थं चात्र यज्ञवेदिं समागच्छ।

Here there is a stotra aspect and then a request is made. That Agni has व्याप्ति in both द्युलोक and भूलोक forms the स्तोत्र part. The request part is, O Agni you are Hota. You please come down to भूलोक and take your share of the Havis and also take the Havis meant for them to the respective devatas. In this ṛk the preposition आङ् is used and therefore it is आवती ऋक् (एति भाव). The above two ṛks are capable of achieving एति प्रेति भाव. Now we pass on to the third ṛk or fifth recited ṛk. (The first ṛk is recited thrice).

3) ओम् - तं त्वा समिद्भिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि। बृहच्छोचा यविष्ठ्य - ओम् - इति।

The first mantra प्र वो वाजा अभिद्यव etc tries to get hold of त्रैलोक्य व्यापक. संवत्सराग्नि with all its aspects. The word वाजा refers to भूलोक which is त्रिवृत् स्तोमोपलक्षित. The word घृताच्या refers to अन्तरिक्षलोक which is पञ्चदशस्तोमोपलक्षित. The word अभिद्यव refers to द्युलोक which is एकविंशतिस्तोमोपलक्षित. The three mantras which follow viz अग्न आयाहि वीतये -- तं त्वा समिद्भिरङ्गिर. स न: पृथु:श्रवाय्याम् are meant for समिन्धन of the Agni in which these three Agnis are established. Thus the Sāmindhana had been carried out collectively as well as individually. Keeping this in mind we should explain these mantras.

अग्न आयाहि mantra tries to unite the सावित्राग्निरूप दिव्याग्नि with the भूलोकोपलक्षित यज्ञाग्नि। पार्थिवाग्नि is अङ्गिराग्नि। The same Agni which comes down is named भृगु and when it goes up it is called अङ्गिरा. The अग्निज्वाला in प्रज्वलित अग्नि is called भृगु . It gets out of अग्निपिण्ड which is called अङ्गिरा. That is why it is said in Brāhmaṇa अर्चिषु भृगु: संबभूव. अङ्गारेभ्यो अङ्गिरा: संबभूव। अथ यदङ्गार अवशान्ता: पुनरुददीप्यन्त. अथ बृहस्पतिरभवत् ... etc. (ब्रा).

अङ्गिरोग्नि has two vivartas one is भूत form and another is prāṇa form. Prāna form forms the प्रतिष्ठा for भूत form. अङ्गिराग्नि is kept alive by समित्. By offering घृत in the Agni we are putting वीर्य into the burning (समिद्ध) अग्नि.

The third ṛk means,

हे पार्थिव अङ्गिराग्ने, त्वं अङ्गिरोप्राणद्वारा, पार्थिवद्रव्य रूप समिधा, आन्तरिक्ष्यघृतेनच समिद्धोऽसि। अनेन समिध्नकर्मणैव त्वं नित्यतरुणो भूत्वा वृहद्रूपेण त्रैलोक्ये, तपन् विराजमानोऽसि । अपि च

हे आहवनीयस्य समिद्धाग्ने अध्वर्युः त्वां काष्ठघृतादि समिध्ननद्रव्याधानेन प्रवृद्धं कृतवान् । अथः त्वं नित्यतरुणो महान् भूत्वा प्रदीप्तो भव ॥

We pass on to fourth ṛk

ओम् स नः पृथुश्रवाय्यमच्छादव विवाससि। बृहदग्ने सुवीर्य्यम् --- ओम् -- इति।

According to वैदिकपरिभाषा - इयं - अयं - इदं refers to भूलोक एष refers to अन्तरिक्षलोक, and असौ -अदः refers to द्युलोक. पृथु means विस्तीर्ण श्रवाय्यम् - श्रवणीयं सर्वसुखैकसाधक द्युलोक is श्रवाय्य and it is सुवीर्य because देवs reside there and they are वीर्यप्रवर्तकs. बृहत् साम is there and therefore it is also बृहत् . The ṛk तं त्वा समिद्भिः ---- is वृद्धिमती. The ṛk अग्न आयाहि is बाहिष्मती. The ṛk स नः पृथुश्रवय्या it is पृथुमती.

Before the three ṛks called वृषण्वन्तत्रिच there is a ṛk which runs as follows-

5) ओम् ईडेन्यो नमस्यस्तिरस्तमांसि दर्शतः समग्निरिध्यते वृषा - ओम् । (७)

ताप is अग्नि's प्रातिस्विक धर्म and प्रकाश is इन्द्र's धर्म. चन्द्र is connected only with Indra. That is why there is प्रकाश in चन्द्र and no ताप. अग्नि and वरुण can be together. But इन्द्र and वरुण cannot be together. But here in the सौरदिव्याग्नि which is to have समिन्धन, both ताप and प्राकाश are present. ताप is अग्नि's धर्म. इन्द्र who is वृषा here has prakāśa. It is only with the cooperation of Indra अग्नि is able to get rid of तमस्. वृषेन्द्र is the अधिपति of यज्ञ without इन्द्रसंपत्ति, अग्नि cannot become पूर्ण. In the above mantra समिन्धन of इन्द्रयुक्त अग्नि or वृषाग्नि is addressed. ईडेन्यः -- नमस्यः .

The next ṛk is

6) ओम् - वृषो अग्निः समिध्यते अश्वो न देववाहनः। तं हविष्मन्त इडते - ओम् । (८)

Because of the help of वृषेन्द्र this Agni takes the form of अश्व and carries the yajña to the Devas. To compensate what comes down from सौरलोकाग्नि, the same दिव्याग्नि which is इन्द्रयुक्त returns back taking the यज्ञद्रव्य from here and returns it to सौरलोकाग्निदेवताs. In वाचिकोपासना we use the word नमस्य. In कर्मोपासना where we take the हविस् to them the word ईडेन्य is used.

7) आम् वृषणं त्वा वयं वृषणः समिधीमहि ।अग्ने दीद्यन्तं बृहत्- आम् - इति (९) which means

हे यज्ञसम्पत्तिवर्षक, त्वमिन्द्रसहायद्वारा यज्ञसम्पत्तिवर्षको भूत्वा वृषात्मकोऽसि। हे अग्ने त्वमस्माभिः प्रयुक्तसामिधेनीमन्त्रैः पूर्णरूपेण समृद्धभूतोऽसि। अपि च द्युलोकस्थ इन्द्रस्य बृहत्सामसम्बन्धद्वारा बृहद्रूपतां गतोऽसि।

The above three ṛks are called वृषण्वन्तत्रिचा Then the next ṛk follows

8) अग्नि दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम्। अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् । (१०)

The अनुवचनs recited by Adhvaryu enables the Agni to get strength and goes into flames with दिव्यतेजस्. It is this strengthened Agni that forms the मूलप्रतिष्ठा for देवयजन.

The निगदानुवचनकर्म is proformed by the होता before he is chosen as होता in the yajña. By reciting the निगदमन्त्रs the Hotā's vīrya is awakened and wishes śakti in the yajña kama. निगदमन्त्र is meantt for उपस्तुति in the yagña karma. After निगदानुवचन Hota introduces the yajñamana through mentioning his forefather's गोत्र and family of ṛṣis to which he belongs and brings out his महत्व.

Then होता does निवित् पाठ. The purpose of निवित् पाठ is to seek the blessings of अग्निदेव through praising his guṇās and the यशस् of the कर्म s going on.

शान्तिकर्म

Through all the above karmas viz सामिधेन्यनुवचन आर्षेयप्रवरण, निगदानुवचन, and निवित् पाठ etc and देवप्राणाधान, the अग्नि has now become superior to लौकिक अग्निs. It is now समिद्ध,अलौकिक, अनाक्रमणीय and अनवमृश्य. By these acts the यजमानs शरीराग्नि also has received all the above guṇās.

The सामिधेनी अनुवचनकर्म results in increasing the powers of शरीराग्नि of the performer of the yajña. Actually the hota ṛtvik while reciting the अनुवचन वाक्यs indicates which mantra increases the power of agni of which part of the śarīra. It is as follows.

The first mantra प्र वो वाजा .... increases the power of prāṇa अग्न आयाहि वीतये ...... that of apāna बृहच्छोचायविष्ठ्य - that of उदान. श्वासप्रश्वास pair which is indriya prāṇa otherwise called उक्थप्राण constitute प्राण and अपान. What goes out is characterised by गमनधर्म and that is prāṇa. What comes in is characterised by आगमनधर्म and is अपान. In other words what is prāṇa is प्रवान् (गतिधर्म). What is apāna is एतवान् (आगतिधर्म). That is why the ṛks mentioned above are recited. That prāṇa which is आयु:स्वरूप रक्षक is called उदान. It is established in the कण्ठप्रदेश by means of तेजोनाडी. This prāṇa which is established outside in बृहत् साममण्डल is comparable to विश्वामित्रप्राण which is well known as आयु:प्रदाता. That is why the ṛk बृहच्छोच .... is recited.

In the same way the ṛk स न: पृथुश्रवाय्य is meant for increasing the power (समिन्धन) of श्रोत्रेन्द्रिय the ṛk ईडेन्यो नमस्य is meant for increasing the power of वागिन्द्रिय.

The ṛk अश्वो न देववाहन increases the power of प्रज्ञानमनस् otherwise called सर्वेन्द्रियमनस् . The ṛk अग्ने दीद्यन्तं बृहत् is meant for increasing the power of चक्षुरिन्द्रिय. The ṛk अग्निं दूतं वृणीमहे is meant for समिंधन of व्यानप्राण which is मध्यप्राण. It is आन्तरिक्ष्य प्राण. In the adhyatma it is established in the hṛdya region. It is of प्रादेश size. It is believed to pervade the entire śarīra and therefore is सर्वप्रतिष्ठात्मक and is the main support for life (जीवन). It controls श्वासप्रश्वास prāṇās viz प्राण and उदान and it also controls their उपांशु and अन्तर्याम activities.

Above it सौरदिव्यप्राण is present and below it पार्थिवप्राण functions. The Kathopaniṣat says about व्यानप्राण ,

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ।।१ ।।

ऊर्ध्वं प्राणान्नुयति अपानं प्रत्यगस्यति मध्ये वामनमासीनं सर्वे देवा उपासते ।।२ ।। (कठोप.)

The ṛk शोचिष्केशस्तमीमहे increases the power of शिश्नेन्द्रिय. The ṛk समिद्धो अग्न आहुत increases the power of गुदप्राण.

In this way समिन्धन takes place in all organs of the body.

Now we pass on to प्रवरब्राह्मणम् which deals with प्रवरणकर्म. This takes place after the पूर्व and उत्तराधारकर्म is over. In this karma the Adhvaryu in order to select the Hotā, says in a raised voice 'ओ श्रावय'. This is called आश्रवण कर्म. It is a of making one to hear. He takes support (आश्रय) of यज्ञ and does आश्रवणकर्म. If he does not do this he will not get stability and it will only harm him or the karma. In this karma he takes a few blades of darbha which are meant to tie the fuel sticks (इध्मसन्नहन) as a represantative of yajña and does the आश्रवणकर्म. Actually he wants to select Agni devata as Hota since he is supposed to carry the Havis to the various devatas. Moreover in the yajña performed by Devas, he was the Hota. Therefore he praises Agni and also requests him to excuse him for any aparādha he has committed to the Devatas as well as to Agni. He also recites the mantra,

'अग्निर्देवो दैव्यो होता देवान् यक्षद्विद्वांश्चिकित्वान् मनुष्वद् भरतवत्' which means

O Agni, because of your हौत्रकर्म you are familiar with all the prāṇa devatas. It is because of your knowledge of the devatas you are able to help the devas in their yajña karma and enable them to perform the yajña according to established rules. It is मनु who did yajña first for divya prāṇas with his Pārthiva prāṇas in the same way as Devas did for Divya prāṇas. We base our yajña on the yajña performed by Manu. Therefore whatever we do now is a प्रतिकृति of yajña performed by Manu and therefore it is full of merit. भरतवत् means we do it like

Agni that is since Agni carries the havis to the Devas and feeds them in the same way this yajña feeds us also.

After देवहोतृवरण Adhvaryu performs आर्षेयवरणकर्म. In other words here he does यजमानवरणकर्म. This yajamāna belongs to ऋषिवंश and Adhvaryu informs the ऋषि s and Devatas about the yajamana who is praised by Adhvaryu as a fit person to perform this yajña. Then Adhvaryu recites the mantra ब्रह्मण्वत् which refers to Agni. Agni is ब्रह्म here. Then he recites आ च वक्षत् which is addressed to Agni. He says you carry the havis to the Devatas. Because you (Agni) are होता you invite the Gods for receiving the havis intended for them in Deva yajna. So in our yajña also you please act as Hotā and then refering to the mānuṣa Brāhamaṇa ṛtvik in the present yajña he says ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितार:. After this follows the मानुष होतावरण. In order that the हौत्रकर्म performed by the mānuṣa ṛtvik, goes through without any difficulty coming on the way, he (mānuṣa hotā) performs स्वस्त्ययन जप and seeks the support of devas for the same purpose. Then Adhvaryu performs सम्मर्शन(स्पर्श)कर्म. In this he touches आग्नीध्र and in this process his prāṇa joins that of Āgnīdhra who is prāṇātmaka. Adhvaryu is manas rūpa and Hota is Vak rūpa. In this way Adhvaryu unites manas prāṇa and Vāk. Then he continues his जप and prays that Agni, Pṛthvi, jala and anna dina, rātri, all these six, should protect him from evils.

Then Hota comes to his alloted place (होतृषदन) and holds a darbha and says निरस्त: परावसु: and throws the darbha blade away. By this act called उपावचनकर्म he drives away Parāvasu who was an asura and who was the hotā of Asurās. Then Hota does अग्निदर्शनकर्म. In this he turns towards आहवनीयाग्नि and विश्वेदेवा: etc. addresses Viśve devas and seeks their blessings for carrying out his work in the yajña without any mistake or impediments.

With this प्रवरणकर्म is completed. The next karma is,

स्रुगादापनकर्म

After स्वस्त्ययनमन्त्रजप, the Hota ṛtvik recites the following mantra अग्निर्होता वेन्त्वग्नेर्होत्रम् which means that the prāṇāgnirūpa divya hotā may know the Hautrakarma which is being performed now. Then he recites the mantra वेत्तु प्रावित्रम् 'that is let the divyagni rūpa hota know the yajña . Then he addresses the yajamānā and says साधु ते यजमान देवता' That is Oh, yajamāna, because your Hota is divyāgni he is fully qualified to be your Hota and he will fulfil all the

requirements in your yajña. Then he addresses the Adhvaryu and says घृतवतीमध्वर्यो स्रुचमायस्व' that is Oh, Adhvaryu hold the स्रुक् after filling with घृत. In this mantra he puts the Adhvaryu in the स्रुगादापनकर्म. It should be noted that जुहू only is meant here and not उपभृत् . जुहू is the mitra of यजमान and उपभृत् is his शत्रु. Obviously he does not want both to be taken by Adhvaryu because by doing so he will only be encouraging the enemy of yajamana. Another way of explaining it is as follows.

जुहू is अत्ता(भोक्ता) and this is what Adhvaryu takes. उपभृत् is आद्य (भोग्य). Now Adhvaryu wants that अत्ता should have control of आद्य . That is why he takes जुहू . Therefore we conclude that the mantra refers only to one स्रुक् and that is जुहू and says देवयुवं विश्ववाराम् which means that the Adhvaryu is putting it in yajña karma because it keeps in touch with all the devatas and therefore he is the best choice of all Devatas. (वरणीय).Then he says नमस्याम नमस्यान् , यजाम यज्ञियान् meaning there by that let us offer नमस्कार to those who are fit to receive them ie ṛtviks and let us offer the offetings in यजनकर्म to those who are fit to receive them (ie Devas). He also says let us use all types of prajās which are to be used and avoid those who are not fit to take part in the yajña . By prajā he means पशु पक्षी, ओषधिवनस्पतयः.

Thus the statement of Hotā consists of nine Vyahṛtis which are as follows-

१. "अग्निर्होता"।
२. "वेत्वग्नेर्होत्रम्"।
३. "वेतुप्रावित्रम्"।
४. "साधु ते यजान! देवता"।
५. "घृतवतीमध्वर्यो। स्रुचमाच्यस्य"।
६. "देवयुवं विश्ववाराम्"।
७. "इडामहे देवाँ ३ ।। ईडेन्यान्"।
८. "नमस्याम नमस्यान्"।
९. "यजाम यज्ञियान्"।

Then all the four ṛtviks engage themselves in आश्रवणप्रत्याश्रवणकर्म which is nothing but a conversation among them on yajña svarūpa.

In the discussion no body should cross the prescribed limit. It should be confined only to matters concerning निगदकर्म. The word अनुब्रूहि, अस्तु श्रौषट् etc are very carefully planned so that they carry more meaning than what they actually convey. अनुब्रूहि is प्रैष वाक्य and when अध्वर्यु says this, to a ऋत्विक् it is conveyed that the ऋत्विक् should not say anything irrelevant to the context. Similarly अस्तु श्रौषट् is the प्रत्याश्रवण by आग्नीध्र to अध्वर्यु 's आश्रावण. Here the आग्नीध्र should observe वाङ्नियम before प्रत्याश्रवण कर्म. These may look unimportant but it should be understood that ब्राह्मणs were business like and never indulged in any irrelevant talk during yajñakarma. This sort of वाङ्नियम is observed while

performing सोमयाग also. The Brāhmaṇa refers to सोमयाग and here it points out that वाङ्नियम in the prescribed context necessary in all yajñas where निगदकर्म takes place.

Actually in the निगदकर्म there are five Vyāhṛtis. They are 'ओ श्रावय', 'अस्तु श्रौषट्', 'यज', 'ये यजामहे' and 'वौषट्'. The number five is very signigicant in यज्ञ hence the statement पाङ्क्तो वै यज्ञः। The total letters in all the five Vyāhṛtis put togethere are seventeen. Prajāpati has seventeen avayavās.

These व्याहृति s have the power of urging the prāṇa devatas associated with संवत्सरयज्ञ to produce rain. It is said that the व्याहृति 'ओ श्रावय' produces the purovata (easterlies) responsible for rains in these region of settlement. अस्तु श्रौषट् produces the clouds the व्याहृति यज produces lightning. When the vyahṛti वौषट् is pronounced it rains (see. Ch. Up). In विराट् यज्ञ which is प्रकृति यज्ञ, the same प्रत्याश्रवण कर्म is used to please the Prāṇadevatas of पार्थिव यज्ञ and get what we want. Here to invoke विराट् (गौरूपधरा पृथिवी), ओ श्रावय is used. अस्तु श्रौषट् is used to release the calf from the rope. ये यजामहे is used to go near the cow and sit in front of its udder. वौषट् is used to milk whatever we want.

प्रयाजब्राह्मणम्

The आश्रवण प्रत्याश्रवणकर्म which we have discussed above is actually related to the performance of पंचप्रयाजs. The प्रयाजाहुतिs are for the ṛtus. Because there are five ṛtus, the प्रयाज s are also five in number. That is why the Brahmaṇa says "प्रयाजा वै ऋतवः"। By means of an Akhyāna it is said that the ṛtus and their yajña sampatti were won over by Devas in a confrontation between them and the Asuras. Because the ṛtus constitute the avayavās of samvatsara by winning the ṛtus they have won over the sampatti of the whole samvatsara through the Prayaja karma. प्रयाज is the word indicative of जय (success). Actually it प्रजयाः which in परोक्षभाषा has become प्रयाजाः।

प्रयाजाहुतिs take place before ahutis are made to the Pradhāna devatas. For the pradhana devatas, Purodāśāhutis are prescribed. The reason is that आज्य is considered as the replica of वज्र (weapon) which can kill the enemies. By destroying the Asuras, Devas won over the ṛtus to their side. In the same way the yajamana performs (through his ṛtviks) आज्याहुति s in प्रयाजकर्म to destroy his enemies. Now he is ready to receive all the sampatti of Samvatsara which has ṛtus as its avayavas.

प्रयाजकर्म commences with आश्रवणकर्म.The Adhvaryu stands before the यज्ञप्रदेश and addresses the Agnīdhra with the words ओ श्रावय. Now Adhvaryu is supposed to stand in the युद्धभूमि and his expectation is success in destroying the enemies. There is a restriction therefore, he should not move backwards. On the other hand according to Yājñavalkya he should not try to move forward also since he may pour the offering in that part of the Agni which is not समिद्ध. Moreover by moving forward he will exprience more heat and instead of giving the offering to वसन्तऋतु he will giving to ग्रीष्मऋतु which is caused by तनूनपात् Agni. Another thing that the Adhvaryu and yajamāna should keep in mind is that his life ends here in Hemantaṛtu and gets to Svarga. He is born again in a family befitting his status judged by his karma in Vasanta ṛtu. By this bhāvanā he avoids the bad feelings created by the imagined end of life and temporary Svarga prapti in Hemanta ṛtu. Actually the प्रयाजकर्म takes place in the following way.

प्रयाज	ऋतु	name of the yaga
१.	वसन्त:	समिद्याग:
२.	ग्रीष्म:	तनूनपाद्याग:
३.	वर्षा	इड्याग:
४.	शरत्	बर्हिर्याग:
५.	हेमन्त:	स्वाहायाग:

For each of these प्रयाजयाग there is appropriate याज्यमन्त्र recited by Hota. To each of these there are निगदवाक्यs to be uttered by Adhvaryu before performing the yāga.

There when each प्रयाजयागमन्त्र is completed by Hota, the yajamana utters अनुमंत्र. Thus there are five प्रयाजानुमन्त्रण s to be recited by yajamāna for the five mantra recited by Hotā. The Adhvaryu before performing the yāga says व्यन्तु or वेत्तु according to the mantra. For the first he says व्यन्तु, for the second it is वेत्तु, for the third it is व्यन्तु, for the fourth it is वेत्तु and for the fifth it is व्यन्तु. If he does not recite in this way and repeats the same निगद for successive mantras the यजमान incurs पुनरुक्ति दोष also called जामिदोष. Actually वेत्तु is singular and is representative of वृषा । व्यन्तु is plural and is representative of योषा. Therefore between these two दाम्पत्यभाव takes place which results in प्रजनन. The श्रुति also indicates that a man can have several wives because of plural used for योषा . That is why the Brāhmaṇa says तस्मादेकस्य बह्व्यो जाया भवन्ति ।

In the fourth प्रयाजयाग called बर्हियाग meant for शरत् another principle is observed in the case of handling जुहू and उपभृत्. जुहू is supported by उपभृत् in which आज्य is taken for आहुति. With that आज्य ऋतुरूप प्रयाजकर्म and छन्दो रूप अनुयाजनकर्म both are to be performed. Hota gives the procedure for both. The Brāhmaṇa says यान्याज्यानि गृह्यन्ते ऋतुभ्यज्ञश्च तानि, छन्दोभ्यश्च गृह्यन्ते । Even when आज्य is taken by means of ध्रुवा, it is taken eight times for उपभृत् and four for जुहू. What is taken four times is in जुहु and is meant for Prayāja. What is taken eight times is in उपभृत् and it is used for अनुयाजकर्म।

Now the प्रयाजयाग for समिल्लक्षण वसन्तऋतु, तनूनपाल्लक्षण ग्रीष्मऋतु, इट् लक्षण वर्षऋतु is done with the आज्य in the जुहू and for these three devatas the उपभृत् should not come into contact with जुहू at the time of याग . But for बर्हिर्लक्षणशरद् ऋतु the sambandha of जुहू with उपभृत् is essential. Therefore after the third प्रयाज is over, the fourth prayajā is done after taking the उपभृदाज्य into the जुहू . बर्हिस् has बृंहण dharma. It shows वृद्धि in the form of प्रजा. आज्य is representative of वीर्य. अध्वर्यु sprinkles आज्यरूपरेतस् on बर्हिरूपप्रजा. It is वीर्याधानकर्म. Due to this वीर्याधान, प्रजाs are born again and again. That is why he takes Ājya from उपभृत् and puts it in जुहू and performs बर्हियाग. The Brāhmaṇa says वसन्तो ग्रीष्मो, वर्षा: ते देवा ऋतव: । शरत् हेमन्त: शिशित: ते पितर:' (श.ब्रा). It is clear that the first three ṛtus are Āgneya ṛtus and different the last three ṛtus which are सौम्य ऋतुs. Therefore they have to be differentiated. Moreover रेत: सेचन in शरत् is also justified. Adhvaryu is engaged in दैवात्मप्रजनन in the yaga.

Another purpose in this प्रयाजकर्म is to drive away the enemies from the संवत्सरमण्डल in the fourth yaga जुहू स्थित आज्य is सेनादल and उपभृत् स्थिताज्य is मित्रसेना here. By uniting these two he easily wins over the enemies, In that respect प्रयाजकर्म is संग्रामकर्म.

Moreover जुहु represents अत्ताभाव and उपभृत् represents भोग्यभाव. By taking the आज्य of उपभृत् and putting it into the जुहू Adhvaryu sees to it that यजमान becomes भोक्ता and gets भोग्यसामग्री from this yaga. In this way वीर्याधान on प्रजा, मित्रसेनाप्राप्ति conversion of शत्रुदल into मित्रसेनाभोग्यसंपत्ति all these result from the fourth प्रयाज.

It is important to note while transferring the आज्य from उपभृत् to जुहू , Adhvaryu does not bring the उपभृत् into contact with जुहू because उपभृत् represents शत्रु. What we want is, his bala should be transferred without coming into contact with him. That is why the Brāhmaṇa says अनवमर्शन् आज्यग्रहणं करोति।

Again after taking the आज्य from उपभृत् the Brāhmaṇa says that जुहू should be above and the उपभृत् should be below. The Attā is above and आद्य is near it but below it यजमान should occupy a higher position than his शत्रु. It says 'तस्मादुत्तरां जुहूमध्यूहति'.

Now regarding the fifth प्रयाज याग which is स्वाहात्मक हेमन्तयाग the Brāhmaṇa says through a small Ākhyāna that now the भौमस्वर्गवासी मनुष्यभौमदेवताs have brought the संवत्सरमण्डलप्रकृति रूपा भौमत्रिलोकी under their control. Devatas have won and Asuras have been defeated. Now they want to bring the प्रयाजयाग to completion. This is done by uttering स्वाहाग्निं and give आग्नेय आज्यभाग and complete the yaga. As some mistakes do arise in all yajñaa, in order to prevent the evil effects of these mistakes स्विष्टकृद्याग is performed. Now we shall summarise the purpose of five प्रयाजयाग s and at the same time give the mantras for each yaga.

First प्रयाज mantra recited by Hota is समिद्धो अग्ने आज्यस्य व्यन्तु वौषट् . Then Adhvaryu says वौषट् and performs the yāga. He puts the आहुति at the place where Agni is समिद्ध . This is called समिद्याग. This is done for the अध्यात्मप्राण समिन्धन of the यजमान. His कर्मात्मा which pervades his entire śarīra becomes समिद्ध (activated) and all his ills are removed through the activated rasa that now pervades his entire body. This is he reward of the first प्रयाज याग.

Second प्रयाजयाग. This is called तनूनपाद्याग. The mantra recited by Hota is - तनूनपादग्न आज्यस्य वेतु वौषट् '. After this Adhvaryu says वौषट् and offers the आज्य in the जुहु to आहवनीयाग्नि at the place where it is समिद्ध. The reward is संवत्सर's ग्रीष्मपर्व समिन्धन प्राप्ति and for the yajamāna आध्यात्मिक रेत: सेक प्राप्ति so that यजमान is fit in every way and अध्वर्यु enables the entry of प्रजनन धर्म in his Devātmā through this yāga.

Third प्रयाज called इड्याग. The mantra recited by Hota is इडो अग्न आज्यस्य व्यन्तु वौषट् and after urrering वौषट् the Adhvaryu offers the आज्य in जुहू to आहवनीयाग्नि in the समिद्धप्रदेश. The reward is अन्नेच्छात्मक उत्तरभावी प्रजननकर्म. By this yāga Adhvaryu produces दिव्यप्रजा.

Fourth प्रयाजयाग called बर्हिर्याग. The mantra recited by Hota is 'बर्हिरग्न आज्यस्य वेतु वौषट्' Adhvaryu says वौषट् and offers the fourth आहुति in the समिद्धप्रदेश. बर्हि is भूमा. Therefore बहुत्वसंपत्ति, प्रजावृद्धि are the rewards. For this आध्यात्मिकफल for yajamāna Adhvaryu does the yaga.

Fifth प्रयाजयाग called स्वाहायाग the mantra is 'स्वाहाग्निम् स्वाहा सोमम् , स्वागाग्निम् , स्वाहा दोवा आज्यपान् स्वाहाग्निं होत्रा जुषाणा'. After uttering वौषट् Adhvaryu offers आज्याहुति in the समिद्धप्रदेश of आहवनीयाग्नि. This स्वाहाकार is the last parva of the ṛtus. Hemanta

is a क्षीणकर्तृ ऋतु. Everything, leaves, flowers and plants fade away during this period. This ṛtu takes control of all types of पार्थिव प्रजा. By this आध्यात्मिक अर्काधिपत्य भाव for the यजमान is expected as reward for performing this yaga.

By performing स्विष्टकृद्याग at the end the vāgagni rasa which has been spent for satisfying the devatas rerurns to the yajamana and he becomes वाग्रसपरिपूर्ण. When we say yajña has become यातयाम after performing the प्रयाजयागs it only means that the वाग्रस of yajña has gone away to dyuloka. The स्विष्टकृद्याग is meant to get back that rasa so that the yajamana becomes as pūrṇa as he was before the प्रयाजयाग.

प्रयाजानुमंत्रणम्

When the याज्यमंत्र s have been recited by Hota, the yajamana recites निगदमंत्र for each of the five प्रयाजयागs. This is what is called प्रयाजानुमंत्रणम्. They are as follows-

१. होता - 'समिद्धो अग्न आज्यस्य व्यन्तु वौषट्'-
यजमानः - 'इदं समिद्धो न मम. एको मम, एका तस्य यमहं द्वेष्मि। योऽस्मान् द्वेष्टि। यं च वयं द्विष्मः। त्विषिमान् भूयासम् ।'

२. होता - 'तनूनपादग्न आज्यस्य वेतु वौषट्'।
यजमानः - 'इदं तनूनपाते न मम। द्वौ मम। द्वे तस्य च यमहं द्वेष्मि। योऽस्मान् द्वेष्टि। वयं यं च द्विष्मः'।।

३. होता - 'इडोऽग्न आज्यस्य व्यन्तु वौषट्'।।
यजमानः - 'इदमिड्भ्यो न मम । त्रयो मम तिस्रस्तस्य यमहं द्वेष्मि। योऽस्मान् द्वेष्टि । वयं यं च द्विष्मः' ।

४. होता - 'बर्हिरग्न आज्यस्य व्येतु वौषट्' ।
यजमानः - 'इदं बर्हिषे न मम। चत्वारो मम। चतस्रस्तस्य यमहं द्वेष्मि। योऽस्मान् द्वेष्टि। वयं यं च द्विष्मः' ।।

५. होता - 'स्वाहाग्निं स्वाहा सोमम् । स्वाहा आज्यस्य व्यन्तु वौषट्' ।।
यजमानः - 'इदमग्नये सोमाय। अग्नये सोमाय न मम। पञ्च मम न तस्य किंचन यमहं द्वेष्मि। योऽस्मान् द्वेष्टि। वयं यं च द्विष्मः'।

The first अनुमंत्रण refers to the वाग्युद्ध intiated by Indra against the Asuras in a confrontation between Devas and Asuras. Bothe Devas and Asuras were

prajas of Prajāpati and each group wanted the best of what Prajāpati could give. So a confrontation arose in which the use of दण्ड, धनुस् etc were resorted but it was not possible for Devas to win over Asuras. So they resorted to वाग्युद्ध .In this वाग्युद्ध when Devas said एको मम Asuras said अस्माकमेका. This decided the course of the वाग्युद्ध . In other words the use एक: by Devas and एका by Asuras indicates दाम्पत्यभाव or मिथुनभाव. Therefore in the succeeding exchange of words also, this मिथुनभाव should be maintained and whoever breaks it is decleared defeated. The exchange for the next three went well for द्वौ expressed by Devas Asuras said द्वे , for त्रय: they said तिस्र: and for चत्वार: they said चतस्र:. In the next one Devas said पञ्च. Since from पञ्च onwards both for पुरुष and स्त्री only the same word used, when the Devas said पञ्च the Asuras could not find any other word indicating स्त्री alone. So they were declared defeated. All the wealth came to Devas.

In the present वैध यज्ञ the यजमान is reminded of this episode and indirectly he uses the same techinque to win over his enemies.

With this the प्रयाजकर्माणि come to an end. We have now to deal with प्रधानकर्माणि. For want of space and time we have not covered many interesting details given in the Brāhmaṇas. Interested readers may go through the original text (शतपथब्राह्मण)for more details.

प्रधानकर्माणि

Now we pass on to the main karmas viz पूर्णिमासोपचार, दर्शोपचार etc. In the sixth and seventh adhyāyas of first kānda, Yājñavalkya deals with these. To start with he discusses the importance of प्रयाजs in this Iṣṭi. He narrates an ākhyāna in this connection.

Once the ṛtus wanted that they should also take part in the yajña and have their share of havis in the yajña. To this demand the Devas remained indifferent in the beginning and it upset the ṛtus. They decided to go to the side of the Asuras, as a result of which the Asuras became prosperous. Their food production increased because of the assistance of the ṛtus. When the Devas came to know about this they realised their mistake and sought the help of Agni to mediate with the ṛtus and get them back to them. Agni however did not immediately respond to their request. He was worried that if ṛtus got a place in yajña āhutis, he will lose his right place in yajña āhutis, he will lose his importance and may even lose his right place in getting the havis. He therefore

wanted an assurance from the Devas that by their giving yajñabhāga to the ṛtus his rightful place will not be disturbed. The Devas assured him that while the ṛtus will get the first place in yajñabhāga and at the sametime Agni will continue to enjoy his rightful principal place. That is why when the ṛtus ar given the āhuti, Agni also gets at the same time his āhuti. For each ṛtus Agni is called by his appropriate name for that ṛtu like तनूनपादग्ने , इडाग्ने, बर्हिरग्ने, स्वाहाग्ने etc. Agni went to the ṛtus and managed to get them back to the Devas.

Only with the help of the ṛtus, the Devas could achieve yajñasvarūpa. In other words, प्रजननक्रिया can become sucessful only with the help of the ṛtus. The same applies to the यजमान who is engaged in achieving yajñasvarūpa by performing yajña in the same way as Devas performed (यद्देवा अकुर्वन् तदहं करवाणि). The manuṣya devatas (Sādhyas) after performing four prayāja āhutis meant for the four ṛtus Vasanta, Grīshma, Varṣa and Śarat in each of them they involved Agni in general terms. They also performed the fifth āhuti for Hemanta ṛtu but in this in addition to āhuti for sāmānya Agni, three more ahutis for 1) Agni which receives ājyabhaga, 2) Agni which receives pradhānabhāga and 3) Agni whic receives Sviṣṭakṛt bhāga are made respectively in the beginning in the middle and in the end. These are done only to ensure protection from Asuras. This fifth āhuti enables the devatas to get full pratiṣthā and whatever āhuti dravya remains that is also given to Agni and that ensures the svargaprāpti for Devatas. In the same way in Vaidhayajña, the yajamāna gets svargaprāpti by carrying out all the five prayaja āhutis with ahutis for Agni as detailed above.

In the earlier pages we have highlighted the importance of Agni in all kinds of yajña. He is the Devata who ensures that the havis that is offered to any Devata reaches that Devata. In the main पूर्णिमासेष्टि and दर्शेष्टि, the stress is on the importance of both Agni and Soma in the yajñas and therefore in the discussion of पूर्णिमासोपचार and दर्शोपचार which follow Yājñavalkya highlights this aspect.

पूर्णिमासोपचारः

Yājñavalkya starts with an ākhyāna. Tvaṣtā the architect of the Devas of bhaumasvargā, had a son who had three faces and six eyes. He was named Viśvarūpa because this three faces were believed to belong to Pṛthivī, antarikṣa and dyuloka. Viśvarūpa used one face to drink soma and another face for सुरा (liquor). He used the third face for eating all kinds of food. He was by nature an enemy of Devas and Indra confronted him and cut off all

his faces. One face fell down and became earth (मृत्). From that a bird named कपिंजल was born. It was of brown colour akin to the colour of Soma. That face which was used by him to drink liquor gave birth to a bird named कलविङ्क (भरद्वाज).His third face gave birth to तित्तिरि bird. When Tvaṣṭā came to know about this he got angry and wanted to punish Indra for the cruel act. He used soma which was the favourite drink of Indra as āhuti and conducted a yajña in which Indra did not get his share of the Soma. Indra got upset and quietly went to the yajña mantapa and drank the soma that was kept ready for use in the yajña. Since he drank too much of it he got ill and the Devas treated him by performing another yajña called सौत्रामणि. (We shall explained it later). When Tvaṣṭa found that Indra drank away the āhuti dravya, he became more angry and conducted a yajña using the Soma that remained in the vessel and through that wanted to create an asura who would kill Indra and so recited the mantra इन्द्रशत्रो वर्धस्व । The Soma āhuti which he offered in this yajña mixed with Agni and from that a Puruṣa was born. But because of some mistake in the recitation of the mantra, this Puruṣa (though he was ultimately killed by Indra) grew to an enormous size and went on eating whatever he could get and for this purpose he targeted Devas, manuṣyas and Pitṛs during different times of day, then month and then year.

What we learn fron this Ākhyāna is the following.

1. The Puruṣa who had enormous appetite (अशनाद्या) is the embodiment of अशनाया itself and he grew to large size means he pervaded everywhere because apitite is found in every being he is called वृत्र because स: सर्वमावृत्य तिष्ठति.
2. This Vṛtra has entered the संवत्सरयज्ञ and is responsible for the division of day and night.
3. Vṛtra is an asura. Kṛṣṇa Prāṇa is asura and that prevails in the night. The day is characterised by devaprāṇa. In between the Pitṛprāṇa and manuṣyaprāṇa deva prāṇas prevail. At the time of Sun rise devaprāṇa is predominant. At noon the manuṣya prāṇa is predominant. In the first part of afternoon (अपराह्ण) Pitṛ prāṇa is predominant. Because of Agni Soma confrontation during the day Agni is predominant and during night Soma is predominant. (ऐन्द्रमह:, सौम्या रात्रि:). In our system Agni is annāda and Soma is food. When agni does not get food we get hungry. Only when we take food hunger subsides.

4. Vṛtra represents darkness. He is the embodiment of aśanāya and therefore during the day he fills his stomuch with Devas, manuṣyas and pitṛs. During the night Vṛtra wields his power and fills every place with darkness. Agni and Soma give him strength and Indra understood that only when Agni and Soma leave Vṛtra, he (Vṛtra) can be defeated. As aśanāya he enters into manuṣyas also. Indra called Agni and Soma and said that he will give yajñabhāga to both of them and asked Agni and Soma to come to his side. When they came to his side he gave them Agnisomīya ekādaśakapāla purodāśa in the Iṣṭi. That is why in पूर्णिमासेष्टि manuṣya yajamanās offer the same when they perform this Iṣṭi.
5. Incidentally this Iṣṭi also is concerned with Pṛthivi, which has āgneya prāṇa, Candra whose prāṇa is Saumya and Surya whose prāṇa is that of Indra.
6. In the Sauramandala Indraprāṇa predominates and therefore Vṛtra has no place there. His saumya part reached Candra and his Agni part went to manuṣyas and prajās. When the agni in our body becomes weak, it requires food and this is exhibited in the form of aśanāya. Therefore the agni in our system is called annāda. That is why the Brāhmaṇa says,

स यो हैवमेतं वृत्रमन्नादं वेद अन्नादो हैव भवति। (श.ब्रा.१.६.३.१७)

When we take food this hunger (aśanāya) is appeased. The food goes to compensate whatever loss takes place in the prāṇas of the body. When the āgneya prāṇa in us gets out we become weak and our eyes are overpowered by darkness. This is the real form of Vṛtra affecting us. Unless Indra prāṇa enters our system in the form of food (Soma) Vṛtra cannot be driven out. Thus in the case of moon Vṛtra resides in the form of Soma whereas in the case living beings on earth it resides in the form of hunger. This is the essence of Yajñavalkya's ākhyāna. When Agni and Soma got what they wanted from Indra, they returned to Indra and automatically Indra got back his sampttis as well as all the Devas who had gone to Vṛtra's side. Indra assured Agni and Soma that whenever other Devatas are given ājyāhuti, Agni and Soma will get ājyāhuti first. Whenever the other Devatas are given purodāśāhuti, they will be given ājyāhutis first. Also when the purodāśāhuti is given, again Agni and Soma will be given ājyāhuti before it is offered and after it is offered. That is why in all Vaidhayajña whenever Purodāśa is offered ājyāhuti for Agni and Soma is given before and after it is offered. But in the Somayāga and Paśubandha this precedure is not followed and only Devata for whom the offering is meant

receives the havis. The reason is yajña is of three kinds viz Iṣti, Paśu and Soma. In the Iṣti all the Devatas are involved. One the other hand in Soma and paśuyajñas only the particular Devatá for whom the offering is made is present. Every karma in yajña has a purpose. Here the yajña is done for one component of संवत्सराग्नि viz पौर्णिमा which is meeting place of (संधि) of two pakśās of a month. Similarly दर्श is another meeting place of two pakśās. Prajāpati who is Samvatsarāgni here in his act of creation of prajas gets depleted विस्रस्त and therefore his parvas viz Ahorātra sandhis, Darśa and Pūrnimā sandhis, and the ṛtu sandhis which represent the joints of Prajāpati become weak. To repair this weakness and make them strong, the various Iṣṭis, viz Darśa Pūrṇimāsa Iṣṭis Cāturmāsyeṣṭis etc are performed.

Darśopacāra

Yājñavalkya starts with an ākhyāna pertaining to Indra- Vṛtra confrontation. When Indra hurled his vajrāyudha on Vṛtra to kill him he was not sure whether it had killed him, therefore he disappeared and went far away. Agni of the Devas Hiraṇyastūpa of the Rṣis and Bṛhati chandas devata set out in search of Indra and among them Agni succeeded in getting him on the Amāvasya day. Since Indra is the treasure house of wealth and valour, and since Agni succeeded in getting him back to their fold, the Devas arranged for a special feast in which for Agni and Indra twelve cups of special Purodaśa were served and these were since then called ऐन्द्राग्नद्वादशकपोलहविस् offered to Indra and Agni in दर्शेष्टि.

Since Indra preferred to take Soma drink to taking Purodaśa, Soma was also served to him.

On amavāsya day the moon is between Pṛthivī and the Sun. It looks dark for us and their phenomenon was explained by the sages as Soma in the form Candra entered waters and plants of the earth and because Soma resides in the above on the night of new moon it is called Amāvāsyā. Soma resides with waters and plants (अमा जलेन सह वसति इति अमावास्या).

The Devas undrestood that on this day since Soma resides in waters and plants the subdtitute of Soma drink which is given to him only in Soma yāga will be milk which the cow gives after consuming water and plants. On this day milk is curdled and heated and is offered to Indra. Since Indra expressed that the Soma keeps him pleased for long hours which here milk cannot do, hot curdled

milk called सन्नाय्य is offered to Indra in दर्शेष्टि. But there is a restriction. Only those who have performed Soma yaga can offer सन्नाय्य. But Yājñavalkya did not agree with this and said even असोमयाजीs can prepare सन्नाय्य and offer the same to Indra.

पौर्णमासयाग precedes to वृत्रहननम् । अमावास्या याग is done after वृत्रहननम् . When his body falls down Indra hides himself. This Chandra is वृत्र. It is built with वृत्र's सौम्यभाग. अमावास्य याग is done for Indra when Indra's शत्रु Vṛtra is killed totally. That is why it is said शाकल्येन वृत्रनाशाय चन्द्ररहितकुहनामकामावास्यायां उपवासो विहितः । मतान्तरे चन्द्रदर्शनयुक्त चतुर्दशीयुक्त सिनीवालीनामकामावास्यायां उपवासो विहितः ।।

The belief is that Candra is created again by the संन्नाय्याहुति. Because of this āhuti Candra who is अविक्षीण अन्न is created for Devatas. We reproduce the whole Brāhmaṇa दर्शोपचारः and give the elaboration in english.

इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार। सोऽबलीयान् मन्यमानो नास्तृषतीव बिभ्यन्निलयाञ्चक्रे। स पराः परावतो जगाम। देवा ह वै विदांचक्रुः - हतो वै वृत्रः - अथेन्द्रो न्यलेष्टेति ।।१ ।।

तमन्वेष्टुं दध्रिरे - अग्निर्देवानां, हिरण्यस्तूप ऋषीणां बृहती छन्दसाम्। तमग्निरनुविवेद। तेनैतां रात्रिं सहाजगाम। स वै देवानां वसुः वीरोह्येषाम् । २ ।।

ते देवा अब्रुवन् - अमा वै नोऽद्य वसुर्वसति, यो नः प्रवात्सीदिति। ताभ्यामेतद् यथा ज्ञातिभ्यां वा सखिभ्यां वा सहागताभ्यां समानमोदनं पचेदजं वा।।तदहमानुषं हविः। देवानामेवमाभ्यामेतत् समानं हविर्निरवपन् - ऐन्द्राग्नं द्वादशकपालं पुरोडाशम्। तस्मादैन्द्राग्नो द्वादशकपालो भवति ।।३ ।।

स इन्द्रोऽब्रवीत् । यत्र वै वृत्राय वज्रं प्राहरं तद् व्यस्मये। स कृश इवास्मि। न वै मेघं धिनोति। यन्माधिनवत् तन्मे कुरुतेति।तथेति देवा अब्रुवन् ।।४।।

ते देवा अब्रुवन्। न वा इममन्यत् सोमाद्धिनुयात्। सोममेवास्मै संभरामेति। तस्मै सोमं समभरन्। एष वै सोमो राजा देवानामन्नं - यच्चन्द्रमाः । स यत्रैष एतां रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे, तदिमं लोकमागच्छति। स इहैवापश्चौषधीश्च प्रविशति। स वै देवानां वसु , अन्नं ह्येषाम्। तद् यदेष एतां रात्रिमिहामावसति- तस्मादमावास्यानाम ।।५ ।।

तं गोभिरनु विष्ठाय समभरन्। यदोषधीराश्नन् तदोषधिभ्यः। यदपोऽपिबन् - तदद्भ्यः । तमेवं संभृत्यातच्य तीव्रीकृत्य तस्मै प्रायच्छन् ।।६ ।। सोऽब्रवीत् - धिनोत्येव मेदं, नेव तु मयि श्रूयते। यथेदं मयि श्रयातै तथोपजानीतेति । तं शृतेनैवाश्रयन् ।।७।।

तदा एतत् समानमेव सत् , पय एव सद् , इन्द्रस्यैव सत् , तत् , पुनर्नानेवाचक्षते। यदब्रवीद् - धिनोति मेति। तस्माद्दधि। अथ यदेनं शृतेनैवाश्रयन् - तस्माच्छृतम् ।८ ।।

स यथांशुराप्यायेत, एवमाप्यायत, अप पाप्मानं हरिमाणमहत। एष उ आमावास्यस्य बन्धुः। स यो हैवं विद्वान् संनयति, एवं हैव प्रजया पशुभिराप्यायते। अप पाप्मानं हते तस्माद् वै संनयेत् ।।९ ।।

तदाहुः। नासोमयाजी संनयेत्। सोमाहुतिर्वा एषा । साऽनवरुद्धा सोमयाजिनः। तस्मान्नासोमयाजी संनयेदिति ।।१० ।।

तदु समेव नयेत् , नन्वान्तरेण शुश्रुम - सोमेन नु मा याजयत । अथ म एतदाप्यायनं संभरिष्यथेति । अब्रवीदिति - न वै मेदं धिनोति यन्मा धिनवत् तन्मे कुरुतेति। तस्मा एतदाप्यायनं समभरन्। तस्मादप्यसोमयाजी समेव नयेत् ।।११ ।।

वार्त्रघ्नं वा पौर्णमासम्। इन्द्रो ह्येतेन वृत्रमहन्। अथैतदेव वृत्रहत्यं यदामावास्यम्। वृत्रं ह्यस्मा एतज्जघ्नुष आप्यायनमकुर्वन् ।।१२ ।।

तद्वा एतदेव वार्त्रघ्नं, यत् पौर्णमासम्। अथैष एव वृत्रो यच्चन्द्रमाः । स यत्रैष एतां रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे, तदेनमेतेन सर्वं हन्ति, नास्य किञ्चन परिशिनष्टि । सर्वं ह वै पाप्मानं हन्ति, न पाप्मनः किञ्चन - य एवमेतद्वेद ।।१३ ।।

तद्धैके दृष्ट्वा ेपवसन्ति। श्वो नोदेतेति। अदो हैव देवानामविक्षीणमन्नं भवति, अथैभ्यो वयमित उपप्रदास्याम इति। तद्धि समृद्धं यदक्षीण एव पूर्वस्मिन्नन्ने ऽथापरमन्नमागच्छति। स ह बह्वन्न एव भवति। असोमयाजी तु क्षीरयाजी। अदो हैव सोमो राजा भवति ।।१४ ।।

अथ यथैव पुरा केवलीरोषधीरश्नन्ति, केवलीरपःपिबन्ति, ताः केवलमेव पयो दुहेः एवं तत् । एष वै देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः। स यत्रैष एतां रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे, तदिमं लोकमागच्छति । स इहापश्चौषधीश्च प्रविशति ।तदेनमद्भ्य ओषधिभ्य; संभृत्याहुतिभ्योऽधि जनयति । स एष आहुतिभ्यो जातः पश्चाद्ददृशे ।।१५ ।।

तद्वा एतदविक्षीणमेव देवानामन्नाद्यं परिप्लवते। अविक्षीणं ह वा अस्यास्मिँल्लोकेऽन्तं भवति अक्षय्यममुष्मिन् लोके सुकृतं, व एवमेतद्वेद ।।१६ ।।

तद्वा एतां रात्रिं देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रच्यवते। तदिमं लोकमागच्छति। ते देवा अकामयन्त। कथं नु न इदं पुनरागच्छेत् । कथं न इदं परागेव प्रणश्येदिति । तद् य एव संनयन्ति तेष्वाशंसन्त एत एव नः संभृत्य प्रदास्यन्तीति। आ ह वा अस्मिन् स्वाश्च निष्ट्याश्च शंसन्ते य एवमेतद्वेद । यो वै परमतां गच्छति। तस्मिन्नाशंसन्ते ।१७ ।।

तद्वा एष एवेन्द्रो य एष तपति। अथैष एव वृत्रो यच्चन्द्रमाः। सोऽस्यैव भ्रातृव्यजन्मेव। तस्माद् यद्यपि पुरा विदूरमिवोदितः, अथैनमेतां रात्रिमुपैव न्याप्लवते ।

सोऽस्य व्यात्तमापद्यते ।।१८ ।।

तं ग्रसित्वोदेति । सन पुरस्तान्न पश्चाद् ददृशे । ग्रसते ह वं द्विषन्तं भ्रातृव्यम् - अयमेवास्ति, नास्य सपत्नाः सन्तीत्याहुर्य एवमेतद्वेद ।।१९ ।।

तं निर्द्धीय निरस्यति। स एष धीतः पश्चाद्ददृशे, स पुनराप्यायते। स एतस्यैवान्नाद्याय पुनराप्यायते। यदि ह वा अस्य द्विषन् भ्रातृव्यो वणिज्यया वा केनचिद् वा संभवति, एतस्य हैवान्नाद्याय पुनः संभवति, य एवमेतद्वेद ।।२० ।।

तद्धैके महेन्द्रायेति कुर्वन्ति । इन्द्रो वा एष पुरा वृत्रस्य वधात्। अथ वृत्रं हत्वा यथा महाराजो विजिज्ञान एवं महेन्द्रोऽभवत् । तस्मान्महेन्द्रायेति - तद्विन्द्रायेत्येव कुर्यात् । इन्द्रो वा एष पुरा वृत्रस्य वधात् । इन्द्रो वृत्रं जघ्निवान् । तस्मादिन्द्रायेत्येव कुर्यात् ।।२१ ।।

Darśopacāra reveals many things about Indra Vṛtra confrontation. We will go through the above Brāhamaṇa passage and understand what it means. We have already said that Pournimāsa yāga is performed to mark Indra's killing Vṛtra by throwing his vajra at him. It is therefore called वार्तघ्न याग. On the other hand दर्शयाग is performed to mark the happenings after Vṛtras killing ie Vṛtras body falling down and Indra not being sure of Vṛtra's death moves far away and hides himself. This only means that it is new moon day and the dark side of moon is turned towards the earth. The Sun has gone to the other side. The moon is full of Vṛtra prāṇa on the earth's side and therefore looks dark. The Soma of the moon that was present when it had the influence of Indra prāṇa is believed to have gone to the earth and resides in plants and water of the earth.

The Brāhmaṇa says that the Devatas knew that Indra had killed Vṛtra but they did not know where he was hiding . Therefore sent Agni of the Devas, Hiraṇyastūpa of the Ṛṣis and Bṛhatī the Chandasdevata to search for Indra. We know that on the amāvasya day earth's shadow falls on the moon and the moon is invisible. This is described as Agni is with Indra (Surya). It is to be noted that Agni is the devata of earth. Bṛhati is the Chandas of Sūrya and Hiraṇyastūpa represents the sauraprāṇa.

. . . (Some of these things have already been told by us).

On the night of अमावास्या, the food for Devatas which is चन्द्रमारूपी अन्न is seperated from them because if Soma comes to Pṛthivī and resides in plants and water the saumya Āhuti which they performed goes to feed the moon and the first Soma kala appears the next day. The belief is on the night of Amavasya Candra resides with Indra (Surya) and Indra swallows Candra which is वृत्ररूपी. The Indrastūpi Sun rises only after swallowing वृत्ररूपीचन्द्र. After tasting it he throws it out and the bright phase of the moon goes on increasing day by day to provide anna to Indra. The same thing takes place to yajamana who performs Vaidhayajña. This is the secret of performing Darśeṣṭi.

What is the purpose of उपवास on अमावास्या (कुहू) day. The purpose is that when the yajamana fasts, he feels hungry and after the killing of Vṛtra prāṇrūpa Indra enters the body and this gives him all the energy and health in his system. On the other hand if he does not fast and his stomach is already filled with food, there are less chances of Indra prāṇa entering system after the removal of Vṛtra (aśanāyā). That is why perhaps during eclipses we are asked to fast during the entire duration of the eclipse.

Some people believe that when सांनाय्याहुति is offered, the Adhvaryu should say महेन्द्राय वौषट् and not इन्द्राय वौषट् , because after killing Vṛtra Indra has become महेन्द्र. But Yājñavalkya says there is not much meaning in the above belief and therefore Indra continues to be Indra and therefore one should say इन्द्राय वौषट् while offering सांन्नाय्याहुति.

In the next Brāhmaṇa Yājñavalkya describes the preparation of सांन्नाय्य and then in the next Brāhamaṇa he describes अवदानकॢप्ति. We shall go into some details of this karma.

When a person coming under the class द्विज is born, he is born with three debts. He is indebted to Devatas, Ṛṣis and Pitṛs. These three kinds of prāṇās enter him when he is in the womb and nourishes him in different ways. Therefore he is indebted to them. By performing Yajñās, he gets relieved from देवऋण.

The devatas who enter our body ar of two kinds. One is devatas have yogasambadha and another those who have vibhūtisambandha. Those who enter and become part of us like buddhi, power of vision etc have internal sambandha or (अन्तर्यामसंबन्ध). Those who enter our śarīra and have external contact only but influence our system have बाहियमसम्बघ्न. Antaryamasambandha is called स्वधा and Bahiryamasambandha is called Svāhā, when we stand up and give āhuti reciting वौषट् then it is called याग. This enables us to be free from the debt to the devatas who have antaryāma sambandha. They return back to their loka after the āhuti is given to agni for them. In the same way when we give āhuti in agni reciting the mantra we get free from the debt to devatas having bahiryāmasambandha. That is why in Śruti both यजते and जुहोति are used. We get released from the debt to Ṛṣīs by giving jñāna to others through teaching. To get released of पितृ ऋण, the man has to see that family remains unbroken through the creation of prajās and performing all गृहस्थ dharmās.

अवदान means पुन:प्रदान and that is returning what we received from Devas to them back through यजन. For देवऋणविमोचन what is given as ahutis in agni during yaga consists of four parts viz याज्या, अनुवाक्या, वषट्कार, and the Devata for whom the āhuti is meant. Through these the devatas get their pūrṇa svarūpa. By this avadhāna the avadhāna devatas attract the ādhidaivata devatas. These two are interconnected. There are only four parts in this karma and that is why this avadāna is called चतुरवत्त.

But Yājṅavalkya says that अवदान should consists of individual parts, because yajṅa has five avayavās (पाङ्क्तो वै यज्ञ:) paśus also are five, ṛtus also are five and

therefore by making the avadāna into five parts, the yajamāna will get sampatti through all these five. चतुरवदान was in vogue in Kuru Pāncāla region.

We shall describe here the चतुरवदान karma.

Yajñavalkya gives the amount of Purodaśa in each avadānakhaṇḍa. He says it should be that much which one can conveniently take with his fingers put together. It should not be more because then the havis will become mānuṣa. Mānuṣabhāva will not give समृद्धि to yajña.

The Adhvaryu takes the required havis and puts ghee over it after taking it in the Sruk whose surface is already smeared with ghee. The āhutis are two. One is Somāhuti and the other is ājyāhuti. In the present Iṣti there is no real Soma and therefore ājyāhuti is put below and above the purodāśa and Devatas like आज्य very much.

In चतुरवदानकर्म the four अवदानs are १. याज्या, २. अनुवाक्या, ३. वषट्कार and ४. प्रधानदेवता Yājñavalkya says about the svarūpa of these.

This dyuloka is Anuvākya. The Pṛthiviloka is yājyā. These two form the योषा (स्त्री) svarūpa. These two योषप्राणs unite with वृषाप्राण which is वषट्कार. In other words the योषप्राण is द्यावापृथिवीरूप and the वृषाप्राण is in between them. This वषट्कार is no other than Sūrya who is shining above. When he rises he moves towards dyuloka and when he sets he moves towards Pṛthivīloka. In other words all the vastus in the Pṛthivīloka and द्युलोक come into existence because of union of these two prāṇas with Sauraprāṇa.

Hota recites anuvākyamantra and then recites yājyā mantra. Then he does वषट्कार. We know that man goes after woman . That is why in वैधयज्ञ योषप्राण s are put first and then the वृषाप्राण follows. In other words he recites anuvākya and yājyā and then only he says वौषट्. Then the Havis is offered to Āhavanīyāgni. In this act pārthivaprāṇa joins with divyaprāṇa and then Sūrya prāṇa joins them. By this union all the vastus as well as Devātma are created.

Again the devatā of dyuloka is Indra and his chandas is Triṣtup. The Devata of Pṛthivī is Agni and the Chandas of both Agni and Pṛthivī is Gāyatri. Therefore Hota invokes Indra with Trṣtup Chandas and Agni with Gāyatri chandas. Then with Gāyatri chandas which belongs to Pṛthivī, he recites द्युलोकात्मक अनुवाक्य. By this he establishes the link between Dyuloka and Pṛthivīloka.

Now Adhvaryu does yājyā with Triṣtup chandas त्रिष्टुप् is द्युलोक. Therefore he was द्युलोकात्मक त्रिष्टुप् and does याज्या. Then he does वषट्कार. Here the union takes place between द्युलोक प्राण and पृथिवीलोकप्राण as a result of which all the vastus on

the earth are created. It is for this union अनुवाक्या is done with Gāyatri chandas and याज्या is done with Triṣtup chandas.

Anuvākya should be recited slowly because it is बृहत्सामरूप and the svarūpa of द्युलोक is related to रथन्तरसाम and therefore याज्या is recited fast (speedily) and that is what makes रथन्तरसामरूप.

Anuvākya mantra is used to invoke the Devatas who are to get the offerings. Yājyamantra is used to give the offering to them. Therefore Anuvākya mantra should contain the words हवे, हवामहे, आगच्छ, इदं बर्हिः, सीद etc. Yājyamantra is used to offer the havis. That is why it should contain the words वीहि, हविर्जुषस्व, हविरावृषायस्व, अद्धि पिब, प्र etc.

Then we shall explain the Svarūpa of these two. In the Anuvākyamantra, the first caraṇa contains the name of the Devata for whom the havis is offered. It is called पुरस्ताल्लक्षणा. अनुवाक्य is dyuloka and words like चन्द्र, नक्षत्रगण, सूर्य etc are in the front. Then its Svarūpa is revealed.

In the Yājyamantra the signs of Pṛthivī are ओषधिs वनस्पतिs water, Agni etc they come at the end. Devata's name come at the end. If the यजनीयदेवता is in the first line, then the anuvākya is samṛddha. If it is at the end, याज्या is samṛddha. When the Adhvaryu does वषट्कार which is मनःप्राणगर्भितवाक् , वाक् is वीर्य or रेतस. When he recites वाक् he only deposits वाग्रूपरेतस्. Then he utters षट् he reveals the six ṛtus. In other words he deposits मनःप्राणगर्भितवाग्रूपरेतस् on the ṛtus. By this act, the prajas are produced.

दर्शपूर्णमासविवेचनम्

In this topic Yajñavalkya discusses the special merits of दर्शपूर्णमासेष्टि. Darśapūrṇamāsa is called याविहोत्र. Prajāpati had both Devas and Asuras as his prajā. Prajāpati divided his possession equaly between the two. Devas got शुक्लपक्ष and Asuras got कृष्णपक्ष in this division. Devas wanted to seize the कृष्णपक्ष also from the Asuras. They found that through Darśapūrṇamāsa yajña they can get the Asura's share also. They did that yajña and got the कृष्णपक्ष to themselves. By having got both, they got sampatti of month. Since Samvatsara consists of twelve months, the Devas had now got the entire संवत्सरसंपत्ति. शुक्लपक्ष is called यवा and कृष्णपक्ष is called अयवा. Now both were with Devas. Alternately Devas share शुक्लपक्ष was called अयवा and because it

was called अयवा the Asuras could not have any sambandha with it. Asura's share was called यवा and Devas could easily have sambandha with their share through दर्शपूर्णमासेष्टि.

Another view is both शुक्लपक्षand कृष्णपक्ष are called यवा. Because though by themselves Asuras could not have sambandha withe Devas' share viz शुक्लपक्ष, it is established through दर्शपूर्णमासेष्टि and that is why it is called याविहोत्र.

स्विष्टकृदाहुतिः

After the performance of yajña, the devatas got svargaprāpti. But in this yajña, Rudra who is Paśupati continued to stay in the yajña mandapa because he was not given āhuti in the yajña. He became angry and decided to destroy the yajñamaṇdapa. It was the time of स्विष्टकृद्याग. This was intended to appease Rudra devata who is Vayurūpa. The Devatas tried to prevent Rudra from destroying the यज्ञभूमि. He agreed on one condition that he should be involved in the yajña and he should get his share of āhutis. The Devatas dicided that after all the devas had had their share whatever remains that should go to Rudra devata. They told the Adhvaryu he should provide a share in the beginning itself so that any change with the existing havis will affect the share of those who have already been included in the list. So Adhvaryu made a provision for Rudra's share in the beginning itself and that was given to him at the end in the name of स्विष्टकृत् अग्नि. It was most appropriate in the present context because Rudra is Agnirūpa only and in this case he had been appeased and he is now शान्त. The Adhvaryu gives Rudra's share naming him as अग्नये स्विष्टकृते because this pleased and शान्त Rudra gives the desired reward after receiving his share in the yajña.

After स्विष्टकृदनुवाक्या Adhvaryu sets his mind on the स्विष्टदेवता s and स्विष्टकृदग्नि. He then recites the mantra अयाडग्निरग्नेःप्रियाधामानि meaning thereby that all the places which Agni loves have got their share in the yajña. Then he says अयाट् सोमस्य प्रियाधामानि meaning thereby the Saumya ājyabhaga has reached the places which Soma loves. When he offers आग्नेय पुरोडाश he again ensures that all the placees loved by Agni have got their share of havis. After offering आग्नेय आज्यभाग, सौम्य आज्यभाग and then आग्नेय पुरोडाश then he sets his mind on the प्रयाज and अनुयाज देवताs connected with बहिरङ्गकर्म and says, अयाड्देवानां आज्यपानां प्रिया धामानि. Then यक्ष्वग्नेर्होतुः प्रियाधामानि, by this he means होमाधारस्विष्टकृदग्नि.

By all these, रुद्र becomes very pleased. With some minor karmas, (यज्ञपरिशिष्ट) the yajña is completed. The yajamāna feeds the ṛtviks with good food and they become satisfied. With this the Pradhāna karmas come to an end.

Now we shall pass on to say a few words about उत्तरकर्मs ie karmas which have to performed after the pradhāna karmas.

१. ब्रह्मण: प्राशित्रहरणम् ।

Giving the meaning of प्राशित्रम्, Kātyāyana says in his Sūtra,

प्राशित्रं ब्रह्मणो भागावदानम् । ब्रह्मा's share of the पुरोडाश is taken in a vessel meant for it and is given to him for eating. Here Yajñavalkya narrates an ākhyāna to explain the Upaniṣat of that karma. This ākhyāna pertains to नक्षत्रविद्या. We shall collect many of these ākhyānas at on place and explain their scientific significance in the fifth volume of this series. For the present it is enough if we note the following points.

1. The havis that is given by Adhvaryu to Brahmā represents a part of what was offered to Rudra devata and therefore it is causing trouble to the consumer. That is, he will lose his peace of mind after consuming it. Therefore after consuming it he touches water ane wards off its ill effects.

2. In the देवयज्ञ this portion of Havis represented Prajāpatis' Virya and it was given to Bṛhaspati with the consent of सविता देवता who controls all the Devatas.

Therefore in this Vaidhayajña also which is performed by manuṣya yajamāna, ब्रह्मा who represents बृहस्पति in this yajña seeks permission from सविता देवता and receives the Havis and eats it. Brahmā should not use his teeth to bite the havis since Rudra will destroy his teeth if he uses them.

इडाकर्म

The word इडा represents a woman or a Paśu. Here it represents the vessel in which the havis is taken for giving the same to the yajamāna and the ṛtviks. To start with Adhvaryu takes the idāpātra and heats it in the Garhapatyāgni. He then does the पञ्चावत्तकर्म on it. In this karma he spreads ghee in the idāpātra and takes the purodāśa twice and puts it. Again spreads ghee on it twice. Then again

he takes purodāśa from the south side and middle side and puts it in the Idāpātra and then again takes ghee from the pot and puts it on the havis twice. This is called पञ्चावत्त of Idā. What is the significance of five? The reason is paśus are only five in number viz पुरुष, अश्व, गो, अवि and अज and this पञ्चावत्त karma ensures that havis reaches all the five paśus of the yajamāna.

Then this havis in the Idāpatra is given to yajamāna and ṛtviks with mantras.

After इडाप्राशन, अन्वाहार्यसमर्पण takes place. अन्वाहार्य is the दक्षिणा given to the ṛtviks in the Darśapūrṇima yajña. Actually food is cooked in the Dakṣiṇāgni and is given to the ṛtviks and that is called अन्वाहार्य.

अनुयाजकर्म

After the pradhāna yāga to the Devatas is over अनुयाज is done to please इष्ट Devatas. The Brāhmaṇa says अनुयाज is chandas and chandas is the paśu of Devas. Just like bulls carry load chandas carries the yajñāhutis to Devas and pleases them. Devas did अनुयाज to please chandases. In the same way अनुयाज is done in वैधयज्ञ. अनुयाजs are three in number. Every अनुयाज is linked to some vastu. The first अनुयाज is done to बर्हिस् (grass blades). It goes to Oṣadhis since बर्हिस् is ओषधि. The next is नाराशंस यज्ञ that is connected to अन्तरिक्षलोक. The third अनुयाज is called अग्नियज्ञ which is connected to Gāyatri chandas. There is a last अनुयाज which is meant for all chandases. All these are आज्याहुतिs.

Then पत्नीसंयाज is done. Then after a few karmas the दर्शपूर्णमास उत्तर कर्मs are completed.

Before closing this part of the second volume we would like to present to the readers, the following two texts of Ojha in original.

1. यज्ञमधुसूदनः which has six parts.

2. देवतानिवित् .

Chapter VI - श्रीयज्ञमधुसूदने

उपकरणाध्यायः

(द्वितीयः)*

यज्ञेश्वरप्रसादाय श्रीयज्ञमधुसदने ।।
यज्ञोपकरणाध्यायं प्रवक्ति मधुसूदनः ।।१ ।।

याजकब्राह्मणाधिकारः

अथातो यज्ञकर्तॄणां ब्राह्मणानां सम्पत्तिः । यज्ञसम्पादकाः पुरुषास्त्रेधा विभज्य गृह्यन्ते – प्रधानपुरुषाः, ऋत्विक् – पुरुषाः अनृत्विक्‌पुरुषाश्च । तत्र प्रधानभागे त्रयः पुरुषाः – यजमानः, यजमानपत्नी, पुरोधाश्चेति ।।१ ।।

प्रधानसंपत्तिः ।

तत्र को यजमानः स्यादित्यत्राहुः । फलयुक्तानि कर्माणि सर्वेषामविशेषादुपपद्यन्ते तस्मादिह फलार्थी सर्वो यजमानः संभवति । सर्वेषां फलार्थित्वाविशेषात् । आरम्भसामर्थ्यात्तु मनुष्याणामेवाधिकारः प्राप्नोति । तिरश्चां तदितिकर्त्तव्यतायां सामर्थ्यालाभात् । अत एव च मनुष्येष्वपि योग्यानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामेव सस्त्रीकाणां यज्ञेऽधिकारो, न तु षण्ढाङ्गहीनशूद्राश्रोत्रियाणाम् । सामग्रीवैकल्येन तेषामपि तत्र सामर्थ्यालाभात् । कार्य्यविभागेन कर्म्मसु विनियोजयद्भिः समाजशासकैर्विद्याध्ययनव्रतापवर्जितकुला ये मनुष्यास्ते शूद्राः । तेषां गुरुकुलेऽनुपनीतत्वादनधीतविद्यत्वात् विद्यासाध्ये यज्ञकर्म्मणि सामर्थ्यं न लभ्यते । तस्मादनधिकारः । अत एवैषामयज्ञियित्वं राजसूयब्राह्मणे श्रूयते – ''एष एतत्तमः प्रविशति, एतं वा तमः प्रविशति – यदयज्ञियान् यज्ञेन प्रसजति । अयज्ञियान् वा एतद् यज्ञेन प्रसजति – शूद्रांस्त्वत् , यांस्त्वत्'' इति ।। यज्ञपात्रादिनिर्म्माणे विनियुक्तस्तु रथकारः शूद्रोऽप्येकस्मिन्नाधानेऽधिक्रियते । साग्निकोत्पादितपात्राणां यज्ञकर्मणि विशेषाधायकत्वान् । एवं शूद्रोऽपि निषादस्थपतिर्गावेधुकेष्टावधिक्रियते । ''यस्य रुद्रः पशून् शमयेत् स वास्तुमध्ये रौद्रं गावेधुकं चरुं निर्वपेत्'' । एतया निषादस्थपतिं याजयेद् इत्यादि श्रुत्या तत्संयोगेन तस्या इष्टेर्विहितत्वात् । देवताप्रत्यासत्तिमन्तरेणैवास्या इष्टेः साध्यतया तत्र तदधिकारे बाधकाभावात् । अग्निसोमेन्द्रादित्यदेवताचतुष्टयसंबद्धोपचारा हि सर्वे यज्ञाः । यद्देवतोपचारा यज्ञस्तासां देवतानां यजमाने प्रत्यासत्तिरपेक्ष्यते, अप्रत्यासन्नदेवताके यजमाने देवता सन्निधिसामग्र्यभावादेव यज्ञाहितसंस्कारानुत्पत्तिः । ऊषरक्षेत्रे उप्तबीजानुत्पत्तिवत् । शूद्रे च देवताप्रत्यासत्तिर्नास्ति गायत्र्या ब्राह्मणां निरवर्तयत्, त्रिष्टुभा राजन्यम्, जगत्या वैश्यम्, न केनचिच्छन्दसा शूद्रं निरवर्तयत् इत्यैतरेयश्रुतौ गायत्र्यादिच्छन्दः समुपलक्षितानामाग्नीन्द्रादित्यदेवतानामाभवस्य स्पष्टं शूद्रे प्रदर्शितत्वात् । अत एवं कृतानां कर्मणां शूद्रे वैयर्थ्याद् यातयामतादोपसंक्रमणादनधिकारो विहितः । गावेधुकेष्टौ तु स प्रतिबन्धो नास्ति । तदर्थमेव तदिष्टिविधानात् । तेन तत्र शूद्रोऽप्यधिक्रियते । एवमेवाऽवकीर्णिनो गर्दभेज्या विधीयते । यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपैति सोऽवकीर्णी सेयं गर्दभेज्या स्थपतीष्टिश्च लौकिकेऽग्नौ कार्ये । भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणं न शामित्रे । अप्स्ववदानहोमः । गर्दभस्य शिश्नप्रदेशात् प्राशित्रावदानमिति विशेषः । तदित्थं कर्मविशेषे

---

* The first adhyāya in this series is स्मार्तकुण्डाध्यायः

शूद्रविशेषोऽपि यजमानः संभवति। अथ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्तु साधुचरणा अनूचाना आर्षेयाः सर्वे कर्मयोग्या यजमानाः संभवन्तीति सिद्धम् ।। २ ।।

तत्र य आत्मने फलमभिसन्धाय देवयजने प्रवर्तमानोऽन्तर्वेदि कर्म्म कुरुते स यजमानः । स एव मुख्यो यज्ञकर्त्ता, नत्वन्यः। यो यजते स एव फलेन युज्यते । यः फलेनात्मानं संपादयितुमिच्छति स एव यजते, तस्मात्स यजमानो नाम । स चायं यजमानः पुरुषोऽर्द्धवृगलमिवोत्पद्यतेः प्राणार्द्धमयत्वात् । तस्यायमाकाशः पत्न्या पूर्य्यते । ततोऽसौ कृत्स्नप्राणः पूर्णरूपा भवति।। "अर्द्ध मुहैतदात्मनो यन्मिथुनम् । यदा वै सह मिथुनेन, अथ सर्वोऽथ कृत्स्नः" इति (शत०८।७।२।)। "अर्धा ह वा एष आत्मनो यज्जाया, तस्माद् यावज्जायां न विदन्ते नैव तावत्प्रजायते। असर्वो हि तावद्भवति। अथ यदैव जायां विदन्ते, अथ प्रजायते। तर्हि हि सर्वो भवति" इति च वाजपेयश्रुतेः। यज्ञेन हि पूर्णप्राणः स आधिदैवकोऽभिसन्धीयते। स यदि यज्ञकर्तुराध्यात्मिकः प्राणोऽर्द्धखण्डः स्यात्, स तर्हि कृत्स्नस्याकृत्स्नेन योगोऽसमञ्जसः स्यात्। तस्मात् पत्न्या सहकृतः पतिर्यज्ञायाधिक्रियते। नैकलः "अयज्ञो वा एष योऽपत्नीकः। न प्रजाः प्रजायेरन्। अथो अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी। यज्ञस्य धृत्या अशिथिलम्भावाय" इति तैत्तिरीयश्रुतेः (तै.ब्रा. ३ । ३ । ३) अत एव च सा पत्नी शरीरार्द्धमुच्यते। "सह धर्म्मं चरता" मित्यनुज्ञाय पित्राग्निसाक्षिकं दत्ता सा पत्नी यज्ञसंयोगे धर्म्मार्द्धहारिणी भवति। तस्मादेनं यजमानं यजमानपत्नीं च व्यासज्यवृत्त्या पर्य्याप्नोति यज्ञाहितसंकारस्तदुदर्कश्च। तस्माद्यजमानतत्पत्नीरूपाभ्यां खण्डभ्यां कृतरूपः कृत्स्नः कश्चिदेकः प्राणपिण्डो यज्ञकर्त्तेति सिद्धम् ।।३ ।।

यजमानो यष्टा व्रती आदिष्टीति समानार्थाः। स्थपतिः, दीक्षितः, सोमपीथी, सर्ववेदाः, यज्वा, यायजूकः, गृहपतिः - इत्येते यजमानविशेषार्थाः। तत्र "वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत" इति विधिसिद्धया बार्हस्पस्येष्ट्या यो यजते स स्थपतिः। सोमेन यष्टा दीक्षित उच्यते। सोमपाः सोमपीथी । सर्वस्व दक्षिणो यागो येनेष्टः स सर्ववेदाः। विधिना य इष्टवान् स यज्वा। इज्याशीली यायजूकः। इति भेदाः। अथ सत्रे सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमाः सत्रिणो दीक्षन्तेऽन्यान्यगोत्राः। तत्र यः प्रधानतयाभिमतो यस्य वा गृहे समागत्य सर्वे दीक्षन्ते, स एको यजमानविशोषो गृहपतिर्नाम। "गृहपतिमनु सत्रिणो भवन्ती" त्याहुः ।।४।।

अथ प्रतिबन्धकवशात् यजमानप्रत्यासत्यलाभे तत्प्रातिनिध्येन यो यजमानस्थानमवगाह्य तत्कर्तव्यं कर्म्म करोति स पुरोधाः। स ऋत्विगिव दक्षिणया क्रीतो भवति। स हि यजमानासनमवगाहते, यजमानोपस्थितौ तु तस्य कर्म्म नास्ति, इत्यतः स ऋत्विग्भ्यः पृथगिष्यते। अन्तर्वेदि कर्म्मकतृत्वाच्च नास्य परिकर्मित्वम्। यजमानस्थानत्वाच्च तस्य प्रधानवर्ग संनिवेशः।।५।।

इति प्रधानसंपत्तिः।

अथ ऋत्विक्संपत्तिः।

अथ यो यजमानक्रीतः परार्थमन्तर्वेदि कर्म्म करोति स ऋत्विक्। अत्रायमभिसन्धिः। स फलेन युज्यते यो यजते, इति हि स्थितिरस्ति। अत एव फलार्थिना स्वयमेव यष्टव्यम्, स्वानुपस्थितौ स्वप्रतिनिधिना वा। न त्वन्येन यागः सम्पादयितव्यः। अन्यथा कर्तृविभागेन फलविभागापत्तेः। परन्तु न हि सर्वं कर्म्मैकेन पुरुषेण सम्भवति। वैतानिकादीनां सुविस्तृतकर्म्मणामेकेन द्वाभ्यां वा कर्तुमशक्यत्वात्। तस्मादवश्यं विभागेन कर्म्माणि सम्पादयितुं तत्तत्कर्मानुसारेण यावदुपयोगमन्येषामपि पुरुषाणां सहकारिणां वरणीयता प्राप्नोति। किंतु

कर्म्मविभागे सति फलविभागो नाम दोषः सम्भाव्यते, इत्यतस्तद्दोषनिवृत्त्यर्थं तेभ्यः सहकारिभ्यो दक्षिणा विधीयते। तथा च तेषां दक्षिणालाभफलाभिसन्धानेन प्रवृत्तानां यज्ञाधेयातिशयलाभफलानभिसन्धानात् सहकर्म्मकरणेऽपि न तत्कर्मफलेनाभिसम्बन्धः। अन्यकृतेनापि कर्म्मणा साध्यस्य फलस्य यजमानमात्रविश्रान्तत्वात् इति नास्त्यसामञ्जस्यम्। ते चैते यजमानवृता दक्षिणाक्रीताः पुरुषा द्वेधा भवन्ति ऋत्विजश्चानृत्विजश्च। तत्र यजमानसहकारेणान्तर्वेदि कर्म्मकर्तृषु ऋत्विक् शब्दः। तस्य च ऋतुषु यजतीति व्युत्पत्तिमिच्छन्ति। वस्तुतस्तु – ऋ तापरपर्य्यायस्य संवत्सराग्नेः पञ्चमो भाग ऋतुरित्युच्यते। तान् यजति तैर्वा यजतीति व्युत्पत्तिः साध्वी।

वरणीयश्च स ऋत्विग् ब्राह्मण एवं स्यान्न क्षत्रियो वैश्यो वा। ऋत्विजां यज्ञोच्छिष्टेडाप्राशित्र-भक्षणास्यावश्यकत्वात्। क्षत्रियवैश्ययोस्तु तत्प्रतिषेधात्। श्रूयते हि "अग्निहोत्रोच्छिष्टं नाब्राह्मणः पिबेद् ; अग्नौ ह्यधिश्रयन्ति । न राजन्यो वैश्यो वा सांनाय्यं पिबेद् ; असोमपीथी ह्येषः" – इति ।। तस्माद् ब्राह्मणा एव ऋत्विक् स्यान्नत्वन्यः। तत्रापि–ऋत्विगार्षेयोऽनूचानः साधुचरणो वाग्मी अन्यूनाङ्गोऽनतिरिक्ताङ्गो द्वयसमश्चानतिकृष्णोनतिश्वेतः – इति लाट्यायनोक्त एव यज्ञं सम्पादयितुमधिकारी भवति । "एष है ब्राह्मण ऋषिरार्षेयो यः शुश्रुवान्" इति तैत्तिरीयश्रुतेः (कां ६ प्र० ६) "यो वै ज्ञातोऽनूचानः स ऋषिः" इति शतपथश्रुतेः। "ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः" इति निरुक्त स्मृतेश्च साक्षात्कृतविद्य ऋषिः। ऋषेरपत्यमार्षेयः। लाट्यायनीयवृत्तिकृदग्निस्वामी त्वाह – "ऋषिर्दर्शनात्" । "स्तोमान्ददर्श"त्यौपमन्यवः। "तद्यदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भु अभ्यानर्षत् तदृषीणामृषित्वमिति विज्ञायते" । आ दशमात् पुरुषादव्यवच्छिन्नमार्षं यस्य आर्षेयः। विद्यासम्प्रदानं कृतवान् सोऽनूचानः। यो हि संस्कृतां वाचमुच्चारयति, बहुतरं वचनमनर्थकं यो न भाषते, मतिद्वैधे उत्पन्ने यः संशयच्छेत्ता, यो हि पृष्टः सन् न्यायेन प्रतिवचनं ददाति, सर्वथा यः प्रतिवचनसमर्थः स्यात् स वाग्मी। समुद्रोपज्ञलक्षणशास्त्रप्रतिपन्नप्रमाणवन्ति यस्य गात्राणि भवेयुः, स एषोऽन्यूनाङ्गानतिरिक्ताङ्गः कुणिपङ्गुबधिरादिभिन्नो, द्व्यङ्गुष्ठादिभिन्नश्चेति वा । द्वयोरपि वामदक्षिणाभागयोः समप्रमाणो द्वयसमः। अथवा – "अधश्चोर्द्ध्वश्च नाभेस्तु समो यस्मात्प्रमाणतः। पादाङ्गुष्ठाङ्गविष्टब्धः स वै द्विसम उच्यते" इति ।

अतिकृष्णो दग्धाङ्गारसदृशः अतिश्वेतस्तु पाण्डुवदाभासः प्रकृतिविलक्षणः। अग्निस्वामी त्वाह – "बालः कृष्णो वृद्धः श्वेतः। षोडश वर्षात् प्रागतिबालः, अशीतेरर्ध्वमतिवृद्धः" इति । अथ "व्याधितस्यातुरस्य यक्ष्मगृहीतस्यानुद्देश्याभिशस्तस्य[1] क्षिप्तयोनेश्चार्त्विज्यमकार्य्य" मित्याश्वलायनः प्राह।।

"त्रीणि यस्यावदातानि विद्या योनिश्च कर्म्म च। स ब्राह्मणः स आर्त्विज्ये वरणीयो न चेतरः।"

इति याज्ञिकसिद्धान्ताद् विद्याकर्मवत्कुलतोपि ब्राह्मणाः परीक्षणीया भवन्ति । तथा च तेषां परीक्षणीयार्थाः षोढा निर्दिश्यन्ते –वर्णः, गोत्रं, प्रवरः, वेदः, शिखा, सूत्रं चेति । तत्राद्यास्त्रयः प्रथमजन्मसिद्धाः। उत्तरास्त्रयो व्रतबन्धाख्यद्वितीयजन्मसिद्धाः । यथाऽहं वर्णतो ब्राह्मणः; तस्य मे शाण्डिल्यं गोत्रम् ; शाण्डिल्यासितदेवलेति प्रवरास्त्रयः। सामवेदः, कौथुमीशाखा, गोभिलसूत्रं चेति । वेदशाखासूत्राणां परिचयार्थं वेदशिखासूत्राणि विशेषलक्षणलक्षितानि ध्रियन्ते । वेदःकुशमुष्टिरङ्गुलीयकरूपेण हस्ते ध्रियते। शाखालक्षणभूता शिखा क्रियते। सूत्रपरिचयार्थं यज्ञोपवीतसूत्रम् । एतेषु ये विशेषास्तेऽन्यत्र निरूपिताः । भवन्ति चात्र श्लोकाः–

---

1. अनेहेशयाभिशस्तः = उद्देश्यमन्तरा संजातापवादः, न तु केनचित् कस्मैचित्प्रयोजनाय कृतामिथ्यापवादः ।

त्रीणि यस्यावदातानि विद्या कर्म्म च जन्म च । स ब्राह्मणो भवेदृत्विक् स पारयति पारगः ।।१ ।।
वर्णगोत्रप्रवरणैर्लक्ष्येते जन्मकर्म्मणी । वेदः शाखा च सूत्रं च कुले विद्यां प्रचक्षते ।।२ ।।
वेदः शिखा च सूत्रं च कुलकर्म्माभिचक्षते । एवं कुले प्रतीतं तु व्यक्तिदोषे परीक्षयेत् ।।३ ।।
कुलशुद्धं व्यक्तिशुद्धं तमार्त्विज्ये नियोजयेत् । य एवोभयथा शुद्धः स प्रभुर्दैविके युगे ।।४ ।।

एषां च ऋत्विजां सर्वकर्म्मसाधारण्येनैकसंख्यानियमो नास्ति । कार्यानुरोधेन यथोपयोगं न्यूनाधिकानां वरणस्यार्थसिद्धत्वात् । अत एव तैत्तिरीयब्राह्मणे (२ । ३ । ६) अग्निहोत्रस्यैक ऋत्विक् । दर्शपूर्णमासयोश्चत्वारः । चातुर्मास्यानां पञ्च । पशुबन्धस्य षट् । सौम्यस्याध्वरस्य सप्त । संवत्सरस्य सत्रसोमस्य सर्वे भवन्ति । ते च दश इति कर्मभेदेनैषां न्यूनाधिकसंख्या श्रूयते । तत्र कर्मसौकर्यमधिकृत्यैव सा सा संख्या पठ्यते । न तु न्यूनातिरेके सति यज्ञादृष्टेऽपि कश्चन विशेषोऽस्ति । त इमे दशहोतारः, चतुर्होतारः, पञ्चहोतारः, षड्ढोतारः, सप्तहोतारः - इत्येते पञ्चापि चतुर्होतार इत्येकेन संज्ञाशब्देन व्यपदिश्यन्ते; चिरन्तनव्यवहारादिति बोध्यम् ।

प्राधान्येन तावद्विद्याभेदाच्चत्वार एव ऋत्विजः क्रियन्ते। होता, अध्वर्युः उद्गाता, ब्रह्मा चेति । ननु त्रयी विद्या श्रूयते च चतुष्टयी । तत्र ऋचा हौत्रं क्रियते, यजुषाऽध्वर्यवम्, साम्नौद्गात्रम्, अथ केन ब्रह्मत्वं क्रियत इति चेत् त्रय्या विद्यया इति विद्यात् । वाक् च मनश्चेति द्वे यज्ञवर्तन्यौ भवतः । तत्र वाचा होत्रादयस्त्रयो यज्ञं वर्तयन्ति । ऋचा होता, साम्नोद्गाता, यजुषा त्वध्वर्युरिति । तेनार्धं सम्पद्यते । अथार्धं मनसा संपाद्यं ब्रह्मैको वर्तयति - ऋचा च साम्ना च यजुषा च। तस्माद्यस्तिस्रो विद्या जानाति स ब्रह्मा भवति । स विद्योत्कर्षात्तेषामेकैकविद्यानां होत्रादीनामादेशकः श्रेष्ठः प्रतितिष्ठति । "एष ब्रह्मा य ऋत्विय इन्द्रोनाम श्रुतो गृणे" इति श्रुतावृत्विजामिन्द्रत्वेन ब्रह्मणः स्तुतेः । तदित्थं होता ऋग्वेदी, उद्गाता सामवेदी, अध्वयुर्यजुर्वेदी, ब्रह्मा तु त्रिवेदीति सिद्धम् । तत्र होता ऋचा कर्तव्यं शंसति । अध्वर्युर्यजुषा यजति जुहोति च । उद्गाता साम्ना गायति । ब्रह्मा तु सर्वेषां कर्मणां प्रत्यवेक्षणं करोति । सर्वेषां च कर्म्मापचारे स प्रायेण प्रायश्चितं करोति। इत्येवमेषां प्राधान्येन कर्माणि ।

ननु यो यजति स जुहोति । तथा चाध्वर्योरिव होतृशब्देन व्यपदेशोऽवकल्पत इति चेत्सत्यम् । जुहोति स होतेति नेह व्युत्पत्तिरिष्यते; अपि तु यो यजनीयान् देवानाह्वयति स होतेति होतुर्व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या । तदाहुः- "यदन्यो जुहोति । अथ योऽनुचाह यजति च कस्मात् तं होतेत्याचक्षते इति । यद्भाव स तत्र यथा भाजनं देवता अमुमावह अमुमावहे त्यावाहयति तदेव होतुर्होतृत्वम्" इत्यैतरेयश्रुतेः (१ । २ । २) ।

अथ ज्योतिष्टोमादीनां कर्मणामतिविस्तृतार्थतया पुरुषबहुत्वसापेक्षत्वात् तेषां होत्रादीनां चतुर्णां स्वस्वकर्मसु सहकारिणस्तदनुयायिनस्त्रयस्त्रयः पुरुषा नियुज्यन्ते । ते च तत्तत्समानवेदा व्यवस्थितकर्माणश्चेष्यन्ते । यथा - होतुस्त्रयः पुरुषाः- मैत्रावरुणः, अच्छावाकः, ग्रावस्तोता चेति । अध्वर्योस्त्रयः - प्रतिप्रस्थाता, नेष्टा, उन्नेता चेति । उद्गातुस्त्रयः-प्रस्तोता, प्रतिहर्ता, सुब्रह्मण्यश्चेति । ब्रह्मणश्चैवं त्रयः- ब्राह्मणाच्छंसी, अग्नीध्रः पोता चेति । अग्निध्र एवायमग्नीध्रः, आग्नीध्रः, अग्नीदिति चोच्यते । एवं-ग्रावस्तोतैव ग्रावस्तुत् । एवं मैत्रावरुणस्य प्रशास्ता इति संज्ञान्तरम् । त एते होत्रादीनां त्रयस्त्रयः पुरुषा होत्रका अभिधीयन्ते । "होत्रादयस्तु चत्वारो मध्यतः कारिणो मताः ।"

एषु चतुर्षु वर्गेषु ये प्रथमा होत्रध्वर्यूद्गातृब्रह्माणस्ते पूर्णां दक्षिणामर्हन्ति । ये द्वितीया मैत्रावरुणादयस्ते प्रथमदक्षिणापेक्षया अर्धं दक्षिणां लभन्ते । तस्मादर्धिनः । तृतीयास्त्वच्छावाकादयः प्रथमदक्षिणापेक्षया तृतीयंशं दक्षिणां लभन्ते । तस्मात्तृतीयिनः । चतुर्थास्तु ग्रावस्तुदादयः – प्रथमदक्षिणापेक्षया चतुर्थमंशं लभन्ते । इत्यतस्ते पादिन उच्यन्ते ।

१	होता	अध्वर्युः	उद्गाता	ब्रह्मा	इति प्रथमाः	(१)	४)
२	प्रशास्ता	प्रतिप्रस्थाता	प्रस्तोता	ब्राह्मणाच्छंसी	इति अर्धिनः	(।।)	२)
३	अच्छावाकः	नेष्टा	प्रतिहर्त्ता	अग्नीध्रः	इति तृतीयिनः	(।..।)	२।..।)
४	ग्रावस्तोता	उन्नेता	सुब्रह्मण्यः	पोता	इति पादिनः	(।)	१)
१६	ऋग्वेदिनः	यजुर्वेदिनः	सामवेदिनः	त्रिवेदिनः	ऋत्विजः	दक्षिणा प्रत्येकस्य	दक्षिणा चतुष्टयस्य

तानेतानुक्त क्रमेण स स पुरुषः संस्क रोति । तद्यथा – अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति । तत उद्गातरम् , ततो होतारम् ।

ततः प्रतिप्रस्थाता गृहपतिं दीक्षयित्वाऽर्धिनो दीक्षयति । ब्राह्मणाच्छंसिनम्, प्रस्तोतारम्, मैत्रावरुणम् ।

ततो नेष्टा गृहपतिं दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति – अग्नीध्रम् , प्रतिहर्तारम् , अच्छावाकम् ।

अथोन्नेता गृहपतिं दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति – पोतारम् , सुब्रह्मण्यम् , ग्रावस्तुतम् ।

ततस्तमन्यो ब्रह्मणो दीक्षयति । तेनैतक्षतुर्वर्गचतुष्टयेऽध्वर्यु वर्गस्थाश्चत्वारः पुरुषाः दीक्षायितार उच्यन्ते।

होताऽध्वर्युरुद्गाता ब्रह्मा वा सर्व एवार्षेयानुचानादिपूर्वोक्तगुणविशिष्टा एव योग्या इष्यन्ते । ते च प्रत्येकं त्रिभिस्त्रिभिः स्वैः स्वैः पुरुषैरुपेताः स्वयमप्याहिताग्नयः प्रथमयज्ञेनाग्निष्टोमेनेष्ट्वा गृहपतिसंज्ञकेन सप्तदशेन सहिता द्वादशाहादिसत्रार्थं दीक्षित्वा स्वस्वसंबन्धिनोऽग्नीनेकत्र स्थापयित्वा गृहपतिप्रधाना अग्निष्टोमादिभिरेकाहैर्द्विरात्रादिभिरहीनैश्च यागैर्यथायथं सत्राणि संपादयेयुः ।

त इत्थं षोडश ऋत्विजः सिद्धाः । ननु सौम्यस्याध्वरत्य यज्ञक्रतोः सप्तदशर्त्विज इति हि श्रूयते, न षोडशैवेति चेत् । सत्यम् । तत्र हि "यजमानसप्तदशा ऋत्विजो भवन्तीति" उक्तेः सप्तदशोऽयं यजमानो द्रष्टव्यः । तस्यापि ऋतुयाजकत्वेन ऋत्विक्त्वाविशेषात् । ऋत्विक्च्छब्दोहि ऋतुयाजके व्युत्पन्नो न दक्षिणाक्रीते । तेन यजमानेऽपि स शब्दो न विरुद्धयते । यजमानपत्नी तु यजमानान्नातिरिच्यते । केचित्वाहूः- सदस्य सप्तदशा ऋत्विजो भवन्तीति । तदसत् । सदस्यवस्थितस्य जातवरणस्यापि दक्षिणाभाजोऽपि सदस्यस्य ऋत्वियत्वानभ्युपगमात् । न हि सदस्यः किञ्चिदपि कर्म कर्तुमधिक्रियते । तादृशविध्यदर्शनात् । क्रियां विना च ऋत्विक्शब्दस्याप्रयोगात् । ननु "सदस्यं सप्तदशं कौशीतकिनः समामनन्ति, स कर्मणामुपद्रष्टा भवति" इत्येवमाश्वलायनेन कौशीतकश्रुत्यनुरोधाद् ब्रह्मणो द्रष्टृत्वेऽस्योपद्रष्टृत्वं स्मर्यते । तथा च ब्रह्मणा इवास्यापि दर्शनकर्मविनियोगादृत्विक्त्वमुपपद्यते उपस्थानप्रसर्पणादिकर्मयोगाच्चेति चेन्न । ईदृशदर्शनस्यान्तर्वेदिकर्म्मत्वाभावाद्, विधेयाननुगमाच्च । ब्रह्मणस्तु दर्शनातिरिक्तं प्रायश्चित्तीयहोमादि-कमनुज्ञादानादि विधेयानुगतमप्यस्ति कर्म्मेति नाव्याप्तिः । उपस्थानादिकानां तु ऋत्विक्त्यप्रयोजकत्वं नास्तीत्यदोषः । किञ्च "संपत्सु न शून्यं सदःकुर्यात्" इति वदता लाट्यायनेन सवनसंस्थासु सर्पणेषु, सर्पत्सु

च ऋत्विग्यजमानेषु सदस्येवावस्थानं सदस्यस्योपदिश्य ऋत्विग्भ्यः पृथग्धर्मत्वमाख्यायते । तस्मादयं सदस्य ऋत्विग्भ्योऽन्योऽष्टादशः पुरुषो द्रष्टव्यः । तस्य पृथग्वरणाम्नानाच्च । परे त्वाहुः- षोडशानामेवर्त्विजामनृत्विजाऽपि यजमानेन गृहपतिना सदस्येन वा सप्तदशसंख्यापूरणं न विरुद्ध्यते इत्यतो नर्त्विजां सप्तदशत्वमापद्यते इति । युक्तं चैतत् । अन्यथा रहस्यब्राह्मणे ऋत्विजां सप्तदशत्वप्रतिषेधश्रुतिर्व्याकुप्येत । तत्र हि – "तस्मा एतस्मै सप्तदशाय प्रजापतये एतत् सप्तदशमन्नं समस्कुर्वन् – य एष सौम्योऽध्वरः । अथ या अस्य ताः षोडशकलाः एते ते षोडशर्त्विजः । तस्मान्न सप्तदशमृत्विजं कुर्वीत, नेदतिरेचयानोति" इत्यादिना सप्तदशत्वस्यातिरिक्तत्वरूपेण विनिन्द्य प्रत्यक्षं प्रतिषेधः श्रूयते । अत एव सोमप्रवाकोऽप्यन्य एव ऋत्विग्भ्यः । तस्य वरणपूर्वककर्मानधिकारात्, अवृतानामृत्वियक्त्वायोगात् । तथा हि-सोमेन यक्ष्यमाणो यजमानो यदि सन्निधावुपस्थितम् कश्चनार्त्विज्यगुणविशिष्टं ब्राह्मणं नोपलभ्यते, तदा तं तमृत्विजं वरीतुं यं कञ्चन पुरुषं प्रेषयति स सोमप्रवाको नाम । मदीयो यजमानः सोमेन यजते स त्वां प्रत्यार्त्विज्यमर्थयते – इत्येवं सोमयागवृत्तान्तमृत्विजे प्रवक्तीति सोमप्रवाकः । स च सति सम्भवे ऋत्विग्भ्योऽन्य एव स्यादित्युक्तम् । अनादेशे तूद्गातैव स्यादिति नियम्यते । अथ ये चमसाध्वर्यवो[2] दश भवन्ति, तेऽप्यन्य एव ऋत्विग्भ्य इत्याहुः । केचित्तु तेपामृत्विक्षु सन्निवेशमाहुः । एवं परिकर्मिणामप्यवृतत्वादनृत्विक्त्वमेव । "शमितार उपेत न यज्ञम् ।" 'शामितारमुपनयीत यज्ञम् ।" इत्यादिषु श्रुताः शमितारस्तु ऋत्विग्भ्यो नातिरिच्यन्ते । "पराङावर्ततेऽध्वर्युः पशोः संज्ञप्यमानात्" इति श्रुत्याऽध्वर्योः परावृत्तिश्रवणादध्वर्युपुरुषेषु प्रतिप्रस्थात्रादिष्वेव स्थलविशेषे शमितृशब्दप्रयोगात् । तेषामयं संज्ञाभेदः पशुसंज्ञपनयोगादुपपद्यते । एवमुपगोऽपि नोक्तेभ्योऽन्यः । उपगातृत्वयोगादुक्तानामेवर्त्विजां संज्ञाभेदेन व्यवहारात् । अतएव "नाध्वर्युरुपगायेत्" इति प्रतिषेधोऽर्थवान् भवति । एवमुपवक्तापि नान्यः, हविःकृदपि नान्यः, आग्नीध्रस्यैव कर्मभेदे संज्ञाभेदात् । स हि सोमे सवनीयनिर्वापप्रभृतिपुरोडाशाद्यासादनान्तं हविःसंपादनं करोति । सोमाङ्गभूते च प्रवर्ग्याख्ये कर्मणि रौहिणसंज्ञकपुरोडाशाधिश्रपणादि कर्म करोति । ऐष्टिकादावप्यध्वर्युकर्तव्ये हविःसंपादने सहायतां करोति । तेनायं हविष्कृदुच्यते । तदित्थमृत्विजः षोडशैव संसिद्धाः । तेषां कानिचित्कर्माण्युदाहरामः । "ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शयकरोषु । ब्रह्मात्वा वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उत्वः ।" इति ।

अपि च-

(१)

होता – प्रातरनुवाकमनुब्रूते

प्रशास्ता – प्रेष्यति

अच्छावाकः – यजति

ग्रावस्तुत् – ग्रावस्तोत्रीयमन्वाह ।

(३)

उद्गाता – उद्गायति

प्रस्तोता – प्रस्तौति

प्रतिहर्ता – प्रतिहरति

सुब्रह्मण्यः – सुब्रह्मण्यामाह्वयति ।

2. चमासाध्वर्यव इति । शुक्रामन्थिग्रहयागे "अध्वर्युर्जुहोति, तदनु प्रतिप्रस्थाता, तदनुचसाध्वर्यवः ।" इति श्रुति व्याचक्षाणाः सायण आह – "यद्यप्यत्र सौमिका एव ऋत्विजश्चमससंवंधाच्चमसाध्वर्यव इति व्यपदिश्यन्ते इति प्रतीयते । तथापि मध्यतः कारिणां चमसाध्वर्यवो, होत्रकणां चमसाध्वर्यव इति षष्ठ्या भेदप्रतीतेरन्य एव चमसाध्वर्यवः । न चवै 'शमिते' त्यत्रापि यौगिक्याः सज्ञाया अनाश्रयणादन्य एव स्यादिति शंक्यम् । वैषम्यात् । तत्र हि वरणां नास्ति । अत्र च पुनः चमसाध्वर्यून् वृणीते इति वरणमास्ति । षष्ठी च भेदस्य ज्ञापिकेति वैषम्यम्" इति ।

(३)
अध्वर्युः - पुरो विभजति
प्रतिप्रस्थाता - मन्थिनं जुहोति
नेष्टा - पत्नीमुदानयति
उन्नेता - चमसानुन्नयति ।

(४)
ब्रह्मा - प्रत्यवेक्षते
ब्राह्मणाच्छंसी - ....
आग्नीध्रः - अग्निमिन्धे
पोता............।

अन्यानि च बहूनि कर्म्माण्येषामेकैकस्य श्रूयन्ते तानि तत्र तत्र प्रयोगे वक्ष्यामः ।

इति ऋत्विक्सम्पत्तिः ।

अथ परिकर्मिसम्पत्तिः ।

अथ यो यजमानक्रीतः परार्थं बहिर्वेदिकर्म्म करोति सोऽनृत्विक् । तद्यथा-सदस्यः, सोमप्रवाकः, परिकर्मिणश्च । तत्र सदस्यः सदस्यवस्थितो विध्युपद्रष्टा कर्म्मसाक्षी सदः शोभयति । सति सन्देहे स कर्म्मणो मीमांसां करोति । 'सदस्य एवमेव धिष्णयानुपतिष्ठन् ब्रह्माणमनुप्रविशेद् , ब्राह्मणाच्छंसिनं वा । तेनास्य समुपहवः स्याद् , भक्षश्च समानः । बीभत्सेयातां चेन्नाना चमसौ स्याताम् । तस्य दधिभक्षान्नं कर्म्म' इति वदता लाट्यायनेन तस्य कर्मकाले ब्रह्माणमनु, ब्राह्मणाच्छंसिनमनु वा संनिवेशो विधीयते । सदस्यः, सभासत् , सभास्तारः, सभ्यः सामाजिक इत्येकार्थाः । तेषामिह प्रकरणवशात् कर्म्मसाक्षिणि वृत्तिः। सोमप्रवाको व्याख्यातः ऋत्विग्यजमानभिन्नपुरुषाणां कर्तव्यतया विहितान्यङ्गसंस्कारकर्माणि परिकर्मशब्देनोच्यन्ते । तत्र नियुक्ताः पुरुषाः परिकर्मिणः । इति परिकर्मिसम्पत्तिः ।

तदित्थम्-प्रधानाः, ऋत्विजोऽनृत्विजश्चेति यज्ञनिर्वाहका ब्राह्मणा व्याख्याताः ।

इति याजकब्राह्मणाधिकारः

अथ यज्ञियवृक्षाधिकारः

यज्ञियवृक्षाः

पलाशः खदिरः प्लक्षो बटोऽश्वत्थ उदुम्बरः ।। कृमुको वरणो बिल्वः शमीगर्भो विकङ्कतः।। १
काष्मर्य्यः सरलः सालो देवदारुश्च चन्दनः ।। इमे यज्ञद्रुमा यज्ञे तत्काष्ठैः पात्रनिर्म्मितिः ।। २
रसवीर्य्यविपाकेभ्यो मूलात् पुष्पात् फलाद्दलात् ।। आकाराद्देशकालादेर्वनौषध्यर्थमुन्नयेत् ।। ३
एतेषामभिधा रूढा यौगिका दैशिका अपि ।। निर्दिश्यन्ते क्रमात्तद्वद्गुणाः पश्चाङ्गसंगताः ।। ४

पलाशः१

पलाशः, किंशुकः करकः, सुपर्णी, वातपोतः, इत्येकार्थाः । गुणयोगानुरोधात्तु याज्ञिकः ब्रह्मवृक्षः, ब्रह्मपादपः, ब्रह्मोपनेता, पूतद्रः, समिद्वरः, काष्ठद्रः, पर्णः, त्रिपर्णः, त्रिपत्रकः, वक्रपुष्पः, रक्तपुष्पः, बीजस्नेहः, कृमिघ्नः, क्षारश्रेष्ठ इति चोच्यते ।

अस्य देशभाषासु नामानि यथा -									
संस्कृत	हिन्दी	बँगला	महा-राष्ट्री	गुज राती	कर्णाटी	तैलङ्गी	तामिली	उत्कली	आंगली
पलाशः	पलास ढाक टेसू केसू धारा कांकरिया	पलास	पळस	खांख-रो	मुत्तलु	मातु-काचेट्टू	पुरशन्	पराशु	व्युटिया

पलाशस्य गुणाः ।

कषायतिक्तकटुकः स्निग्धोष्णो दीपनः सरः ।। भग्नसंधानकृद् वृष्यः पलाशो गुणतो मतः ।। १
त्रिदोषहृत् कृमिघ्नोऽयं पलाशो यज्ञपादपः ।। ग्रहण्यर्शोगुल्मगुदरोगप्लोहाव्रणे हितः ।। २
रक्तै : पोतैः सितैर्नीलैः पुष्पैरेष चतुर्विधः ।। सर्वे समगुणा उक्ताः सितस्तु ज्ञानवर्धनः ।। ३
पुष्पं विपाकमधुरं ग्राहिशीतलमूषणम् ।। कषायतिक्तकटुकं वातलं चोष्णमिष्यते ।। ४
एतत्पुष्पं कफं पित्तं कुष्ठं दाहं तृषामपि ।। वातरक्तं रक्तदोषं मूत्रकृच्छ्रं च नाशयेत् ।। ५
फलं विपाककटुकं लघूष्णं रूक्षमिष्यते ।। शूलकुष्ठप्रमेहाशः कृमिगुल्मोदरं हरेत् ।। ६
पामकण्डूतिदद्रूत्वग्दोषघ्नं वृक्षबीजकम् ।। फलबीजं कटुस्निग्धोष्णं कृमिघ्नं कफापहम् ।। ७
तन्मूलस्वरसो हन्ति नेत्रच्छायान्ध्यपुष्पकम् ।। नूतनः पल्लवश्चास्य कृमिं वातं च नाशयेत् ।। ८
ग्राही तस्य तु निर्य्यासो हरेत् स्वेदातिनिर्गमम् ।। मुखरोगांश्च कासांश्च ग्रहणीं च विनाशयेत् ।। ९

खदिरः २

खदिरः, खद्यपत्री, प्रसरवः, कर्कटी, गायत्री - इत्येकार्थाः । गुणबोधकनामानि यथा - याज्ञिकः, यज्ञाङ्गः, मेध्यः, यूपद्रः, दन्तधावनः, पथिद्रुमः, रक्तसारः, तिक्तसारः, बहुसारः, क्षितिक्षमः, बालपत्रः, बालपुत्रः, बालतनयः, वक्रकण्टकः, कण्टकी, बहुशल्यः, सुशल्यः, जिह्मशल्यः, जिह्वाशल्यः, कुष्ठारिः, कुष्ठहृत् इति ।।

अस्य देशभाषासु नामानि यथा -							
संस्कृत	हिन्दी	बँगला	महाराष्ट्री	गुजराती	कर्णाटी	तैलङ्गी	
खदिरः	खैर कत्था पपड़िया खयर	खएर गाछ	खयर पांडरा खयर	खेरियो गोरड़	केपिनखैर विलीय-तत्रि	चंडचेट्टू खासु तेल्लचंड	

खदिरस्य गुणाः ।

शीतोष्णाः खदिरो दन्त्यः कषायकटुतिक्तकः ।। अरिमेदो विटूखदिरे कदरः खदिरे सिते ।। १
कदरो हन्ति कण्डूतिं कुष्ठं भूतग्रहं ज्वरम् ।। मुखरोगं पाण्डुरोगं रक्तदोषं कृमिं व्रणम् ।। २
श्वित्रं शोथं चामपित्तं प्रमेहं च विषं तथा ।। मेदोरोगं वातकफं नाशयेत् खदिरः सितः ।। ३
सारो ब्रण्यो रक्तदोषं मुखरोगं कफं हरेत् ।। निर्य्यासो मधुरो बल्यः खादिरः शुक्रवर्द्धनः ।। ४

प्लक्षः३

प्लक्षः, पकटी, कर्परी, प्लवकः, प्लवंगः, कपीतनः, पीतनः, कन्दरालुः, कमण्डलुतरुः – इत्येकार्थाः । गुणबोधकनामानि यथा–अश्वत्थी, पिंपरो, वटी, जटी, क्षीरी, शृङ्गी, वरोहशाखो, दृढप्ररोहः, महाबलः, गर्द्दभाण्डः, चारुदर्शनी, सुपार्श्वः इति ।।

अस्य देशभाषासु नामानि यथा –						
सं०	हिं०	बँ०	म०	गु०	क०	
पर्कटी	पाकर पाखर पिलखना	पाकुड	पिपरीवृक्ष	पिपर्य्य	वसुरि	

प्लक्षस्य गुणाः।

प्लक्षः कषायकटुकः शिशिरो योनिरोगहृत् ।। रक्तदोषं रक्तपित्तं दाहं शोफं व्रणं हरेत् ।। १
मूर्च्छाभ्रमप्रलापांश्च ह्रस्वपत्रो विशेषतः ।।

वटः ४

वटः, न्यग्रोधः, भाण्डीरः, नन्दी, ध्रुवः–इत्येकार्थाः । गुणबोधकनामानि यथा – वनस्पतिः, वृक्षनाथः, महाच्छायः, मण्डली, विटपी, रोहिणः, अवरोही, शिफारुहः, स्कन्धरुहः, स्कन्धजः, कर्मजः, पादरोहणः, बहुपात्, बहुपादः, बृहत्पादः, जटालः, जटिलः, जटी, क्षीरी, रक्तफलः, शुङ्गः, शुङ्गी, भृङ्गी, नीलः, यक्षतरुः, यक्षावासः, वैश्रवणावासः, वैश्रवणालयः, वैश्रवणोदयः, यमप्रियः इति ।।

अस्य देशभाषासु नामानि यथा –								
सं०	हिं०	बँ०	म०	गु०	क०	तै०	गु०	
वटः	बड़	वट	बड़	अल	आल	मर्रिचेट्टु मारि पेडिमरि	बड़	

वटस्य गुणाः ।

ग्राही वण्यः शोतरूक्षः कषाय मधुरो वटः ।। मूर्च्छा छर्दि तृषां मोहं दाहं शोफं व्रणं ज्वरम् ।। १
विसर्पं योनिदोषांश्च कफपित्तं च नाशयेत् ।।

अश्वत्थः ५

अश्वत्थः, पिप्पलः, कपोतनः-इत्येकार्थाः । गुणबोधकनामानि यथा-याज्ञिकः, पवित्रकः, शुचिद्रुमः, सेव्यः, मांगल्यः, श्रीमान्, सत्यः, देवात्मा, विप्रः, शुभदः, अच्युतावासः, बोधिवृक्षः, बोधिद्रुमः, चैत्यद्रुमः, महाद्रुमः, क्षीरद्रुमः, चलदत्रः, चलपत्रः, गुह्यपुष्पः, कुञ्जराशनः, गजभक्षः, धनुर्वृक्षः, श्यामलः, नागबन्धुः इति ।।

अस्य देशभाषासु नामानि यथा -							
सं०	हिं०	बँ०	म०	गु०	क०	तै०	फ़ारसी
अश्वत्थः	पीपल	अशोथ गाछ	पिंपल	पीपलो	अरली	राईचेट्टू	लरजां

अश्वत्थस्य गुणाः ।

अश्वत्थः शीतलो रूक्षो गुरुर्वर्ण्यश्च दुर्जरः ।। कषायतिक्त मधुरः स हि योनिविशोधनः ।। १
रक्तदोषं कफं पित्तं व्रणं दाहं च नाशयेत् । पक्वं तु तत्फलं हृद्यं शीतलं चारुचि हरेत् ।।
वान्ति शोषं विषं दाहं रक्तदोषं च पित्तहृत् ।। २

उदुम्बरः ६

उदुम्बरः, प्रतिष्ठितः, सुचक्षुः, जन्तुफलः - इत्येकार्थाः । गुणबोधकनामानि यथा - यज्ञीयः, यज्ञयोग्यः, यज्ञाङ्गः, यज्ञसारः, यज्ञफलः, पवित्रकः, ब्रह्मवृक्षः, सौम्यः, कालस्कन्धः, श्वेतवल्कः, शीतवल्कलः, शीतफलः, जवनेफलः, सदाफलः, जन्तुफलः, अपुष्पफलः, पुष्पशून्यः, पुष्पहीनः, पाणिमुखः, क्षीरवृक्षः, हेमदुग्धः, हेमदुग्धी, कृमिकण्टकः इति ।।

अस्य देशभाषासु नामानि यथा -						
सं०	हिं०	बँ०	म०	गु०	क०	तै०
उदुम्बरः	गूलर	यज्ञडुमुर	उम्बर	उम्बरी	अत्ति	वाडुचेट्टु

उदुम्बरस्य गुणाः ।

कषायमधुरः शीतो रूक्षो वर्ण्य उदुम्बरः ।। व्रणापहोऽस्थिसंधानगर्भसंधानकृद्गुरुः ।। १
कफपित्तमतीसारं योनिरोगं च हन्ति सः ।। कषायशीतलं वल्कं गर्भ्यं दुग्धं व्रणापहम् ।। २
आमं फलं कषायाम्लं मांसवृद्धिकरं जडम् ।। दोषलं रक्तरुक्कारि दीपनं रुच्यमिष्यते ।। ३
अतिशोतं फलं पक्वं कषायमधुरं जडम् ।। कृमिकृत्कफकृद् रुच्यं हन्ति पित्तं प्रमेहकम् ।। ४
रक्त रोगं क्षुधां मूर्च्छा दाहं शोषं श्रमं तृषाम् ।। कोमलं तत् तृषां रक्तदोषं पित्तं कपं हरेत् ।। ५
किञ्चित्तु कोमलं स्वादु कषायं शीतलं फलम् ।। हन्ति प्रहारजं क्लेशं वान्तिं पित्तमसृक्स्रुतिम् ।। ६

कृमुकः ७

कृमुकः, क्रमुकः, गुवाकः, खपुरः, पूगः, घोण्टा, गोपदलः, राजतालः, छटाफलः-इत्येकार्थाः । तत्र कृमुक इति ऋकारवान् शब्दो वेदे प्रयुज्यते, कार्मुकमिति भूरि प्रयोगात् । लोके तु क्रमुक इति रेफवान् । गुणनामानि यथा-दीर्घपादपः, वल्कतरुः, दृढवल्कः, सुरञ्जनः, पूगवृक्षः इति ।।

अस्य देशभाषासु नामानि यथा -						
सं०	हिं०	बँ०	म०	गु०	क०	तै०
पूगः	सुपारी कसैली	सुपारी	.	.	.	.

कृमुकस्य गुणाः ।

निर्यासः कार्मुकः क्षारो विपाकोष्णी हिमो गुरुः ।। पित्तली वातहृत् साम्लो मस्तिष्कमूत्ररोगहृत् ।। १
स्वादुतिक्तं कषायं तत् प्राणशुक्रबलर्द्धिकृत् ।। फलं स्वादुकषायं च त्रिदोषशमनं गुरु ।। २
संमोहनं रेचनं च मुखक्लेदमलापहम् ।। रूक्षं रुचिकरं पित्तकफकारि च दोपनम् ।। ३
आर्द्रं तु तदभिष्यन्दि चाग्निदृष्टिहरं गुरू ।। आमं तत्सारकं कण्ठशुद्धिकृत् श्लेष्मपित्तहृत् ।।
आमरक्तोदराध्मानहृदास्यमलहृत् तथा ।। ४

वरणः ८

वरणः, वरुणः, उरुमाणः, कुमारः, सेतुः, तमालः-इत्येकार्थाः । गुणनामानि यथा - साधुवृक्षः, सेतुवृक्षः, श्वेतद्रुः, शिकिमण्डलः, मारुतापहः, तिक्तशाकः, वर्हपुष्पः, अश्मरीघ्नः इति ।।

अस्य देशभाषासु नामानि यथा -						
सं०	हिं०	बँ०	म०	गु०	क०	तै०
वरुणः	वरना विलि	वरुण	वायवरणा भाटवरणा	वरणो	मदवसले	उरुमहि उलिमिरि जाजिचेट्टु

वरणस्य गुणाः ।

वरणो मधुरस्तिक्तः कषायकटुको लघुः ।। स्निग्धोष्णः पित्तलो भेदी चाग्निदीपन इष्यत ।। १
मूत्राघातं मूत्रकृच्छ्रं हृद्रोगं कृमिमश्मरीम् ।। गुल्मवातं शीतवातं शीर्षवातं च विद्रधिम् ।। २
वातशूलं वातरक्तं रक्तदोषं च नाशयेत् ।। तत्पुष्पं ग्राहि पित्तामवातासृग्दोषनाशनम् ।। ३
फलं विपाकमधुरं स्निग्धमुष्णं सरं गुरु ।। स्वादु त्रिदोषशमनं वरणस्य प्रचक्षते ।। ४

बिल्वः ९

बिल्वः, श्रीफलः, सैजूषः, मालूरः, शाण्डिल्यः, शल्यः, सोमदरीतकी, गोहरीतकी, कपीतनः,शलाटुः, महाकपित्थः, नीलमल्लिकः, कर्कटः, सुनितिकः – इत्येकार्थाः । गुणनामानि यथा – शिवेष्टः, शिवद्रुमः, मङ्गल्यः, अतिमङ्गलः, समोरसारः, पूतिवातः, पीतफलः, महाफलः, लक्ष्मीफलः, सदाफलः, गन्धफलः, सत्यफलः, सत्यधर्म्मः, हृद्यगन्धः, गन्धपत्रः, शैलपत्रः, त्रिशाखपत्रः, त्रिशिखः, त्रिदलः, पत्रश्रेष्ठः, कण्टकाढ्यः, सिदताननः, अधरारुहः इति ।।

अस्य देशभाषासु नामानि यथा –							
सं०	हिं०	बँ०	म०	गु०	क०	तै०	ता०
बिल्वः	बेल	वेल	वेलवृक्ष	विलोबिलु	वेललु	मारेडीपंदू बिल्व	बिल्व-पाझाम

बिल्वस्य गुणाः ।

कपानिलहरं तीक्ष्णं स्निग्धं संग्राहि दीपनम् । कटुतिक्तकषायेष्णं बालं बिल्वमुदाहृतम् ।।
तदेव विद्यात्संपक्कं मधुरानुरसं गुरु । विदाहि विष्टम्भकरं दोषकृत् पूति मारुतम् ।।

शमी १०

कामी, समुद्रा, सुभद्रा, लक्ष्मीः – इत्येकार्थाः । गुणनामानि यथा – शान्ता, सुखदा, भद्रा, शुभदा, मङ्गल्या, शिवा, शङ्करी, ईशानी शुभकरी, शिवाफला, ईशाना, मेघ्या, पवित्रा, सुरभिः,द्रष्टा, हविर्गन्धा, वह्निगर्भा, समीरा, तपनतनया, पापनाशिनी, पापशमनी, दुरितदमनी, कचमथनी, केशहन्त्री, कचरिपुफला, शक्तुफला, सक्तुफली, शङ्कुफली, सुपत्रा, तुङ्गाः इति ।

अस्य देशभाषासु नामानि यथा –							
सं०	हिं०	बँ०	म०	गु०	तै०	क०	उ०
शमी	छोंकर छिकुर सफ़ेद कोकर	शाई छुई वाव्ला	थोरशमी लघुशमी	खिजड़ो नान्ही खिजड़ी	शमी चेट्टू	वनी कावन्नि	शुमि

शम्या गुणाः ।

कषायतिक्तकटुका रूक्षा शीता च रेचनी ।। लघुः शमी रक्तपित्तं कासश्वासं कफं कृमिप् ।। १
अतीसारं कुष्ठमर्शः कम्पं हन्ति श्रमं भ्रमम् ।। शमीफलं गुरु स्वादु रूक्षमुष्णं च पित्तलम् ।। २
तीक्ष्णं मेध्यं च तत् किन्तु नखं केशं च नाशयेत् ।। शम्यासक्तं यस्य मूलं शमीगर्भः स पिप्पलः ।। ३

विकङ्कतः ११

विकङ्कतः, वैकङ्कतः, रावणः, मधुपर्णीः, गोपघोण्टा, पिण्डारः, किंकरी, पूतकिंकिणोः, हिमकः, इत्येकार्थाः । गुणानामानि यथा – यज्ञीयः, यज्ञवृक्षः, ब्रह्मपादपः, स्रुग्दारुः, स्रुवद्रुमः, स्रुवावृक्षः, सुधावः, पृथुबीजः, बहुफलः, मृदुफलः, ग्रन्थिलः, दन्तकाष्ठः, पादरोहिणः, व्याघ्रपात्, वृतिकरः, कण्टकी, कण्टकारी, कण्टपादः, कण्टपत्रः, स्वादुकण्टकः, इति ।

अस्य देशभाषासु नामानि यथा –							
सं०	हिं०	बँ०	म०	गु०	क०	तै०	उ०
विकङ्कतः	कंटाई किंकिणी वंज	वईचि गाछ	वेह कळ	विकली	हलु-माणिका मालेगु	कानवेगु	बईच कुडि

विकङ्कतस्य गुणाः ।

कषायोऽम्लश्च मधुरः पाकेऽतिमधुरो लघुः ।। विकङ्कतोऽयं नात्युष्णशीतो दीपनपाचनः ।। १

कफं पित्तं रक्तदोषान् नेत्रपुष्पं च कामलाम् ।। शोषं शोफं ब्रणं दाहं लूतामर्शश्च हन्ति सः ।।

विकङ्कतफलं पक्कं मधुरं सर्वदोषहृत् ।। २

काष्मर्य्यः १२

काष्मर्य्यः, कार्श्मरी, गम्भारी, श्रीपर्णी, भद्रपर्णी, स्निग्धपर्णी, मधुपर्णी, कुमुदा, मोदिनी, गृष्टिः, भद्रा, सुभद्रा, सर्वतोभद्रा, स्वरूपभद्रा, गोपभद्रा, मधुभद्रा, महाभद्रा, सदाभद्रा, रोहिणी, पीतरोहिणी, हीरा; इत्येकार्थाः । अत्र 'काष्मर्य्य' इति वैदिकी भाषा । गुणनामानि यथा – क्षीरिणी, विदारिणी, मधुरसा, मधुमन्ती, सुफला, पीतफला, कटूफला, कृष्णफला, कृष्णवृन्ता, कृष्णा, अश्वेता, वातहा, स्थूलत्वचा, दृढत्वचा; इति ।

अस्य देशभाषासु नामानि यथा –						
सं०	हिं०	बँ०	म०	गु०	क०	तै०
गम्भारी	कुम्भेर खम्भारी	गांभारी गांभार	शींबण गंभारी	शवन्य	सींवनी	साल्ला गुंवुटीचेट्टु

काष्मर्यस्य गुणाः ।

गम्भारी मधुरा तिक्ता कषाया कटुका गुरुः ।। दीपनी पाचनी मेघ्योष्णवीर्य्या भेदनी तथा ।। १

हृद्या हन्ति ज्वरं दाहं शोषं शोफं तृषां विषम् ।। आमशूलं प्रमेहार्शस्त्रिदोषं च भ्रमं कृतिम् ।। २

शीतलं मधुरं तिक्तं गुरुस्निग्धं च तत्फलम् ।। बृंहणं ग्राहि मेध्यं च वृष्यं केश्यं रसायनम् ।। ३

हन्ति मूत्रविबन्धश्च वातं पित्तं तृषां क्षयम् ।। दाहं च रक्ततोषं च सतिक्तमधुरं फलम् ।। ४
फलमम्लकषायं तु गुरुस्निग्धं विशुद्धिकृत् ।। मूत्रलं बुद्धिदं हन्ति वातपित्तं क्षयं तृषाम् ।। ५
रक्तक्षतं रक्तपित्तं रक्तदोषं च हन्ति तत् ।। आमवातं मूत्रकृच्छ्रं दाहं च प्रदरं हरेत् ।। ६
कषायतिक्तमधुरा फलमज्जाऽसृजो रुजम् ।। ग्राहिणी वातला बल्या वृष्या पित्तं कफं हरेत् ।। ७
कषायतिक्त मधरुं पुष्पं तस्यास्तु शीतलम् ।। विपाकमधुरं ग्राहि वातलं रक्तदोषहृत् ।। ८
गम्भारीमूलमत्युष्णं मानुषेषु हितं न तत् ।।

सरलः १३

सरलः, पीतद्रुः, पूतिकाष्ठपः, इत्येकार्थाः । गुणनामानि यथा – धूपवृक्षः पीतवृक्षः, पीतदारु :, भद्रदारुः स्निग्धदारुः, सुरभिदारुः, मरिचपत्रकः, मनोज्ञः, पीतः इति ।

देशभाषासु नामानि यथा –	
सं०	हिं०
सरलः	चोड

सरलस्य गुणाः ।

सरलः कटुतिक्तोष्णः कोष्ठशुद्धिकरो लघुः ।। त्वग्दोषशोफकण्डूतिनाशनः प्रतिपद्यते ।। १
स्निग्धोष्णः कर्णकण्ठाक्षितोगरक्षोहरः स्मृतः ।। कफानिलस्वेदयूककामलाक्षिव्रणापहः ।। २

सालः १४

सालः, सर्ज्जः, सर्ज्जरसः, कलः, सत्यसंवरः, उपमेतः, लतातशंखः, ललनः, वंशः, शूरः, कुशिकः, कौशिकः, धन्यः, इत्येकार्थाः । गुणनामानि यथा – सर्ज्जकार्य्यः, एलकार्य्यः, एलनिर्य्यासः, कश्वकर्णीः, अश्वकर्णः, अजकर्णः, बस्तकर्णः, दीघपर्मः, चीरपर्णः, दीर्घशाखः, लतातरुः, वल्लीवृक्षः, गन्धवृक्षः, जरणद्रुमः, शंकुवृक्षः, शंकुतरुः, दिव्यसारः, सुरेष्टकः, सिद्धकः, यज्ञधूपः, अग्निवल्लभः, तार्क्ष्यप्रसवः, कललजोद्भवः, जलदाशनः इति ।

अस्य देशभाषासु नामानि यथा –						
सं०	हिं०	बँ०	म०	क०	तै०	ता०
सालः	साल सखुवा सांखु	साल गाछ लतासाल	लघुराच्छेवा साजरा	सज्जरदामर	एपचट्ठ	कुंगिलियम्

सालस्य गुणाः ।

कषायतिक्त कटुकः स्निग्धोष्णः साल इष्यते ।। कर्णरोगं योनिरोगं बाधिर्य्यं विद्रधिं हरेत् ।। १

विषदोषं शिरो दोषं कुष्ठं मेहमुरःक्षतम् ।। उरोविस्पोटकण्डूतिकृमिस्वेद व्रणं हरेत् ।। २

वातरोगं रक्त रोगंपाण्डुरोगं शिरोरुजं ।। कफपित्तं हरेदस्य कषायमधुरं फलम् ।। ३

शीतं रूक्षं स्तम्भनं च मलावष्टम्भकृद् गुरु ।। लेखनं च तथाध्मानशूलवातकरं मतम् ।।

रक्तपित्ततृषादाहक्षतक्षयविनाशनम् ।। ४

देवदारुः १५

देवदारुः, भद्रदारुः, पीतदारुः, दारुः, दारुकम्, पारिभद्रकः, द्रुकिलिमम्, पूतिकाष्ठम्; इत्येकार्थाः । गुणनामानि यथा–शक्रपादपः, इन्द्रद्रुमः, सुरदारु, अमरदारु, शिवदारु, भद्रदारु, स्निग्धदारु, मस्तदारु, शाम्भवम्, भूतहारि, भद्रवत्, देवकाष्ठम् ; इति ।

देशभाषासु नामानि यथा –		
सं०	हिं०	बँ०
देवदारु	देवद्वार	देवदार

देवदारु गुणाः ।

देवदारु लघुस्निग्धं तिक्तोष्णं कटुपाकि च ।। रूक्षमं श्लेष्मानिलध्वंसि भूतदोषविनाशकृत् ।। १

विबन्धाध्मानशोथामतन्द्राहिक्काज्वरापहम् ।। प्रमेहपीनसश्लेष्मश्वास कासास्रनाशकृत् ।। २

कण्डूतिवातशमनं तल्लेपः कान्तिदायकः ।। आमदोषविबन्धाशःप्रमेहज्वरनाशनः ।

अलक्ष्मीं रूक्षतां हन्ति रक्षो विघ्नविनाशकृत् ।। ३

चन्दनः १६

चन्दनः श्रीखण्डम् , मलयजः, गन्धसारः, भद्रश्रीः, तिलपर्णमू , गीशीर्षम्ः, तैलपर्णिकः, पटीरः, पाटीरः, वर्णकः, भद्राश्रयः, रौहिणः, पीतसारः, इति । गुणनामानि यथा – श्वेतचन्दनम् , महार्हम् , मंगल्यम् , गन्धराजम् , सुगन्धम् , सर्पावासम् , शीतलम् , गन्धाढ्यम् , भोगिवल्लभम् , पावनम् , शीतगन्धः, चन्द्रद्युतिः, हितम् , हिमम् , सेव्यः, याम्यः, इति ।

देशभाषासु नामानि यथा		
सं०	हिं०	म्ले०
चन्दनम्	चन्दन	संदल

चन्दनस्य गुणाः ।

चन्दनं कटुतिक्तं च स्वादे किञ्चित् कषायवत् ।। मुखरुग्नाशनं वृष्यं शीतलं कान्तिवर्द्धनम् ।। १

कामवृद्धिकरं लेपे रूक्षं सौरभ्यदं लघु ।। शीर्षरोगं श्रमश्लेष्मविषदाहास्रनाशनम् ।। २

स्वादे तिक्तं कषे पीतं छेदे रक्तं तनौ सितम् ।। ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते ।।
विना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति ।। ३

एतेषामेव वृक्षाणां समिदाहरणे पात्रनिर्म्माणेऽन्यत्र च याज्ञिके कर्मणि सर्वत्राधिकार इत्यतः सर्व एवैते यज्ञिया वृक्षा उच्यन्ते । समिधां स्वरूपे विशेषः स्मर्य्यते-

नाङ्गुष्ठादधिका ग्राह्या समित् स्थूलतया क्वचित् ।। न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ।। १

प्रादेशान्नाधिका नोना न तथा स्याद्विशाखिका ।। न सपर्णा न निर्वीर्य्या होमेषु च विजानता ।। २
इति ।।

निषिद्धवृक्षाः

अथ निषिद्धा वृक्षा अपि स्मर्य्यन्ते गोभिलादिभिः-

विभीतकः, कोविदारो, नीपतिल्वकबाधकाः ।। श्लेष्मन्तकोऽरलुर्निम्बो राजवृक्षश्च शाल्मली ।। १

दधित्थ इत्यमी वृक्षा निन्दिता यज्ञकर्म्मणि ।। अनिषिद्धा मध्यमाः स्युर्मुख्यालाभे ततो विधिः ।। २

इति यज्ञियवृक्षाधिकारः ।

यज्ञपात्राधिकारः ।

अथ प्रयोगसाधनानि दार्वादिमयानि पात्राणि यज्ञोपकरणानि । तानि नवधा मन्थनपात्राणि; स्रुक्पात्राणि, यज्ञायुधपात्राणि, स्थालीपात्राणि, चमसाः, ग्रहाः, उपयोजनपात्राणि, प्रातिस्विकानि, आसनानि चेति । तद्यथा-

मन्थनपात्राणि

अधरारणिः, उत्तरारणिः, देवयोनिः, प्रमन्थः, चात्रम्, ओविलो, नेत्रम् अधिमन्थनशकलः- इत्यग्निमन्थनयन्त्रावयवद्रव्याणि ।

शमीवृक्षेण संसक्तमूलो योऽश्वत्थवृक्षः स शमीगर्भ इत्युच्यते । तस्य शमी - गर्भस्याऽश्वत्थस्य प्रशस्तभूमिजातस्य या प्राङ्मुखो वोदङ्मुखो वोर्ध्वगा वा शाखा स्यात्, तां परिवास्य तन्मयीमधरारणिमुत्तरारणिं च कुर्य्यात् । शमीगर्भानुपलब्धौ त्वशमी गर्भस्याप्यश्वत्थस्य तादृश्या शाखया ते संपादयेत् । आर्द्रा, पाटिता,ससुषिरा, ग्रन्थिमस्तका, घूर्णाङ्गो चेत्येवं विधाऽरणिर्न हिताय भवति । जन्तुभक्षणेन मन्थनेन वा मन्थनयोग्ये जीर्णे अरण्यौ शकलीकृत्य तस्मिन्नग्नौ दाहयेत् । अन्ये च नवे अरणी गृह्णीयात् । अनयोश्चारण्योश्चतुर्विंशत्यंगुलं दैर्घ्यं क्रियते । षडंगुलः प्रसारः; चतुरंगुल उत्सेधः । तत्रैतस्मिन्नरण्यादिमाने छन्दोगानामंगुष्ठसम्बन्धिना, वाजसनेयादीनां त्वंगुलीसम्बन्धिना बृहत्पर्वग्रन्थिनाऽङ्गुलमापनं कार्य्यमिति संप्रदायः ।।

अथैतस्या अधरारणेः प्राणिगात्रदवयवाश्चतुर्दश कल्प्यन्ते । तद्यथा – शिरश्चक्षः श्रोत्रम्, वक्त्रम्, ग्रीवा चेति पञ्चांगुलमात्राणि । वक्षो द्व्यङ्गुलम्, हृदयमेकांगुलम्, उदरं त्र्यंगुलम्, कटिरेकाङ्गुला, वस्तिद्व्यङ्गुला, द्व्यङ्गुलं गुह्यम् , ऊरुश्चतुरङ्गुला, जङ्गा त्र्यंगुला, पादोऽङ्गुलमात्र इति चतुर्विंशत्यङ्गुलानि ।।

एषु यदेकादशं गुह्यं नाम सा देवयोनिः । अथवा चतुर्विंशत्यंगुलाया अरणेः समाश्चत्वारो भागाः कार्य्याः । तेष्वग्रारब्धभागेषु यस्तृतीयो भागस्तस्य मध्यं द्व्यङ्गुलं देवयोनिः । अथवा चतुरंगुलानि षडंगुलानि कल्प्यानि । तत्र शिरश्चक्षुः कर्णमास्यमित्येकम्, ग्रीवा वक्षो हृदयमिति द्वितीयम्, उदरं कटिरिति तृतीयम् ;वस्तिर्गुह्यमिति चतुर्थम्;ऊरुद्वयं पञ्चमम्; जङ्घा पादा इति षष्ठम्; तत्र चतुर्थं देवयोनिः । अथवा मूलतोऽष्टांगुलमग्रतस्तु द्वादशांगुलं च त्यक्त्वा यदन्तरा देशो भवति सा देवयोनिः । तत्रापि देवयोनौ मूलादंगुलमग्रात्सार्धंगुलं त्यक्त्वा यदन्तरा भवति तत्रैवायमग्निर्म्मन्थनादुत्पाद्यो, न त्वन्यत्र । देवयोनावुत्पादि-तस्यैवाग्नेः कल्याणावहत्वात् । तदन्यस्थानजस्य रोहभयाद्यनिष्टहेतुत्वाच्च एष च नियमः प्रथम एव मन्थने ज्ञयो नोत्तरेषु ।

अथोत्तरारणिनिष्पन्न एव प्रमन्थः कार्य्यः । अन्य वृक्षान्मन्थसंपादने योनिसाङ्कर्य्यदोषापत्तेः । उत्तरारण्या ईशानदिम्भागादष्टांगुलदीर्घं द्व्यंगुलविस्तारं द्व्यंगुलोत्सेधं प्रमन्थं छेदयेत् । अस्यां चोतरारणो चतुर्विंशत्यङ्गुलायतायां षडंगुलविस्तृतायां चतुरङ्गुलोत्सेधायां षट्सप्ततानि पञ्चचांगुलशतानि भवन्ति । प्रमन्थे त्वष्टांगुले द्व्यंगुलोत्सेधे द्व्यंगुलविस्तृते च द्वात्रिंशदंगुलानि भवन्ति । तथा चैकस्यामुतरारण्यामष्टादशप्रमन्थाः सम्पाद्यन्ते । मन्थनतो बहुभिर्दिनैर्य्यदा यदा प्रमन्थः क्षीणोऽनुपयुक्तः स्यात् तदा तदैतस्या एवोत्तरारणेरूर्ध्वादी-शानदिग्भागादारभ्य क्रमेण छित्वा छित्वा प्रमन्था उपनेयाः । तदेकस्या उत्तरारणेरष्टादशकृत्वः प्रमन्था लभ्यन्ते । एतावानेवोत्तरारणेरुपयोगः । प्रमन्थरूपेणैवेयमुत्तरारणिरधरारण्या संयुज्याग्निं जनयति, न तु चतुर्विंशत्यंगुलदण्डरूपेणेति बोध्यम् । उत्तरारणितस्तदनिष्पत्तौ त्वधरारणः प्रमन्थो ग्राह्यो न त्वन्यत इति केचिदाहुः । वस्तुतस्तु अधरारणितोऽपि नैव ग्राह्य इति सिद्धान्तः । तत्र केचित् प्रमन्थाग्रेण मथ्नन्ति, केचित्तु मूलेनेत्यविशेषः ।

अथ चात्रं खादिरं सारवद्दारवं वा द्वादशांगुलदीर्घं वर्तुलं कार्य्यम् । तच्चाग्रेऽर्द्धत्र्यंगुललौहकालयुक्तं बुध्ने तु प्रमन्थाग्रप्रवयनार्तगर्त्तयुक्तं, मूलेऽग्रं चैकांगुलवर्तुललोहपट्टिकया परिणद्धं भवति ।

ओविली च खादिरो, सारवद्दारवो वा, द्वादशांगुलदीर्घा, चतुरंगुलविपुला, अधोभागे समा, चात्राग्रस्थितकीलकीपरि स्थापनार्थं सुषिरलौहपट्टिकायुक्ता, उपरिभागे वर्तुला च कार्य्या ।

अथ मन्थानार्था रज्जुर्नेत्रम् । तञ्च गोवालैः शणमूत्रमिश्रितैस्त्रिवृदावर्तितं परिवृत्तमनंशुकं व्यामप्रमाणं कार्य्यम् ।

अधिमन्थनशकलस्तूत्तरारणेरधस्तात् स्थाप्यः तदित्थम् अधरारणिखातस्थेन प्रमन्थेन संसक्त बुध्नं चात्रमुपरिकीलं कीलसंसक्तयौविल्या कृतशीर्षकं नेत्ररश्मि संबद्धमग्निमन्थनयन्त्रं भवति ।

तद्वैकेऽनुदिते मथित्वा तमुदिते प्राञ्चमुद्धरन्ति । उदित एव तु मन्थेद्वाजसनेयानाम् । अहतं विशुद्धं वासः परिधाय, यथाविधि प्रावृत्य चायं यजमानो मन्थयितुं प्राङ्मुखो यन्त्रं विभ्रियात् । तत्र च परिसमूहनादिपञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा आच्छाद्य मन्थनमारभेत् । तद्यथा–प्राग्रीवमुत्तरलोम कृष्णाजिनमास्तीर्य्य, तत्र प्रथममधरारणिमुत्तराग्रां संस्थाप्य तत्पूर्वत उत्तरारणिं च स्थापयित्वा, प्रमन्थमूलं चात्रबुध्ने गाढं प्रवेश्य,

चात्रबुध्नप्रोतस्य प्रमन्थस्याग्रं देवयोन्यां रन्ध्रं निधाय, चात्राग्रस्थितकोलकाग्रार्धस्योपरि तामाविलीं प्रत्यर्थतामुदगग्रां यजमानोऽन्यो वा प्राङ्मुखो दृढं धारयति । अथ पश्चिमाभिमुखोपविष्टा पत्नी वाऽध्वर्य्युर्वा प्रत्यङ्मुखश्चात्रं नेत्रण प्रदक्षिणं त्रिर्वेष्टयित्वा, तथा मन्थनं करोति यथाऽत्रोत्पादितोऽग्निः प्राच्यां पतति । ततो जातमग्निं मृण्मये पात्रे शुष्कगोमयपिण्डचूर्णोपरि निहिततूले सपुरीषं परिक्षिप्य, संधुक्ष्य, प्रज्वाल्य, पूर्वसंस्कृते देशे आदध्यादिति दिक् । स एषोऽग्निमथनप्रकारः । साऽग्न्युद्वार इत्याहुः ।।

स्रुचः ।।५ ।।

स्रुवः, ध्रुवा, जुहूः, उपभृत्, अग्निहोत्रहवणी इत्येतानि पञ्च स्रुक्संज्ञकानि पात्राणि ।

स्रुवः

खादिरोऽग्रभागेऽङ्गुष्ठपर्वमात्रवर्त्तलबिलयुक्त पुष्करोऽरत्निमात्रदीर्घा बाहुमात्रोः वा खातेन हस्ततल-वदाकृत्या पद्मपत्रवत् स्रुवः कार्य्यः अत्राहुः-

अरत्निमात्रो हंसास्यो वर्त्तुलोऽङ्गुष्ठपर्ववत् । अर्द्धपर्वप्रणाल्या च युक्तो नासाकृतिर्भवेत् । इति ।।

वैकङ्कत स्रुवोऽप्यस्यैव भेदः । आज्यादिद्रव्यमस्मात् स्रवति तस्मात् स्रुवः ।।१ ।।

ध्रुवा

वैकङ्कती जुहूसदृशी ध्रुवा क्रियते । सा हि होमाद्यर्थं स्रुवेण गृह्यमाणस्याज्यस्याऽधारभूता यागसमाप्ति यावदेकत्र वेद्यां स्थिरा भवति तस्माद् ध्रुवा ।।२ ।।

जुहूः

पालाशी चाग्निहोत्रहवणीसदृशकारा जुहूः क्रियते । हूयतेऽनया तस्माज्जुहूः । पुष्करस्रुगित्यस्या एव भेद इत्याहुः ।।३ ।।

उपभृत्

आश्वत्थी जुहूतुल्या चोपभृत् क्रियते । चतुर्विंशत्यंगुलदण्डा हंसमुखी पर्वखाता च । जुह्वाः समीपे ध्रियते तस्मादुपभृत् ।।४ ।।

अग्निहोत्रहवणी

वैकङ्कती त्वग्निहोत्रवणी प्रागेवोपदर्शिता ।।५ ।।

सर्वाश्चैताः स्रुचो मूलदण्डा हंसमुखप्रसेकास्त्वग्बिलाः पाणिमात्र पुष्करा बाहुमात्र्यः क्रियन्ते । अन्येऽप्येवं स्रुवभेदा भवन्ति-वर्त्तुलास्याः, शंकुमुखाः, पर्वखाताः, समानाश्चेति सामान्यो धर्म्मः ।

इति पञ्चस्रुक् पात्राणि

आयुधानि

स्फ्यम् कपालानि च ; शूर्पम्,अग्निहोत्रहवणी च; शय्या, कृष्णाजिनं च ;उलूखलं मुसलं च ; दृषद्, उत्पलं चेत्येतानि दशपात्राणि यज्ञायुधसंज्ञकानि भवन्ति ।दर्शपूर्णमासस्य युद्धरूपत्वात्, तत्र चैषां प्राधान्येनोपयोगात् ।।

स्फ्यः

खदिरकाष्ठनिर्मितो विकङ्कतकाष्ठनिर्मितो वा तीक्ष्णाग्रभागाः खड्गाकृतिररत्निदीर्घचतुरङ्गुलविस्तारः स्फ्यो भवति । स वज्र इत्यप्युच्यते ।।

कपालानि

मृण्मयानि द्विजहस्तघटितानि लौकिकाग्निपरिपक्वानि अश्वशफाकाराणि द्व्यङ्गुलाच्छ्रायाणि पुरोडाश-भर्जनार्थानि । कपालानि कस्मिंश्चित्पुरोडाशे कपालमेकमेव विधीयते, तत्र तदेकमेवाश्वशफाकार-मश्वशफपरिमाणं चोपधीयते । यत्र त्वनेककपालः पुरोडाशस्तत्र तस्मिन् कपालसमूहे तदश्वशफाकारत्वं शफपरिमाणत्वं च नेयम् । यथाऽष्टकपाले पुरोडाशे मध्ये तावदेकं समचतुरस्रं कपालमुपाधेयम् । तस्य पुरस्ताच्च पश्चाच्चैकमेकमितीत्थं द्वे समानाकारे शफाकारतासंपत्यर्थमर्द्धचन्द्रवद्रूपे उपधेये । मध्यमस्य दक्षिणतश्चैकमीदृशमेव । तदित्थं चत्वारि जातानि । अथ दक्षिणस्यैकं पुरस्तादाग्नेयकोणे, एकं च पश्चान्निर्ऋतिकोणे इत्थं द्वे शफाकारतासंपत्यर्थं त्रिकोणवद्रूपे उपधेये । अथ मध्यमस्योत्तरार्द्धे पश्चिमभागे पूर्वभागे चैकमेकमितीत्थं द्वे शफाकृतिसद्ध्यर्थं त्रिकोणरूपे उपधेये । तथा चैतान्यष्टौ कपालानि संहत्य संनिवेशितान्याकारेण परिमाणेन चाश्वैकशफसादृश्येन संपद्यन्ते एवं न्यूनाधिककपालेष्वपि कपालरचनाक्रमः सन्निवेशक्रमश्च शफाकारताशफपरिमाणतासंपत्यनुरोधेन कार्य्यौ । केचित्तु द्व्यङ्गुलसमचतुरस्राणि कपालानीत्याहुः ।।

शूर्पम्

वैणवमिषकं नलमयं वा शूर्पमचर्म्मबद्धं समचतुरस्रमरत्निमात्रं कार्य्यम् । तच्च पुरोडाशादिव्रीह्यादीनां निस्तुषकरणायोपयुज्यते ।।

स्रुक्

वैकङ्कतकाष्ठनिर्मिता मूलदण्डा त्वग्बिला पाणिमात्रपुष्कराग्रा दैर्घ्ये प्रादेशमात्रो,अरत्निमात्री, बाहुमात्री वाऽग्निहोत्रहवणी स्रुग् भवति । सा यदि हरत्योष्ठीक्रियते तदाष्टांगुला बिला कार्य्या । हंसमुखी वा वायसपुच्छका वा क्रियते चेत् तदा पञ्चांगुलबिला कार्य्या । तत्र हंसमुखसदृशप्रणालिका हंसमुखी; वायसपुच्छवत् प्रसृताग्रमुखी वायसपुच्छका; इत्याद्यूह्यम् ।।

शम्या

खदिरकाष्ठनिर्म्मिता विकङ्कतकाष्ठनिर्म्मिता, वारणकाष्ठनिर्म्मिता वा अग्रभागेऽष्टास्वङ्गुलिषु कुम्बाष्टकोपेता षट्त्रिंशदंगुलायामा शम्या कार्य्या । द्वात्रिंशदङ्गुला शम्या वाजसनेयिनाम् । प्रादेशमात्रा तीक्ष्णाग्रेति केचित् । वर्त्तुलग्रन्थिसदृशाकारः कुम्बः । इयं च तण्डुलादिपोषणकाले दृषदुपलादिसमाहननादौ च दृषदोऽधस्तात् स्थापनोपयुज्यते ।।

कृष्णाजिनम्

कृष्णसारमृगचर्म्मखण्डं सग्रीवशिरोभागं सचतुःपादभागं च कृष्णाजिनं कार्य्यम् । तच्च व्रीह्याद्यवघातकाले उलूखलस्याधः स्थापनायोपयुज्यते । ग्रीवादिनिरपेक्षं चेति केचित् ।।

उलूखलम्

पलाशं वारणं सारवद्वृक्षान्तरकृतं वा उपरितनार्द्धभागे बिलयुक्तं प्रथुबुध्नं बृहद्वक्रं मध्ये रास्नायुक्तं द्वादशांगुलोच्छ्रायमरत्निमात्रं जानुमात्रं यथेच्छप्रमाणं वोलूखलं कार्य्यम् । तच्च चरुपुरोडाशसम्बन्धि-व्रीह्यादीनां कण्डनायोपयुज्यते ॥

मुसलम्

खादिरं वारणं सारवद्वृक्षान्तरकृतं वोलूखलार्द्धत्रिगुणायामं प्रादेशमात्रं त्र्यरत्निमात्रं यथेच्छप्रमाणं वा मुसलं कार्य्यम् । तदप्युलूखलवत्कण्डनायोपयुज्यते ॥

दृषत्

अश्ममयी प्रादेशमात्रदीर्घा षडंगुलनिःसृता चाऽरत्निप्रमाणा इच्छाप्रमाणा वा दृषदुच्यते । सा च पेषणीयद्रव्याणां पोषणकाले आश्रयभूता भवति ॥

उपला

अश्ममयी षडंगुला प्रकल्पिताग्रभागा पेषणायोपला क्रियते । 'उपलो वर्त्तुलः प्रोक्तो वितस्तिपरिमाणकः' इत्यन्ये ॥ तदित्थं यथाख्यं यथाकारं यथाप्रमाणं वा प्राचां व्यवहारसिद्धमायुधमासीत् । तथेदमुक्तम् । वस्तुतस्तु नात्राऽदृष्टनियमः श्रूयते इति यथेच्छमन्यथा द्रव्यमन्यथाकारमन्यथाप्रमाणं चैतदुपयोगानुसारेण कर्त्तुं शक्यमिति दिक् ॥

इति दशायुधपात्राणि

स्थाल्यः १६

आज्यतस्थाली, चरुस्थाली, अन्वाहार्य्यस्थाली, पिष्टोद्वपनी, पिष्टपात्री, हविर्द्धानपात्री, भर्जनपात्री, पुरोडाशपात्री, इडापात्री, दारुपात्री,यजमानपात्री, पत्नीपात्री, पूर्णापात्रम् ,प्रणीतापात्रम् , प्रोक्षणोपात्रम् , फलीकरणपात्रम् , मदन्ती, द्रोणकलशः, इति स्थाल्यादिपात्राणि षोडश ॥

तेषु तावदियं स्थाली शततृष्णा भवति ॥

आज्यस्थाली

तत्र – साऽऽज्यस्थाली यस्यां पवित्रमन्तर्द्धाय सुक्षु पूरणार्थमाज्यं गृह्यते । सा च तैजसी वा मृण्मयी वा द्वादशांगुलविस्तीर्णा प्रादेशोच्चा विधीयते । यथाकामं वाज्यस्थाल्याः प्रमाणं भवति ।

चरुस्थाली

चरुस्थाली च तथैव भवति । अथवा मृण्मय्यौदुम्बरी वा दृढा नातिबृहन्मुखी तिर्य्यगूर्ध्वं च समिन्मात्रा कार्य्या । इह प्रकरणे स्थाल्यादिकं सर्वमेव मृण्मयं पात्रं कुलालचक्रघटितमासुरं देवकर्म्मायोग्यं विज्ञेयम् । हस्तघटितमेव तु दैविकं भवति ॥

अन्वाहार्यस्थाली

सा चान्वाहार्य्यस्थाली, यस्यां स्थाल्यां अन्वाहार्य्य ओदनः श्रप्यते । सा यथेच्छं कार्य्या ।

पिष्टोद्वपनी

सा पात्री पिष्टोद्वपनी, यस्यां गार्हपत्याधिश्रितायां पिष्टानि समुप्यन्ते ।।

पिष्टपात्री

पिष्टपात्री द्वादशांगुला चतुरस्रा विपुला च भवति । सैव हविर्द्धानपात्रीत्यप्युच्यते ।

भर्जनपात्री भर्जनार्थमपेक्षितं मृण्मयं पात्रम् ।।

पुरोडाशपात्री

पुरोडाशपात्री समचतुरस्रा वर्तुलेन खातेनोपेता । पुरोडाशपात्रमप्युच्यते तद्वहच्चेत्

इडापात्री

इडापात्री चारत्निमात्रा वैकङ्कती स्यादित्येके । आश्वत्थं पदपरिमितायामबिलयुक्तं चतुरंगुलपरिणाहं चतुरंगुलदण्डं पञ्चविंशतिपलं चेडापात्रमित्यन्ये । हुतहविःशेषादवदाय इडापात्रे स्थाप्यमानो हविर्भाग इडा । तदाधारत्वादिदमिडापात्रमित्युच्यते ।

दारुपात्रम्

दारुपात्रमिडापात्रतुल्यम् । तच्च केनचिच्चिह्नेनेडापात्रात् कृतभेदं संपाद्यते । पक्वान् पुरोडाशान् कपालेभ्य उद्वास्य मन्त्रेणाज्योपस्तरणं कृत्वा कृतोपस्तरणस्थाने तत्रैव दारुपात्रे पुरोडाशान् स्थापयित्वा हविरासादनकाले वेद्यामासादयन्ति । तत्पात्रस्थानामेव च पुरोडशानां यागकाले प्रधानहोमार्थं, ब्रह्मभागार्थं, यजमानभागार्थं, स्विष्टकृदर्थं, प्राशित्रार्थमिडापात्रे नीत्वा चतुर्धाकरणार्थं चावदानं क्रियते इति बोध्यम् ।

यजमानपात्री पत्नीपात्री च

अथ यजमानपात्री पत्नीपात्री च यजमान तत्पत्न्योः प्राशनार्थं यथारुचि प्रकल्पिते भवतः ।।

पूर्णपात्रम्

अथ यावताऽन्नेन भोक्तुः पूर्णा तृप्तिः संभाव्यते, तावद्भिर्व्रीहिभिर्य्यवैर्वा पूर्णं पात्रं पूर्णपात्रम् । व्रीह्याद्यन्नमुष्टीनां षट्पञ्चाशेन शतद्वयेन पूर्णं पूर्णपात्रमित्याहुः ।।

प्रणीतापात्रम्

प्रणीता प्रणयनम्, आश्वत्थं वारणं वा परादेशमात्रमष्टांगुलबिलं चतुरंगुलदण्डं पात्रम् । तेन प्रणीतानाम्न्य आपो नीयन्ते । ''प्रस्थमात्रोदकग्राही प्रणीता चमसो भवेदि''त्याहुः ।।

प्रोक्षणीपात्रम्

अथ प्रोक्षणीपात्रम् । पाणिमात्रं वैकङ्कतं हंसमुखप्रसेकं त्वग्बिलं चतुरंगुलं च कार्य्यम् ।।

फलीकरणपात्रम्

पुरोडाशचरुसम्बन्धिव्रीह्यादीनुलूखले मुसलेनावहत्य शूर्पेण निस्तुषीकरोति । तत्र ये तुषादयः पतन्ति ते फली करणशब्देन व्यपदिश्यन्ते । यागानन्तरं फलीकरणाख्यानां व्रीह्यादितुषाणां जुह्वा चतुर्गृहीतेनाज्येन सह दक्षिणाग्नौ होमो विधीयते । तस्मात् ते तुषादयः कस्मिंश्चिदश्वत्थमये पात्रे यागसमाप्तिपर्य्यन्तं संरक्ष्यन्ते । तत्पात्रं फलीकरणापात्रमित्युच्यते ।।

मदन्ती

अथ भर्जनपात्र्यधिश्रयणकाले यज्जलपात्रमधिश्रितं भवति । तत्रत्यं जलं मदन्तीत्युच्यते । मदन्तीनामिका आपो यस्मिन् पात्रे संताप्यन्ते तत्पात्रमपि लक्षणया मदन्तीत्युच्यते ।

द्रोणकलशः

अथ द्रोणकलशः पलशतग्राही पारिप्लवाकृतिः कार्य्यः । जुहूसदृशे महापुष्करे द्वे पात्रे द्रोणकलशावित्याहुः ।

इति स्थाल्यादिपात्राणि ।।

चमसाः १०

यजमानचमसः ब्रह्मचमसः, होतृचमसः, उद्गातृचमसः, आग्निध्रचमसः, प्रशास्तृचमसः पोतृचमसः, नेष्टृचमसः, अच्छावाकचमसः, ब्रतशंसेचमसः, इत्येतानि चमसपात्राणि दश ।।

सर्वे चैते चमसाः विकङ्कतमयाः पलाशमयाः वटमया अन्यकाष्ठमया वा श्लक्षणास्त्वग्बिलाः कार्य्याः । तेषां दण्डाश्चतुरङ्गुलाः; स्कन्धो द्वयङ्गुलः; विस्तारश्चतुरङ्गल इत्येके । द्व्यंगुलदण्डाश्चतुरङ्गुल-खाताश्चतुरङ्गुलविस्तृता दशाङ्गुलदीर्घाः षडङ्गुलोच्छ्रायाश्चमसाः कार्य्या इत्यपरे । तेषां दशविधानां दण्डेषु विशेषा भवन्ति । तद्यथायजमानस्य दण्डः पृथुविस्तीर्णाग्रः कार्य्यः । ब्रह्मणश्चतुरस्रोऽल्पदण्डः । होतुर्मण्डलः । उद्गातुस्त्र्यस्रिः । आग्नीध्रस्य मयूखकः ; तीक्ष्णाग्रो मयूखकः । प्रशास्तुरवतष्टः । अधोभाग वक्रोऽवतष्टः । पोतुरग्रे विशीखी । नेष्टुर्विगृहीतः । अच्छावाकस्य रास्नायुक्त उपरिवक्रः । ब्रह्मणाच्छंसिनोऽयमुपरिवक्रः इति ।

इति दश चमसाः ।।

ग्रहाः ४०

सोमस्य ग्रहाश्चत्वारिंशद्भवन्ति । ते यथा – उपांश्वन्तर्यामौ द्वौ; उपांशुसवन एकःएन्द्रवायवः मैत्रावरुणः, आश्विनः इति द्विदेवत्यास्त्रयः, शुक्रामन्थिनौ द्वौ; आग्रयणोक्थ्यध्रुवास्त्रयः; पूतभृत्, आधवनीय इति द्वौ; क्रतुग्रहा द्वादश; ऐन्द्राग्नः, वैश्वदेवः – इति द्वौ; मरुत्वतीयास्त्रयः; माहेन्द्र एकः, आदित्यः सावित्र-इति द्वौ; वैश्वदेवः, पात्नीवतः, हारियोजन- इत्येते त्रयः; अंशुरदाभ्यः इति द्वौ; दधिग्रहः, षोडशो – इति द्वौ । इत्थं चत्वारिंशत् । तत्रादितः षट्त्रिंशदग्निष्टोमीयाः । अंश्वादयस्तु चत्वारोऽत्यग्निष्टोमीयाः । अतेव च तथा विभागेन मन्त्रवर्णकं भवति –

"षट्त्रिंशांश्च चतुरः कल्पयन्तश्छन्दांसि च दधत आ द्वादशम् । यज्ञं विमाय कवयो मनीषा ऋक्-सामाभ्यां प्र रथं वर्त्तयन्ति" (ऋ.वे. १० । ११४ । ६)

अथवा सवनाऽनुसारेणैते द्रष्टव्याः । तत्र उपांशुः, उपांशुसवनः, अन्तर्यामः – इति त्रयः । एन्द्रवायवः, मैत्रावरुणः, आश्विन – इति त्रयः । शुक्रः मन्थो इति द्वौ । आग्रायणः, उक्थ्यः – ध्रुवः, इति त्रयः । पूतभृत्, आधवनीयः – इति द्वौ । ऋतुग्रहस्त्वेकः एन्द्राग्नः, वैश्वदेवः – इति द्वौ ।। इत्येते षोडश ग्रहाः प्रातः-सवनीयाः ।। शुक्रामन्थिनो, आग्रयणः, मरुत्वतीयाः, माहेन्द्रः- इत्येतेऽष्टौ मध्यन्दिनसवनग्रहाः । आदित्यः, दधिग्रहः, सावित्रः, वैश्वदेवः, पात्नीवतः, हार्योजनः इति षट् सायंसवनीयाः ।।

औदुम्बरं चतुःस्रक्ति दधिग्रहपात्रम् । रास्नाचिह्नितं पात्रमैन्द्रवायवम् । पिलकाचिह्नितं मैत्रावरुणम् । द्विकोणं पात्रमाश्विनम् । बैल्वं शुक्रपात्रम् । वैकङ्कतं श्लक्ष्णं मन्थिपात्रम् । औदुम्बरं चतुःस्रक्ति अंशुपात्रम् । औदुम्बरं श्लक्ष्णमदाभ्यम् । न्यग्राघकाष्टनिर्म्मितान्यतिग्राह्याणि । इतराणि तु पात्राणि नैयग्रोधान्यौदुम्बराणि वा कार्य्याणि । तानीमानि दधिग्रहादीनि प्रादेशमात्राण्युलूखलाकाराणि एकतो मुखानि वायव्यानि सप्तदशपात्राणि । ऋतुपात्रे तु द्वे उभयतोमुखे कार्य्ये ॥

सौत्रामण्यां सुराग्रहणार्थं पलाशन्यग्रोधाश्वत्थकाष्ठांनर्म्मितानि त्रीणि प्रादेशमात्राण्युलूखलाकाराण्यूर्ध्वमुखानि पात्राणि सुराग्रहा उच्यन्ते । तादृशान्येवान्यानि त्रीणि पात्राणि फलेग्रहेर्यज्ञियस्य पलाशदिवृक्षस्य काष्टैनिर्म्मितानि पयोग्रहा नाम ॥

अथोपयजिनपात्राणि २९

प्राशित्रहरणम् , श्रृतावदानम् , मेक्षणम् , दर्वी, आकर्षफलकम् , कङ्कतम् , धृष्टिः, उपवेषः, अभ्रिः, कूचम्, षडवत्तम् , परिधयः, श्रपणी, शूलम् पशूखा, अन्तर्द्धानकटः, वेदः, वेदपरिवासनम् , पवित्रम् , प्रोक्षणी, विधृतिः, प्रस्तरः, बर्हिः, जूना, यात्तम् , इध्मः, इध्मप्रव्रश्चनः, शाखा, विषाणम् ,आसन्दी - इत्येवमादीन्युपयोजनपात्राणि कर्मभेदाद् बहुधा भिद्यन्ते ॥

प्राशित्रहरणम्

प्राशित्रहरणम्, खादिरं वैकङ्कतं वा प्रादेशमात्रमादर्शाकारं, चमसाकारं, गोकर्णाकारं वा चतुरङ्गुलदण्डयुक्तं कार्य्यम् । हुतशेषहविर्भागो ब्रह्मणे देयः प्राशित्रम् । तदनेनाह्रियते तस्मात् प्राशित्रहरणम् ॥

शृतावदानम्

शृतावदानं वैकङ्कतं प्रादेशमात्रदीर्घं पृथुवक्त्रमङ्गुष्टपर्वमात्रं तीक्ष्णाग्रं कार्य्यम् । शृतमन्नमनेनावद्यते तस्मात् शृतावदानम् ।

मेक्षणम्

मेक्षणमिध्मजातीयमिध्मार्द्धप्रमाणं वैकङ्कतं प्रादेशमात्रं कार्य्यम् । आश्वत्थमरत्निप्रमाणमग्रभागे चतुरङ्गुलचतुरस्रफलकयुक्तं मूलतो दण्डयुक्तं मेक्षणमित्यन्ये । तच्च भर्जनपात्र्यां समुप्तस्य पिष्टस्य मदन्तीभिरद्भिः संमेलनकरणादावुपयुज्यते । चरुपाकोपयुक्तं तु तच्चरुमेक्षणमुच्यते ॥ उक्तं च-

'इध्मजातीयमिध्मार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत् । वृत्तं चाङ्गुष्ठपृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षमम् ॥' इति ॥

दर्वी

मेक्षणसदृशो दर्वी भवति । साऽरत्निमात्रा वारणो तुर्य्यांशाधिकपुष्करा हस्ताकारा द्व्यङ्गुलपृथ्वग्रा सर्पफणाकृत्यग्रा च कार्य्या ॥४ ॥

आकर्षफलकम्

अथाकर्षफलकं धनुराकृति हस्तमात्रं सर्पफणाकाराग्रं खादिरं वैकङ्कतं वा कार्य्यम् ।

कङ्कतानि

कङ्कतानि तु त्रिदन्तीनि वारणानि भवन्ति ॥

धृष्टिः

धृष्टिरपि मेक्षणसदृशी भवति । सा च कपालोपधाने गार्हपत्यादङ्गारोद्धरणादौ चोपयुज्यते । तेनात्युष्णमपि द्रव्यं सहसा ग्रहीतुं प्रगल्भते तस्मात् धृष्टिः ।

उपवेषः

उपवेषोऽपि धृष्ट्याकारः प्रादेशमात्रः पालाशो वत्सापाकरणशाखायाः पर्णानि छित्वा विनिर्मितो भवति । अरत्निमात्रः खादिरो चैकङ्कतो वा हस्ताकार उपवेष इत्येके । स हि सांनाय्यसंस्कारकाले गार्हपत्याङ्गाराणामुदग्दिशि निरुहणादावुपयुज्यते धृष्टिवदुपवेषः ।।८ ।।

अभ्रिः

अभ्रिररत्निप्रमाणा खादिरा वैकङ्कती वारणी वौदुम्बरी वा तीक्ष्णमुखा कार्य्या । काष्ठकुद्दालोऽभ्रिः । तस्याः शासं दशाङ्गुलं कार्य्यम् ।।

कूर्चः

कूर्चः कुशमयो बाहुमात्रो मकाराकारः । मलिनद्रव्यमलापकर्षणादावुपयुज्यते कूर्चः ।।

षड्वर्त्तम्

षड्वर्त्तं तु वारणनिर्म्मितं वैकङ्कतं वा षडङ्गुलप्रमाणं चतुरस्रमुभयतः खातं कार्य्यम् ।।

परिधयः

परिधयस्तु श्रैपर्णा बाहुमात्रा अपुष्कराः कार्य्याः ।।

श्रपण्यौ

अथ श्रपण्यौ श्रैपर्ण्यौ हस्तमात्रे भवतः ।।

शूलम्

शूलं तु हस्तमात्रं यस्य कस्यचित्तरोर्य्यज्ञियस्य क्रियते ।।

पशूखा

अथ पशूखा मृण्मयी, लौहो, ताम्रमयी वा स्यात् ।।

अन्तर्धानकटः

अन्तर्धानकटस्तु आश्वत्थो वेकङ्कतो वा द्वादशांगुलोऽर्द्धचन्द्राकृतिः किञ्चिदुच्छ्तिशीर्षा भवति । यदा गार्हपत्येऽध्वर्य्युः पत्नीसंयाजैः प्रचरति तदा तत्राहूतानां देवपत्नीनां तिरोधानेनाऽवस्थानायोपयुज्यते सोऽन्तर्धानकटः ।।

वेदः

वेदस्तु दर्भमुष्टिरुच्यते । यो हि प्रदक्षिणमावेष्ट्य द्विगुणः कृतः प्रादेशमात्र उपविष्टवत्सजानुसदृशसंपन्नः प्रच्छिन्नाग्रः स्यात् । स च समन्त्रके वेदिसंमार्जनादावुपयुज्यते तस्माद्वेदः ।।

वेदपरिवासनानि

अथ योऽयं प्रच्छिन्नाग्रो वेद उक्तस्तस्य यान्यग्राणि पूर्वं छिन्नानि तानि वेदपरिवासनान्युच्यन्ते ।।

पवित्रम्

पवित्रं त्वनखच्छिन्नं साग्रं प्रादेशमात्रं द्विदलं समपरिणाहं मन्त्रसंस्कारयुक्तं दर्भद्वयम् । तेन प्रोक्षणादिप्रयोगाः क्रियन्ते, तस्मात् पवित्रम् । अत्र द्विदलत्वमावश्यकम् , दर्भद्वयं तु नावश्यकम् । एकस्यापि दर्भस्य पवित्रत्वात् । अतएव – समावप्रच्छिन्नाग्रो दर्भौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे करोति इति ब्राह्मणवचने द्विवर्वनं संगच्छते । कर्मप्रदीपेऽप्येवमेवाह ।।

प्रोक्षण्यः

व्रीह्यादिप्रोक्षाणार्थमग्निहोत्रहवण्यां गृहीता आपः प्रोक्षण्यः ।।२० ।।

विधृतिप्रस्तरबर्हींषे

विधृतिप्रस्तरबर्हींष्यपि वेदपवित्रवद्दर्भमुष्टीनां नामानि । दर्शपौर्गमासे चैतान्युपयुज्यन्ते । तत्र वेद्यां तावद् द्वौ दर्भावुदगग्रो निधीयेते, तयोर्विधृतिसंज्ञा ।

अथ चतस्रो दभमुष्टयश्छिद्यन्ते । तत्र प्रथमा दर्भमुष्टिर्म्मन्त्रसंस्कृता, तयोविर्धृत्योरुपरिप्रागग्रा स्थाप्यते । तत्र च जुहूर्निधीयते स प्रस्तर उच्यते ।।

अन्यास्तु तिस्रो मुष्टयो वेद्यास्तरणर्था बर्हिंषि । तत्र चास्तृते बर्हिषि हवींषि पात्राणि च निधीयन्ते । तदित्थं दर्भाणामेवावस्थाविशेषादेताः समाख्या भवन्ति-वेदः, पवित्रं, विधृतिः, प्रस्तरः, बर्हिरिति ।।

''यज्ञवास्तुनि मुष्टौ च स्तम्बे दर्भवटौ तथा । दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेषु च ।।''

यत्तु – ''पञ्चनिर्नवभिर्वापि सार्द्धद्वितयवेष्टितम् । ओंकारेणेव मन्त्रेण द्विजः कुर्य्यात् कुशद्विजम् ।
पञ्चाशद्भिः कुशैर्ब्रह्मा तदर्द्धेन च विष्टरः ।।''

इत्येवमादिभिः क्वचिद्दर्भवटुब्रह्मविष्टरादिनिर्म्माणे कुशसंख्याऽभिधीयते,तदनुग्रहमात्रम् न तु नियम इति बोध्यम् ।।

जूना

जूनापि दर्भेणैव संपाद्यते । दर्भत्रयं गृहीत्वा प्रदक्षिणमावेष्ट्य तदन्तेऽन्यद्दर्भत्रयं मूलेन संयोज्य वेष्टनेन ग्रथितमिव कृत्वा ततः प्राग्वत् प्रदक्षिणमावेष्ट्य तदन्ते पुनरन्यद्दर्भत्रयं प्राग्वत् करोति तेनास्य मध्ये सन्धित्रयं जायते तद्दर्भसूत्रं द्विगुणं कृत्वा तदन्ते ग्रन्थिः कार्य्या । सा जूना भवति । जूना यज्ञे द्विविधाऽऽख्यायते – बर्हिः संनहनं, चेध्मसंनहनं च । बर्हिषां बन्धनोपयुक्तं बर्हिः संनहनम् । एवमिध्मनामिघ्मसंनहनम् । तयोरुभयोर्लौकिकी संज्ञा भवति जूनेति ।।

योक्त्रम्

अथ योक्त्रं मुञ्जमयं संनहनम् । कर्म्मकालेऽध्वर्य्युप्रेषित आग्नीध्रो मन्त्रपूर्वं येन वेष्टनगुणेन त्रिगुणितेन पत्नीं कटिदेशे संनह्यति स गुणो योक्त्रम् ।

इध्मानि

अथेध्मानि । बर्हिःसंभरणानन्तरमध्वर्य्युः स्थापितकाष्ठप्रदेशं गत्वाऽसिदेन श्वपशुना वा तूष्णीमिध्मं छिनत्ति । तान्येकविंशतिसंख्याकानि काष्ठानि गृह्यन्ते सोऽयमेकविशतिदारुकः संघ इध्म शब्देनोच्यते । तानीध्मानि द्वेधा विभज्यन्ते – परिधयः समिधश्चेति । आहवनीयस्य पश्चाद्दक्षिणत उत्तरतश्च प्रथममेखलोपरि

स्थापनार्थं मेखलापरिमितायामं काष्ठत्रयं परिधिशब्देनोच्यते । पुरस्तात्वाहवनीयस्य सूर्य्यपरिधित्वेन मनसा क्लृप्तः । अथान्यान्यष्टादशकाष्ठानि प्रादेशमात्राणि समिधः । समिल्लक्षणं छन्दोगपरिशिष्टे यथा-

नाङ्गुष्ठादधिका कार्य्या समित् स्थूलतया क्वचित् ।। न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ।। १

प्रादेशान्नाधिका न्यूना न तथा स्याद् द्विशाखिका ।। न सपर्णा न निर्वीर्य्या होमेषु न विजानता ।। २

मरीचिः - विशीर्णा विदला ह्रस्वा चक्राः ससुषिराः कृशाः ।। दीर्घाः स्थूला घुणैर्जुष्टाः कर्मसिद्धिविनाशिकाः ।। ३

प्रागग्राः समिधो देयास्ताश्चाऽकामेष्वपाटिताः ।। काम्येषु च सवल्कार्द्रा विपरीता जिघांसत ।। ४ इति ।।

एताश्च यज्ञियवृक्षाणामेव स्युः । ते यथा -

पालाशाश्वत्थन्यग्रोधप्लक्षवैकङ्कतोद्भवाः ।।
अश्वत्थोदुम्बरौ बिल्वश्चन्दनः सरलस्तथा ।।
शालश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति याज्ञिकाः ।। इति ।।

तत्रैतासामष्टादशानां समिधां द्वे आहवनीयायतनस्यान्तर्दक्षिणोत्तरयोर्भागयोरूर्द्ध्वाग्रे रोपणार्थं भवतः । एकमनुयाजार्थम् । पञ्चदश सामिधेन्यर्थानि । क्वचित्तु विकृतीष्ट्यादिषु सामिधेनोवृद्धो अधिका अपि समिधा गृह्यन्ते । क्वचिन्नूना अपीत्यूह्यम् , प्रकृतीष्टौ त्वित्थमेतान्यष्टादशैव समिधः संपद्यन्ते ।।

इध्मप्रव्रश्चनानि

अथेध्मच्छेदनकाले यानि काष्ठशकलानीतस्ततः पतन्ति तानीध्मप्रव्रश्चनानि ।।

शाखा

व्रतोपायनानेते संनयति यजमानेऽध्वर्युः प्राचीमुदोचीमैशानीं वा दिशं गत्वा पलाशस्य शम्या वा प्राचीमुदीचीमैशानीं वा शाखामसिदेन समन्त्रं छित्वा समन्त्रमेव तां विहारमानयति सा शाखा । तस्य अग्रभागश्छिन्नस्त्रिभिर्दर्भैर्वण्याकारेण निबद्धः शाखापवित्रमित्युच्यते । यस्तु तस्या मूलभागश्छिन्नपर्णः प्रादेशमात्रः स उपवेशः प्रागुक्त : ।

विषाणम्

दीक्षितस्य व्रतस्थस्य कण्डूयनापेक्षायां कण्डूतिसाधनं शृङ्गनिर्म्मितं विषाणं नाम ।। औदुम्बरी नाभिदघ्नपादा अरत्निमात्रशीर्ष्णी आनूच्या मौञ्जविवयना आसन्दी भवति । यज्ञियस्य वृक्षस्योदुम्बरस्याभावे । मुञ्जाभावे तु दार्भं विवानम् । प्रादेशमात्राः पादाः । अरत्निमात्राणीतराण्यङ्गानि शिरः, अनूची, तिरश्ची, पूर्वपादी, अपरपादी । विवाने प्राञ्च आतानाः, तिर्य्यञ्च आतानाः, आस्तरणम्, उपबर्हणम्, अतीरोकाः, सन्धयः, आत्मा, प्रतिष्ठा, अधस्ताद् द्वौ कूर्चौ इत्येतावन्त्यासन्द्यागात्राणि । औदुम्बरोऽस्या वारयो रोहितेनानडुहेनोत्तरलोम्ना चर्म्मणा पिहितः स्यात् । तस्य दशसु पश्चाच्छिदेषु दश दश तन्त्र्यो बद्धाः स्युः । ताश्च स्नायुमय्यो नाड्यो लोके प्रतिपन्नाः । इह तु ता मौञ्ज्यो दार्भ्यो वा स्युरिति लाट्यायनः । शाण्डिल्यस्तु त्रिष्वेव पश्चाच्छिद्रेषु सत्सु चतुस्त्रिंशन्मध्यमे तन्त्र्यः स्युरभितस्तु त्रयास्त्रिंशतौ इति मन्यते । उभयथापि शततन्त्रीको वाणः स्यादिति दिक् तत्र वास आस्तीर्य्य कर्म्मविशेषे यजमानं

उपविशति क्वचित् सोमोराजाऽन्यो वा । यथोक्तं लाट्यायनीये – "आरोहत्युद्गातरि कूर्चानाराहेयुः प्रष्टी, ब्रह्मा, गृहपतिरिति"। प्रष्टी पार्श्ववर्त्तिनौ प्रस्तोतृप्रतिहर्त्तारौ । या तु प्रवर्ग्यकर्म्मणि चर्म्मानधानार्थमासन्दी भवति सा सम्रडासन्दीत्युच्यते ।।

इत्युपयोजनपात्राणि

अथ प्रातिस्विकानि ।

सिकता, ऊषरमृत्तिका, मूषकबिलमृत्तिका, वल्मीकमृत्तिका, महाह्रदमृत्तिका, अरण्यवराहविहतमृत्तिका, शर्करा, षट् हिरण्यशकलानि, त्रीणि सुवर्णशकलानि, त्रीणि रजतशकलानि, अश्वत्थस्पार्द्राः सपत्राः सप्ररोहाः, प्रादेशमात्रा अशुष्का ग्रास्तिस्रः समिधः, अश्वत्थः, उदुम्बरः, पलाशः, शमी, विकङ्कतः, विशनिहतम्, अरण्यौ, मुञ्जकुलायः, पद्मिनीपत्रम् । इत्याधाने विंशतिसंभाराः ।

अद्भिरभ्युक्षणम्, हिरण्यम्, उषाः, आखुकरीषम्, शर्कराः । इत्याधाने पञ्चसंभाराः ।

वल्मीकवपा, वराहविहतम् ,आदाराः, पूतिकाः, अजाक्षीरम् । इति यज्ञशिरसि पञ्चसंभाराः ।

महावीरः, शफः, प्रचरणी, उपयमनम्, उपयमनी, परीशासो, पिन्वने, रौहिणकपाले, रौहिणहवन्यौ स्रुचौ । इत्येतानि दश यज्ञशिरः पात्राणि । तत्र मृत्पिण्डेन प्रादेशमात्रं मध्ये संगृहीतं महावीरं करोति । तस्योपरिष्टात् त्र्यङ्गुलं मुखं तत्र नासिका च क्रियते । तदेतन्महावीरधारणार्थं यज्ञकाष्ठनिर्म्मिते मध्यतो वर्त्तुले द्वे पात्रे शफपदवाच्ये भवतः। वैकङ्कतं जुहूसदृशं पात्रं प्रचरणी नाम । महापुष्करं महादण्डम् । जुहूसदृशं पात्रमुपयमनं । अथोपयमन्यादीन्युपरिष्टात् प्रकरणान्तरे प्रदर्शयिष्यामः । एवमन्यान्यान्यपि तत्तत्कर्मणां प्रातिस्विकानि पात्राणि तत्तत्कर्मप्रकरणे प्रदर्शयिष्यन्ते इति दिक् ।

अथासनानि ।

आसनं ब्रह्मणः कार्यं वारणं वा विकङ्कतम् । हस्तमात्रं चतुःस्रक्तिन्मूलदण्डसमन्वितम् ।
द्विषडङ्गुलसंख्याको मूलदण्डो विकङ्कतः ।

एवं यजमानासनम् , पत्न्यासनम्,अध्वर्य्यासनम्, होत्रासनम् आग्नीध्रासनम्, इत्यादीन्यासनानि सर्वाण्यरत्निमात्राणि कार्य्याणि ।। इति ।।

इति यज्ञपात्राधिकारः ।

अथ हविर्द्रव्याधिकारः ।

देवतोद्देशेन त्यागार्थमपकल्पितानि यज्ञसाधनानि द्रव्याणि हवीष्युच्यन्ते । तेषां चत्वारो वर्गा भवन्ति–पशुप्रभवाणि, औषधानि, यादृच्छिकानि, उत्तरद्रव्याणि–इति भेदात् । तत्र पशुप्रभवं दशविधम्–पयः, दधि, आज्यम्, आमिक्षा, वाजिनम्, वपा, त्वचः, मांसम्, लोहितम्, वसा चेति । पयो दुग्धम् । दधि प्रसिद्धम् । आज्यं घृतम् । प्रतप्ते दुग्धे दधिमिश्रणाद् द्वैरूप्यं जायते; तत्र यो घनीभूतो भागः सामिक्षा । यस्तु तत्र जलरूपो भागस्तद्वाजिनम् । वपा हृदयस्थो मेदोविशेषः । त्वचश्चर्म्माणि । अश्वमेधे 'त्वच उत्कृत्य वपाना' मिति वचनात् त्वचोऽप्युपयोगो दृश्यते । मांसं पललम् । लोहितं रुधिरम् । अश्वस्य लोहितं स्विष्टकृदर्थमिति वचनात् । वसा पशुरसः । इत्येतानि दश द्रव्याणि पशुदेहात् प्रभवन्ति ।। १ ।।

अथौषधं द्वादशविधम् – ओषधयः, तन्दुलानि, पिष्टानि, फलीकरणानि, पुरोडाशः, ओदनः, यवागूः, पृथुकाः, लाजाः, धानाः, सक्त वः, सुरा चेति । ओषध्यः फलपाकान्तानि मूलद्रव्याणि । तन्दुलं वितुषीकृतं धान्यम् । पिष्टं तन्दुलादीनां चूर्णं जलमिश्रितं घृष्टं वा । व्रीह्यादीनामुलूखलेऽवहतानां शूर्पेण परापवनात् कण्डन पृथग्भूतानां तुषाणां विशोधनेन संपादनं फलीकरणम् । व्रीह्यादिपिष्टैः श्रुतैर्मन्त्रादियोगाद्विधिवत्संपादितं कपालोपहितं द्रव्यं पुरोडाशः । ओदनो भक्त म् । यवागूः पिष्टमयम् पिष्टद्रव्यम् । पृथुकाश्चिपिटान्नम् । लाजा भर्जितं धान्यम् । धाना भ्रष्टयवाः । यवगोधूमोपवाकानां नकलबदरकर्कन्धूनां पिष्टानि सक्तवः । सुराः पैष्टी-माध्वी-गौड्यादीनि मादकद्रव्याणि । सौत्रामण्यां सुरायागः ॥ २ ॥

अथ यादृच्छिकमपि द्वादशविधम् – आकाशः, वायुः, आपः, मधु, सोमः, कृष्णलानि, किंशुकानि, समिधः, शाकलानि, वर्हिः, करीराणि, खर्जूराणि चेति । तत्राकाशो मनोग्रहे । वायुर्वातनामहोमे । आपः संसृष्टहविषि । मधु 'मधुना जुहोती'त्यत्र । सोमो महायज्ञे । कृष्णलानि अतियज्ञे । किंशुकानि सर्पबल्याम् । करीराणि खर्जूराणि कारीर्य्याम् । तान्येतानि स्वाहाकारवषट्कारप्रदानानि हवींषि भवन्ति ॥ ३ ॥

अथाग्निः शरीरम् , प्राणः, शरीरी , तुषा इत्येतान्यपि यज्ञसाधनानि भवन्ति । तेषां हविष्ट्वं देवतार्थत्वादिष्यते । देवतायै त्याज्येषु हि हविःशब्दमिच्छन्ति । परे तु पयः प्रभृतिषु खर्जुरान्तेष्वेव चतुस्त्रिंशद्द्रव्येषु हविः शब्दं प्रयुञ्जते ॥

उत्तरद्रव्याणि ।

अथाहुतिद्रव्यं, होमद्रव्यं, यागद्रव्यं, अर्हणाद्रव्यं, दक्षिणाद्रव्यमित्येतानि व्याख्यास्यामः । आहुतिर्द्वेधैवसोमाहुतिराज्याहुतिश्चेति । तत्र सोमाहुतिः सोमयज्ञे । अन्यत्र तु हविर्यज्ञे पशुयज्ञे सर्वत्राज्याहुतिर्भवति ॥

होमद्रव्याणि

अथ होमद्रव्याणि तिलादीनि पाकयज्ञे कर्म्मविशेषाद्बहुधा भिद्यन्ते । आग्निहोत्रे तु – "पयो दधि घृतं तैलं यवागूतन्दुलौदनाः । मांसं सोमरसो माषाः होमद्रव्याणि वै दश"।

तत्र पयसा तन्दुलैर्यवाग्वा वा संप्रति होमः संप्रदायसिद्धः । जनकसंवादश्रुतौ तु –पय एवाग्निहोत्रं, तदभावे व्रीहियवौ, त दभावे या अन्या ओषधयः, तदभावे या आरण्या ओषधयः, तदभावे वानस्पत्यम्, तदभावे त्वापः स्युः । सर्वाभावे तु सत्यं श्रद्धायां जुहुयादिति श्रूयते ॥

यागद्रव्याणि

अथ यागद्रव्याणि त्रयोदशधा – आज्यम् , पृषदाज्यम् , तानूनप्त्राज्यम् , आमिक्षा, वाजिनम् , चरुः, पुरोडाशः, पशुपुरोडाशः, वपा, अपूपः, सक्त वः, सुरा, सोमश्चेति । तत्राज्यं स्नेहद्रव्यम् ; तच्चेह घृतं ग्राह्यम् । तदपि गोरेव । तदाज्यस्थाल्यां कृत्वा वेद्यां निधायते । तदाज्यं संस्कारार्थमग्नेः प्राङ्नीत्वा पुनः पश्चादानीय तत्रैव वेद्यां स्थापयति । यत्र यत्राज्यस्य हवनादीषूपयोगस्तत्र तदाज्यस्थाल्याः सकाशादाज्यं स्रुवेणोद्धृत्य जुह्वादिषु पूरयति । तद्यथा – आज्यस्थाल्या उत्तरतो वेद्यां प्रागग्रमुदगग्रं वा वेदं निधाय तस्मिन् प्रागग्रामादौ जूहूं स्थापयित्वा तस्यां चतुःकृत्वः स्रुवेणाज्यं पूरयति । तत उपभृतं स्थापयित्वा तस्यामाज्यमष्टकृत्वो गृह्णाति । ततो ध्रुवायां चतुःकृत्वो गृह्णाति । आज्यपूर्णाश्च ता जुहूप्रभृतीः स्रुचोऽध्वर्य्युर्दत्ताः परिकर्मी नीत्वा प्रणीतोत्तरतः स्थापितयोरिध्मबर्हिषाः पश्चिमतः स्थापयति । अथ कर्मविशेषेऽध्वर्य्युर्या-

गावशिष्टमाज्यं चतुःकृत्वो होतुः पाणौ, षट्कृत्वस्तु आग्नोध्रपाणौ स्रुवेण ददाति । तच्च तौ प्राश्नोतः । सेयमाज्येडा नाम इत्याज्यम् ।

दधियुक्तं संस्कृतमाज्यं पृषदाज्यं नाम ॥

तानूनप्त्रमपि संस्कृताज्यविशेषः । वेद्यां कंसं निधाय ध्रुवाज्यात् पञ्चकृत्वस्तानूनप्त्रमन्त्रैराज्यं गृह्णाति । अवमृश्यावघ्राय तत्पात्रमद्भिः संस्पृश्य शालाया उत्तरभागे निनयति । तदाज्यं तानूनप्त्रं नाम ॥

अथ पूर्वेद्युरामिक्षादध्यर्थं सायं दोहः कार्य्यः । ततो दधि संपादयेत् । अथ प्रातर्दुग्धे पयस्यग्नितप्ते दधि संमिश्रयति । तेन तत्र दधि मिश्रितोत्तप्तपयोद्रव्ये द्वौ भागौ संपद्येते - यो घनीभूतो भागः सा आमिक्षा इत्युच्यते । यस्तु जलरूपो भागः स वाजिन इत्युच्यते । आमिक्षावाजिने शीतले कृत्वा निदधाति ॥

अथ गार्हपत्याङ्गरान् गार्हपत्यायतनाद्बहिः पश्चिमतो निरुह्य तत्र तैः कृतान्तर्गर्भी चुह्लीं स्थापयित्वा तस्यां सोदकस्थालीमधिश्रित्य तत्र मन्त्रसंस्कृतानि तन्दुलानि परिपच्यन्ते चरवो नाम । पयःसहितां तु स्थालीमधिश्रित्य साधितश्चरुः पयसि चरुर्नाम ॥

अथ पुरोडाशः । देवतोद्देशेन कृतो व्रीहियवान्यतरपिष्टपिण्डो मदन्तीजलेन सिद्धःकूर्माकारेणा सन्निवेशितः पुरोडाश इत्युच्यते । तत्परिपाकार्थं कपालोपधानं क्रियते । तानि च पुरोडाशभर्जनार्थानि कपालानि मृण्मयानि द्विजहस्तघट्टितानि लोकिकाग्नि - परिपक्वानि द्व्यंगुलोच्छ्रितानि कार्याणि । तत्र कस्मिंश्चित्पुरोडशे एकमेव कपालं विधीयते । तच्चेकमेवाश्वशफाकारमश्वरशफपरिमाणं च भवति । यत्र त्वनेककपालः पुरोडाशस्तत्रेदमश्वशफाकारत्वमश्वशफमात्रत्वं चास्मिन् कपालसमूहे नेयम् । यथाष्टाकपाले पुरोडाशे मध्ये तावदेकं चतुरस्रं कपालपुपधीयते । ततस्तत्पश्चाद्-द्वितीयं शफाकारतासंपादनार्थमर्धचन्द्राकारं कार्य्यम् । एवं मध्यमस्य पुरस्तादप्यर्धचन्द्राकारं तृतीयम् । तादृशमेव च मध्यमस्य दक्षिणतश्चतुर्थम् । अथ दक्षिणस्यास्य चतुर्थस्य पुरस्तात् पञ्चमम् , पश्चात् षष्ठं च शफाकृतियोग्यं कार्य्यम् । एवं पश्चिमस्थस्य द्वितीयस्योत्तरतः सप्तमम् । पूर्वस्थस्य तृतीयस्योत्तरतस्त्वष्टमं संनिवेश्यम् । इत्थमेतान्यष्टौ कपालानि समुदितान्याकारेण परिमाणेन चाश्वशफसादृश्येन संपद्यन्ते ।

एवं न्यूनाधिककपालेष्वपि चतुःकपालषट्कपालसप्तकपालैकादशकपालद्वादशकपालादिषु कपालरचनाक्रमः कपालविभागश्च शफाकारतन्मात्रासंपत्तिसंभवानुसारेणाऽनुसन्धेयौ । तत्र च तं पुरोडाशं सर्वकपालेषु संश्लेषयितुमश्वशफमात्रं प्रसारयति । शतपथे तु - "तं प्रथयति । तं न सत्रा पृथुं कुर्य्यात् । अश्वशफमात्रं कुर्य्यादित्युहैके आहुः । कस्तद्वेद-यावानश्वशफः । यावन्तमेव स्वयं मनसा न सत्रा पृथुं मन्येत, एवं कुर्य्यात्" इत्याम्नायते । केचित्तु द्व्यङ्गुलसमचतुरस्राणि कपालानि इत्याहुः । तद्यथा-

एषु च कपालेषु पक्वान् पुरोडाशान् कपालेभ्य उद्वास्य दारुपात्र्यां प्रथयति इडापात्रतुल्यं केनचिद्विशेषचिह्ने नोपलक्षितं पात्रं दारुपात्री । तत्राज्योपस्तरणं कृत्वा कृतोपस्तरणस्थाने तान् पुरोडाशान् प्रथयति । तां च दारुपात्रीं हविरासादकाले वेद्यामासादयति । ततो यागकाले तत्पात्रस्थानामेव पुरोडाशानामवदानम् ॥

आज्यस्य पुरोडाशस्यान्यस्य वा स्थापितस्य हविषो होमपरिमितभागग्रहणार्थं खण्डनमवदानम् । तच्चानेकवारं कृत्वा गृह्णाति । तथाहि-ध्रुवाज्यात् स्रुवेण जुह्वामेकवारमाज्यं गृहीत्वा पुरोऽनुवाक्यापठनार्थं होतारं संप्रेष्य पुनस्त्रिवारं गृह्णाति । तच्चतुरवतं नाम । केषांचित्तु तत्पञ्चावतं भवति । तदक्तम्-

जामदग्न्या वत्सविदावार्ष्टिषेणास्तथैव च । भार्गवाश्च्यावना और्वाः पञ्चावर्त्तिन ईरिताः ॥

एषां हि यजमानत्वे पञ्चवारमवद्यति । इतोऽन्ये चतुरवर्त्तिनः ।। इत्याज्यावदानम् ।।

अथ पुरोडाशस्यावदानप् । तत्रादौ जुह्वामुपस्तीर्य्य प्रथमस्य पुरोडशस्य पूर्वार्धात् प्रथममवदाय द्वितीयं पश्चार्धादवद्यति । ततोऽभिघारयति । तथा चोपस्तरणपूर्वाधिक - पश्चाधिकाभिघारणैश्चतुरवत्तं भवति । द्वितीयपुरोडाशादीनां तु अन्ततः प्राक्संस्थासंपादनाय पूर्वं पश्चार्धादवदानं ततः पूर्वार्धादिति विशेषः । हविरवदानं च पञ्चभिरंगुलिभिरंगुष्ठमध्यमानामिकाभिर्वा कार्य्यम् । पञ्चावत्तिनां तु प्रथमस्य मध्यात् पूर्वार्धात् पश्चार्धाच्चेति त्रिरवदानम् । उपस्तरणभिधारणाभ्यां पञ्चावत्तता । द्वितोयपुरोडाशादीनामप्येवम् ।।

एवमेव चर्वादिद्रव्यस्याप्यवदानं कार्य्यम् । तत्र च मेक्षणोमैवावदानं नाङ्गलिभिरिति विशेषः ।।

अथ हवनोत्तरमवशिष्टस्यास्य दारुपात्रीस्थस्य पुरोडाशद्रव्यस्य त्रेधा विभागप्रक्लृप्तिः । प्राशित्रम् , यजमनभाग, इडा च । तथाहि - प्रथमतः प्राशित्रहरणपात्रे प्रथमप्रधानद्रव्यसंबन्धिनं कंचिदंशमवदाय स्रुवदण्डेन तदभिवार्य्य ब्रह्मणः प्राशनार्तं प्रणीतानां पश्चिमतः सादयति तत् प्राशित्रं नाम । तत इडापात्रं वेद्यामुदगग्रं निधाय तस्मिन् यावन्ति प्रधानद्रव्याणि तावदर्थं सकृदेवोदकसंस्थमाज्यस्थाल्याज्येनोपस्तीर्य्य, प्रथम प्रधानद्रव्यास्यादौ दक्षिणार्धादवदाय तस्मिन्निडापात्रे उपस्तीर्णदेशे निद्धाति । तत उत्तरार्धादवदाय तत्र निदधाति। ततोऽस्य द्रव्यस्य पूर्वभागात् त्र्यङ्गुलं चतुरङ्गुलं खण्डमवदाय त्राज्यस्थाल्याज्येन सुसंतृप्तं संतर्प्य यजमानप्राशनार्तं ध्रुवायाः पूर्व भागं निदधति । तत्खण्डं यजमानभागो नाम । त्रथ द्वितीयादिप्रधानद्रव्याणां प्रथमवदवदाय, निधायोपस्तरणवदभिवारयति । तदिडावदानमुच्यते । इत्थमिडापात्र्यां गृहोतं हविरिडा नाम । तां ततो होतृपूर्वा ऋत्विजः सयजमाना भक्षयन्ति, तदिडाप्राश्नं भवति । इति पुरोडशः ।।

अथ पशुपरुराडाशादीनि पञ्च पाशुकहविर्द्रव्याणि । तत्र शामित्राग्नौ पशुकुम्भीमधिश्रित्य तस्यां प्रभूतमुदकं कृत्वा वपाभिन्नानि सर्वाणि पशोरङ्गानि तत्र निक्षिप्य सुशृतानि करोति । तान्येव पशुपुरोडाशः । तमन्तर्वेदि सादयति । जुहूपभृतरुपस्तीर्य पुराडाशस्य पूर्वार्धादवद्यति । पाशुकहविषोऽस्य हृदयादीन्येकादशावदानानि भवन्ति । हृदयाज्जुह्वां द्विरवद्यति । जिह्वाया द्विरवद्यति । ततो वक्षसस्तनिम्नश्च । दक्षिणावृक्कात् , सव्यवृकात् , सव्याद्दोष्णः, दक्षिणपार्श्वात् , सन्य पार्श्वात् , दक्षिणश्रोण्याः, अध्यध्या ऊर्ध्वप्रदेशात् । गुदं त्रेधा कृत्वा मूलमुपयड्भ्योऽग्रं स्विष्टकृते निधाय, मध्यं द्वेधा कृत्वा जुह्वामवदधाति । सर्वाण्यङ्गानि द्विद्विरवद्यति ।। हवनीतरकालं षड्ऋत्विजो यजमानश्चैष्टिकेडावदिमां पश्विडामपि भक्षयन्ति ।।

अस्यैव तु पशोः सर्वादरव्यापी पोलिकाकारोऽतिश्वेतवर्णा मेदोविशेषो वपा नाम । वपायां शृतायां पात्रान्तरेऽपूर्वाज्येनापस्तीर्य्य वपाश्रयणीसकाशादुद्धत्य वपां तस्मित् पात्रेऽवधायाऽग्नावधिश्रित्य अपूर्वाज्येनाभिवार्य्योदगुद्वास्य तेनैवाज्येन सांनाय्यवन्मन्त्रेणालं करोति । तां वपां स्रुचां दक्षिणतः सादयति ।।

अथ त्र्यम्बकयागे त्रैयम्बकापूपः क्रियते । अपूपश्च लोके प्रसिद्धपदार्थः ।।

अथ सक्तवः । यवगोधूमोपवाकानां सक्तवः । नकलबदरकर्कन्धूनां च सक्तवः । नकलादयो बदरभेदाः । सौत्रामण्यां व्रीहिसक्तून् यवसक्तून् वाऽऽज्येनापूर्वेणोपस्तीर्य्याभिघार्य्याञ्जलिनाऽऽहवनीयाग्नौ जुहोति ।।

अथ सुरा मादकद्रव्यविशेषः । स्मरन्ति हि धर्म पूत्रकाराः ।।

"सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते । तस्माद् ब्रह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्" इति ।।

सौत्रामण्यां तु प्रत्यक्षं होता सुराग्रहं भक्षयति । प्राणभक्षं वा । यदि होता न भक्षयति, तदा खरे उपविष्टः कश्चिद् ब्राह्मणो भक्षति । यदि ब्राह्मणं न विन्देत्, तर्हि आहवनीयस्य दक्षिणतो भस्मनिर्मितखरस्य वल्मीकवपायामवनयति ।।

अथ सोमः । स च लताविशेषो गन्धमादनहेमकूटादिष्वद्रिषु लभ्यः ।।

अर्हणीयद्रव्याणि

अथार्हणीयद्रव्याणि अर्हणार्थमर्घ्याय विष्टरं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं मधुपर्कं गाश्चेत्याहरन्ति । विष्टरो दर्भासनम् । उपलक्षणमिदं कूर्चस्य । ''कूचेमध्यास्तेऽधितिष्ठति वे'' तिशांखायनीये । अर्घ्यमर्घार्थमुदकम् । आचमनीयमाचमनार्थमुदकम् । मधुपर्को मधुना पृक्तं दधिपयः कृतान्नं वा । ''दधनि पयस्यकृतान्ने मधु दध्यान्मधुपर्कमेतदाहुः'' । षडर्घ्या भवन्ति-आचार्य्य ऋत्विक् श्वशुरो राजा स्नातको जामाता च । एषामाचार्यादीनां त्रैवर्णिकानां परिसंवत्सराद्गृहमागतानामवश्यं मधुपर्कः कर्त्तव्य इत्यार्यसदाचारः । तत्र स्नातकः समावृत्तमात्रो ग्राह्यः ।। मधुपर्कानन्तरं गौरप्येको निवेद्यः । अथ-मन्थानामपि मधुपर्क कल्पत्वमाहुः । सक्त व एव दधिमधुजलयोगात् त्रिविधा मन्था उच्यन्ते-दधिमन्थो, मधुमन्थ, उदमन्थश्चेति ।

अथ दक्षिणाद्रव्याणि

''हतो यज्ञस्त्वदक्षिण'' इति श्रुतेर्ऋत्विग्भ्यः कृतकृत्येभ्यो गौर्हिरण्यं भूमिरन्नं वासोऽन्यद्वा प्रतिपन्नं वस्तु दक्षिणात्वेन दीयते । तच्च कर्म्मभेदेन भिद्यते इत्यग्रे वक्ष्यते ।

अथ पूर्णपात्रं दक्षिणा ब्रह्मणे दीयते । कृतेनाऽकृतेन वान्नेन फलैर्वा कंसं चमसं वा पात्रमापूर्य्य दद्यात् तत्पूर्णपात्रम् ।

अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम् । पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते । - इति गृह्यासंग्रहः ।

यावता बहुभोक्तु श्च तृप्तिः पूर्णेन जायते । नावरोर्द्ध्वं ततः कुर्य्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः इतिकर्म्मप्रदीपः ।।

अथैतदतिरिक्त मेतेभ्यः कर्म्मान्ते भोजनीयं दोयते तदन्वाहार्यं नाम दक्षिणाद्रव्यम् । यावन्तस्तत्र कर्म्मणि ऋत्विजः संयुक्ताः स्युस्तावतां भोजने पर्याप्त ओदनो दक्षिणाग्नौ सुशृतः कियते, ततो वेद्या दक्षिणश्रोण्यां स्थाप्यते । ततः स्वं स्वं भक्तं गृहीत्वा ब्रह्मादयः प्राश्नन्ति । आदिष्टदक्षिणास्वाग्रयणमित्र-विन्दाप्रभृतिष्वन्वाहार्य्यो नास्ति । नियता ह्येषा दक्षिणा यत्राग्नौ पच्यते, सोऽत एव दक्षिणाग्निरुच्यतेऽन्वाहार्य्य पचनश्चेति ।

द्विविधा हि देवता भवन्ति - ईडेन्याः, सपर्य्येण्याश्च । ये दिव्या देवा अग्निसोमेन्द्रवरुणादयस्ते ईडेन्याः । तेभ्यो यागहोमाहुतिद्रव्याणि हवींषि भवन्ति । ये तु ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानस्ते मनुष्यदेवाः सपर्य्यण्याः । तेषां दक्षिणाद्रव्याणि हवींषि । श्रूयते च - ''परोक्षं वा अन्ये देवा इज्यन्ते प्रत्यक्षमन्ये । यद्यजते - य एव देवाः परोक्षमिज्यन्ते तानेव तद् यजति । यदन्वाहार्य्यमाहरन्ति- एते वै देवाः प्रत्यक्षं यद् ब्राह्मणास्तानेव तेन प्रीणाति'' । इति दिक् ।

इति श्रीमहामहोपदेशक समीक्षाचक्रवर्ति-

श्रीमधुसूदन-विद्यावाचस्पतिप्रणीते

यज्ञोपकरणाध्यायो द्वितीयः

सम्पूर्णः ।

अथ यज्ञविटपाध्यायः

यज्ञेश्वरप्रसादाय श्रीयज्ञमधुसूदने ।।

यज्ञप्रचयमुत्कृष्टं प्रवक्ति मधुसूदनः ।।१ ।।

यज्ञाः कतिविधा भवन्तीति जिज्ञासायां कश्चित् तावदाह – पञ्चविधा हीमे सर्वे यज्ञा भवन्ति। [१]अग्निहोत्रम् , [२]दर्शपौर्णमासम् , [३]चातुर्मास्यम् , [४]पशुबन्धः, [५]सोम इति भेदात् । एतेषामेव यज्ञभेदानां स्वरूपारम्भकत्वेनोपबृंहणत्वेन विकृतित्वेन समुच्चयेन वान्येषां सर्वेषामेव यज्ञानां विधानात्तेषामप्येतैरेवोपसंग्रहणात्। अत एव पाङ्क्तो वै यज्ञ– इति श्रूयते । पाङ्क्तः पञ्चविधः ।।१ ।।

अपर आह । एक एव हि सर्वा यज्ञोऽग्निहोत्रादिभिः पञ्चसंस्थो विधीयते । एकस्यैव संवत्सराग्नेः संस्काररूपत्वेन सर्वेषामेषां यज्ञानां स्वरूपारम्भात् तस्य चाहोरात्रादिभिः पञ्चभिरेव संस्थाभिः पृथक् संस्करणादग्निहोत्रादिसंस्थाभिः पृथगाख्यानेऽपि वस्तुतोऽनन्यत्वात् । पाङ्क्तो यज्ञ इति हि श्रुतिः पञ्चसंस्थमेवैतमाहेति बोध्यम् ।।२ ।।

अपर आह यज्ञस्त्रिविधः–[१]इष्टयः, [२]पशवः, [३]सोमा इति भेदात्। यत्राज्याहुतौ पशुहिंसा नास्ति तत्रेष्टिशब्दः। यत्र मांसमपि देवतायै दीयते तत्र पशुशब्दः । यत्र ग्रहयागे सोमरसाहुतिस्तत्र सोमशब्द इति ।।३ ।।

एके तावदाहुः–एकविंशतिसंस्थः सर्वो यज्ञः – सप्तपाकयज्ञसंस्थाः, सप्तहविर्यज्ञसंस्थाः, सप्तसोमसंस्था इति भेदात्। तथा हि–[१]औपासनहोमो, [२]वैश्वदेवम् , [३]पार्वणम् , [४]अष्टकाः, [५]मासिकश्राद्धम् , [६]सर्पबलिः, [७]ईशानबलिरिति सप्तपाकयज्ञसंस्थाः ।।१ ।। [१]अग्निहोत्रम् [२]दर्शपूर्णमासौ, [३]आग्रयणादीष्ट्ययनानि [४]चातुर्मास्यानि, [५]निरूढपशुबन्धः, [६]सौत्रामणी, [७]पिण्डपितृयज्ञचतुर्होतृहोमादयो दर्विहोमाः–इति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः ।। यज्ञशब्दवाच्यत्वेपिण्डपितृयज्ञस्य वषट्प्रदानत्वाभावाद् दर्विहोमता ।।२ ।। [१]अग्निष्टोमः [२]अत्यग्निष्टोमः, [३]उक्थ्यः, [४]षोडशी, [५]अतिरात्रः, [६]वाजपेयः, [७]आप्तोर्यामः–इति सप्त सोम संस्थाः ।। अग्निष्टोमे षोडशीग्रहणादत्यग्निष्टोमो राजन्यस्येत्येके, ब्राह्मणस्यापीत्येके ।। एताश्चैकविंशतिर्यज्ञसंस्थाः प्रचारबाहुल्याभिप्रायेण नित्यत्वाभिप्रयेणा–वश्यकर्तव्यताभिप्रायेण चोपन्यस्ताः । तथाहि– जायमानो वै ब्राह्मणास्त्रिभिर्ऋणवाँ जायते– ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो, यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्यः ।। एष वा अंनृणी, यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी च। इति श्रुतेः प्राणिमात्रे नाप्राप्तस्य देवर्णस्यापनयनार्थं हीमे एकविंशतिसंस्था यज्ञा विधीयन्ते। तस्मादशूद्राणां सर्वेषामेवैतेऽवश्यकर्तव्या इष्यन्ते । शूद्राणां तु विद्या नास्तीत्यशक्तत्वादधिकारो निरस्यते इत्यन्यत्। त्रैवर्णिकेन तु समर्थेनाफलार्थिनाऽप्येते कर्तव्या इति नित्यत्वम्। अतएव चैषां पुरात्वेऽधिकप्रचार आसीदिति बोध्यम्।

श्रूयते चैकविंशतित्वमित्थं यज्ञानां गोपथश्रुतौ सप्तसुत्याः, सप्त च पाकयज्ञा, हविर्यज्ञाः सप्त, तथैकविंशतिः। "सर्वे ते यज्ञा अङ्गिरसोऽपियन्ति नूतना यानृषयः सृजन्ति ये च सृष्टाः पुराणैः" – इति ।। (५ । २५) ।। सायं प्रातर्नित्यहोमौ स्थालीपाको नवश्च यः। बलिश्च पितृयज्ञश्च अष्टका सप्तमः पशुः इत्येते

पाकयज्ञाः ।।- अग्न्याधेयमग्निहोत्रं पौर्णमास्यमावास्ये। नवेष्टिश्चातुर्मास्यानि पशुबन्धोऽत्र सप्तमः - इत्येते हविर्यज्ञाः। अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशिमांस्ततः। वाजपेयोऽतिरात्रश्च आप्तोर्यामोऽत्र सप्तमः - इत्येते सुत्याः ।। (गो. ब्रा. ५ प्र. २३) इति ।। इत्थं चैकविंशतेः संग्रहेण त्रयो यज्ञाः प्रसिध्यन्ति पाकयज्ञो हविर्यज्ञः सोमयज्ञ इति ।। पूर्वं त्रेतायामेव त्रैविध्यस्येष्टत्वात् पाकयज्ञं त्यक्त्वा पशुबन्धेन त्रैविध्यमुक्तम् । इह तु त्रैतोपेक्षणात् पाकयज्ञस्यापि संग्रहेण त्रैविध्यमाख्यातम्। पशुबन्धस्य पशुपुरोडाशतया हविर्यज्ञेऽन्तर्भावयितुं शक्यत्वात् ।। इति दिक् ।।४।।

अपरस्तु सर्वानेव यज्ञानन्यथा विभजते। तथाहि यज्ञः पञ्चधा-शिरोयज्ञः[१], अतियज्ञः[२], महायज्ञः[३], हविर्यज्ञः[४], पाकयज्ञश्चेति[५]।

शिरोयज्ञः ।१।

यज्ञो वै विष्णुः। सोऽसावादित्यः। तस्य धर्मः प्रवर्ग्यः शिरोभागः। छिन्न शीर्षा हि सर्वो यज्ञः। स शिरोयज्ञेन शीर्षणवान् भवति। स यदेतेन यज्ञस्य शिरः प्रतिसन्धत्ते तेनासौ शिरोयज्ञो नाम। नात्र प्रणीताः प्रणयन्ति। नात्र प्रयाजानुयाजाः। नाज्यभागावत्र जहोति मृन्मयैरेवात्र जुहोति न वानस्पत्यैरिति विशेषः तत्र सहस्रे प्रवृज्ज्यात्, सर्ववेदसे च विश्वजिति च वाजपेये च राजसूये च सत्रे च एतान्येवास्य प्रवर्जनानि। नातोऽन्यत्र। तेनाग्निहोत्रं दर्शपूर्ममासौ चातुर्मास्यानि पशुबन्धः सौम्योऽध्वरश्चेत्येते सर्वेऽप्यप्रवर्ग्याः। सोऽयं घर्मयागः। प्रवर्ग्ययागः। सम्राड्यागः। महावीरोपासना चेत्येभिः शब्दैर्व्यपदिश्यते ।। इति शिरोयज्ञाधिकारः ।।१।।

अतियज्ञः ४

अथाग्निचित्या, वाजपेयः, राजसूयः, अश्वमेधः इत्येते चत्वारोऽतियज्ञाः। त इमे परमा यज्ञाः सर्वानन्यानतिक्रामन्ति, नैनानतिक्रामन्ति महायज्ञादयः। "अतीनि ह कर्म्माणि सन्ति-यान्यन्यत् कर्म्माति तानि। अतीनि तेषामग्निचित्या, राजसूयो, वाजपेयोऽश्वमेधः। तद्यत् तान्यन्यानि कर्म्माण्यति, तस्मात् तान्यतीनि"।। (शत० ६.४.३.१) ।। एष्वप्यश्वमेधाद्राजसूयादयोऽतिश्रेष्ठाः। तेष्वपि - "अवरं वै राजसूयं परं वाजपेयम् । राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा भवति, सम्राड् वाजपेयेन। अवरं हि राज्यं परं साम्राज्यम् इति वाजपेयश्रुतेः" (शत० ४।१।१) राजसूयाद्वाजपेयोऽतिशेते। ततोऽप्यग्निचित्या त्रीनन्यानतिक्रमते। अमृतप्राप्तिहेतुत्वात् । अन्येषु नामृतत्वस्याशास्ति। तत्र गार्हपत्यो नैर्ऋत्य आहवनीयोऽष्टो धिष्ण्याश्चेत्येतेषामेकादशानामग्नीनां सोमसंबन्धिनां संस्कारविशेषोऽग्निचयनं नामातियज्ञः। स द्विविधः- स्वतन्त्रः, सोमाङ्गूतश्च। अन्तरेणाप्यग्निचयनं सोमः क्रियते। इच्छतस्तु स महाव्रते सोमेऽग्निचयनस्यावस्यकत्वात् । तत्रायमङ्गभूतश्चयनयागः प्रतिपद्यते। अथ यः सोमयागं विनैव क्रियते स स्वतन्त्रः। तत्राध्वरधर्मा अप्यनुक्रमन्तेऽग्निधर्माश्च। फाल्गुन्यां पश्वालम्भोऽनन्तराष्टकायामुखा संभरणमनन्तरामावस्यायां दीक्षा।। ततः संवत्सरं यावदुख्याग्निधारण - विष्णुक्रम वात्सप्रादिकर्माणि। संवत्सरान्ते फाल्गुन्या अनन्तरामावास्यायां सोमक्रयः। सोमक्रयात् प्रागेव गार्हपत्यचयनं नैर्ऋत्यचयनं सोमक्रयादूर्ध्वं चैत्रशुक्लेऽन्तरोपसदावाहवनीयाग्नेः पञ्च चितयः। ततः शतरुद्रियहोमः। अग्निविकर्षणम्। प्रवर्ग्योत्सादनमग्निप्रहरणं वैश्वानरमारुताः। वसोर्धारा । आहुतयः। धिष्ण्याग्निचयनम् । इति चयनकर्माणि ।।

त एते चत्वारो ऽतियज्ञा उक्ताः । एषु चतुर्ष्वतियज्ञेष्वग्निचित्यावाजपेययोर्ब्राह्मण एवाधिकुरुते, राजसूयाश्वमेधयोस्तु राजन्य एवेति विशेषः। इत्यतियज्ञाधिकारः ।।२।।

महायज्ञः १७५

अथ महायज्ञो द्वेधा-सोमःसुरा च। तत्र सोमः पञ्चधा-एकाहः, अहीनः, रात्रिसत्रम्, अयनसत्रम्, महासत्रं चेति।। एकेनाह्ना साध्य एकाहः। द्विरात्रमारभ्य दशरात्रपर्य्यन्ता अनेकाहसाध्या अहीनाः। तत्र दशाहो द्विविधः- छन्दोमदशाहः, त्रिककुब्दशाहश्चेति भेदात्। एकादशरात्रमारभ्य शतरात्रपर्य्यन्तं बहुरात्रसाध्यानि रात्रिसत्राणि। शतरात्रादूर्ध्वं सहस्ररात्रिपर्य्यन्तमयनसत्राणि। तदित्थम् - एकदशशतसहस्रभेदाच्चतुर्धा भिन्नाः सोमा भवन्तीत्येकं मतम्। (१।१०।१००।१०००)। द्विरात्रमारभ्य द्वादशरात्रपर्य्यन्तमहीनाः। एकादशरात्रमारभ्य संवत्सरादर्वाक् रात्रिसत्राणि। एकसंवत्सरसाध्यमारभ्य सहस्रसंवत्सरपर्य्यन्तमयनसत्राणि। तथा चायमेकादशाहो द्वादशाहश्चेत्युभयो द्वेधा संपद्यते अहीनभूतः, सत्रभूतश्चेति। तत्रापि द्वादशाहो द्विविधः- व्यूढद्वादशाहो भरतद्वादशाहश्चेति भेदात्। तदित्थम्-एकाहद्वादशाहैकसंवत्सरसहस्रसंवत्सर परिच्छेदाच्चतुर्धा भिन्नाः सोमा भवन्तीत्यपरं मतम् (१।१२।३६०।३६००००)।। महासत्राणि तु यावज्जन्मसाध्यानि। तत्र सोमानियमेऽपि चिररात्रसाध्यत्वात् सत्रशब्दः प्रवर्तते। अथादौ सोमाधेयमन्ते च काम्यसोमान् प्रवेशयन्तः केचिदिष्टिवत् सोमेऽपि साप्तविध्यमिच्छन्ति।।

एकाहाः ५७

तत्रैकाहा बहुविधा इष्यन्ते। तेषां प्रकृतिभूतः प्रधानैकाहो ज्योतिष्टोमः। स च सप्तसंस्थः प्रतिपद्यते- अग्निष्टोमः[१]। अत्यग्निष्टोमः[२]। उयथ्यस्तोमः[३]। षोडशिस्तोमः[४]। अतिरात्रस्तोमः[५]। वाजपेयस्तमः[६]। आप्तोर्यामस्तोमः[७]। इति ।। एता हि तस्य सप्त संस्थाः।। सर्वेऽप्येतेऽग्निष्टोमसंपन्ना भवन्तीत्यतः सप्तसंस्थोऽप्य-यमग्निष्टोम इत्युच्यते।। आग्नेय्यां यज्ञायज्ञियायामृच्युत्पन्नेनाग्निष्टोमसाम्ना समाप्तेरप्ययमग्निष्टोमो नाम। प्रातःसवने बहिःपवमानस्त्रिवृत्स्तोम इति नवस्तोत्रीयाः ६।। आज्यस्तोत्राणि चत्वारि पञ्चदशस्तोम इति पञ्चदशानीति षष्टिः। माध्यन्दिने सवने माध्यन्दिनः पवमानः पञ्चदशस्तोम स्तोत्रीयाः। १५।। पृष्ठस्तोत्राणि चत्वारि सप्तदशानीत्यष्टषष्टिः स्तोत्रीयाः ६८।। तृतीयसवने आर्भवः पवमानः सप्तदश इति सप्तदश स्तोत्रीयाः १७।। अग्निष्टोमस्तोत्रमेकविंशमित्येकविंशतिः स्तोत्रीयाः २१।। इत्थमत्र नवत्यधिकं शतं स्तोत्रीयाः संपद्यन्ते। ताश्चोनविंशतयो दश भवन्ति। दशाक्षरत्वाच्चायमग्निष्टोमो विराट्। विराड्हि छन्दसां ज्योतिः। तस्मादयमग्निष्टोमो ज्योतिष्टोम इत्युच्यते।। त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशाख्यैश्चतुर्भिर्ज्योतिषां स्तोमैःसाध्यत्वादप्ययं ज्योतिष्टोम इत्युच्यते चतुष्टोमश्च। अग्निष्टोमः, उयथ्यः, षोडशी, अतिरात्रः-इत्येतेषां चतुर्णां संघेऽपि चतुष्टोमशब्दो व्यवह्रियते। त इमे याज्ञिकानां संप्रदायभेदाद् व्यवहारभेदा भवन्ति।। वाजपेयस्त्वयमग्निष्टोमसंस्थाविशेषः पूर्वस्मादतियज्ञविशेषाद्वाजपेयादतिरिच्यते।।

स चायमग्निष्टोमः पञ्चाहसाध्यः। वसन्ते पूर्णिमायां प्रतिपद्यमायां प्रतिपदि वा प्रारम्भः। प्रथमेऽहनि दीक्षादीक्षणीयाद्याङ्गानुष्ठानम्। द्वितीयेऽहनि प्रायणीययागः। सोमलताक्रयणं च।। ततो द्वितीये तृतीये चतुर्थे चाहनि प्रातःसायं च प्रवर्ग्योपसद्यागः। चतुर्थेऽहनि प्रवर्ग्योद्वासनादूर्ध्वमग्नीषोमीयपश्वनुष्ठानम्। सोमलताकण्डनेन सोमरसं निष्कास्य ग्रहैश्चमसैश्च होमः।। तत्र सूर्योदयादूर्ध्वमाग्नेयपशुयागः। उक्थपर्य्यायान्ते कृते प्रातःसवनसमाप्तिः। ततो मध्यन्दिनसवनम्। तत्रैव द्वादशोत्तरशतं गावो दक्षिणा दीयन्ते।

ततस्तृतीयसवनम् । इत्थं सवनत्रयात्मकः प्रधानयागः । ततोऽवभृथयाग उदके वरुणदेवताकः पुरोडाशहोमः ।। ततोऽनुवन्ध्या पशुयागः । तत्र गोः पशोः कलिनिषिद्धत्वात् तत्स्थाने आमीक्षायागः । तत उदयनीया चोदवसानीया च पञ्चमेऽहनि यावद्रात्रि कार्य्या ।। इति कार्य्यक्रमः । दीक्षोपसत्सुत्यानां सुत्यायाः प्राधान्यात् तदनुरधेनास्यैकाहत्वमिष्यते ।।

चतुष्टोमे अग्निमारुतादूर्ध्वमागमात् त्रयाणां शस्त्राणामुक्थो भवति । एकागमादूर्ध्वमुक्थेभ्यः षोडशी । त्रयोदशागमादूर्ध्वं षोडशिनोऽतिरात्रः ।। अन्तरेणाग्निमारुतमनुयाजांश्चैतेषां स्थानम्- इत्याह शांखायनः । भाष्यकारस्त्वाह - अग्निष्टोमादूर्ध्वमुक्थः । ततः षोडशी ततोऽतिरात्रः इतिक्रमो नियमेन नापेक्ष्यते । अत्यग्निष्टोमे अग्निमारुतादूर्ध्वं षोडशिग्रहे स्तुते शस्त्रम् । उक्थशस्त्रेऽप्यूर्ध्वं नावश्यं षोडशिचरणम् । अकृत्वापि षोडशिनं त्रयोदशागमादतिरात्रो भवति इति ।।

अथ वैकारिका एकाहा अङ्गिरसकल्पे वैतानसूत्रे ताण्ड्यादिषु चोक्ताः । यथा-१ त्रिवृत्स्तोमः, २ पञ्चदशस्तोमः, ३ सप्तदशस्तोमः, ४ एकविंशतिस्तोमः, ५ त्रिणवस्तोमः, ६ त्रयिस्त्रिंशस्तोमः, ७ सर्वस्तोमोऽतिरात्रः, ८ चतुर्विंशस्तोमः, ९ विषुवत्स्तोमः, १० अभिजित् स्तोमः, ११ सर्वजितस्तोमः, १२ विश्वजित्स्तोमः, १३ बलभित्, १४ उद्भित्, १५ पुनस्तोमः, १६ सूर्य्यस्तोमः, १७ इन्द्रस्तोमः, १८ मरुत्स्तोमः, १९ भूमिस्तोमः, २० प्रतीचीनस्तोमः, २१ वैश्यस्तोमः, २२ व्रात्यस्तोमः, २३ अग्नेःकुलायः, २४ इन्द्राग्न्योः कुलायः, २५ तीव्रसुत्, २६ गोसवः, २७ बृहस्पतिसवः, २८ वनस्पति सवः, २९ त्विट्, ३० एट्, ३१ विराट्, ३२ स्वराट्, ३३ सम्राट्, ३४ विराजः, ३५ राजसूयः, ३६ वाजपेयः, ३७ दशपेयः, ३८ चतुःपर्य्यायः, ३९ अपूर्वः, ४० विघनः, ४१ विवधः, ४२ उपहव्यः, ४३ उपसदः, ४४ सदः, ४५ राशिः, ४६ मरापः, ४७ ऋषभः, ४८ अपचितिः, ४९ विनुतिः, ५० अभिभूतिः, ५१ साद्यस्क्रः, ५२ विभ्रंशयज्ञः, ५३ सदंशः, ५४ अभिषेचनीयः, ५५ अजिरवज्रः, ५६ वज्रः, ५७ इषुः, ५८ श्येनः एवमेवान्यत्र विहिता अन्येऽप्येकाहा द्रष्टव्याः ।।इत्येकाहप्रचयः ।।

अहीनाः ३५

अथाहीना वैतानसूत्रादिषूक्ता यथा व्युष्टिः । आङ्गिरसः । कापिवनः । चैत्ररथः । गो आयुषी । इत्येते पञ्च द्व्यहाः ।। ० ।। ५ ।। चत्वारि सौमिकचातुर्म्मास्यानि वैश्वदेव[१] - वरुणप्रघास[२] - शाकमेध[३]शुनासीर्य्याणि[४] । गर्गत्रिरात्रम्[५] । वैदत्रिरात्रम्[६] । चतुर्विंश[७]चतुश्चत्वारिंशा[८]ष्टाचत्वारिंशैरेकाहैश्छन्दोभवत्[९] त्र्यहः । पराकः[१०] । अन्तर्वसुः[११] । अश्वमेधः[१२] । स्वरसामनस्त्रयः[१३] । पृष्ठत्र्यहः[१४] । ज्योतिर्गौरायुरित्याभिप्लविकत्र्यहः[१५] - इति अहाः पञ्चदश ।।०।।१५।।०।।

संसर्पः । चतुर्वीरः - इति द्वौ चतुरहौ ।।०।।२।। अभ्यासङ्ग्यः[१] । पञ्चशारदीयः[२] । ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुरित्य-भिप्लवपञ्चाहः[३] । पृष्ठ्यपञ्चाहः[४]-इति चत्वारः पञ्चाहाः ।।०।। ।। ४।। ज्योतिर्गोरायुर्गौरायुर्ज्यातिरित्य-भिप्लवषडहः[१] । त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशाः पृष्ठ्यः षडहः[२] ।। इति द्वौ षडहौ ।। ० ।। २ ।।

आभिप्लविकः षडहो महाव्रतान्त्यः सप्ताह एकः ।।१ ।। आभिप्लविकः षडह एव गौरायुरिति द्व्यहेन युक्तोऽष्टाह एकः ।। ० ।। ।। १ ।।

अभिजित्[१], स्वरसामानस्त्रयः[३], (विषुवान्[१], स्वरसामानस्त्रयः[३]) विश्वजित्[१]-इत्येष एतैर्नवरात्र एकः ।।०।।१ ।। पृष्ठ्यषडहः, छन्दोमत्र्यहः। चतुर्विंशात्मकोऽविवाक्यश्चैकाहः - इत्येतैः षडहत्र्यहैकाहैः कृतः पृष्ठ्यच्छन्दोमाविवाक्यात्मकः- छन्दोमदशाहः त्रिककुबूदशाहः ।।० ।। २ ।।

दशाह एव महाव्रतान्त्य एकादशाहः ।। ० ।।१ ।। पृष्ठ्यच्छन्दोमाविवाक्यात्मको दशाह एवाद्यन्ताभ्यामतिरात्राभ्यां संपुटितो भरतद्वादशाहः ।। पृष्ठ्यच्छन्दोमाविवाक्यमहाव्रतातिरात्रात्मकस्तु व्यूढद्वादशाहः ।१ ।।२ ।। द्वादशसुत्यः क्रतुर्द्वादशाहः सुत्यानि सावनमानपरिमितान्यहानि। सर्वमेवाहः-त्रिवृत्स्तोमं रथन्तरपृष्ठमग्निष्टोमसंस्थं भवतीति शांखायनः ।। इत्यहीनसोमाः पञ्चत्रिंशदाख्याताः ।।० ।।३५ ।। इत्यहीनप्रचयः ।।

भरत - द्वादशाहः				
१ प्रायणीयोऽतिरात्रः	दशाहः			१ उदयनीयोऽतिरात्रः
	पृष्ठ्यःषडहः	छन्दोमाः	अविवाक्यम्	
	९ १५ १७ २१ २७ ३३	२४ ४४ ४८	२४	
	१ २ ३ ४ ५ ६	७ ८ ९	१०	

व्यूढछन्दा द्वादशाहः				
एकादशाहः			महाव्रतम्	अतिरात्रः
दशाहः				
पृष्ठ्यःषडहः	छन्दोमाः	अविवाक्यम्		
९ १५ १७ २१ २७ ३३	२४ ४४ ४८	२४	२४	
१ २ ३ ४ ५ ६	७ ८ ९	१०	१	१

अथ रात्रिसत्राणि ३२

द्वादशाहप्रभृतीनि शतरात्रपर्य्यन्तानि रात्रिसत्राणि। तत्र द्वादशाहप्रभृतीनि चत्वारिंशद्रात्रपर्य्यन्तान्येकोत्तराणि सत्राणि ऊनत्रिंशत्। तत उत्तराणि तु कानिचिद्वैशेषिकाणि त्रीणि भवन्ति। तत्रैतेष्वेकोत्तरसत्रेषु नित्यो द्वादशाहः। स यैरहोभिर्यथा यथा विवर्द्धमानस्तत्तदेकोत्तरसत्ररूपाय संपद्यते तान्याख्यायन्ते।

एकाहआहरणीयः	महाव्रतम् ।१		
द्व्यहः, (२) २ =	गौः ....१ आयुः.......२	षडहः, (१) (२) ६= (१) (२)	ज्योतिः....१ गौः........२ आयुः......३ गौः........४ आयुः......५ + ज्योतिः.....६
त्र्यहः, (१) ३= (२)	ज्योतिः....१ गौः ....२ आयुः ३	सप्ताहः, (१) (२) (२)	+ ज्योतिः.....१ गौः........२ आयुः......३
चतुरहः, (१) ४= (२) (१)	+ ज्योति.....१ गौः........२ आयुः......३ महाव्रतम् ४		

पञ्चाहः, ५=	(१) (२) (२)	+ ज्योति.....१ / { गौः........२ आयुः......३ } / { गौः........४ आयुः......५ }		७ = (१)	{ गौः........४ आयुः......५ } / + ज्योतिः.....६ / + महाव्रतम् ७

एतेषां स्थानानि यथा –

५	४	३	२	१
२१ एकावशः	१७ सप्तदशः	१४ पञ्च दशः	६ त्रिवृत्	प्रयणीयः
		ड	पृष्ठ्यः ष	अतिरात्रः
		द–		एकाहः

६ २७ त्रिणवः

७ ३३ त्रयस्त्रिंशः

सत्रप्रकृतिः भतर – द्वादशाहः ॥

छन्दोमा	त्र्यहः			एकाहः
		हः	एकाहः	अतिरात्रः
२४ चतुर्विशः	४४ चतुरचत्वारिंशः	४८अष्टचत्तवारिश	२४अविवाक्यम्	उदयनीयः
८	६	१०	११	१२

एतस्य द्वादशाहस्य दशमादह ऊर्ध्वं महाव्रतमाहरन्ति, ततस्त्रयोदशरात्रं संपद्यते। अथवा पृष्ठ्यं छन्दोमाश्चान्तरेण सर्वस्तोममतिरात्रम्। ततस्त्रयोदशरात्रं संपद्यते ॥१३॥ तदित्थमेकाहार्थे दशरात्रादूर्ध्वं महाव्रतमाहरेत् पृष्ट्यादूर्ध्वं सर्वस्तोमं वातिरात्रम् ॥१३॥ अथ द्व्यहार्थे गो आयुषो वर्द्धयेत् ॥१४॥ त्र्याहार्थे त्रीणि पूर्वाण्याभिप्लविकानि ज्योतिर्गौरायुरिति वर्द्धयेत् ॥१५॥ चतुरहार्थे तान्येव महाव्रतचतुर्थानि ॥१६॥ पञ्चाहार्थे आभिप्लविकान्यादितः पञ्च वर्द्धयेत् – ज्योतिः, गोरायुः,गौरायुरिति ॥१७॥ षडहार्थे आभिप्लविकं षडहं वर्द्धयेत् – ॥१८॥ सप्ताहार्थे तु महाव्रतसप्तमं षडहमाभिप्लविकम् ॥१६॥ तदतऊर्ध्वमप्यनेनैव न्यायेन तां तां संख्यां पूरयन्ति ॥ एतत् सप्तकस्य चतुरावृत्या द्वादशाहे संनिवेशाच्चत्वारिंशद्रात्राणि संपद्यन्ते ॥ द्वादशाहे चान्तरेण प्रायणीयं पृष्ठ्यं चैतेषां द्व्यहादीनां प्रवर्द्धनकानां स्थानंभवति।

अथ विंशातिरात्रमेकविंशतिरात्रं चतुर्विंशतिरात्रं त्रयस्त्रिंशद्रात्रं सप्तविंशद्रात्रमित्येतेषु पञ्चसु केचन विशेषा आख्यायन्ते। ततोऽन्यत्राचत्वारिंशद्रात्रात्सर्वेषु एकोत्तरसत्रेषु पूर्वोक्ते न क्लृप्तिन्यायेनैव सा सा संख्या पूर्य्यते। यद्यदल्पसंख्यं तत् तत्पूर्वं कुर्य्यादिति हि स क्लृप्तिन्यायः ॥

द्वादशाहस्य प्रायणीयं दशरात्रं चान्तरेणागन्तूनामष्टानामह्नां संनिवेशाद्विंशति रात्रसिद्धिः। तथा हि – प्रायणीयः, १ अभिप्लवषडहः, ७ अभिजित्, ८ विश्वजित्, ९ पृष्टः षडहः, १५ छन्दोमा त्र्यहः, १८ अविवाक्यम् , १९ उदयनीयः – २० इति क्रमो विंशातिरात्रस्य ॥२०॥

अथैकविंशतिरात्रः। स द्वेधा पूर्वश्चोत्तरश्च। प्रायणायः, १ अभिप्लवषडहः, ७ अतिरात्रः, ८ अभिप्लवषडहौ द्वौ, उदयनीयः- इत्येवं पूर्वः।। प्रायणीयः १ पृष्ठयः षडहः ६ स्वरसामनस्त्रयः ३ विषुवानहः १ स्वरसामानस्त्रयः ३ पृष्ठ्यःषडहो विपरीतः ६ उदयनीयः १ इत्येवमेकविंशातिरात्र उत्तरः।।

अथ क्लृप्तिन्यायेन कल्पितानामह्नामागन्तूनां द्वादशाहस्य प्रायणीयं दशरात्रं चान्तरेणैव संनिवेशः सर्वत्र। तथा च प्रायणीयः, आगन्तून्यहानि, दशरात्रः, - उदयनीय-इत्येवं क्रमा वक्ष्यमाणानां ज्ञेयाः। आगन्तूनि त्वहानि क्रमेणोदाहरामः।

त्र्यहः ३ अभिप्लवषडहः ६ महाव्रतं १ चेति द्वाविंशतिरात्रः ।।२२।। अभिप्लवपञ्चाहः, अभिप्लवषडहः- इति त्रयोविंशातिरात्रः ।।२३।।

प्रायणीयः १। पृष्ठ्यस्तोमषडहः। त्रयस्त्रिंशमहरनिरुक्तम् १। त्रयस्त्रिंशमहर्निरुक्तम् १। त्रिणवस्तोममेकमहः१ ।एकविंशम्। पुनरेकविंशम्१। त्रिणवस्तोममेकमहः१। त्रयस्त्रिंशं निरुक्तम् १। त्रयस्त्रिंशमहरनिरुक्तम्। पृष्ठ्यस्तोमषडहो विपरीतस्त्रयस्त्रिंशारम्भणः ६। त्रिवृदहनिरुक्तम् १। ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः१। उदयनीयः १। इति चतुर्विंशतिरात्रः ।।२४।।

अथ द्वावभिप्लवौ। महाव्रतमिति पञ्चविंशतिरात्रः ।।२५।। गो आयुषी। द्वावभिप्लवौ-इति षड्विंशतिरात्रः ।।२६।। त्र्यहः। अभिप्लवौ द्वौ-इति सप्तविंशतिरात्रः ।।२७।। त्र्यहः। अभिप्लवौ द्वौ। महाव्रतं चेत्यष्टाविंशतिरात्रः ।।२८।। पञ्चाहः। अभिप्लवौ द्वौ - इत्येकोनत्रिंशद्रात्रः ।।२९।। त्रयोऽभिप्लवाः - इति त्रिंशद्रात्रः - ।। ३०।। त्रयोऽभिप्लवाः। महाव्रतं चेत्येकत्रिंशद्रात्रः ।।३१।। गो आयुषी । त्रयोऽभिप्लवाः - इति द्वात्रिंशद्रात्रः ।।३२।। त एतेऽष्टौ न्यायक्लृप्ताः ।।

प्रायणीयः १। पञ्चाहाभिप्लवास्त्रिरावृत्ताः १५। विश्वजिदतिरात्रः १। पञ्चाहाभिप्लवः ५। दशरात्रः १०। उदयनीयः १ इत्येवं त्र्यस्त्रिंशद्रात्रो विधीयते।। ३३।।

अथ ज्योतिः, गौः, आयुरित्येतान्याभिप्लविकानि त्रीण्यहानि ३ त्रयोऽभिप्लवाः षडहाः १०। महाव्रतं चेति चतुस्त्रिंशद्रात्रः ।।३४।। पञ्चाहः ५। त्रयोऽभिप्लवाः १८ इति पञ्चत्रिंशद्रात्रः ।।३५।। चत्वारोऽभिप्लवाः- इति षट्त्रिंशद्रात्रः ।।३६।। त एते त्रयो न्यायक्लृप्ताः ।।

प्रायणीयः १। चतुर्विंशमहः १। अभिप्लवषडहः ६। पृष्ठ्यषडहः ६। नवरात्रः ९। गो आयुषो २। दशरात्रः १०। महाव्रतम् १। उदयनीयः १ इति सप्तत्रिंशद्रात्रः।। अत्राभिजित् - स्वरसाम - विषुवत् - स्वरसामविश्वजिद्भिर्नवरात्रः संपद्यते। दश रात्रस्तु पृष्ठ्यषडहेन छन्दोमत्र्यहेणाविवाक्येन च संपद्यमानो द्वादशाहस्थः ।।३७।।

अथ गो आयुषी। चत्वारोऽभिप्लवाः। इत्यष्टत्रिंशद्रात्रः ।।३८।। त्र्यहः। चत्वारोऽभिप्लवाः- इत्येकोनचत्वारिंशद्रात्रः ।।३९।। त्र्यहः। चत्वारोऽभिप्लवाः। महाव्रतं चेति चत्वारिंशद्रात्रः ।।४०।। त एते त्रयो न्यायक्लृप्ताः। तदित्थं वैशेषिकाणि च न्यायक्लृप्तानि चेत्येवं कृत्वा विभक्तान्येकोत्तराणि सत्राणि दर्शितानि ।। अत ऊर्ध्वं त्रीणि वैशेषिकाणि भवन्ति तान्युदाहराम:।।

प्रायणीयः। चतुर्विंशमहः। त्रयोऽभिप्लवाः। नवरात्रः। अभिप्लवाः। गो आयुषी। दशरात्रः। महाव्रतम्। उदयनीयः - इत्येष एकोनपञ्चाशद्रात्रः। स एष संवत्सरसत्रधर्म्मैर्युक्त इत्यतः संवत्सरसम्मित उच्यते ।। ४९।। अथैतस्मिन्नेकोनपञ्चाशद्रात्रे यो नवरात्रः, तमुभयतः पृष्ठ्यावनुलोमप्रतिलोमौ संनिवेश्यौ।

तथा चैकषष्टिरात्रः संपद्यते। अनुलोमपृष्ठ्यस्त्रिवृदारम्भणस्त्रयस्त्रिंशपर्य्यवसानः। स नवरात्रात् प्राग् विधीयते। यस्तु त्रयस्त्रिंशारम्भणस्त्रिवृत्पर्य्यवसानः स प्रतिलोमः। स नवरात्रादुपरिष्टाद्विधीयते।। अन्यत् समानम्।। ६१।। प्रायणीयः १। आभिप्लविकस्त्र्यहः ३। अभिप्लवाश्चतुर्दश १४। दशरात्रः १०। महाव्रतम्१। उदयनीयः १ । इतीत्थं न्यायक्लृप्तः शतरात्रः १००।। तदित्थं द्वात्रिंशदेतानि रात्रिसत्राणि व्याख्यातानि।।३२।।

इति रात्रिसत्रपरिचयः।

अथ अयनसत्राणि ३५

गवामयनम्, आदित्यानामयनम्, अङ्गिरसामयनम्-इति त्रीणि मुख्यानि ज्योतिषामयनानि।।३।।

नाक्षत्रं, चान्द्रं, तैर्य्यगयनम्-इति त्रीणि गौणानि ज्योतिषामयनानि ।।३।। तत्रैतद् गवामयनमष्टविकल्पं नाक्षत्रं तु द्विविधम्।। इति चतुर्द्दशैतानि भवन्ति।। संसदामयनम्, उत्सर्गिणामयनम् , अभिप्लवायनम्-इत्येतानि त्रीणि वैकारिकाणि गवामयनानि।।३।। कौण्डपायिनामयनम्, दृतिवातवतोरयनम् , सर्पसत्रम् - इत्येतानि त्रीणि वैशेषिकाणि।।३।। तापश्चितम्, क्षुल्लकतापश्चितम् , महातापश्चितम् - इति त्रीणि तापश्चितानि ।।३।। बहुसांवत्सरिकम्, प्रजातिकामानामयमयनम् , प्रजापतेरयनम्, शाक्त्यानामयनम्, साध्यानामयनम्, विश्वसृजामयनम्, अग्नेः सहस्रसाव्यं सत्रम्, प्रजापतेरयनम् - इत्येतान्यष्टौ बहुसांवत्सरिकाणि।।८।। मित्रावरुणयोरयनम् , इन्द्राग्न्योरयनम् , अर्य्यमायणम - इति त्रीणि सारस्वतानि।।३।। दार्षद्वतं चैकम्।।१।। इत्येवमेतानि कल्पोक्तानि पञ्चत्रिंशदयनसत्राणि।।३५।।

तत्र गवामयनं नाम संवत्सरसत्रेऽहर्गणाः प्रदर्श्यन्ते। शारदविषुवद्दिनमारभ्य शारद विषुवद्दिनपर्य्यन्तमह्नां षष्ट्युत्तर त्रिशत्या साध्येऽस्मिन् सत्रे प्रायणीयोऽतिरात्रः प्रथममहः। चतुर्विंशस्तोममुक्थं द्वितीयमहः तदारम्भणीयम्।। अथातः परे चत्वारोऽभिप्लवाः पृष्ठ्यपञ्चमाः प्रथमो मासः।। एवं द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमा मासाः संपाद्याः।।

ततस्त्रयोऽभिप्लवाः पृष्ठ्यचतुर्थाः।।०।। ततोऽभिजिदेकम् , स्वरसामानस्त्रयः, विषुवदेकं, स्वरसामानस्त्रयः, विश्वजिदेकम्, इत्येतैर्नवभिरग्निष्टोमैर्नवरात्रम्।।०।। ततः पृष्ठ्यपूर्वास्त्रयोऽभिप्लवाः।। तेन विषुवदहं दिवाकीर्त्यस्तोममभितोऽष्टाविंशिनौ मासौ षष्ठसप्तमौ संपद्येते। विषुवांस्तु नावरेषां न परेषामित्याहुः कौषोतकिनः (२३। १-२)।।०।। ततः पृष्ठ्यापूर्वाश्चत्वारोऽभिप्लवा अष्टमो मासः। एवं नवमदशमैकादशा मासाः संपाद्याः।।०।। ततस्त्रयोऽभिप्लवाः।।०।। ततो गौरायुरिति दव्यहमुक्यम्।। ततः पृष्ठ्यच्छन्दोमा-विवाक्यात्मको दशाहः।। ततः पञ्चविंशस्तोमं महाव्रतं नामोपान्त्यमहः।। तत उदयनीयोऽतिरात्रः सर्वान्त्यमहः।।०।। तदित्थमिह संवत्सरे षष्टिः षडहा भवन्ति। एकश्चातिरिक्तो विषुवान्, स आत्मा ।। अपि वा अस्मिन् संवत्सरे द्वावतिरात्रस्तोमौ २। शतं च षट् चाग्निष्टोमाः १०६।। चत्वारिंशे द्वे शते उक्थास्तोमाः २४०।। द्वादश तु षोडशिस्तोमाः १२।। इत्थमह्नां षष्ट्युत्तरत्रिशती संपद्यते। तथा चोक्तं वैतानकल्पे-

द्वावतिरात्रौ, षट् शतमग्निष्टोमा, द्वे विंशतिशते उक्थानाम्।
द्वादश षोडशिनः, षष्टिः षडहा, वैषुवतं चेति।।१।।

तदिदं गवामयनं द्वेधा-द्वादशमाससाध्यं दशमाससाध्यं चेत्याहुः। लाट्यायनः पुनरस्याष्टौ विकल्पानाह। तथाहि - सर्वाण्यहानि ज्योतिष्टोमेनैव साध्यानीत्येकः।।१।। अतिरात्रोक्थाभ्यामुपक्रान्तस्य महाव्रताति-

रात्राभ्यां संस्थितस्य अभिजित् स्वरसाम विषुवत् स्वरसाम विश्वजिद्भिर्नवरात्रं मध्ये कृत्वा शेषण्यहानि ज्योतिष्टोमाः कार्या इत्येकः ।। २ ।। गो आयुषी पृष्ठ्याभिप्लवौ, दशरात्रं चाधिकं, शेषाणि ज्योतिष्टोमाः - इत्येकः ।।३।। अभिजित् पृष्ठ्यस्वरसाम विषुवत् स्वरसाम पृष्ठ्यविश्वजिद्भिर्मध्ये एकविंशतिरत्रमित्येकः ।।४ ।। अभिजितः स्वस्थाने विश्वजितं कृत्वा विश्वजितः स्थानेऽभिजितं कुर्य्यादित्येकः ।।५ ।। अथोत्तरे पक्षसि विषुवाद्दिनादारभ्य यत् प्रातिलोम्यं विहितं तदपि द्वेधा विकल्प्यते । केचिदहरावर्तकारिणो भवन्ति । तेऽभिप्लवो क्रमान् पृष्ट्यावसानानेव मासान् कुर्वामस्तानहःप्रतिमान् कुर्वन्ति स एको विकल्पः ।।६ ।। परे तु मासावर्तकारिणः पृष्ठ्योपक्रमानभिप्लवावसानान् मासान् कुर्वाणास्तानहःप्रतिमान् कुर्वन्ति स एको विकल्पः ।।६ ।। परे तु मासावर्तकारिणः पृष्ठ्योपक्रमानभिप्लवावसानान् मासान् कुर्वाणास्तत्राहान्या-नुलोम्येनैवाचरन्ति स एको विकल्पः ।।७ ।। (गो आयुषी च ते विपर्यासयन्ति) ।। दशरात्रमप्येके आवर्तयन्ति स एकः ।।८ ।। तदित्थमष्टौ गवामयनविकल्पा भवन्ति ।।० ।।० ।।

आदित्यानामयने शांखायनः प्राह । विपुवतः पूर्वस्मिन् पटले एकस्मिन्नहनि त्रिवृत् । परस्मिन् पञ्चदश इत्येवहर्व्यत्यासेनाभिप्लवस्तोमौ कार्यौ विषुवत् उत्तरस्मिंस्तु पटले पञ्चदशत्रिवृतावभिप्लवस्तोमौ । मासास्तु मध्ये पृष्ठ्याः कार्य्याः । षष्ठे मासि त्रयोऽभिप्लवाः पृष्ठ्यचतुर्थाः । नवरात्रे त्वभिजितः स्थाने बृहस्पतिसवः । विश्वजितः स्थाने त्विन्द्रस्तोमः । ततः पृष्ठ्याभिप्लवौ । ततो व्यूढच्छन्दा दशरात्रस्त्रिवृत्स्तोमोऽग्निष्टोमसंस्थः तत उद्भिदबलभिदौ । इत्थं सप्तमो मासः । ततो मध्ये पृष्ठ्याश्चत्वारो मासाः । मध्ये पृष्ठ्यावभिप्लवौ । गो आयुषी । छंदोमदशाहश्चेति द्वादशो मासः ।।० । इत्यादित्यानामयनं नाम ज्योतिषामयनम् ।।० ।।

अङ्गिरसामयने तु त्रिवृदभिप्लवस्तोमः । पृष्ठयारम्भणाः पूर्वस्मिन् पटले मासाः, पृष्ठ्यो दयास्तूत्तरस्मिन् । आयुर्गौः शेषमादित्यानामयनवत् ।।० ।। इत्यङ्गिरसामयनम् ।।

इति मुख्यानि ज्योतिषामयनानि ।

अथ ज्योतिषामयनविकल्पा नाक्षत्रचान्द्रसौरा लाट्यायनद्राह्यायणाभ्यामुक्ताः । तथाहि - ये ते त्रिंशिनः सावना अयनमासाः कल्पिताः, तेषामेकैकस्मिन्मासि आद्यस्याभिप्लवस्य स्थाने त्रिकद्रुकाः कार्य्याः । ज्योतिर्गौरायुरित्याभिप्लविकस्त्र्यहस्त्रिकद्रुकः । उत्तरे तु पक्षस्यन्त्यस्याभिप्लवस्य स्थाने त्रिकद्रुकस्त्र्यहः । तदित्थं सप्तविंशतो नाक्षत्रा मासाः - इत्यतः षट्त्रिंशदूनो नाक्षत्रः संवत्सरः (३२४) ।। तदिदमेकं नाक्षत्रं ज्योतिषामयनम् ।

षष्ठस्य मासस्य य आद्योऽभिप्लवः, तस्य स्थाने ज्योतिर्गौश्च स्यातां न त्वन्यानि चत्वारि । उत्तरे तु पक्षसि सप्तममासस्य योऽन्त्योऽभिप्लवः, तस्य स्थाने ज्योतिरेवैकमहः स्यान्न त्वन्यानि पञ्च । तदित्थं सावनात् संवत्सरान्नवभिरहोभिरूनः (३५१) सा नाक्षत्र एव संवत्सरो भवति त्रयोदशमासात्मकः । तदिदं द्वितीयं नाक्षत्रं ज्योतिषामयनम् ।

द्वितीयचतुर्थषष्ठेषु युग्मामासेषु प्रथमस्याभिप्लवस्य स्थानेऽभिप्लवपञ्चाहः । उत्तरे पक्षसि त्वष्टमादिमासेष्वन्तिमस्याभिप्लवस्य स्थाने पञ्चाहः । तदित्थं षड्भिरहोभिः सावनसंवत्सरादूनश्चान्द्रमसः संवत्सरः (३५४) ।। एषा हि चान्द्रमसी गतिः ।।० ।। इति चान्द्रं ज्योतिषामयनम् ।।० ।।

अथ षष्ठमासस्यादौ त्रिकद्रुकानभिप्लवं चोपदध्यात् । सप्तममासस्यान्तेऽभिप्लवं त्रिकद्रुकांश्चोपदध्यात् । तदित्थं नवभिः पूर्वपक्षसि, नवभिरेवोत्तरपक्षसीत्यष्टादशभिरधिकोऽयमादित्यः संवत्सरः । स तैर्य्यगयनिकः ।

तिरश्ची हि गतिरान्तरिक्षी दृश्यते अस्य च पौर्णमास्यां प्रसवः ।। इति तैर्य्यगयनम् नाम ज्योतिषामयनम् ।। अत्राष्टादशदिनाधिकवं लाट्यायनोक्तं चिन्त्यम् । अष्टादशदिनाधिकस्य संवत्सरस्याप्रसिद्धेः । त्रिकद्रुकान-भिप्लवमित्यभिप्लवपदस्य त्रिकद्रुकपरिचायकत्वाभ्युपगमे त्रीण्येव पूर्वपक्षसि त्रीण्युत्तरपक्षसीत्येवं षड्भिरेवाधिकः त्रिंशत्युत्तरषट्षष्टिदिनात्मकः सौरः संवत्सरो विवक्षितः स्यादिति मन्यामहे ।।० ।।

इति गौणानि ज्योतिषामयनानि ।

अथान्ये गवामयनविकारा भवन्ति । यान्यहानि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजनीयदिवसाभ्यां संनिपतेयुः- तान्युत्सृजेत् । तदिदं संसदामयनम् ।। अथवा पौर्णमासीभिरेव यानि सुत्यान्यहानि संगच्छेयुस्तान्येवोत्सृजेत् । अत्र पौर्णमासीशब्दो यजमानायाहर्वचनः - इति शांखायनभाष्यकारः ।। इत्युत्सर्गिणामयनम् ।।० ।। अथ दशरात्रे यः पृष्ठ्यः तं वर्जयित्वा गवामयने यावन्तः पृष्ठ्याः, तेषां स्थानेऽप्यभिप्लवाः कार्य्याः । तदिदमभिप्लवायनं नाम संवत्सरसत्रम् ।।० ।। तान्येतानि त्रीणि वैकारिकाणि गवामयनानि ।।० ।। उपसद्भिश्चरित्वा सुत्यास्थानेषु तन्त्रवत् सायं प्रातर्होमक्रमतो मासमग्निहोत्रं जुहोति ।।१ ।। दर्शपूर्णमासाभ्यामेकतन्त्रक्रियया मासमुपैति ।.।२ ।। ततश्चातुर्मास्यपर्वणां वैश्वदेव - वरुण प्रघास - साकमेध-शुनासीरीयाणामेकैकेन मासं मासमुपैति ।। तेन षण्मासाः संपन्नाः ।।६ ।। अथ मासं त्रिवृता, मासं पञ्चदशेन, मासं सप्तदशेन, मासमेकविंशेन, मासं त्रिणवेनोपैतीत्येकादशमासाः संपद्यन्ते ।।११ ।। उत्तमे तु मासेऽष्टादशाहं त्रयस्त्रिंशस्तोमेनोपैति । ततो दशाहः । ततो महाव्रतमहः । ततोऽतिरात्रं - इतीत्थं संवत्सरः पूर्य्यते ।। अत्र यो होता सोऽध्वर्य्युः स पोता । यो मैत्रावरुणः स ब्रह्मा स प्रतिहर्ता । य उद्गाता सोऽच्छावकः स नेष्टा । यः प्रस्तोता स ब्राह्मणाच्छंसी स ग्रावस्तुत् । यः प्रतिपस्थाता सोऽग्नीत् स उन्नेता । सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यः । गृहपतिर्गृहपतिः ।। तदिदं कौण्डपायिनामयनम् ।।० ।।

अथ त्रिवृदादीनां पृष्ठ्यस्तोमसंस्थानामेकैकेन मासं मासमुपैति । तेव पूर्वाः षण्मासाः संपन्नाः ।। ततो विषुवतः स्थाने महाव्रतम् ।। तत आवृत्तानां पृष्ठ्यस्तोमानामकैकेन मासं मासमुपैति । यथा मासं त्रयस्त्रिंशेन, मासं त्रिणवेन, मासमेकविंशेन, मासं सप्तदशेन, मासं पञ्चदशेन, मासं त्रिवृता - इत्येवं विपर्य्यस्तक्रमेणोत्तराः । षण्मासाः संपद्यन्ते ।। तदित्थं द्वादशमासाः क्रियन्ते - इति दृतिवातवतोरयनम् ।।०।।

अथ सर्पसत्रम्-तच्चातिरात्रोपक्रममतिरात्रसंस्थम् । मध्ये तु सर्व एवाग्निष्टोमसंस्था दिवसाः । प्रत्यहमस्य दशकाः स्तोमा भवन्तीत्यतोऽयं दशदशी संवत्सरः । अत्र यो विषुवान् द्वादशीकः । द्वादशकैः स्तोमैर्युक्तत्वात् ।। इति सर्पसत्रम् ।।० ।।

इति वैशेषिकाणि संवत्सरसत्राणि ।

अथ चतुरो मासान् दीक्षाभिः, चतुरो मासानुपसद्भिः, चतुरो मासान् सुत्याभिरुपैति । यादृशौ गवामयनस्य प्रथमोत्तमौ मासौ तादृशावस्यापि । तद्वद् विषुवांश्च, विषुवन्तमुभयतोऽष्टाविंशिनौ मासौ च । तदिदं क्षुल्लकतापश्चितं नाम सांवत्सरिकं सत्रम् ।।० ।। यत्र तु संवत्सरं दीक्षाः, संवत्सरमुपसदः, संवत्सरं सुत्याः-तत् तापश्चितं नाम त्रैवार्षिकं सत्रम् ।।० ।। अथ यदि त्रीन् संवत्सरान् दीक्षाः । त्रीन् संवत्सरानुपसदः । त्रीन् संवत्सरान् सुन्वन्ति-तदिदं नवसांवत्सरिकं महातापश्चितं सत्रम् ।

इति तापश्चितानि।

बहुसंवत्सरे सत्रे गवामयनस्याभ्यासः कार्य्यः। अथवा संहार्य्यान् मासान् परिहाप्य बहुसंवत्सरे गवामयनाभ्यासः कार्य्यः। प्रथमषष्ठसप्तमोत्तमा मासाः संहार्य्याः। तत्रैकाहानां संहारात्।। इति बहुसंवत्सरसत्राणि ।।०।। अथातिरात्रसंस्थंप्रथममहः। ततः सहस्रसंख्यान्यहानि छन्दोगवशेन। ततोऽतिरात्रसंस्थमुत्तममहः।। तदेतदग्नेः सहस्रसाव्यं सत्रम्।।०।। अथ गवामयनं प्रथमः संवत्सरः। आदित्यानामयनं द्वितीयः संवत्सरः। अङ्गिरसामयनं तृतीयः संवत्सरः। एवं त्रिसांवत्सरं प्रजातिकामानामयनम्।।०।। अथ त्रीन् संवत्सरान् त्रिवृत् स्तोमेन, त्रीन् पञ्चदशेन, त्रीन् सप्तदशेन, त्रीनेवैकविंशेन – इत्येवं त्रिवृदादीनां चतुर्णां पृष्ठ्यस्तो मानामेकैकेन त्रींस्त्रीन् संवत्सरानुपैति। तद् द्वादश संवत्सरं प्रजापतेरयनम्।।०।। एतेषामेवैकैकेन नव नवसंवत्सरानुपैति; तत् षट् त्रिंशत् संवत्सरं शाक्त्यानामयनम्।।०।। एतेषामेवैकैकेन पञ्चविंशतिः पञ्चविंशतिः संवत्सराः-इति शतसंवत्सरं साध्यानामयनम्।।०।। एतेषामेवैकैकेन पञ्च पञ्च पञ्चाशतः २५० संवत्सराः-इति सहस्रसंवत्सरं विश्वसृजामयनम्।।०।। अतिरात्रः। सहस्रं त्रिवृतः संवत्सराः। अतिरात्रः। एवं सहस्रसंवत्सरं प्रजापतेरयनम्।।०।।

इत्यष्टौ बहुसांवत्सरिकाणि।

अत्रेदं तापश्चितब्राह्मणे शतपथे श्रूयते। देवाः खलु सहस्रसंवत्सराय दिदीक्षिरे न मनुष्यः सहस्रसंवत्सरेण यष्टुमीष्टे। तदर्थं देवाः पञ्चैव यज्ञप्रतिनिधीनञ्जः सवानन्वकल्पयन्। तापश्चितं, संवत्सरं, द्वादशहां, पृष्ठ्यषडहं, विश्वजितं चेति।। तत्र सहस्रसंवत्सरस्थाने तापश्चितं नाम त्रैसांवत्सरिकं सत्रं कुर्य्यात्। तापश्चितस्थाने संवत्सरसत्रं कुर्य्यात् संवत्सरसत्रस्थाने द्वादशाहं कुर्य्यात्।। द्वादशाहस्थाने पृष्ठ्यं षडहं कुर्य्यात्।। पृष्ठ्यं षडहस्थाने सर्वपृष्ठमेकाहं विश्वजितमेव कुर्य्यादिति। एकाहेन षडहः, षडहेन द्वादशाहः, द्वादशाहेन संवत्सरः, संवत्सरेण त्रैसांवत्सरिकः। त्रैसांवत्सरिकेण सहस्रसंवत्सरः कृतो भवति। तेनैतस्य सहस्रसंवत्सरस्य स्थाने तापश्चितं कुर्य्यादिति न व्यर्थस्तदुपदेशः।। तत्र संवत्सरं दीक्षाभिरेति, संवत्सरमुपसद्भिः, संवत्सरं सुत्याभिः। तेनैवं क्रमेण सहस्रसंवत्सरस्य तस्य पूर्वार्द्धं मध्यमुत्तरार्द्धं चावरुन्धे।। तेनैवेदं त्रयं सह क्रियते-अग्निः, अर्क्यं, महदुक्थमिति। दीक्षाभिरग्निराप्यते, उपसद्भिरर्क्यं, सुत्याभिस्तु महदुक्थम्। तदित्थमेष तापश्चितः सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा भवति।। तस्याशीतमह्नां सहस्रं भवति। तथा चैकाहः संवत्सरस्य प्रतिमा संपद्यते इत्यनुसंधेयम्।।

अतिरात्रः प्रथमाहः। शुक्ले शुक्ले पक्षेऽभिजत्। कृष्णे कृष्णे तु विश्वजित्। पूर्णिमासु गोष्टोमाः। अमास्वायुष्टोमाः। एवं विषुवतः पूर्वे पक्षसि क्रियते। उत्तरे तु विपर्य्यासात्। शुक्ले विश्वजित् कृष्णेभिजित्।। पूर्णिमास्वायुष्टोमाः, अमासु गोष्टोमाः।। उत्तमाहश्चातिरात्रः।। इतीन्द्राग्न्योरयनम्।।०।। अतिरात्रः प्रथमाहः। ततो ज्योतिष्टोम – गोष्टोमायुष्टोमा दण्डकलितवदार्त्येरन्। पूर्णिमासु विश्वजितः। अमास्वभिजितः। उत्तरे तु पक्षसि विपर्य्यासेनैते कार्य्याः।। उत्तमाहश्चातिरात्रः।।०।। इत्यर्य्यमणोऽयनं भवति।।०।। सरस्वती नाम नदी ब्रह्मावर्तदेशस्य पश्चिमा सीमा। तस्या विनशनप्रदेशे पुरा दीक्षा विहिता। तेनैतानि त्रीणि सारस्वतान्ययनानि।।०।।

अथ दृषद्वतीनाम नदी ब्रह्मावर्तदेशस्य पूर्वा सीमा। तस्या आसन्ने प्रदेशे ब्राह्मणस्य ऋत्विज आचार्य्यस्य वा गाः संवत्सरं रक्षेत्। ततः संवत्सरं व्यर्णे नैतधवे स्थाने प्रज्वलितमग्निं धारयेत्।। दृषद्वत्याः संनिहितं नैतंधवं नाम किश्चिन्निर्जलं स्थानमस्ति तत्रैतमग्निमिन्धे।। अथ तृतीये संवत्सरे परीणाहिस्थानेऽग्नीनाधाय, दर्शपूर्णमासान्तं कर्म कृत्वा सरस्वतीदृषद्वतीसंगमस्थानात् प्रस्थितो दृषद्वत्या दक्षिणेन तीरेण गच्छन् यमुनायास्त्रिः प्लक्षातीर्थप्रदेशमवभृथस्नानार्थमभ्यवैति।। तदिदं त्रिसंवत्सरं दार्षद्वतं नाम सत्रम्।।०।।०।। तदित्थं पञ्चत्रिंशदेतान्ययनसत्राणि व्याख्यातानि।।३५।।

इत्ययनसत्रप्रचयः।

अथ महासत्राणि।

यावदायुषं कर्तव्या नित्या यज्ञा महासत्राणि तत्रेयं शातपथी श्रुतिः-पञ्चैव महायज्ञाः, तान्येव महासत्राणि। भूतयज्ञो, मनुष्ययज्ञः, पितृयज्ञो, देवयज्ञो, ब्रह्मयज्ञ इति।। अहरहभूतेभ्यो बलि हरेत् स भूतयज्ञः। अहरहर्दद्यादोदपात्रात् स मनुष्य यज्ञः। अहरहः स्वधा कुर्य्यादोदपात्रान् स पितृयज्ञः अहरहः स्वाहा कुर्य्यादाकाष्ठात् स देवयज्ञः।। अथ स्वाध्याय एव ब्रह्मयज्ञः। तस्य वागेव जुहूः। मन उपभृत्। चक्षर्ध्रुवा। मेधा स्रुवः। सत्यमवभृथः। स्वर्गो लोक उदयनम्।। यावन्तं खल्विमां वित्तेन पूर्णां पृथिवीं ददल्लोकं जयति त्रिस्तावन्तं जयति। भूयांसं चाक्षय्यं य एवं विद्वानह रहः स्वाध्यायमधीते। तस्मात् स्वाधायोऽध्येतव्यः।। एषु च बहुकालसाध्यत्वात् सत्रशब्दः प्रवर्तते। सत्रशब्दसाधर्म्याच्चैषामेषु सोमेषु प्रवेश इत्यवधेयम्।। इति महासत्रप्रचयः।।०।।

सर्वेऽप्येते सोमयज्ञास्त्रिविधा-नित्या नैमित्तिकाः काम्याश्च। ये स्वतन्त्राः कर्तव्यत्वेनादिष्टास्ते नित्याः। यत्र सोमविशेषं कृत्वा परे यज्ञा विधीयन्ते यत्र वा यज्ञान्तरं कृत्वा सोमविशेषा विधीयन्ते तत्र ते यज्ञान्तरसाहचर्य्यक्लृप्ताः सोमा नैमित्तिकाः।। यत्र त्वैहिकमामुष्मिकं वा फलमुद्दिश्य सोमाः क्रियन्ते तत्र काम्याः एकाहाः काम्या अहीनाः काम्यसत्राणि।

अथाहुः - काम्याः सोमा द्विविधाः आदिष्टसोमाः प्राक्सौमिकाश्च। तत्रैकाहहीनसत्राणि आदिष्टसोमाः। अथ वक्ष्यमाणाः सर्वे हविर्यज्ञाः फलविशेषमुद्दिश्य सौम्येन कल्पेन क्रियमाणाः प्राक्सौमिकाः काम्यसोमाः भवन्ति।

इति सोमयज्ञाः संपूर्णाः ।।१६८।।

अथ सुराप्रचारः सौत्रामणीनाम यज्ञः।। सौत्रामणी द्विविधा - कौकिली चरका च। "यजेत् सौत्रामण्यामपत्नीकोऽप्यसोमपः" - इत्यैतरेयोक्तेरपत्नीकेनाप्यसोमपेनापि यजमानेन कर्तव्या या स्वतन्त्रा सा कौकिली[1]। अग्निं चित्वा वाजपेयेनेवा इष्ट्वा सौत्रामण्या[2] यजेत", एतया राजसूययाजी यजते[3]।- इत्यादिष्वङ्गत्वेन श्रूयमाणा चरका।

अत्र चरकायाः सौत्रामण्या हविर्यज्ञत्वमपीच्छन्ति। तदभिप्रायेणैव सप्तसंस्थेषु हविर्यज्ञेषु सौत्रामण्याः प्रवेशः।।०।। इति सौत्रामणी।।०।।

इति महायज्ञाधिकारः।।३।।

---

1. शतपथे आपस्तंबे। 2. आपस्तम्बे। 3. शतपतथे।

अथ पूर्वप्रतिज्ञाता सामक्लृप्तिरत्र प्रदर्श्यते

सामक्लृप्तिः

(१) उद्गीथरसावलम्बी वागध्यूढः प्राणः साम।। १ ।। वाक्प्राणमनोभिरारब्धं खल्विदमेकैकं सकलं सत्वम्।। तत्रेयं वाग् मा प्रमा प्रतिमा प्रभृतिच्छन्दः प्रभेदानां मध्यतः केनचिच्छन्दसा छन्दिता सती ऋगित्युच्यते। ऋच्यध्यूढः प्राण एवायं वितायमानः सामाख्यां लभते। तयोश्च ऋक्सामयोरारम्भणं प्रणवः प्रतिष्ठा च प्रणवः। अथ साम्नस्तु ऋगध्यूढस्य मध्यमा भक्तिरुद्गीथः। वाक्प्राणावृक्सामे उद्गीथेऽस्मिन्नक्षरे संसृज्येते।।१ ।।

(२) सर्वत्रैव तु ते ऋक्सामे अन्योन्यमविनाभूते भवतः। तद्यथा - इयं पृथ्वी ऋक्-तत्राध्यूढोऽयमग्निः साम। अन्तरिक्षमृक् - वायुः साम। द्यौर्ऋक्-आदित्यः साम। नक्षत्राणि ऋक् - चन्द्रमाः साम। ऋच्यध्यूढं साम गीयते।। आदित्यस्य शुक्ला भा ऋक् - तत्र नीलं परः कृष्णं साम। या चेयमक्ष्णः शुक्ला भाः सा ऋक् - अथ यन्नीलं परः कृष्णां तत् साम। ऋच्यध्यूढं सामगीयते ।।२ ।।

(३) ऋचमनु सामेदं शश्वत् साध्वेवानुवर्तते नत्वेव जात्वेतामृचमात्मानमतिपातयति। तस्मात् साधुनि साधुत्वे च सामशब्दः; असाधुनि चासाधुत्वे च तद्वदसामशब्दोऽभिनिवर्तते। अपिचेदमृचि साम्येन सामानुवर्तते यावतीयमृक् तावदेवेदं सामापि तत्रभिव्यप्नोति। तस्मात् सामनाम। अथ ऋगायतनापेक्षया वितायमानत्वाद् बृहदायतनमपीदं साम संमितमृचांशैर्भवति तस्मात् सामनाम। "ऋचा समं मेने"- इति नैदाना इत्याह यास्को निरुक्ते (दै० ७।१२।४) तिसृभिर्ऋग्भिः समं सामेत्याहुः। विष्कम्भस्य हि ऋक्त्वमभिप्रयन्ति। पृष्ठस्य च सामत्वम्। विष्कम्भत्रयसमं हि तत्पृष्ठं भवतीति त्र्यृचं सामोपपद्यते।।३ ।।

(४) साम देवानामन्नमिति ताण्ड्यम्। ६। ४। १३।

अथ लोके सौन्दर्य्यं द्विविधं भवति - भगः सामेति। यत्रेतरानपेक्षं प्रातिस्विकं सौन्दर्य्यं तत् भगनिबन्धनं सौभगं नाम।

अथ यत्र तु शिल्पादावितरेणानुरूप्यं प्रातिरूप्यं वा तद्धेतुस्तत्रेदं सामैव मनोहरतीति विद्यात् ।४।

(५) तस्यैतस्य साम्नः पञ्च भक्तयो भवन्ति । हिंकारः । प्रस्तावः । उद्गीथः । प्रतीहारः । निधनम् । इति । संतानारम्भणं वितानोपक्रमणं वा हिंकारः। उदग्राभनिग्राभयोरभिक्रान्तापक्रान्तयोरुत्थान-पतनयोर्व्यवच्छेदकं मध्यमं पदमुद्गीथम्। यत्रोपसंहारोऽवसायस्तन्निधनम् । हिंकारं चोद्गीथं चान्तरा भक्तिः प्रस्तावः। उद्गीथं च निधनं चांतरा भक्तिः प्रतीहारः। केचित्तु-हिंकारोद्गीथयोर्गर्भे प्रस्ताव आदिरिति द्वे , उद्गीथनिधनयोर्गर्भे प्रतीहार उपद्रव इति द्वे - इत्थं सप्तभक्तिं सामाचक्षते। तत्रैतयोर्न विशेषः। विवक्षाधीनत्वात् भक्तीनाम्।।५ ।।

(६) अनन्तविधान्यन्नानि चेमानि सामानि। तानि त्रेधा विभज्यन्ते निरूढानि निगूढानि प्राकृतानि चेति। सुप्रसिद्धं याज्ञिकं निरूढम्। काम्यं विद्वद्भिः प्रक्लृप्तं निगूढम्। लौकिकं पारिप्लवं प्राकृतम् ।।६ ।।

(७) तत्र सप्त चतुर्दश वा निरूढानि। रथन्तरं[१] पृथिव्याः वृहद्दिवः[२]। वामदेव्यमन्तरिक्षस्य[३] राजनं[४] चन्द्रमसः। प्राणमयमग्नेः[५]। वाङ्मयं प्रजापतेः। सर्वमिति सर्वेषाम्। तत्र देवरथो वै रथन्तरम् (तां० ७।७।१३)।

तमनुष्टौति ताण्ड्यः। ७ । ७ । १९।

यस्ते गोषु महिमा यस्ते अप्सु रथे वाते स्तनयित्नौ य उ ते

यस्ते अग्नौ महिमा तेन संभवरथन्तर द्रविणवन्न एधि। ७। ७। १९।।

(८) रथन्तरं[१] वैरुपं शाक्करमिति। त्रीणि रथन्तरस्य रूपाणि। अभिमन्थनं धूमः प्रज्वलनमङ्गारा उपशम इति- अग्नौ प्रोतं रथन्तरम्। अभ्रसंप्लवो मेघो वर्षा विद्योतते उद्गृह्णातीति पर्जन्ये प्रोतं वैरूपम्। पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशः समुद्र इति लोकेषु प्रोताः शकर्य्यः।।

वृहद्[(४)] वैराजं[(५)] रैवतमिति[(६)] त्रीणि वृहतो रूपाणि। उद्यन्-उदितः मध्यन्दिनः, अपराह्न, अस्तं यन्निति वृहदादित्ये प्रोतम्। वसन्तो ग्रीष्मो वर्षाः शरद्धेमन्तः इति पञ्चर्तवो वैराजमृतुषु प्रोतम्।। अजाः। अवयः। गावः। अश्वाः। पुरुषः-इति पञ्च पशवो रेवत्यः पशुषु प्रोताः।।०।।

(९) पशवो वै बृहद्रथन्तरे। (तां० ७। ७।१) रथन्तरो रथघोषवत्। बृहदिदं स्तनयित्नोर्घोषवत्। दुन्दुभिघोषवद्वा। वैरूपं वातघोषवत्। वैराजमग्निघोषवद् + अग्निमन्थनघोषवद्वा। शाक्करीरपां घोषवत्। रेवतीर्गवां घोषवत्। एतैर्वा एतानि सहघोषैरसृज्यतन्त। (तां० ७। ९। १४)

(१०) १ ऐरं बृहत् - ऐडं रथन्तरम्   २ मनो बृहम् - वाग् रथन्तरम्

३ साम बृहत् - ऋग् रथन्तरम्   ४ प्राणो बृहत् - अपानो रथन्तरम्

५ असौ लोको बृहत् - अयं रथन्तरम्   एतानि मनसाऽवीक्ष्योद्धायेत् ।।

(११) अथ वामदेव्यं पशवः। अपृष्ठं बै वामदेव्यमनिधनं ह्वीति। अनायतनं वा एतत् साम यदनिधनम्। तद्यथा-उपमन्त्रयते ज्ञपयते स्त्रिया सह शेते प्रतिस्त्रीसह शेते कालं गच्छतीति वामदेव्यं मिथुने प्रोतम्। निधनवत्तु राजनं सौम्यम्। तद्यथा-अग्निः वायुः आदित्यः। नक्षत्राणि चन्द्रमा इति देवतासु प्रोतम्।

(१२) गायत्रं परोवरीयश्चेति द्वे सामनी प्राणमये भवतः मनो वाक् चक्षुः श्रोत्रम् प्राण इति गायत्रं प्राणिषु प्रोतम्। अथ प्राणो वाक् चक्षुः मन इति परोवरीयः साम। परोवरीयांसि ह्येतानि।।

(१३) वारवन्तीयं[(११)] श्रायन्तीयं[(१२)] यक्षायज्ञीयमिति[(१३)] त्रीणि प्राजापत्यानि। तत्र एकविंशान्तं वारवन्तीयं, त्रयस्त्रिंशान्तं श्रायन्तीयं, चतुस्त्रिंशान्तं यज्ञायज्ञीयम्। ताण्ड्यूश्रुतिराह - अश्रयम् वाव श्रायन्तीयेन। अवारयन्त वारवन्तीयेन। इन्द्रियस्य वा एषा वीर्य्यस्य परिगृहीतिः। (१८।११।१) सर्वाण्यङ्गान्येकं रूपं यज्ञायज्ञीयम्। लोमत्वङमांसमस्थिमज्जेति यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतम्। एतस्माद्वै योनेः प्रजापतिर्यज्ञमसृजत। यद् यज्ञे यज्ञमसृजत तस्माद् यज्ञायज्ञीयम्। (तां० ८।६।२)

(१४) अथ यदीश्वरस्थ विराडात्मनः प्रजापतेः परमं वैश्वरूप्यं तदिदं सर्वसामेति प्रतीयात्। अपि चाहुः- त्रयी विद्या त्रय इमे लोकाः, अग्निर्वायुरदित्य इत्यमी त्रयो देवाः अथ नक्षत्राणि वयांसि मरोचयः,

अथ सर्पाः गन्धर्वाः पितर इति पञ्चभक्तिकमेतत्साम सर्वस्मिन् प्रोतम्। तथा चेमानि सप्तैव सामान्यवान्तरभेदाच्चतुर्दशधोपपद्यन्ते ।।

(१५) ज्योतिष्टोमो गोष्टोम आयुष्टोम इति त्रिविधाः स्तोमा भवन्ति। तेष्वग्निष्टोमः। उक्थ्यस्तोमः। षोडशीस्तोमः। अतिरात्रस्तोमः। इति चतुष्टोमो ज्योतिष्टोमः। अग्निरित्यहः। अहां विभक्तौ रात्रिशब्दः। सोऽतिरात्रः। अहोरात्रयोः सन्धिर्द्वैधा - उक्थः षोडशी चेति। तत्रैतदग्निष्टोमे निरूढानि सामान्युक्तानि।

(१६) अथ यान्यग्निष्टोमे निगूढानि सामानि तान्यतः परमुच्यन्ते। इलान्दं यज्ञायज्ञीयं वारवन्तोयमिति-महाव्रतीयानि। त्रिनिधनं हीदमिलान्दम् । समुद्रो वा एतच्छन्दः। अशीत्यक्षरस्य छन्दसः सिन्धुरिति संज्ञा। सिन्धुसमुद्रौ तुल्यार्थौ । इरान्नं तदिलान्दम्। ब्रह्मणो विभागे क्रियमाणे यदतिरिच्यते ब्रह्म तदिदं यज्ञायज्ञीयम्। वैश्वानराग्नेर्विभवनं यत्र वार्य्यते तद्वारवन्तीयम्। अन्नं ब्रह्म पशव इति हीमानि सामानि।।१ ।।

(१७) प्राणोऽपानौ द्वौ व्रतपक्षौ प्रजापतेर्हृदयं वसिष्ठस्य निहवः इति षट् चित्याग्निसामानि ।। २ ।।

(१८) सत्रस्य ऋद्धिराग्नीध्रीयाग्निसाम। श्लोकानुश्लोकौ हविर्धानसामनी । यामेति मार्जालीयाग्नि साम।आयुर्नवस्तोभौ सदसः सामनी । ऋष्यस्य सामेति शालामुखीयस्य गार्हपत्याग्नेः साम ।।३ ।।

(१९) गौरिवीतं सुज्ञानमित्यसंस्थितेद्वे वाचः सामनी। गायत्री त्रिष्टुबजगतीत्येवं वाचो विभागे क्रियमाणे यावती वागतिरिच्यते तद् गौरिवीतम् । वाचोरसो गौरिवीतम् । छन्दोगातिरिक्तास्त्वेतद् गौरिवीतमाहुः ।।४ ।।

(२०) गौरिवीतं श्यावाश्वं निहव इति त्रीण्यच्युतसामानि ।।५ ।।

प्लव इति गवामयनीयं साम। ओकोनिधनमिति षडहीयं साम ।।६ ।।

(२१) गायत्रम्। अमहीयवम्। रौरवम्।यौधाजयम्। औशनम्। इति भिन्न दैवतानि पञ्चसामानि। तानि क्रमेण प्राणस्य प्रजापतेरग्नेरिन्द्रस्य वायोरिति विद्यात्। आपानव्यानप्रणाख्याः स्वरमयाश्त्रैलोक्य-प्राणा एवाप्रतीहारा गायत्रं साम।

(२२) रथन्तरं वामदेव्यं नौधसमिति वा; बृहद् वामदेव्यं श्यैतमिति वा वैवाहिकानि सामानि। रथन्तरे गुणीभूतं यद् बृहत् तन्नौधसम्। बृहति गुणीभूतं रथन्तरं श्यैतम्। श्यैतं पशवः। नौधसं ब्रह्मवर्चसम्।

(२३) त्रैककुभम् (१)। त्रैशोकम् (२)। आष्कारणिधनम् (३)। जनित्रम् (४)। आथर्वणम् (५)। अभीवर्तम् (६)। श्रायन्तीयम् (७)। इति सप्त ब्रह्मसामानि। तानि क्रमेण पशुकामाय (१) शोकग्रस्ताय (२) प्रतिष्ठाकामाय (३) प्रजाकामाय (४) लोककामाय (५) भ्रतृव्यवते (६) यज्ञविभ्रष्टाय (७) च कुर्य्यादित्यादेशः। अथ शत्रुबहिष्कारार्थं कालेयं सामोद्गीयते ।।

(२४) श्यावाश्वम्। आन्धीगवम्। कावम्। औशनम्-इति चत्वारि सामानि। वृष्टिपशुप्रभृति-कालमैरुद्रेयानि। अथ कावं प्राजापत्यम्। औशनं वायव्यमिति विद्यात्। इत्यग्निष्टोम-सामान्युक्तानि ।।

२५) अथाष्टावुक्थसामानि। एकविंशस्तोमान्युक्थानि। तेषु च साकमश्वम्। सौभरम्। नार्मेधम्। इति त्रीणि प्रथमानि। तत्रेदं साकमश्वसामैन्द्रावारुणमैन्द्राबार्हस्पत्यमैन्द्रावैष्णवं चोपपद्यते। तेनोक्थाभिजयो भवति। पशवो वा उक्थानि। अथ बृहत्पृष्ठतेजः सौभरम्। तत् सार्वकामिकम्। नार्मेधं तु गातुवित्साम। तच्च घातुकजीवात् परित्राणहेतुः।

२६) अथ वारवन्तीयं वैश्वानराग्निवारणीयमित्युक्तम्।

२७) अथ हारिवार्णम्-उद्वंशीयम्-आष्टादंष्ट्रे द्विविधे इति चत्वार्य्युत्तमानि। तत्रेदं हारिवर्णं पशुकामाय रक्षोऽनुषक्ताय च कुर्य्यात्। अथ रथन्तरबृद्द्वैरूपवैराजशकरीरेवतीनां रूपेण षट्पृष्ठमिदुमुद्वशीयं भवति। तच्चासुरघ्नं स्वर्गकामाय कुर्य्यात्। आष्टादंष्ट्रे तु ऋद्धिकामाय।।

२८) अथातिरात्रसामानि। वैतहव्यम्। ओकोनिधनम्। और्ध्वसद्मनम्। घृतश्च्युन्निधनम्। आश्विनम्। इत्येतानि पशुसामानि।।

२९) गौरिवीतं काण्वं श्रौतकक्षं दैवोदासम्। इत्येतेषां साम्नां प्रथमं ब्रह्मसाम। द्वितीयमिन्द्रसांविद्यसाम। तृतीयं क्षत्रसामेति विद्यात्।

३०) आकूपारम्। आर्षभम्। गारम्। माधुच्छन्दसम्। दैवातिथम्। सौमेधम्। कौत्सम्। इति सप्तेन्द्रप्रीणनानि सामानि। तत्रार्षभं क्षत्रसाम। सौमेधं रात्रिसामेत्याहुः।।

३१) अथ विप्रकीर्णसामानि। आक्षारं महावैष्टम्भमिति द्वे ब्रह्मसामनी।। आयास्यम्। सीदन्तीयम्। रौरवम्। और्णायवम्। वात्सप्रम्। मार्गीयवम्। भासः - इति साधारणसामानि।।

३२) यौक्ताश्वम् (१)। वैखानसम् (२)। शार्करम् (३)। वात्सम् (४)। सौश्रवसम् (५)। वीङ्कम् (६)। इति कामसनिसामानि षट्।

३३) सैन्धुक्षितं (१)। दैर्घश्रवसम् (२)। पार्थं काक्षीवतम्-इति देवराज्ञां सामानि।। दैवोदासं वाध्यूश्वं वैतहव्यम् - इति मनुष्यराज्ञां सामानि।

३४) इत्थं काम्यानि निगूढसामानि दर्शितानि। अथ लौकिकान्युदाह्रियन्ते। वृष्टौ तावत् पुरोवातो वहति। अथ मेघो जायते। अथ वर्षति। अथ विद्योतते स्तनयति। अथोद्गृह्णाति। इत्येताः पञ्चावस्थाः क्रमेण हिंकारादयः। साम्नः पञ्चभक्तयो द्रष्टव्याः।।१।। अथ मेघः संप्लवते। अथ वर्षति। अथ प्राच्यः स्पन्द्यन्ते। अथ प्रतीच्यः। अथ समुद्र इत्येवमप्सु हिंकारादयः स्युः।।२।। वसन्तो ग्रीष्मो वर्षाः शरद्धेमन्त इति ऋतवः पञ्चभक्तिकं साम।।३।। अजाः अवयो गावोऽश्वाः पुरुष इति पशवः सामः ।।४।। प्राणो वाक् चक्षुः श्रोत्रं मन इति प्राणाः साम।।५।।

३५) ये तु सप्तविधं सामोपासते तेषामुदाहरणानि यथा-यत्किञ्च वाचो हुमिति स हिंकारः। यत् प्रेति स प्रस्तावः। यदेति स आदिः। यदुदिति स उद्गीथः। यत्प्रतीति स प्रतीहारः। यदुपेति स उपद्रवः। यन्नीति स निधनम् ।।१।। इति।।

इति सामाक्लृप्तिः

ऐष्टिकयज्ञाः

आदित्ये यथा-यत्पुरोदयात्। यत्प्रथमोदिते। यत्संगववेलायाम्। यत्संप्रति मध्यन्दिने। यदूर्ध्वं मध्यन्दिनात्-प्रागपराह्णात्। यदूर्ध्वमपराह्णात्- प्रागस्तमयात्। यत् प्रथमास्तमिते-इति सप्तभक्तिकं साम ।।२।।

अथ हविर्यज्ञस्त्रेधा-इष्टिः पशुश्च पित्र्यं च। तत्रेष्टिः सप्तधा-अग्न्याधेयम्, अग्निहोत्रम्, दर्शपूर्णमासः, चातुर्मास्यम् , आग्रयणम् , इष्ट्ययनानि, काम्येष्टयश्च ।।

तत्राग्न्याधेयं पञ्चधा - अपूर्वाधानम् , अन्वाधानम् , पुनराधानम् , तृतीयाधानम् , विच्छिन्नाग्न्याधानं चेति। यत्रानाहिताग्निरग्निहोत्रादिहविर्यज्ञं कर्तुमग्नीन् प्रथममाधत्ते तदपूर्वाधानम्। अथ करिष्यमाणस्य कर्म्मणोऽनुकूलं यत् प्रथमं समिधामाधानमग्नौ क्रियते तदन्वाधानम्। अथ यस्य यजमानस्याधानकालादारभ्य संवत्सरादर्वाक् कस्यचित्पदार्थस्य हानिर्भवति, महारोगो वा जायते, अन्यानि वाऽग्न्यनुगत्यादीनि निमित्तानि भवन्ति स पुनर्वसुयुक्तायाममायां पुनरग्नीनाधत्ते तत् पुनराधानम् ।। पुनराधानानन्तरं संवत्सरादर्वागर्थनाशादिनिमित्तयोगादग्निनाशे पुनरप्यग्नीनाधत्ते तत् तृतीयाधानम्।। एतच्च द्वितीयं पुनराधानं भवति।। अथ सर्वाग्निनाशे समारूढारणीनाशे च विच्छिन्नसंधानार्थमग्नीनाधत्ते तद्विच्छिन्नाग्न्याधानम् ।।०।। एतत्सर्वं गार्हपत्याद्यग्नित्रयभेदात् प्रत्येकं त्रिधा भिन्नम्।।

एवमाहितेऽग्नावन्या इष्टयो भवन्ति। तासां काश्चन वर्जयित्वा सर्वा दिनमाससंवत्सराद्यनुगता भवन्ति। तत्राग्निहोत्रमाह्निकेष्टिः। तस्याहोरात्रसन्धिभेदाद् द्वे पर्वणी भवतः सायमाहुतिश्च प्रातराहुतिश्च ।।१।। अथ दर्शपौर्णमासो मासिकेष्टिः। तस्य पक्षसन्धिभेदाद् द्वे पर्वणी भवतः-दर्शश्च पौर्णमासश्च ।।२।। अथ चातुर्मास्यं सांवत्सरिकेष्टिः। तस्य ऋतुसन्धिभेदाद् चत्वारि पर्वाणि भवन्ति। फाल्गुन्यां वैश्वदेवः। आषाढ्यां वरुणप्रघासः। कार्तिक्यां साकमेधाः। अथ फाल्गुन्या अर्वाक् शुनासीर्य्येष्टिरिति।। त्र्यम्बकयागः पित्र्येष्टिः, पिण्डपितृयज्ञश्च तस्यैव धर्म्मा भवन्ति ।।३।। संवत्सरस्य ऋतुत्रयं द्वेधा व्यवतिष्ठते - अग्नितारतम्याच्च सस्योत्पत्तिविशेषाच्च। तत्र घर्मकालः, वर्षाकालः, शीतकालः-इत्यग्निपर्वाणि। तद्वैशेष्या च्चातुर्मास्य-पर्वाण्युक्तानि।। अथ संवत्सरविभागत्रयेण श्यामाकव्रीहियवा नवसस्या उत्पद्यन्ते। तद्वैशेष्यादपराणि त्रीणि संवत्सरपर्वाणि भवन्ति। तान्याग्रयणपदेनोच्यन्ते। नवसस्येष्टिराग्रयणम्। तत्र श्यामाकाग्रयणकालो वर्षाः। व्रीह्यग्रयणकालः शरत्। यवाग्रयणकालो वसन्तः।। वेणुयवाग्रयणकालोऽपि वसन्तः। वेणु यवा वंशफलानि। वैणुयवीष्टिरनित्या। अन्यास्त्वाहिताग्नेर्नित्या। अन्येषां नित्यकाम्याः ।।

अथेष्ट्ययनकर्म्माणि। अयनमिष्ट्ययनमित्येकार्थौ।'कस्मादयनानीति। गमनान्येतानि भवन्ति कामस्य कामस्य स्वर्गस्य च लोकस्य इति कौषीतकीयश्रुतेः सर्वकामसाधनकर्म्मविशेषेष्वयनशब्दो योगरूढः। द्विविधान्ययनानि श्रूयन्ते - ऐष्टि - कानि, सत्रविशेषाश्च। तेषु सत्रव्यावृत्यर्थमिष्टिशब्दः प्रयुज्यते। इष्टचयनानीति। इष्टयश्चैता अयनानि चैतानि। यद्वा-केवलेनेष्टिशब्देन दर्शपूर्णमासप्रतिपत्तिरिति याज्ञिकसंप्रदायः। ततः समानतन्त्रतया दर्शपूर्णमासं गतानि कर्म्माण्येवेष्ट्ययनानि। एता हीष्टयो दर्शेष्टितन्त्रेण वा पौर्णमासेष्टितन्त्रेण वा कर्तव्यास्तद्विकारसिद्धा भवन्ति।। ताश्च कामनाविध्यपचारादिनिमित्तानन्त्यादसंख्येया इष्यन्ते। 'न चेष्टयः पृथक्त्वतः शक्याः परिसंख्यातुम्' इति शांखायनोक्तेः। अथापि यावत्यो ब्राह्मणेष कल्पेषु चोपदिष्टाः, तासां काश्चिन्निर्दिश्यन्ते। ताश्च पञ्चधा विभज्यन्ते अनुनिर्वाप्या (१)। अदीक्षितायनानि (२)।

प्रायश्चित्तीयाः[(३)]। क्रत्वर्थिक्यः[(४)]। काम्याश्चेति[(५)]।। तत्र विमृद्धती, वैमृधेष्टिः, वैमध्येति वा, याऽख्यायते सैका अनुनिर्वाप्या। सा नित्या।

शांखायनः प्राह – पौर्णमास्यां पूर्णमासकर्मणि समाप्तेऽमावास्याविकारेण यागेनेन्द्राय विमृधे एकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति।अमावास्यायां त्वामावास्यकर्म्मणि समाप्ते पौर्णमासीविकारेण यागेनादितिं यजते साऽनुनिर्वपनादनुनिर्वाप्या नामेष्टिः अनया द्विषतो भ्रातृव्यानपहन्ति। ते एते इष्टी दर्शपूर्णमासयोः संस्थानमनुसृत्यैव विधीयेते इत्यतस्ते अपि दर्शपूर्ममासवद् यावदायुषं कार्य्ये त्रिशतं वर्षाणि वा ।।०।।

अथ दाक्षायणयज्ञः[१]। इलादधः[२]। सार्वसेनियज्ञः[३]। वसिष्ठयज्ञः[४]। शौनकयज्ञः[५]। साकं प्रस्थाय्यः[६]। मुन्ययनं[७]। तुरायणम्[८] – इत्यष्टावदीक्षितायनानि।। तत्र पुरा दक्षः पार्वतिरेतेन यज्ञेनेयाज। तस्मादयं दाक्षायणो नाम यज्ञः। अत्र पोर्णमास्यमामावास्यं चेति यागद्वयम्। तत्र पौर्णमास्ये – आग्नेयः[१] पुरोडाशः, अग्नीषोमीयमुपांशुयाजमाज्यम्[२], अग्नीषोमीयः[३] पुरोडाशः – इति त्रीणि पूर्वेद्युर्हर्वीषि। अग्नीषोमीयः पुरोडाश एव वा हविरेकं पूर्वेद्युः पौर्णमास्यां भवति न परेद्युस्तु – आग्नेयः[१] पुरोडाश, ऐन्द्रं[२] च सांनाय्यम्।। अथ दर्श –आग्नेयः[१] पुरोडाशः।। वैष्णवमुपांशुयाजमाज्यम्[२]। ऐन्द्रं[३] सांनाय्यम् – इति त्रीणि हवीषि पूर्वेद्युः। अथवा ऐन्द्राग्नः पुरोडाश एवामावास्यायां पूर्वेद्युः। परेद्युस्तु – आग्नेयः[१] पुरोडाशः, मैत्रावरुणी[२] पयस्या च भवति।। अयं च फाल्गुन्यामारभ्य यावदायुषं कार्य्यः पञ्चदशवर्षाणि वा। संवत्सरं वा।। काम्यस्तु संवत्सरमेव कार्य्यः।। एनमप्येके वसिष्ठयज्ञ इत्याचक्षते– इत्याह भगवान् याज्ञवल्क्यः।।१।।

अथेडादधः स प्राजापत्ययज्ञः पशुकामस्यान्नाद्यकामस्य च विधीयते। तत्र पौर्णमास्याम् आग्नेयः[१] पुरोडाशः, सरस्वत्यै[२] चरुः, अग्नीषोमीयः[३] पुरोडाशश्चोपांशुयाजश्च[४]। एन्द्रं[५] सांनाय्यं च। दर्शे तु – आग्नेयः[१] पुरोडाशः। सरस्वत्यै[२] चरुः। ऐन्द्राग्नेयः[३] पुरोडाशः। मैत्रावरुणी[४] पयस्या च। फाल्गुन्यामारभ्य यावदायुषं कार्य्यः। संवत्सरं वा। काम्यस्तु संवत्सरमेव ।।२।।

अथ यत्र पौर्णमास्यामेव पौर्णमास्यानि हर्वीषि पूर्वाणि कृत्वा पश्चादामावस्यान्यपि हर्वीषि क्रियन्ते न पृथगमावास्यायां स सार्वसेनियज्ञः। प्रजातिकामस्य यज्ञोऽयम्। फाल्गुन्यामारभ्य संवत्सरं कार्य्यः।। एनमप्ये के वसिष्ठयज्ञ इत्याचक्षते ।।३।।

यत्र तु अमावास्यायामेवामावास्यानि पूर्वाणि कृत्वा पश्चात् पौर्णमास्यान्यपि हवीषि क्रियन्ते न पृथक् पौर्णमासी यजते स वसिष्ठयज्ञः। अनेन प्रजावान् पशुमांश्च भवति। द्विषतो भ्रातृव्यांश्चाभिभवति।। फाल्गुनस्यामावास्यायामारभ्य संवत्सरं कार्य्यः ।।४।।

अथ शौनकयज्ञस्तु स्तूर्षमाणस्य भवति, य इच्छेद्-द्विषन्तं भ्रातृव्यं स्तृणवीयेति सोऽनेनेष्ट्वा स्तृणुते। सार्वसेनियज्ञवदयं फाल्गुन्यामारभ्य संवत्सरं कार्य्यः ।।५।।

अथ यत्र साकं संप्रतिष्टन्ते, साकं संप्रयजन्ते, साकं भक्षयन्ते – स साकं प्रस्थाय्यो नाम। श्रैष्ठ्यकामस्य पौरुषकामस्य चायं यज्ञः। वसिष्ठयज्ञवदयं फाल्गुन्याममावास्यायामारभ्य संवत्सरं कार्य्यः ।।६।?।। एतानि षड् दीक्षितायनानि। दर्शपूर्णमासायनानीति शांखायनः। पर्वण्येवैषां कर्तव्यतानियमात्। काम्यानि चैतानि। काम्यानामकरणे प्रत्यवायाभावः ।।

अथ यदि पर्वदिनादन्यत्र दिनेषु पौर्णमासीविकारेण यागेन सदा यजते तन्मुन्ययनम्। तत्र पञ्चदश सामिधेन्यः। आग्नेयश्चाग्नावैष्णवश्च पुरोडाशः। सर्वकामस्य यज्ञोऽयं फाल्गुन्यामारभ्य यावदायुषं कार्य्यः। संवत्सरं वा ।।७।।

यत्र तु पर्वदिनादन्यत्र दिनेषु अमावास्याविकारेण यागेन सदा यजते तत्तुरायणम्। तत्राग्नेयः[१], ऐन्द्रः[२] वैश्वदेवश्चेति[३] त्रयो यागाः। अदीक्षितः कृष्णाजिनं प्रतिमुञ्चते। स्वर्गकामस्य यज्ञोऽयं फाल्गुन्यामारभ्य यावदायुषं कार्य्यः संवत्सरं वा।। ८।। एते द्वे अदीक्षितायते अपर्व्वायिणे काम्ये चेति दिक् ।।०।। तान्येतान्यष्टौ दर्शपूर्णमासविकारभूतान्यदीक्षितायनानि नाम।। एषामन्यतमं कुर्वाणस्य यावदेतत्संस्थं दर्शपूर्णमासौ नित्यावपि निवर्त्तेते।। तत्प्रतिस्थाने एवैषां काम्यत्वेन विधानात्। कौण्डपायनीयौ तु भवत एव।। इत्यदीक्षितायनानि।। इत्येताः पौरुषार्थिक्य इष्टयः।।

अथ शांखायनीये प्रायश्चित्तीयाः काश्चिदुपदर्शिताः।। तथा हि – अभ्युदिता[१], अभ्युद्दृष्टा[२] चेति द्वे अन्ये ।। अग्निमदग्नीष्टिः[१]। पथिकृदग्नीष्टिः[२]। वीत्यग्नीष्टिः[३]। विविच्यग्नीष्टिः[४]। संवर्गाग्नीष्टिः[५]। शुच्यग्नीष्टिः[६]। अप्सुमदग्नीष्टिः[७]। इति सप्तान्याः। रुद्रेष्टिः[१]। पथिकृत् पूषेष्टिः[२]। सार्वकामिकीष्टिः[३]। व्रतपत्यग्नीष्टिः[४]। व्रतभृदग्नीष्टिः[५]। क्षामवदग्नीष्टिः[६]। मारुतेष्टिश्चेति[७] च सप्तान्याः।। वैश्वानरीष्टिः[१]। सारस्वतीष्टिः[२]। सुमत्यग्नीष्टिः[३]। प्रातरिष्टिः[४]। वारुणीष्टिश्चेति[५] पञ्चान्याः। एवमादयो बह्वयो बहुविधाश्च प्रायश्चित्तीयाः इष्टयः ।। यस्योपवसथे पुरस्ताच्चद्रो दृश्यते स यज्ञपथादपैति । अत भ्रान्तिवशादनागते पर्वणि यस्यामावास्यं प्रकान्तं तेनेयमभ्युदितेष्टिः क्रियते। स एतया यज्ञपथमेत्य यथाविहिते काले पुनरामावास्यं करोति ।। अत्रेष्टौ त्रीणि हवींषि – अग्नये[१] दात्रेऽष्टाकपालः पुरोडाशः। इन्द्राय[२] प्रदात्रे सायं दोहितं दधि । विष्णवे[३] तु शिपिविष्टाय प्रातर्दोहिते पयसि चरुः। सोऽयं दर्शविकारः ।।१।। अथ यस्योपवसथे पश्चाच्चन्द्रो दृश्यते सोऽपि यज्ञपथादपैति । अतएव भ्रान्तिवशादतीते पर्वणि यस्यामावास्यं प्रक्रान्तं तेनेयमभ्युद्दष्टेष्टिः क्रियते ।। स एतया यज्ञपथमेत्य तस्मिन्नेवाहन्यामावास्यं करोति ।। शतपथे तु – ''स अमावास्येन विधिनैवेष्ट्वा अथेष्टिमनुनिर्वपति । तदहर्वा श्वो वा'' – इत्येवमिष्टेः प्रागपि दर्शेष्टिरभ्यनुज्ञायते । अभ्युदितावदभ्युद्दष्टापि दर्शेष्टिकालव्युत्क्रमनिमित्ता प्रायश्चित्तीया। इयमपि दर्शविकृतिः ।।

अथ शांखायनः प्राह। यदि पूर्वोद्धृतेऽग्नौ सत्यन्योऽग्निरभ्युद्ध्रियते तर्हि विध्यपराधप्रायश्चित्तायाग्निमतेऽग्नये इष्टिं कुर्य्यात्। साग्निमदग्नीष्टिः ।।१।। यदि विहृतानग्नीनन्तरेण शकटादिकं चक्रीवन्निर्गच्छेत्। नियतकालानां वा दर्शपूर्णमासादीनामतिपत्तिः स्यात्। तदा तद्दोषशमनाय पथिकृतेऽग्नयेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् ।। २ ।। अनपवृत्तकर्मणामग्नीनां द्वयोरनेकेषां वा मिथ: संसर्गे सति तत्प्रायश्चित्ताय वीतयेऽग्नये यागः। सा वीत्यग्नीष्टिः ।। ३ ।। ग्राम्येण लौकिकेनासंस्कृतेनाग्निना संस्कृतानामग्नीनां संसर्गे तद्दोषशमनाय विविचयेऽग्नये यागः। सा विविच्यग्नीष्टिः ।।४।। अरण्ये घोरं प्रदहन्नग्निर्यदि ग्राममागतः स्यात् स प्रदाव्य इत्युच्यते। तेन सह संस्कृताग्नीनां विहृतानां संसर्गे सति प्रायश्चित्तायाग्नये संवर्गायेष्टिः क्रियते सा संवर्गेष्टिः ।।५ ।। क्रव्येण शवाग्निना तेषा संसर्गे शुचयेऽग्नये यागः। सा शुच्यग्नीष्टिः ।।६ ।। वैद्युतेनाग्निना संस्कृताग्निसंसर्गेऽप्सुमतेऽग्नये यागः। साऽप्सुमदग्नीष्टिः ।।७ ।। सप्तैताः अग्निदोषप्रायश्चित्तीयाः।

अथ स्वजनविषये व्याधिप्राचुर्ये सति रुद्रायेष्टिं कुर्य्यात् ।।१ ।। महान्तमध्वानं गमिष्यन् पूष्णे पथिकृते यजेत ।।२ ।। सर्वकामसिद्ध्यर्थमग्नये कामाय यजेत ।।३ ।। व्रत्यवेलायां यदि सकलं व्रत्यमहः प्रवासेनातिपतेत्। अव्रत्यं वा मैथुनमांसभोजनादि चरेत् तदाऽग्नये व्रतपतये व्रातपतीष्टि: कार्य्या: ।।४ ।।व्रत्यबेलायामार्त्यश्रु पातयित्वा व्रतभृतेऽग्नये इष्टिं कुर्य्यात् ।।५ ।। गृहदाहे सति तत्प्रायश्चित्ताय क्षामवतेऽग्नये इष्टिं कुर्य्यात् ।।६ ।। द्वयो: सरूपयोर्यमलजनने असरूपयोर्जनने, बहूनां यमलजनने वा, मरुद्भ्य इष्टिं कुर्य्यात् ।।७ ।।सप्तैता विप्रकीर्णदोषप्रायश्चित्तीया: ।।

१ अथ सुमत्यग्नीष्टिः २ अथ प्रातरीष्टिः ३ अथ वारुणीष्टिः

वैश्वानरीं व्रातपतीं पवित्रेष्टिं तथैव च ।। ऋतावृतौ प्रयुञ्जानः पुनाति दशपौरुषम् ।। १

क्लृप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे ।। इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्य्यये ।। २

इत्येवमादयः प्रायश्चित्तीया द्रष्टव्याः ।। अग्निहोत्रापचारे च बह्व्यः प्रायश्चित्तीष्टय: शतपथे व्याख्याताः ।। प्रायश्चित्तीयाः पौरुषार्थिक्यश्च भवन्ति क्रात्वर्थिक्यश्च। येषां यागानामकरण प्रत्यवायः प्राप्नोति तेषां विध्यपचारप्रायश्चित्तय उभयार्था भवन्ति। काम्यानां विध्यपचारे प्रायश्चित्तयः क्रत्वर्था एव ।।० ।। अथ अपराः काश्चन क्रात्वर्थिक्यो भवन्ति। तत्तत्क्रतुसिद्धये प्रयुज्यमानास्ता यज्ञधर्म्मा इष्यन्ते। यथा दीक्षणीयेष्टिः[१], आतिथ्येष्टिः[२], उपसदिष्टिरित्यादयो[३] ज्योतिष्टोमधर्म्माः। प्रायणीयेष्टि[१]रुदयनीयेष्टि[२]रित्यादयः सत्रधर्म्माः। अवभृथेष्टिः[१]। अनकिवतीष्टिः[२]। सांतपनेष्टिः[३]। क्रीडीयेष्टिः[४]। पित्र्येष्टिः[५]। आदित्येष्टिः[६]। सवनेष्टि[७]रित्यादयश्चातुर्मास्यधर्म्माः। उखासंभरणीयेष्टिरित्यादयश्चयनधर्म्माः ।। एवमुदवसानीयेष्ट्यादयोऽन्यान्या अपि बह्व्य इष्टयो यज्ञार्थस्तत्रतत्रानुसन्धेयाः इति दिक् ।।० ।।० ।। इति क्रात्वर्थिकेष्टयः ।।

अथ काम्याः ।

[१] द्यावापृथिव्ययनम्, [२] मित्रविन्दा, [३] संज्ञानी, [४] द्वितीया संज्ञानी, [५] एन्द्रामारुती, [६] एन्द्राबार्हस्पत्या, [७] स्नुषाश्वश्रुरीया, [८] पवित्रेष्टिः, [९] स्वस्त्ययनीया, [१०] जीवातुमती, [११] पुत्रकामिका, [१२] पुष्टिकामिका, [१३] प्रजाकामेष्टिः, [१४] इन्द्रियवीर्य्यप्रतिष्ठाकामेष्टिः, [१५] अनुनिर्वापपौष्णेष्टिः, [१६] क्षैत्रपत्येष्टिः, [१७] राक्षोघ्नेष्टिः, [१८] सुरभिमदीष्टिः, [१९] क्षामवदीष्टिः, [२०] कामेष्टिः, [२१] आयुःकामेष्टिः, [२२] भूतिकामेष्टिः, [२३] द्वितीया भूतिकामेष्टिः, [२४] रुक्कामेष्टिः, [२५] तेजस्कामेष्टिः, [२६] अन्नकामेष्टिः, [२७] अन्नाद्यकामेष्टिः, [२८] अन्नपतित्वकामेष्टिः, [२९] चिररोगमुक्तिकामेष्टिः, [३०] चक्षुःकामेष्टिः, द्वितीया चक्षुःकामेष्टिः, [३१] पुत्रकामेष्टिः, [३२] रसकामेष्टिः, [३३] वसुकामेष्टिः, [३४] अभिशापनिवृत्तीष्टिः, [३५] ग्रामकामेष्टिः, [३६] द्वितीया ग्रामकामेष्टिः, [३७] भिक्ष्यमाणद्रव्यप्राप्तिकामेष्टिः, [३८] पशुकामेष्टिः, [३९] द्वितीया पशुकामेष्टिः, [४०] ब्रह्मवर्चसकामेष्टिः, [४१] ब्रह्मवर्चसकामेष्टिः, [४२] अन्नमाकेष्टिः, [४३] पापक्षयकामेष्टिः, [४४] बन्धादिमोक्षकामेष्टिः, [४५] महायज्ञकामेष्टिः, [४६] दत्तद्रव्यप्राप्तिकामेष्टिः, [४७] अधिकश्रीकामेष्टिः, [४८] यज्ञकामेष्टिः, [४९] दुश्चर्म्मत्वाभावेष्टिः, [५०] शतकृष्णलेष्टिः, [५१] हिरण्यलाभकामेष्टिः, [५२] लब्धहिरण्येष्टिः, [५३] पुंस्त्वकामेष्टिः, [५४] लोकेष्टिः, [५५] आशापालेष्टिः, [५६] कारीरी, [५७] पिण्डीयागः, [५८] इत्यष्टापञ्चाशत् ।। एवमादयोन्या अपि बह्व्यः काम्या इष्टयः ।।

मित्रलब्धिकामोऽग्निं [१] सोमं [२] वरुणं [३] मित्रमिन्द्रं [४] [५] बृहस्पतिं [६] सवितारं [७] पूषणं [८] सरस्वतीं [९] त्वष्टारमित्येता [१०] दश देवता यजति । सैषा मित्रविन्दा नामेष्टिः । इयमेव महा वैराजी नाम ।।२ ।।

ज्ञातयः- सपिण्डाः सनाभयो वा ।। ते वा स्वामिभृत्या वा परस्परमसंविदानाः कार्य्येषु विभिन्नमतयः सन्तो यदि संमतिकामाः स्युस्तदा संज्ञानीमिष्टिं निर्वपेरन् सैषा संज्ञानी बहुदेता चोच्यते । तत्राग्निर्वसुमान् , सोमो रुद्रवान्, इन्द्रो मरुत्वान्, वरुण आदित्यवान् - इत्येतासां सगुणानां चतसृणां देवतानामेकं प्रदानम् । तत्र ज्ञातयः- संज्ञानमुशनावदद्-इति सूक्तं जपेयुः । समाने श्रैष्ठ्यमिच्छतश्चेयमिष्टिः ।।३ ।। राजविशोरसंपत्तिकामानामाहिताग्नीनां च प्रकृत्यैव संज्ञानीष्टिः १ (आश्व) ।।४ ।। एवमेव भेदकामानामियमैन्द्रामारुतीष्टिः क्रियते । तत्र मारुतयागादूर्द्ध्वमैन्द्रो यागः । स्नुषाश्वशुरीया नामेष्टिराभिचीरिकी क्रियते ।। तत्र केवल इन्द्रो वा इन्द्रः सुरो वा देवता ।।५ ।। अथ शत्रुभिः प्रधृष्यमाणानामियमैन्द्रबार्हस्पत्या नामेष्टिः । तत्र बार्हस्पत्यं निरूप्य इन्द्राय नोदयेयुः ।।६ ।। संवत्सरमतिप्रवसतः शुद्धिकामस्य पवित्रेष्टिः । तत्र पावकवत्यौ धार्य्ये ।।७ ।। अथ स्वस्त्ययनीयेष्टिः, रक्षितवती चेयमुच्यते । तत्राग्निश्च सोमश्चेत्येतौ रक्षितवन्तौ देवता ।।८ ।। यत्र त्वायुष्कामेनाग्निरिन्द्रश्चेति द्वे जीवातुमत्यौ देवते इज्येते सा जीवातुमती । सैवायुःकामेष्टिरप्युच्यते । तत्राग्नेरायुष्मत्वमिन्द्रस्य च त्रातृत्वं गुणः ।।९ ।। पुत्रकामेष्टावग्निः पुत्रवती देवता इयमेव पुत्रवतीष्टिः ।।१० ।। पुष्टिकामेष्टाविन्द्रो दाता देवता ।।११ ।। अथ प्रजाकामेष्टिः सद्यस्काला चोच्यते । ऐन्द्राग्नो व्रीहिमय एकादशकपालः पुरोडाशः । सप्तदश सामधेन्यः । पौर्णमासतन्त्रम ।।१२ ।। अथ धर्मसभायां व्यवहारादिभाषणायेन्द्रियवीर्य्यप्रतिष्ठार्थमिष्टिः क्रियते, प्रजाकामेष्टिवत् ।।१३ ।। इन्द्रियवीर्य्यप्राप्त्यर्थमिमामिष्टिं

कृत्वा यत्र पौष्णां चरुमनुनिर्वपति साऽनुनिर्वापपौष्णेष्टिः ।।१४।। अथ जनसमूहं प्राप्तः प्रतिष्ठार्थं क्षैत्रपत्यं चरु निर्वपति सा क्षैत्रपत्येष्टिः ।।१५।। रक्षोगणपीडानिवृत्त्यर्थममावास्यां महारात्रेऽग्नये रक्षोघ्नेऽष्टाकपालः पुरोडाशः। सा राक्षोघ्नेष्टिः ।।१६।। गोमरणनिवृत्यर्थं पुरुषमरणनिवृत्यर्थं भयनिवृत्यर्थं पूतिगन्धनिवृत्यर्थं चाग्नये सुरभिमतेऽष्टाकपालः सा सुरभिमतेष्टिः ।।१७।। शेषजातिमृत्युनिवृत्यर्थमग्नये क्षामवतेऽष्टाकपालः। गृहदाहनिवृत्तयेऽपि स क्षामवतीष्टिः ।।१८।। प्रतिबन्धकनिवृत्या काम्यकर्मफलसिद्ध्यर्थमग्नये कामायेष्टिः ।।१९।। सर्वायुःसिद्ध्यर्थमग्नये आयुष्मतेऽष्टाकपालः इन्द्राय त्रात्रे एकादशकपालः। इयमेव जीवातुमतीष्टिः ।।२०।। भूतिकामोऽग्नये जातवेदसेऽष्टाकपालं निर्वपति सा भूतिकामेष्टिः ।।२१।। रुचे कामयमानोऽग्नये रुक्मवतेऽष्टकपालं निर्वपति रुक्कामेष्टिः ।।२२।। तेजस्कामोऽग्नये तेजस्वते ।।२३।। अन्नपतित्वकामोऽग्नयेऽन्नवते ।।२४।। अन्नाद्यकामोऽग्नयेऽन्नादाय ।।२५।। अन्नपतित्वकामोऽग्नयेऽन्नपतये ।।२६।। दीर्घरोगमुक्त्यर्थमग्नये पवमानाय, अग्नये पावकाय, अग्नये शुचये चाष्टाकपालाः पुरोडाशाः ।।२७।। चक्षुःकामोऽपि पूर्ववत् करोति ।।२८।। पुत्रकामस्याग्नये पुत्रवतेऽष्टाकपालः। इन्द्राय पुत्रिणेऽष्टाकपालः ।।२९।। रसकामस्य त्वग्नये रसवतेऽजक्षीरे चरुः। अत्र पयसः प्रणयनं नापाम् ।।३०।। वसुसकामस्याग्नये वसुमतेष्टाक्पालः ।।३१।। पतितत्वेन जनैरभिशस्यमानस्य वैश्वानराय द्वादशकपालः। वरुणाय चरुः। दधिकराव्णश्चरुः ।।३२।। ग्रामकामस्याग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालः मरुद्भ्यः सप्तकपालः ।।३३।। भिक्ष्यमाणद्रव्यप्राप्तिकामस्याग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालः। भिक्षितद्रव्यप्राप्तौ प्रतिष्ठाकामो वैश्वानर्य्या यजते ।।३४।। पशुकामस्यैन्द्रश्चरुः ।।३५।। अथवा पशुकामस्येन्द्रायेन्द्रियावते एकादशकपालः सा द्वितीया पशुकामेष्टिः ।।३६।। ब्रह्मवर्चसकामस्य इन्द्राय घर्मवते एकादशकपालः ।।३७।। अन्नकामस्येन्द्रायार्कवते एकादशकपालः ।।३८।। भूतिकामस्येन्द्राय धर्मवते एकादशकपालः ।।३९।। पापक्षयकामस्येन्द्रायांहोमुचे एकादशकपालः ।।४०।। बद्धो वा शत्रुवेष्टितो वा तन्मोक्षार्थमिन्द्राय त्रात्रे एकादशकपालं निर्वपति ।।४१।। महायज्ञान् वाजपेयादीन् कर्तुमशक्तस्येन्द्रायार्काश्वमेधवते एकादशकपालः ।।४२।। ग्रामकामस्येन्द्रायानृजवे एकादशकपालः। सा द्वितीयेष्टिः ।।४३।। दत्तद्रव्यप्राप्तिकामस्येन्द्राय प्रदात्रे एकादशकपालः ।।४४।। तुल्येभ्योऽधिकश्रीकामस्येन्द्रायैकादशकपालः ।।४५।। साधारणज्योतिष्टोमादियज्ञकामस्याग्नावैष्णव एकादशकपालः ।। ४६।। अथ ब्रह्मवर्चसकामस्य द्वितीयेष्टिः। पौष्यामग्निहोत्रानन्तरं सोमारुद्राभ्यां चरुः ।।४७।। भाविदुश्चर्मत्वाभावकामस्य सोमापौष्णश्चरुः ।।४८।। यो मृत्योर्बिभेति स पूर्णायुःप्राप्त्यर्थं प्रजापतये हिरण्यनिर्मितगुञ्जाप्रमाणशतकृष्णालमयं चरु निर्वपति सा शतकृष्णलेष्टिः ।।४९।। हिरण्यलाभकामस्याग्नेयोऽष्टाक पुनरेतयैवैष्ट्या यजते सा लब्धहिरण्येष्टिः ।।५०।। हिरण्यलाभे जाते तत्प्रतिष्ठार्थं पुनरेतयैवैष्टयां यजते सा लब्धहिरण्येष्टिः ।।५१।। क्लीवत्वनाशपूर्वकपुस्त्वकामस्य सोमाय वाजिने श्यामाकश्चरुः ।।५२।। चक्षुःकामस्याग्नये भ्राजस्वतेऽष्टाकपालः। सौर्य्यश्चरुः सैषा द्वितीया चक्षःकामेष्टिः ।।५३।। अथ लोककामस्य पृथिव्यन्तरिक्षदैवत्येष्टिः। सा लोकेष्टिः ।।५४।। एवमाशापालेष्टिः ।।५५।। अथ वृष्टिकामेनकारीरीष्टिः कार्य्या। सा चाग्न्यादिनानादेवताकाऽग्नि-देवताका वा ।।५६।। वर्षकामेष्टिमात्रेऽप्सुमन्तौ गायत्रौ देवते। अग्निः सोमो वा। अथवा धामच्छद्गुणकोऽग्निः। ता एतास्तिस्रो मरुद्देवत्या इष्टयः पिण्डीसंज्ञाः। संस्थितायामिष्टौ सर्वासां दिशामुपासनं च कार्य्यम् ।।५७।। एवमादयः काम्या आश्वलायनीयापस्तम्बीयबौधायनीयादिश्रौतग्रन्थेषु ब्राह्मणग्रन्थेषु च तत्र तत्र

समाख्याताः ।। एताश्च दर्शेष्टिविकारा वा पौर्णमासविकारा वेति तत्र तत्रोपेक्ष्यम् ।।० ।। काम्यानां चादीक्षितायनवदिष्टच्यनत्वाविशेषेऽपि भूयसा याज्ञिकैः पार्थक्येन व्यवह्रियमाणत्वात् तदनुरोधेन ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेनेहापि तासां पृथगुपदेशः ।।

यासां काम्यानां कालविशेषो नोपदिष्टस्तासां पर्वणि शुक्लपक्षे देवनक्षत्रे प्रयोगः नैमित्तिकेष्टीनां तु निमित्तानन्तरमेव काम्यानां प्रयोगे दर्शपूर्णमासौ न निवर्तेते। आहिताग्निर्दर्शेष्ट्या पौर्णमासेष्ट्या वा नित्येष्ट्या सम्यगिष्ट्वा ततोऽभीष्टां काम्यामिष्टिं यष्टुमीष्टे ।। काम्या इष्टीः करिष्यमाणो यजमानः पूर्वं संवत्सरपर्य्यन्तं द्वादशाहं वा जयादिभिः पूतः पयोव्रती ब्रह्मचारी च भूत्वा काम्यास्वधिकारी भवति। ऋत्विजोऽपि पयोव्रतरहितानेतान्नियमन् धारयेयुः। काम्येष्टियजनशीला इष्टियायजूका उच्यन्ते ।।० ।।

इति ऐष्टिकयज्ञा आख्याताः ।

अथ पशुः। पशुरिति पशुबन्ध इति च तुल्यो व्यवहारः। स चतुर्धा–निरूढपशुबन्धः, अग्नीषोमीय–पशुबन्धः, सौत्रामणीपशुबन्धः, चयनपशुबन्धश्चेति ।। प्रकारान्तरेण पशुबन्धो द्वेधा - हविर्यज्ञविधः, सवविधश्च। तत्र यस्मिन् व्रतमुपैति, अपःप्रणयति, पूर्णपात्रं निनयति, विष्णुक्रमान् क्रमति, यत्र वाज्यभागो भवतः स हविर्यज्ञविधः। स निरूढपशुबन्धः ।। अथ यत्रैतानि न क्रियन्ते स सविविधः। सोऽग्नीषोमीयः, स सौत्रामणी पशुः ।। अत्र पुनः प्रकारान्तरेण स पशुबन्धो द्वेधा। पुरुषार्थः क्रत्वर्थश्च। तत्राद्यः स्वतन्त्रो विधीयते निरूढपशुबन्धो नाम। होता, अध्वर्य्युः उद्गाता, ब्रह्मा, प्रतिप्रस्थाता प्रशास्ता इति षडत्र ऋत्विजो भवन्ति ।। प्राकृतवेदिवत् पाशुकवेदिश्च। यूपसंपादनं च। पशुरत्र छाग एव जातदन्तः स्यादव्यङ्गः। अथ एकशृङ्गश्छिन्नकर्णोऽन्धो भग्नदन्तो वामनश्चिन्नपुच्छः शिपिविष्टो वधिरःकच्छनियुक्त एकखुरश्च पशुरत्र प्रतिषिद्धः। वर्हिषि प्रतीचीनशिरसमुदीचीनपदं पशुं शाययित्वा शमितारः संज्ञपयन्ति। पशोर्मारणं संज्ञपनम्। संज्ञप्यमानं यजमानादयो नावेक्षन्ते। ततो वपोत्खेदनम्। सर्वोदरव्यापी पोलिकाकारोऽतिश्चेतो वपा। शामित्रशालायां शामित्रेऽग्नौ पशुकुम्भ्यां पशुपाकः। वपा, पशुपुरोडाशःहवींषि। पश्वङ्गयागः। वनस्पतियागः। उपयाजः। पाशुकाग्नेयेष्टिः। पाशुकाग्नावैष्णवेष्टिः। प्रयाजाः। अनुयाजाः। इत्येवमादीन्यत्र कर्म्माणि भवन्ति ।। सोऽयं सद्यस्कालपशुप्रकारः ।। तस्य चोत्तरायणं शुक्लपक्षो देवनक्षत्रं रेवती वाऽमावास्या यजनीयदिनं वाऽनुष्ठानकालः ।। दर्शपौर्णमासयागकालो यजनीयदिनमुच्यते ।। अथोक्तं मानवे श्रौतसूत्रे - षट्सु षट्सु मासेषु पशुना यजेत, संवत्सरे संवत्सरे वा ।। नैनमनीजानं संवत्सरोऽतीयात्। यद्यतीयान्न मांसमश्नीयादापशुबन्धात् - इति ।। इति सद्यस्कालो निरुढपशुबन्धः ।।० ।।

अथ क्रत्वर्थः पशुबनधस्त्रेधा-एकपशुश्च त्रिपशुश्च पञ्चपशुश्चेति ।। तत्रेकपशुरग्नीषोमीयः पशुबन्धोऽग्निष्टोमाङ्गम्। ऐन्द्रपशु - त्रिपशु - वायोघसपशुभिः क्रियमाणायां सौत्रामण्यां त्रिपशुः क्रियते सौत्रामणीपशुबन्धः। पञ्चपशुस्त्वाग्नि चित्याधर्म्मः। स चयनपशुबन्धः ।। अन्येष्वपि यज्ञेष्विष्टिवत् पशवोऽङ्गानि भवन्ति ते तत्र तत्रोपेक्ष्याः ।।० ।।० ।।

इत्थमिष्टिः पशुश्चेति द्विधा भिन्नो देवयज्ञो व्याख्यातः। अथ पित्र्यं पितृकर्म्म। तदपि द्विविधम् - पुरुषार्थं च क्रत्वर्थं च। तत्राद्यं स्वतन्त्रं पिण्डपितृयज्ञो नाम ।। यत्तु चातुर्मास्यादियज्ञान्तराङ्गभूतं तत् क्रत्वर्थम्। तच्च पित्र्येष्टिः पितृयज्ञो महापितृयज्ञ इति चोच्यते।

इति हविर्यज्ञाधिकारः।

अथातः पाकयज्ञं व्याख्यास्यामः ।। यथा हविर्यज्ञे पुरोडाशश्रपणं भवति तथात्र चरुपाको भवति तस्मात् पाकयज्ञः । यद्वा - पाको बालः स्वल्पकायः । तस्माद्यः क्षुल्लको यज्ञः स पाकयज्ञः । यावानेकाग्नौ यज्ञो यावान् वाऽनग्नौ यज्ञः स सर्वः पाकयज्ञः ।।

अग्निस्तावत्त्रेधा-त्रेता, गृह्यः, लौकिकश्च । त्रेता, वैतानः, वैतानिकः, आरण्यः, संस्कृतो, वैदिकः, श्रौत इति तुल्यार्थाः । गार्हपत्यः आहवनीयः, दक्षिणाग्निरित्येते त्रयोऽग्नयो वितानिताः कर्म्मसाधका इत्यतस्ते त्रेता वैताना इति चोच्यन्ते । यस्तु दारग्रहणकालोपनीतो दायग्रहणकालोपनीतो वाग्निः स गृह्यः । दारासु शालायां व गृहशब्दः । तत्संबन्धादयमग्निर्गृह्यः ।। गृह्याग्निः, शालाग्निः, आवसथ्यः, औपासनः, स्मार्त इत्येकार्थाः इति गोभिलगृह्यसूत्रभाष्ये (१ प्र० १ खं) उक्तम् ।। एतद्भिन्नः सर्वोऽप्यसंस्कृतोऽग्निर्लौकिकः । तत्र त्रेताग्निसाध्यास्त्रयो यज्ञा वैतानिका व्याख्याताः- अतियज्ञो, महायज्ञो, हविर्यज्ञश्चेति । अथ गृह्याग्निसाध्या अनग्निसाध्याश्च पाकयज्ञाः प्रदर्श्यन्ते ।। अल्पयज्ञाः पाकयज्ञाः इत्याहुः ।।

तत्र केचिदाहुः । एकविधः पाकयज्ञः 'पाकयज्ञा इत्याचक्षते एकाग्नौ यज्ञान्' इति लाट्यायनोक्तेः । पाकयाज्ञान् समासाद्य एकाज्यानेकवर्हिषः । एकस्विष्टकृतः कुर्य्यान्नानापि सति दैवते - इत्यभियुक्तोक्तेश्च ।। अथाहुः - द्विविधः पाकयज्ञः । स्थालीपाकः पशुपाकश्च । लाट्यायनीयादिषु तथैव भेदकरणात् । अथवा द्विविधः पाकयज्ञः व्रतचर्य्याश्च शान्तिकर्म्माणि चेति ।। मानवगृह्यादौ तथैव भेदकरणात् ।। अन्ये त्वाहुः - त्रिविधः पाकयज्ञः । हुतः प्रहुतो ब्रह्मणि हुतश्चेति । 'त्रयः पाकयज्ञाः - हुता अग्नौ हूयमानाः, अनग्नौ प्रहुताः, ब्राह्मणभोजनं ब्रह्मणि हुताः । इत्याश्वलायनस्मरणात् ।। परे त्वाहुः - चतुर्विधः पाकयज्ञः हुतः, अहुतः, प्रहुतः, प्राशितः इति । 'चत्वारः पाकयज्ञाः' इति पारस्करस्मरणात् ।। यत्र होम एव स हुतः । यत्र होमो बलिहरणं च स प्रहुतः । यत्र भोजनं स प्राशितः । यत्रैतेभ्योऽन्यदेव किञ्चित् सोऽहुत इति ।। केचित्तु पञ्चविधमाहुः-

व्रतम्, वृद्धिः, पित्र्यम् , पशुः, स्थालीपाकः इति भेदात् ।। अथान्ये नवविधमाहुः- व्रतपाकाः, वृद्धिपाकाः, पित्र्यपाकाः, पशुपाकाः, स्थालीपाकाः, उपयाचितकाः, काम्यपाकाः, पूर्तं, दत्तं चेति ।। परे तु -"इष्टमापूर्तं दत्तं चेति त्रिविधं पाकयज्ञमास्थाय व्रतपाकादीनां सप्तानामिष्टशब्देन व्यपदेशमिच्छन्ति ।। सायं प्रातर्नित्यहोमौ स्थालीपाको नवश्च यः । बलिश्च पितृयज्ञश्च अष्टका सप्तमः पशुः - इत्येते पाकयज्ञाः" - इति गोपथब्राह्मणश्रुतिः (५ प्र - २३ ब्रा०) ।। अष्टकाः पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैव्याश्वयुजीति सप्तपाकयज्ञसंस्थाः - इति ब्रुवन्तः सुमन्तुगौतमादयस्तु सप्तविधत्वमाहुः । हुतः, प्रहुतः, आहुतः, शूलगवो, बलिहरणं, प्रत्यवरोहणमष्टकाहोमः - इति सप्तपाकयज्ञसंस्थाः - इति बौधायनः प्राह ।। औपासनहोमो वैश्वदेवं पार्वणमष्टका मासिश्राद्धं सर्पबलिरीशानबलिरिति सप्तपाकयज्ञसंस्थाः - इत्यापस्तम्बसूत्रव्याख्यातारः । तत्र नैते मतभेदा भवन्ति । प्रतिपत्तेरन्यथात्वेऽपि प्रतिपाद्यानन्यथात्वात् । अनेकरूपोपपादनस्य प्रज्ञावैशद्यार्थत्वात् ।। तथा हि । पाकयज्ञा बहुधा संपाद्यन्ते - अग्निषु चानग्निषु च । अग्निसाध्या अपि द्विविधाः - लौकिके च गृह्ये च । तत्र गृह्याग्निसाध्यानां धर्मद्वयं भवति -हविर्यज्ञत्वं च पाकयज्ञत्वं च । ते पाकयज्ञाश्च भवन्ति हविर्यज्ञाश्च । अत एव लाट्यायनीये - सप्त हविर्यज्ञ संस्थाः सप्त सोमसंस्थाः । तासां हविर्यज्ञसंस्थानामग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुबन्धः सौत्रामणी पाकयज्ञः -इति ।५ ।४ । २२-३३ । इत्येवं हविर्यज्ञसंस्थात्वेन पाकयज्ञमाख्याय तस्य द्वैविध्यमाचष्टे - पशुः स्थालीपाकश्चेति ।। तत्रैतयोरेव पाकयज्ञविशेषयोर्हविर्यज्ञधर्मत्वं नान्येषामिति हि तदाशयो न तु

पाकयज्ञेयत्तायां तस्य तात्पर्यम् । तस्माद्धविर्यज्ञत्वमप्राप्ताः सन्त्येवान्येऽपि पाकयज्ञा इत्यविरोधः ।। 'इडा खलु वै पाकयज्ञः' – इति तैत्तिरीयसंहिताश्रुतिः (१ । ७ ।१) ब्रह्मणि हुतत्वादिडायाः पाकयज्ञत्वमाचष्टे ।। अथ त्रयः पाकयज्ञाश्चत्वारो वेत्यत्रापि नास्ति विसंवादः। अहुतानां प्रहुतेष्वन्तर्भावा-नन्तर्भावाभ्यां विवक्षावशात्तथोपपत्तेः ।। अथ हुतप्रहुतब्रह्मणिहुतेषु हुतविशेषाः पशवः स्थालीपाकाश्च । तेषु स्थालीपाका द्वेधा पार्वणस्थालीपाका गृहस्थालीपाकाश्च । तेषु गृह्यस्थालीपाकनामेते भेदा भवन्ति – व्रतं वृद्धिः पित्र्यं चेति । पञ्चसु नवसु वा प्रकारेषु स्थालीपाकपदं पार्वणपरम् । तस्मादविरोधः ।। मानवीये तु गृह्ये वृद्धिपूर्तानां शिशसंस्कारादीनां व्रतेषु पित्र्यपशुस्थालीपाकानां शान्तिकर्मस्वन्तर्भावविवक्षणाद् द्वैविध्योपदेशः ।। सुमन्तुगौतमापस्तम्बबौधायनादीनां तु स्वस्वग्रन्थे व्याख्येयतया पाकयज्ञप्रदर्शनमात्रे तात्पर्य्यं न तु तदियत्तायाम् ।। एवमितरेतरान्तर्भावानन्तर्भावविक्षावशान्न्यूनाधिकविभागोपदेशेऽपि न वस्तुतत्वापलापः क्रियते इत्यदोषः ।।० ।। इह तु वयमाश्वलायनोक्तप्रकारेण त्रैविध्यमास्थाय सर्वं व्याचक्ष्महे ।।

पाकयज्ञस्त्रिविधः – हुतं, प्रहुतं, ब्रह्मणिहुतं च ।। हविर्यज्ञानामनुविधा एकाग्नौ लघुयज्ञाः क्रियन्ते तत्र हुतशब्दः । तेषां हविर्यज्ञप्रत्याम्नायतया तदनुरूपा एव यथायथं सर्वाः संस्था इष्यन्ते । अत एव स हुतपाकयज्ञस्त्रेधा स्थालीपाकः पशुः श्राद्धं च ।। तत्र स्थालीपाकः सप्तधा – आवसथ्याधानम्[१], औपासनम्[२], पार्वणस्थालीपाकः[३], नभ्यकर्म्माणि[४], आग्रयणम्[५], गृह्यस्थालीपाकाः[६], काम्याः पाकश्चेति[७] ।

दारकाले दायकाले वा कुशण्डिकयाऽग्निस्थापनं कृत्वा स्मार्त्तोऽग्निराधीयते तदावसथ्यावधानम् । तस्याप्यग्न्याधेयवद्भेदाः स्युः ।। तस्मिन्नेवाग्नौ सर्वे स्थालीपाकाः क्रियन्ते ।।१ ।। आवसथ्येऽग्नौ सायं प्रातर्नित्यहोमा औपासनम् ।।२ ।। पौर्णमास्यां दर्शे वा क्रियमाणं कर्म्म पार्वणम् ।। तच्च पौर्णमास्यामग्नीषोमीयम्, आमावस्यायां त्वैन्द्राग्नम् ।।३ ।। अथ नभ्यानि त्रीणि । फाल्गुन्यामाषाढ्यां कार्त्तिक्यां च कार्य्यत्वात् ।।४ ।। आग्रयणं नवयज्ञो नवसस्येष्टिरिति चोच्यते ।। तच्च शरदि पर्वणि ब्रीहिभिः, वसन्ते पर्वणि यवैः कुर्य्यात् । वर्षासु तु श्यामाकैः प्रस्तरं करोति इत्याहुः । ।।५ ।। अथेष्ट्ययनवद् गृह्यस्थालीपाककर्माणि बहुधा भवन्ति । तानि त्रेधा – स्वस्तिकानि पौष्टिकानि शान्तिकानि चेति ।। तत्र ब्रह्मचर्य्यम् । अग्निकार्य्यम् । सन्ध्योपासनम् । स्वाध्यायः । उपाकर्म्मोत्सर्गौ । अनध्यायाः । अवकीर्णि प्रायश्चित्तादीनि प्रायश्चित्तकर्म्माणि । अन्तरकल्पः । उपनिषदर्हाः । ऋत्विग्वरणम् । मधुपर्कः । उपायनम् । दीक्षाः । इत्येवमादीनि स्वस्त्ययनानि । तेषां व्रतशब्देन व्यवहारः ।।० ।। अथ विवाहः । गर्भाधानम् । गर्भालम्भनपुंसवनानवलोभनानि । सीमन्तोन्नयनम् । जातकर्म । नामकर्म । आदित्यदर्शननिष्क्रमणे । अन्नप्राशनम् । चूडाकरणम् । गोदानं केशान्तापरपर्य्यायम् । उपनयनम् । समावर्त्तनम् । प्रयाणगृहप्रवेशादिवैदेशिकम् । वस्तुपरीक्षा । वास्तुकर्म्म – वंशाभिमन्त्रणमणिकावधान – गृह – प्रपदनादीनि शालाकर्म्माणि । आयोजनपर्य्ययन – प्रवपन – प्रलवन – सीतायज्ञ – खलयज्ञ –तन्त्रीयज्ञान-डुद्यज्ञात्मकानि कृषिकर्म्माणि । रथारोहण – हस्त्यारोहण – नावारोहणादीनि आरोहणकर्माणि । शयनार्थं खट्वारोहणात्मकं चैत्र्यामुद्रोहणकर्म्म । आयतीकर्म्म । उतूलपरिमेहः । सभाप्रवेशनम् । राजसंनाहनम् । एवमादीनि संस्कारकर्माणि पौष्टिकानि । तान्याभ्युदयिकानि वृद्धयश्चोच्यन्ते ।। उभयविधयोरपि मानवीये गृह्ये व्रतचर्य्यास्वेनैव व्यवहारः ।। अत्र विवाहे चौले उपनयने केशान्ते सीमन्ते चेति पञ्च कर्मसु बहिःशालायां लौकिकेऽग्नौ कर्म्मेष्यते इति पारस्करीये जयरामः । आवसथ्ये वा लौकिके वेति हरिहरः ।। चैत्र्यामुद्रोहणे स्थालीपाको नास्तीति बहवः ।।० ।। अथ शालकटंकट कूष्माण्डराजोस्मितदेवयजनाख्यचतुर्विधविनायकशान्तयः । ग्रहशान्तयः ।

अद्भुतशान्तयः। दुःस्वप्नदुर्ज्ञानदुष्क्रियाशान्तयः। दुर्योगशान्तयः। दुर्जननाशान्तयः। कपोताधिशान्तयः। नष्टवस्तुशान्तिः। प्रतिपदि प्रतिपदि षाडाहुतम्। नैजमेषमित्येवमादीनि शान्तिकानि।। तदित्थं व्रतं वृद्धिः शान्तिरिति त्रिधा भिन्ना गृह्यापाकाः व्याख्याताः ।।६।।

अथ काम्यपाकाः।। ते चतुर्विधाः – उपयाचितकाः, अष्टकाः, साध्याः, हविर्यज्ञाश्च।। तत्र चैत्ययज्ञा ग्रहयज्ञाश्चेत्येवं द्विधा भिन्ना उपयाचितकाः। द्विविधा अप्येते पुनस्त्रिविधाः – शान्त्यर्थाः पुष्ट्यर्थाः, स्वस्त्ययनार्थाश्चेति। अथाष्टकाः। ताश्चतस्रः कार्त्तिक्या ऊर्ध्वाः कृष्णाष्टम्य इत्याश्वलायनीये। पारस्करीयादिषु तु तिस्र एवेष्टका इष्यन्ते। ताश्चोर्ध्वमाग्रहायण्याः प्राक् फाल्गुन्यास्तामिस्राणामष्टम्यः।। तत्राग्रहायण्याः ऊर्ध्वं प्रथमाष्टम्यामैन्द्री। सापूपैः क्रियते। पौष्या ऊर्ध्वमष्टम्यां वैश्वदेवी।। माघ्या ऊर्ध्वमष्टम्यां प्राजापत्या। सा कालशाकैः। तिस्रोऽप्येतास्त्र्यहसाध्याः। तत्र सप्तम्यष्टमीनवम्यः क्रमेण–पूर्वेद्युरष्टका, अष्टका, अन्वष्टका, इत्युच्यन्ते।। अष्टकासु चैतासु चतुर्धा प्रयोगविकल्पा भवन्ति। पशुः, स्थालीपाकः, यवसदानं कक्षदहनं वेति। तत्र पशौ पश्ववदानं च स्थालीपाकहोमश्च। द्वितीये विकल्पे स्थालीपाकहोममात्रम्। तृतीयेऽनडुद्भ्यो यवसदानम्। चतुर्थेऽग्निना कक्षदाह इति भगवानाश्वलायनः प्रहि।। अथ साध्याः।। श्रावणीकर्म तत्र श्रावणीमारभ्य चतुरो मासान् सर्पबलिं हरति।। एतच्च श्रवणाकर्म्म। सर्पकर्मेति चोच्यते।। अथाग्रहायणीकर्म। तत्र सर्पबलीनामुत्तरकालं स्थालीपाकेन सर्पयागः क्रियते, एतच्च मार्गशीर्षीकर्म, प्रत्यवरोहणं चोच्यते। आश्वयुज्यां पृषातककर्म। 'दधिघृतमिश्रः पृषातक' इति मानवगृह्यटीका। पयस्याज्ये निषिक्ते तु तत्पयः स्यात् पृषातक मित्याश्वलायनगृह्यटीका।। एतच्चाश्वयुजीकर्म शंकरकर्मेति चोच्यते।। आश्वयुज्यां ध्रुवाश्वकर्म। यस्याश्वा न सन्ति तस्याश्वपुष्ट्यर्थमेतत्कर्म क्रियते।।०।।०।। फाल्गुन्यां भगार्यमयागः, अग्नीन्द्रापूपायागः, इन्द्राणीकर्म चेति ।। अथ प्रोष्ठपद्यामिन्द्रयज्ञः।।०।। अथ शुक्लषष्ठ्यां लक्ष्मीप्राप्तिनिमित्तो यागः षष्ठीकल्पो नाम ।।०।। एवमादयः साध्याः काम्यपाका बहवः स्मर्य्यन्ते।।०।। अथ त्रेताग्नौ त्रिविधाः काम्या आम्नाताः– इष्टयः पशवः सोमाश्च। तत्रैता इष्टयस्ते च पशवः सर्वे काम्या इहापि गृह्ये विधीयन्ते। काम्यसोमास्तु नेह भवन्ति। सोमतन्त्रस्य गृह्ये प्रतिषिद्धत्वात्।। तदित्थमेते त्रिधा भिन्नाः काम्यपाका न शक्यन्ते साकल्येन परिसंख्यातुम्।। कामनावैचित्र्येणैषामसंख्येयत्वात् ।। ०।।०।। इति सप्तसंस्थाः स्थालीपाका व्याख्याताः।।०।

अथ पशुयज्ञः। स च शूलगवो नाम रौद्रपशुः कार्त्तिक्यां वैशाख्यां रैवत्यां वा शरदि विधीयते।। शूलगवः पशुबन्ध इति भाष्यम्।। अपूपानेके पाकयज्ञपशूनाहुः। अष्टकास्तिस्रोऽप्येके पशुयज्ञानाहुः।।

अथ श्राद्धम्।। पितृकर्म्म श्राद्धम्। तत् त्रिविधम् – एकोद्दिष्टम् , अनेकदैवत्यम्। अनेकाहं च। तत्रैकोद्दिष्टं सप्तविधम्। पितृमेधः, दशगात्रम्, मासिकम्, सपिण्डीकरणम्, पुराणम्, वृषोत्सर्गः, प्रतिसांवत्सरिकं चेति।। शवदाहात्मकमौर्ध्वदेहिकं कर्म्म पितृमेधः। स एकाहो वा अस्थिसंचयनावसानत्वादहीनो वा।। अथ दशभिरहोभिः संपाद्य दशगात्रम्।।

अथ मासि मासि कर्तव्यं मासिकम्। तच्चतुर्धा – आद्यमेकम्। मासिकानि द्वादश, षाण्मासिके द्वे। द्वादशमासिकमेकम् – इत्थं षोडशमासिकानि। अधिकमाससंभवे सप्तदशमासिकानि। अत्र षष्टमासिकं षाण्मासिकं चैकस्मिन्नहनि प्राप्नोति। अतस्तयोर्भिन्नदिनकर्तव्यतामभिलष्यद्भिः पञ्चदशाहेन पञ्चाहेन त्र्यहेणैकाहेन वा न्यूने मासे षष्ठं मासिकं क्रियते तस्मात् तदूनषाण्मासिकमुच्यते। एवं द्वितीय षाण्मासिकपूर्तावूनाब्दिकं क्रियते।। परे त्वाहुः। आद्यश्राद्धं पाक्षिकश्राद्धं चेति द्वे पाक्षिके भवतः। तत्र द्वितीयं पाक्षिकं पञ्चदशेऽहनि वा पञ्चाहेन त्र्यहेणैकाहेन वा न्यूने प्रथममासे वा चत्वारिंशदिने वा क्रियते। तेन तत्पाक्षिकमुच्यते, ऊनमासिकं वा सार्द्धमासिकं

वेति ।। तदित्थं द्वे पाक्षिके द्वे च षाण्मासिके, द्वादश मासिकानीति षोडश श्राद्धानि। युक्तं चैतत्- एतस्माल्लोकादुत्क्रान्तस्यार्चिरभिसंभवतोऽहःपक्षमाससंवत्सरक्रमेणैव चन्द्रप्राप्तेर्गतिविद्यायां श्रूयमाणतया तत्क्रमेणैव तत्स्थानां पिण्डदानसंभवादित्याहुः। यत्वत्रेदानींतनाः केचित्पद्धतिकाराश्चतुर्दशमासिकतया षोडशमासिकतया वा संकल्प्य यजन्ते तदसत्। ''द्वादशमासाः संवत्सरस्त्रयोदशमासाः संवत्सर''- इति श्रुत्या मलिम्लुचमसागणनया त्रयोदशमासंभवेऽप्येकस्मिन् संवत्सरे चतुर्दशपञ्चदशादि मासासंभवात्। चतुर्दशादिव्यपदेशेन मासिकसंकल्पस्यानृतभाषणीयत्वात्। तत्र यर्वाणस्तर्वाणन्यायेन लौकिके व्यवहारेऽनृतभाषणस्यावय लृप्तावपि याज्ञे कर्म्मणि संकल्पवचनादौ अनृतनवचनस्य 'नानृतं वदेत्' इति श्रुत्या निषिद्धस्य दोषाधायकत्वाच्च। तस्मादूनमासिकोनषाण्मासिकोनवार्षिकपदैरेव व्यपदिश्य मासिकयागाः संपाद्या इत्यवधेयम्।

अथ सपिण्डीकरणं नाम श्राद्धं पृथग्भवति। तच्च प्रेतानां प्रेतत्वनिवर्तकं पितृत्वसमर्थकं च। अत एवेदं प्रेतदैवत्यं सत्पितृदैवत्यं च। अनेकदैवत्यमप्येकोद्दिष्टमेवैतत् प्रेतस्यैकस्यैव प्रेतत्वनिवर्तनाय तदाचरणात्। केचित्तु षोडशमासिकेष्वेव सपिण्डीकरणमन्तर्भावयन्ति। तदपि द्वेधा - आद्यश्राद्धस्य मासिकित्वं नास्तीत्यतस्तस्य पृथक्त्वमभ्युपेत्य सपिण्डीकरणेन षोडशमासिकपूर्त्तिरित्येकं मतम्। द्वादशमासिकं नामान्यन्मासिकं नास्तीति तत्परित्यागेन सपिण्डीकरणेन च षोडशपूर्त्तिरित्यपरम्। एतदुभयमप्ययुक्तमित्यन्यत्र विस्तरः ।।०।।

शस्त्रादिहतानामाश्विनकृष्णचतुर्दश्यां कर्तव्यं श्राद्धं पुराणम्।। वृषोत्सर्गो द्विविधः - अदिष्टः काम्यश्च। एतान्येकोद्दिष्टानि प्रेतोद्देश्यकानि। प्रतिसांवत्सरिकं तु क्षयाहश्राद्दं पित्रुद्देश्यकम्।। तदित्थमेकोद्दिष्टान्युक्तानि।।

अथ पार्वणं, पुण्यपर्विकं, नाक्षत्रिकं, माध्यावर्षम्, नित्यं, नैमित्तिकं, काम्यं चेति सप्तविधमनेक-दैवत्यम् । अमायां कर्तव्यं पार्वणम् । युगादिमन्वादिकल्पदिनिमित्तकं पुण्यपर्विकं। आर्द्रागजच्छायादिनिमित्तकं नाक्षत्रिकम्। वर्षर्तुमध्ये आषाढ्या उपरिष्टादमायां कर्तव्यं माध्यावर्षम् । बलिवैश्वदेवादिकं नित्यश्राद्धम्। आभ्युदयिकं तीर्थश्राद्धं चेत्यादिकं नैमित्तिकम् ।। कंचित् काममुद्दिश्य क्रियमाणं काम्यम्। एतत्सर्वं षट्पुरुषत्वादनेकदैवत्यं पार्वणतन्त्रतया पार्वणशब्देनैवोच्यते। एकाहास्ते भवन्ति।। तदित्थमनेकदैवत्यानि पार्वणतन्त्राण्युक्तानि।।

अनेकाहं द्विविधम्-अष्टका महालयश्च। प्रौष्ठपद्या उत्तरमष्टम्यामष्टका, सप्तम्यां पूर्वेद्युरष्टका, नवम्यामन्वष्टका चेति त्र्यहमष्टका पित्र्याशाकैः क्रियते। तदिदं पितृत्रिरात्रम् ।। अथ प्रौष्ठपदीमारभ्या-मावास्यान्तमपरपक्षनिमित्तकं श्राद्धं महालयः।। तदिदं षोडशरात्रं पितृसत्रम्।। तान्येतानि श्राद्धानि।। तदित्थं स्थालीपाकः पशुः श्राद्धमिति त्रिधा भिन्नाहुतपाकयज्ञाः समाप्ताः ।।०।।०।।

अथ यत्र होमो बलिहरणं च, बलिहरणमात्रं वा स प्रहुतः। परे त्वाहुः - इष्टाः पूर्तदत्तान्येवैते हुतप्रहुतब्रह्माणि हुताः। तथा च - देवताप्रतिमा । देवतायतनानि। धर्मशाला। सर्वविधजलाशयाः। वृक्षारामादयः। मार्गसंस्थाः। अन्वावर्तनानि - इत्येवंविधानि पूर्तकर्म्माण्येव प्रहुतपाकाः ।।०।।

अथ दत्तान्येव ब्रह्मणिहुताः पाकाः। ब्रह्मभोजः, अन्नसत्रम्, भिक्षादानमित्येवमादयः। अत्र न ब्राह्मणपात्रापात्रनियमो भवति। अनाथेभ्यो दीनेभ्यो दरिद्रेभ्योऽङ्गहीनेभ्योऽप्यन्नदानं ब्रह्मणि हुतं भवति।। परे त्वाहुः-

अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चानुपालनम् ।। आतिथ्यं वैश्वदेवं च इष्टमित्यभिधीयते ।। १
वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।। अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते ।। २
वाटशालां पाठशालां मठं शीतेऽनलं प्रपाम् ।। वाटं वाटीमन्नसत्रं कुल्यां वाट द्रुमास्तथा ।। ३
पण्यशालां च भैषज्यशालां पुस्तकशालिकाम् ।। नौकां सेतुं घट्टबन्धं कुर्य्यादन्यच्च तादृशम् ।। ४
सर्वसाधारणार्थाय प्रवर्तयति यश्चिरम् ।। बहुद्रव्यव्ययापेक्षं कर्म तत्पूर्तमिष्यते ।। ५
शरणागतसंत्राणं भूतानां चाप्यहिंसनम् ।। बहिर्वेदिच यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते ।। ६
ससाधनं सोपभोगं स्वमर्थं यत् समर्पयेत् ।। परस्मै तद्दरिद्राय तद्दत्तमिति कथ्यते ।। ७
भूमिं सुवर्णं गां वस्त्रमुद्यानं पुस्तकं गृहम् ।। औषधं भोजनं दद्यात् तद्दत्तमिति कथ्यते ।। ८

इति पाकयज्ञाधिकारः ।

इत्थं चातियज्ञो महायज्ञो हविर्यज्ञो हुतयज्ञः प्रहुतयज्ञो ब्रह्मणि-हुतयज्ञ-इत्येते षोढा विभक्ताः सर्वे यज्ञाः भवन्ति। तेषामाद्यास्त्रयः श्रौताः। द्रष्टुर्वाक्येभ्यस्तेषां ग्रहणात्। अथ परे त्रयः स्मार्त्ताः।। श्रोतुर्वाक्येभ्यस्तेषां ग्रहणात्।।

अथाहुः- सर्वे ह्येते यज्ञा उच्यन्ते। यजतिषु जुहोतिषु चायं यज्ञशब्दः। तत्र पुरोऽनुवाक्या याज्यावन्तस्तिष्ठद्धोमा वषट्कारप्रदाना यजतयः। उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः । स इत्थं व्यवस्थितविषयोऽप्ययं यागशब्दः प्रायेण संकीर्ण व्यवहारो दृश्यते। यत्रापि न तिष्ठन् जुहोत न वषट् कुरुते तत्रापि दृश्यते प्रयुक्तो यागशब्द इत्युपेक्ष्यम्।

अथ यत्र सवत्सरकालं कर्तव्यताऽनुवर्तते तत्राध्वर शब्दः। यथा चातुर्मास्यमिष्ट्यध्वरो भवति। सौम्याध्वरश्च वर्षान्तकालः। चयनमप्यध्वरो भवति। अथ यत्र ग्रहप्रचारस्तत्र मखशब्दः। यथा ग्रहयागादिः।। यानि त्वङ्गभूतानि सूक्ष्माणि महान्ति वा कर्म्माणि सर्वे ते क्रतवः। त ते व्यावहारिकाः शब्दास्तत्र तत्रोपेक्ष्याः।।

अत्राहुः - एक एवायं सर्वो यज्ञः स एव खलु वृक्षवन्महापरिणाहः। तस्यायं विटपो य एते सर्वे यज्ञा दृश्यन्ते। स एतैर्भिन्नानेकसंस्थैस्तैस्तेः शाखायज्ञैः। कृतरूपोऽयमेको महायज्ञः प्रत्येतव्यः। स त्रिसंस्थः। तस्यैतास्तिस्रः संस्था इष्यन्ते - इष्टिः पशुः सोम इति। अस्ति स इष्टिमात्रेणायं यज्ञः संतिष्ठते न पशुं सोमं वापेक्षते। स यावदस्य वीर्य्यं तेनैव संपद्यते ।।१ ।। अथवा पशुपर्य्यन्तेन प्रचारितेनासौ संतिष्ठते। न सोमे सज्जते। स इष्ट्या नानिष्ट्वा पशौ प्रभवति। इष्टिपूर्वकत्वात् पशूनाम्। स यावदस्य वीर्य्यं तेन संपद्यते ।।२।। अथवा सोमेन यज्ञः संतिष्ठते स नेष्ट्याऽनिष्ट्वा न वा पशुना विना सोमः कृतो भवति। इष्टिपूर्वकत्वात् पशुपूर्वकत्वाच्च सोमस्य। तथा चायं यज्ञः संपूर्णावयवः पूर्णबलो भवति। स यावदस्य वीर्य्यं तेन संपद्यते। अथवाऽयमेकाहाहीनसत्रात्मके सोमेऽपि यदि कामयते - एकाहस्यैव ज्योतिष्टोमस्य सप्तसंस्थस्य प्रथमायामेव संस्थायां यज्ञं संस्थापयति तृतीयस्यां वा चतुर्थ्यां पञ्चम्यां षष्ठ्यां सप्तम्यां वा। यदि कामयते एकाहेनैव ज्योतिष्टोमादिना संस्थापयति नापेक्षतेऽहीनं सत्रं वा। अथाहीनोन द्वादशाहेन सत्रेण वा संस्थापयति। अथ यदि कामयते सोऽग्निचिद्भवति। स नेष्टिं पशुं सोमं वा तत्राकृत्वा तमग्निं चिनुते। स यावन्त्यत्र वीर्य्याणि सर्वाणि तानि संपादयमानः कृतकृत्यो भवति । स इत्थं कामप्रो यज्ञः सर्वान् कामान् यथायथं दुग्धे। स्मर्य्यते च।

'सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।। अनेन प्रसविष्यध्वेमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ।।
देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।। परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ' इति
एतानि चैषां यज्ञानां वीर्य्याणि श्रूयन्ते-

सायं प्रातर्ह वा अमुष्मिन् लोकेऽग्निहोत्रहुदश्नानि। तावतीह तस्मिन् यज्ञे ऊर्क् ।।१।। अर्द्धमासेऽर्द्धमासे दर्शपूर्णमासयाजी ।।२।। चतुर्षु चतुर्षु मासेषु चातुर्मास्यायाजी ।।३।। षट्सु षटसु पशुबन्धयाजी।।४।। संवत्सरे संवत्सरे सोमयाजी।।५।। शते शते संवत्सरेष्वग्निचित् काममश्नाति कामं न।। तद्वैतद् यावच्छतं संवत्सराः - तावदमृतमनन्तमपर्य्यन्तम्। तस्य यदपीषीकयेवीपहन्यात् तदेवास्यामृतमनन्तमपर्य्यन्तं भवति - इति।।०।।

उक्ताः सर्वे यज्ञाः। एतैश्च कृतैः कर्तुरात्मा संस्क्रियते। ते चात्मनः संस्कारा द्विविधाः - दैवसंस्कार आर्षसंस्काराश्च। तत्र अग्निहोत्रादिभ्यो विश्वसृजामयनान्तेभ्यः श्रोतेभ्यो यज्ञेभ्यः साध्या दैवाः। अथ निषेकादिश्मशानान्तेभ्यः स्मार्त्तेभ्यः साध्या आर्षाः।। उभयविधा अप्येतेऽतिशयाधानात्मकाः संस्कारा दोषमार्जनात्मकसंस्कारानन्तरेण नोत्पद्यन्ते।। तैलाक्तमलिने वस्त्रे रञ्जनानुत्पत्तिवत्। तस्मात् स तृतीयः संस्कारः सामयाचारिको नामेष्यते श्रौतस्मार्त्तोपायभूतः। यः समयकृतो यश्चाचारसिद्धः कर्तव्यतानियमः स इहैकशब्देनोच्यते सामयाचारिक इति।। तत्र समयः, संकेतः, संवित्, संप्रतिपत्तिरित्येकार्थाः। स च सामयिको राजधर्मादिः समयेभेदाद्भिद्यते। अथाचारधर्मः शरीरकुलदेशभेदात् त्रिधा भिन्नः। तत्र शरीराचारः शुद्धिः। सा पञ्चधा भिद्यते देहशुद्धिः। द्रव्यशुद्धिः। अघशुद्धिः। एनःशुद्धिः। भावशुद्धिश्चेति। एवं कुलाचारः कुलपरम्परानियतः कर्तव्यताविशेषः। देशाचारोपि तत्तदेशे परम्परा सिद्ध प्रचारविषयोऽर्थः। न चानाचारस्याशुद्धात्मनोऽन्ये संस्काराः श्रौताः स्मार्त्ता वा अभ्युपपद्यन्ते। तस्मादाचारः प्रधानम्। तान्येतानि सर्वाणि कर्म्माण्युच्यन्ते। ये चैतेभ्यः कृतेभ्यः कर्तुरात्मन्यपूर्वा अतिशया उत्पद्यन्ते तान्यपि कर्म्माविनाभूतानि कर्माण्युच्यन्ते कर्म्माण्येव धर्माः। अदृष्टा अपूर्वाः आधेयातिशयाः आत्मनः संस्कारा भावनाख्या धर्माः। आहिताश्चातिशया वासनाख्या धर्माः। ये चातिशयाधायकाः व्यापारस्तेऽपि कर्तव्यतया विहिता आधिकारिका धर्माः। यद्व्यतिरेकेण चैषां सर्वेषामनुत्पत्तिस्ते सामयाचारिकाः परमा धर्माः। तदित्थं धर्मश्चतुर्धा- श्रौतधर्मः। स्मार्तधर्मः। आचारधर्मः। समय-धर्मश्चेति। तत्र समयधर्मेणाचारधर्मः संपद्यते। आचारेण स्मर्त्ताः। स्मार्तेन श्रौतः। श्रौतेनाभ्युदयः संपद्यते निःश्रेयसं च। स पुरुषार्थः सर्वेषां पौरुषणामानन्दपरमत्वात्।।

यज्ञःस्वयम्भूर्वरुणः सूर्य्यः पृथ्वी च चन्द्रमाः ।। पशुर्यज्ञोऽत्र यज्ञोऽहं यज्ञैर्यज्ञोऽयमिज्यते ।। १
यज्ञस्य यज्ञतां ज्ञात्वा यज्ञैर्यज्ञं यजेत यः ।। यद्यदिच्छति तत्सर्वं स साधयति यज्ञतः ।। २

इति श्रीमहामहोपदेशक-समीक्षाचक्रवर्ति

श्रीमधुसूदन विद्यावाचस्पति प्रणीते

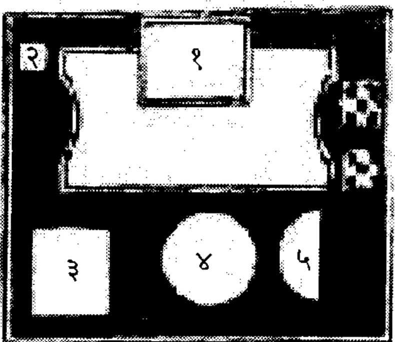
यज्ञमधुसूदनाभिधे यज्ञशास्त्रे

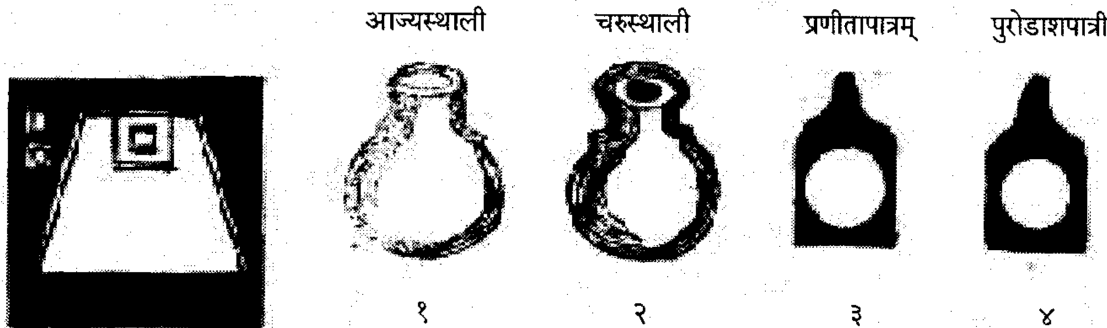
यज्ञविटपाध्यायोऽयं

संपूर्णः ।।

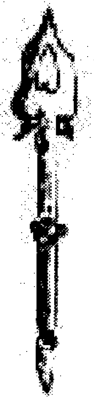
उपकरणाध्याय – संबन्धि चित्राणि

१ अहवनीय कुण्डम्
२ आवसभ्य कुण्डम्
३ सभ्यकुण्डम्
४ गार्हपत्यकुण्डम्
५ दक्षिणाग्निकुण्डम्
६ ब्रह्मासनम्
७ यजमानासनम्

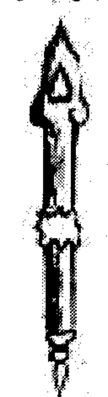

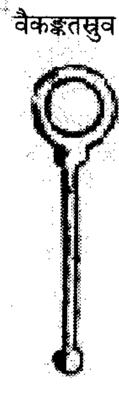

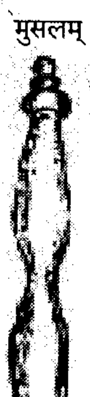

शम्या
१४

स्फ्यः
१५

शृतावदाम्
१६

उपवेशः
१७

मकराकारः कूर्चः
१८

दृषत्
१९

उपलः
२०

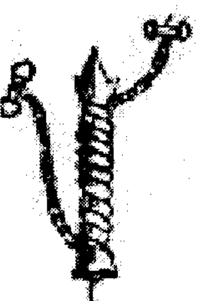

षड्वर्तम्
२१

अभ्रिः
२२

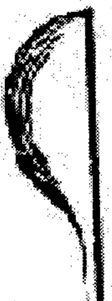

अधरारपिः
२३

उत्तरारपिः
२४

ओविली
२५

प्रमन्थः
२६

२७ नेत्रम्

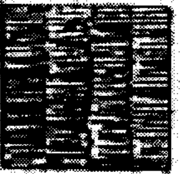

अन्तर्धानकटः
२८

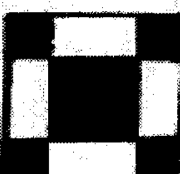

हविर्धानपात्री
२९

प्राशित्रहरण
३०

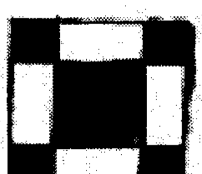

३१
चमसाः

३२
हडापात्री

३३ यजमानासनम्

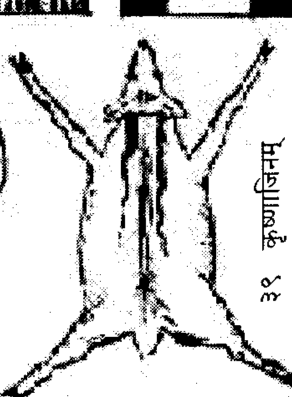

३४
पत्न्या आसनम्

३५
होत्रासनम्

३६
ब्रह्मासनम्

३७
यजमानपात्री

३८
पत्नी पात्री

३९ कृष्णाजिनम्

अथ
श्रीयज्ञमधुसूदने

कर्म्मानुक्रमणिकाध्यायः
(पञ्चमः)

अग्न्याधेयकर्म्मणामनुक्रमं दर्शयामः–

१ कूष्माण्डहोमः
२ गणहोमः
३ नान्दीश्राद्धम्
४ उदकशान्तिः
५ प्रतिसरबन्धः
६ पवनाचमनमार्जनानि
७ पुण्याहवाचनम्
८ मातृकापूजा चेत्येतानि बहिरङ्गाणि गुणकर्म्माणि ।।

इति प्रथमं पर्व ।।१।।

१ अथ सङ्कल्पः
२ ऋत्विग्वरणम्
३ मधुपर्कः
४ देवयजनयाचना
५ अग्न्यायतनसंस्कारः
६ सम्भारसम्भरणम्
७ गोपितृयज्ञः
८ औपासनाग्नौ सर्वोषधिहोमः
९ ब्रह्मौदनप्राशनं सदक्षिणादानं चेत्येतानि अन्तरङ्गाणि गुणकर्म्माणि पौर्विकाणि ।।

इति द्वितीयं पर्व ।।२।।

१० अथ मन्थनेनाग्निसंपादनम्
११ अग्नित्रयाधानम्
१२ त्रेताग्नौ उत्तरः सर्वोषधिहोमः
१३ पञ्चसमिद्धोमः
१४ आहितसर्वाग्न्युपस्थानम्
१५ आहितसर्वाग्निजपः
१६ आहितप्रत्येकाग्न्युपस्थानम्
१७ पूर्णाहुतिः
१८ उत्तरः कूष्माण्डहोमः

इति तृतीयं पर्व ।।३।।

तदित्थं कूष्माण्डहोमादि–कूष्माण्डहोमान्तं कर्म्माग्न्याधानमुच्यते–इत्येकः पक्षः। सङ्कल्पादिपूर्णाहुत्यन्तमेवेद-मग्न्याधानमित्यन्यः पक्षः।।

वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत, ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्यः। वर्षासु निषादस्थपतीन् याजयेत् । सूर्य्यनक्षत्रेऽग्नी-नादध्यात्। अथ आषाढ्या उत्तरस्याममायां पुनर्वस्वोः पुनराधानमादध्यादित्याहुः। तदिदमग्न्याधानमध्यात्मं याज्ञिकदैवात्म संपत्यर्थमनुष्ठीयते।।

अथाग्निहोत्रकर्म्मानुक्रमणी।

१ होमारम्भः
२ विहरणोद्धरणम्
३ अच्छिन्नधारा
४ पूर्वाहुतिः

५ उत्तराहुतिः
६ शेषप्राशनम्
७ उदकाहुतिहोमः
८ समिदाधानम्
९ उद्धरणम्

इत्थं विहरणाद्युद्धरणान्तं कर्म्माग्निहोत्रमुच्यते। उदितेऽनुदिते समयाध्युषिते वा प्रातः सायं च तदग्निहोत्रं यावज्जीवनमहरहः कुर्य्यात्। सोऽयमग्निहोत्रयागोऽहोरात्र विभक्तपाक्षिकाग्निसंस्कारार्थो विधीयते।।

अथ दर्शपूर्णमासेष्टिकर्म्मानुक्रमणी।

१ अन्वारम्भणीयेष्टिः
२ पुनराधानम्
३ अग्न्युद्वासनीयेष्टिः
४ अग्निशालापात्राणां संस्काराः
५ गोपितृयज्ञो विकल्पितः
६ संभारसंभरणम्
७ ब्रह्मौदनपाकः
८ अग्निमन्थनम्

इत्यपूर्वेष्टिप्रयोगे पूर्वाङ्गानि।।

९ अग्नित्रयपुनराधानम्
१० पुनराधानहोमः
११ पुनराधेयेष्टिः
१२ अन्वाधानम्
१३ अग्निवारुणीष्टिः
१४ द्वितीयपुनराधानम्
१५ विच्छिन्नाग्न्याधानम्
१६ प्रवासोपस्थानम्
१७ आहिताग्नेः प्रवासविधिः
१८ प्रवासादागमनविधिः

इति नैमित्तकाङ्गानि।।

शुक्लप्रतिपदि दर्शेष्टिः कृष्णप्रतिपदि पूर्णमासेष्टिः ततः पूर्वेद्युः पर्वदिनमुपवसथाहः

१ उपवसथाहे व्रतोपायनं प्रथमविकल्पः आरण्याशनम्, आहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा दम्पत्योरधः शयनम्।
२ दर्शेष्टौ सांनाय्यदधिसंपादनम्
२ इध्माबर्हिः संपादनम्

इति प्रथमे पर्वण्युपवसथाहकर्म्माणि।।

१ ब्रह्मवरणम्
२ अपां प्रणयनम्
३ पात्रासादनप्रोक्षणादिपात्रसंस्काराः
४ वाग्यमः
५ पुरोडाशसंपादनम्
६ वाग्विमोकः व्रतोपायनं द्वितीयविकल्पः।
७ वेदीनिर्म्माणम्
८ इध्माबर्हिःस्रुचां प्रोक्षणादितन्त्र-मन्तर्वेदिद्रव्यसंस्काराः
९ अग्निसंस्काराय सामिधेनीकर्म्म
१० आज्यहविः पूर्णानां स्रुचां पुरोडाश सांनाय्ययोश्च वेद्यामासादनम्। व्रतोपायनं तृतीयविकल्पः।

इति पूर्वाङ्गकर्म्माणि प्रथमं पर्व।।१।।

११ पुरः स्वस्त्ययनम्
१२ पश्चानुवचनानि
१३ पूर्वाधाराग्निसंमार्गोत्तराधाराः
१४ होतृत्रयप्रवरणम्
१५ पुनः स्वस्त्ययनम्

इति पूर्वाङ्गकर्म्माणि द्वितीयं पर्व।।२।।

१६ स्रुगादापनकर्म्म
१७ सामिधेन्यकर्म्म

१८ पञ्च प्रयाजयागाः

१९ आज्यभागौ द्वौ

इति पूर्वाङ्गकर्म्माणि तृतीयं पर्व ।।३ ।।

अथेह त्रयः प्रधानयागाः-

एतदेव च प्रकृतिविकृतीनामावापस्थानम् ।।

२० स्विष्टकृद्धोमः

इत्युत्तराङ्गकर्म्म प्रथमं पर्व ।।१ ।।

२१ इडाभागभक्षणं नाम हविःप्राशनम्

२२ त्रयोऽनुयाजयागाः

इत्युत्तराङ्गकर्म्म द्वितीयं पर्वं ।।२ ।।

२३ पत्नीसंयाजः

२५ याजमानं कर्म्म

२६ पिण्डपितृयज्ञः

इत्युत्तराङ्गकर्म्म तृतीयं पर्व ।।३ ।।

इत्थं व्रतोपायनादिपिण्डपितृयज्ञान्तं याजमानान्तं शंयुवाकान्तं वा कर्म्म दर्शपौर्णमासमित्युच्यते। शुक्लप्रतिपदि दर्शेष्टिं कृष्णाप्रतिपदि पूर्णमासेष्टि यावज्जीवनं त्रिंशद् वर्षाणि वा कुर्य्यात्। सोऽयं दर्शपूर्णमासयागः पक्षद्वयविभक्तमासिकाग्निसंस्कारार्थो विधीयते ।।

आग्रयणम् ।

अथाग्रयणं नामेष्टित्रयं भवति ।

१ शरदि व्रीह्याग्रयणम् = शारदनवान्नेष्टिः

२ वर्षासुश्यामाकाग्रयणम् = वार्षिकनवान्नेष्टिः

३ वसन्ते यवाग्रयणम् = ग्रैष्मनवान्नेष्टिः । इति

अस्य चाग्रयणस्य पौर्णमासतन्त्रत्वात् सर्वं पौर्णमासवत्। किन्तु प्रधानयाग - स्विष्टकृद्धोमयोर्मध्ये उपहोमो विशेषः । सर्वान्ते च ब्राह्मणतर्पणं विशेषः । नवान्नानां व्रीहिश्यामाकयवानामग्निहोत्रहोमानन्तरं समन्त्रकं भक्षणं भवति । अथवा नवान्नं व्रीह्यादिकं गां भक्षयित्वा तत्पयसाऽग्निहोत्रहोमं नैत्यकं कृत्वा समन्त्रकं भक्षणं भवति । इयं नवान्नेष्टिरप्युच्यते । एवं सवनेष्टिकाम्येष्टयस्तत्तद्विकृतिविशेषैरनुसन्धेयाः । एतच्चेष्टित्रयमृतुसन्धिषु त्रिषु नवससस्योत्पत्तौ प्रथमप्राशननिमित्तं कुर्य्यात् ।।

चातुर्मास्यम् ।

अथ चातुर्मास्ययागो नामाध्वरश्चतुः पर्वा भवति-

१ फाल्गुन्युत्तरप्रतिपदि वैश्वदेवीष्टिः

२ आषाढ्यत्तरप्रतिपदि वरुणप्रघासः

३ कार्त्तिक्युत्तरप्रतिपदि साकमेधः

४ कार्त्तिक्युत्तरप्रतिपदि शुनासीरोयम्

एषां कर्म्मानुक्रमण्यो यथा-

वैश्वानरपार्जन्येष्टिः-

१ शाखाहरणम्

२ अन्वाधानम्

३ पञ्चहोत्राहुतिः

४ वाजिनयागः

५ समिष्टयजुः

इति वैश्वदेव पर्व ।।१ ।।

१ पशुबन्धवेदिः

२ उत्तरवेदिनाभिः

३ चात्वालः

४ उत्करः

५ मारुतीवेदिः = प्रतिप्रस्थातृवेदिः

६ औत्तरवेदिकम् । तत्र उत्तरवेदिसंस्कारश्चात्वा-
लसंस्कारश्च

७ अग्निप्रणयनम्

८ प्रणीताग्न्यभिहोमः
९ मारुतीप्रचारः (यागः)
१० वारुणीप्रचारः (यागः)
११ एककपालयागः
१२ अवभृथेष्टिः
१३ व्रतविसर्गः

इति वरुणप्रघास पर्व।।२।।

१ अग्निहोत्रहोमः
२ अनीकवतीष्टिः
३ सांतपनेष्टिः
४ गृहमेधेष्टिः
५ पौर्णदर्वहोमः
६ क्रीडीयेष्टिः
७ महाहविर्यागः
८ पैतृकवेद्यां महापितृयज्ञो नाम पित्र्येष्टिः
९ त्र्यम्बकयानः = तत्र प्रसिद्धेष्टिः, आदित्येष्टिश्च

इति साकमेध पव।

१ शाखाहरणम्
२ अन्वाधानम्
३ शुनासीरीययागः

इति शुनासीयर्थ पर्व।

स एष चातुर्मास्यनामाध्वरयागश्चतुर्भिर्मासैः परिवर्तमानानामग्निवायुसोमाना- मृतुसन्धिषु त्रिषु तत्तद्देवतासन्धानार्थश्चातुर्मास्यविभक्ताग्निसंस्कारतया विधीयते ।।

अथ पशुः।

पशुबन्धो नाम यागश्चतुर्धा व्याख्यायते-निरूढपशुबन्धः, चरकसौत्रामणीपशुबन्धः, कौकिलसौत्रामणी पशुबन्धः, आश्वलायनसौत्रामणीपशुबन्धश्चेति।

तत्रादौ निरूढपशुबन्धस्यानुक्रमणी भवति

(१) - १ नान्दीश्राद्धम्
२ उदकशान्तिः
३ प्रतिसरबन्धः
४ स्नानादिपञ्चकम्
५ पुण्याहवाचनम्

इत्यङ्गकर्म्माणि प्रथमं पर्व ।।१।।

(२) - ६ सङ्कल्पः
७ ऋत्विग्वरणम्
८ उदवसानम्
९ अग्निमन्थनम्
१० अग्निविहरणम्
११ यूपाहरणम्
१२ पाशुकवेदिः
१३ उत्तरवेदिस्तन्नाभिश्च
१४ चात्वालः
१५ उत्करः
१६ यजमानसंस्कारः
१७ पात्रसंभारसंस्काराः

इत्यङ्गकर्म्माणि द्वितीयं पर्व।।२।।

(३) - १८ अग्निहोत्रहोमः
१९ आग्नेयोष्टिः पशुपूर्वेष्टिर्वा

(४) सद्यस्कालपशुप्रकारभेदे-
१ पशुदेवतासंकल्पः
२ पाशुकपात्रासादनम्
३ यूपावटपरिलेखनम्
४ पाशुकस्त्रुगासादनम्

इति पश्वङ्गप्राकृतम्।१।।

(५) अथ केवलपाशुके-

१ यूपप्रोक्षण-शकलप्रक्षेपादि भिर्यूपसंस्कारः।
२ पशुप्रायश्चित्ताहुतयः
३ पशुपाककरणम्
४ अग्निमन्थनम्
५ पशुसंज्ञपनम्
६ वाशनादिनिमित्ताहुतिः
७ संज्ञप्ताहुतिः
८ वपासाधनम्
९ स्तोकाहुतिः
१० वपासंस्कारः
११ आज्याभागौ
१२ वपाप्रचारः (याग):
१३ पशुपुरोडाशसंपादनम्
१४ अङ्गयागः
१५ दिग्घोमः
१६ वनस्पतियागः
१७ पश्विडाप्राशनम्
१८ उपयाजहोमाः
१९ स्वरुहोमः
२० समिष्टियजुः
२१ पाशुकसक्तुहोमः
२२ उपस्थानानि
२३ पाशुकाग्नेयेष्टिः
२४ पाशुकाग्नावैष्णवेष्टिः
२५ अनुवचनम्
२६ सामिधेन्यम्
२७ षट्प्रवृत्ताहुतयः
२८ मैत्रावरुणदण्डप्रदानम्
२९ प्रयाजयागः
३० आज्यभागौ
३१ पशुपुरोडाशप्रचारः
३२ पशुस्विष्टकृद्यागः
३३ अनुयाजः
३४ पाशुकसमिदाधानम्

एतावत् सर्वं पाशुकं कर्म्मोच्यते।

इति निरूढपशुकर्म्माणि।।१।।

अथ चरकसौत्रामणीपशुबन्धपदार्थसूची प्रारम्भ्यते -

१ फाल्गुन्युत्तरासु नवमीदशम्येकादशीषु सुरासन्धनादिकर्म्माणि
२ द्वादश्यां नान्दीश्राद्धमुदकशान्तिः, प्रतिसरबन्धः, इत्यादीनि बहिरङ्गकर्म्माणि
३ त्रयोदश्याम्-ऐन्द्रपशुयागः, आदित्यचरुश्च।

इत्यङ्गकर्म्म, प्रधानं वा।

४ चतुर्दश्यां त्रिपशूपवसथः।
५ पर्वण त्रिपशुः। अवभृथः

इति प्रधानमेव कर्म।

६. महापितृयज्ञः पर्वणि प्रतिपदि वा विकल्पेन कार्य्यः।
७ प्रतिपदि वायोधसपशुयागः। आदित्यचरुश्च।

इत्युत्तराङ्गकर्म, प्रधानं वा।

८ यदि चयनमपि चिकीर्षति, तदा प्रधानभूते त्रिपशावेव कुर्य्यान्नत्वाद्यन्तयोः पश्वोः। तयोरङ्गत्वात्। समप्राधान्यपक्षे तु तयोरपि यथेच्छं चयनं कुर्य्यात्।

९ ऐन्द्रपशु-त्रिपशु-वायोधसपशूनामेकप्रयोगत्वादुदवसानमृत्विग्वरणकूष्माण्डहवनादीनि च कर्म्माणि सर्वपश्वर्थं सकृदेव कार्य्याणि। एको विहारः। एको च दक्षिणतः पैतृकी वेदिः। पाशुकी तु वेदिर्भिद्यते। तत्राद्यन्तयोर्द्वादशपदा वेदिः कार्य्या, त्रिपशौ त्वष्टादशपदा सा भवति।

इति चरकसौत्रामणीविशेषविधिः।

(३)- १ कौकिलसौत्रामणीसङ्कल्पः
२ ऋत्विग्वरणम्
३ इडाजपः
४ अन्वारम्भणीयेष्टिः
५ उदवसानम्
६ अग्निमन्थनम्
७ मनस्वत्याहुतिः
८ ऐन्द्रपशुसङ्कल्पः
९ पक्षान्तरे त्वत्रैवाग्निचयनसङ्कल्पो वा।
१० अग्निविहरणम्
११ षड्ढोतृकूष्माण्डसारस्वतहोमाः
१२ पश्विष्टिः।
१३ वेदियूपसंस्कारो निरूढपशुबन्धवत्।

इति कौकिलसौत्रामण्यां पूर्वपशुविधिः

१४ पुनर्विहरणम्
१५ आदित्येष्टिः
१६ यजमानानुमन्त्रणम्

इति सौत्रामणीपूर्वेष्टिविधिः।।

ततो द्व्यहो वा सद्यो वा त्रिपशुः।।
१ त्रिपशुसङ्कल्पः
पक्षान्तरे त्वत्रैवाग्निचयनसङ्कल्पो वा।
२ पाशुकवेदिनिर्म्माणम्
३ अग्निविहरणम्
४ अन्वाधानादि व्रतोपायनम्
५ शाकाहरणादि
६ यूपावटपरिलेखादि
७ चात्वाललेखनादि
८ उत्तरवेदिनाभिप्रच्छादनान्तम्
९ खरद्वयनिर्म्माणम्
१० तयोः स्रुगासादन-ग्रहासादने
११ अभ्यादानादियूपावटकरणान्तम्
१२ संस्रावाभिघारणादि
१३ सिकतासमीकरणान्तम्
१४ शाखापवित्रमुपवेषश्च
१५ अग्निप्रणयनम्
१६ ब्रह्मयजमानयोः स्वे उपवेशनम्
१७ पात्रसंस्कारासादने
१८ अपकृष्य महारात्रेऽग्निहोत्रम्
१९ आग्नेयी पश्विष्टिः

इति त्रिपशौ पूर्वकर्म्माणि।

अथ संमर्शनादि
१ सुरापयसोरुत्पवनान्तं कर्म्म।
२ पयोग्रहासादनम्
३ सन्नग्रहोपस्थानम्
४ सौत्रामणीपशुकर्म्म
५ वपाप्रचारान्तं पाशुकम्
६ वपामार्जनान्तम्
७ सुराग्रहहोमः
८ सुराग्रहभक्षणम्
९ सुरोपस्थानम्
१० पितृतर्पणम्
११ पित्रुपस्थानम्
१२ पैतृकहोमः

इति त्रिपशौ सुराग्रहप्रचारः।

१ आश्विनकुष्ठिकशफहोमाः
२ सारस्वतकुष्टिकशफहोमाः
३ ऐन्द्रकुष्ठिकशफहोमाः
४ आसन्द्यां यजमानाभिषेकः
५ व्यस्तव्याहृतिहोमः
६ मङ्गलाह्वानम्
७ चयनपक्षे मृत्युग्रहहोमः
८ मृत्युग्रहभक्षः
९ उपयाजप्रचारः
१० समिष्टयजुः
११ विष्णुक्रमः
१२ व्रतविसर्गः
१३ अवभृथः
१४ ब्राह्मणतर्पणम्

इति प्रधानत्रिपुरुषविधिः।

१५ अग्निविहरणम्
१६ महापितृयज्ञः

इति पर्वदिनाङ्गकर्म्मविधिः।

१७ अथोत्तराङ्गमैन्द्रपशुर्वायोधसः
१८ पुनरादित्येष्टिः
१९ पुनरग्निमन्थनविहरणे
२० अग्निहोत्रम्

इति कौकिलचरकाभ्यां द्वेधा विभक्तः सौत्रामणी प्रयोगः।

(४) - आश्वलायनीये तु-

१ पश्विष्टिः, अग्निप्रणयनं, मन्थनञ्च।
२ आवाहनादि
३ एकादश प्रयाजाः
४ आज्यभागप्रचारः
५ वपायागः
६ पुरोडाशयागः
७ स्विष्टकृद्यागः
८ मनोतानामाङ्गयागः
९ वनस्पतियागः
१० अनुयाजाः

इति सौत्रामणीपूर्वाङ्गमैन्द्रपशुः

११ आदित्येष्टिः=ऐन्द्रपश्वङ्गम्।
१२ पश्विष्टिः, अग्निप्रणयनं, मन्थनञ्च।
१३ आवाहनादि प्राग्वत्
१४ सौत्रामण्याश्विनयागः।
१५ सौत्रामणीसारस्वतयागः।
१६ सौत्रामणीप्रधानैन्द्रवपायागः
१७ आश्विनसौत्रामणीग्रहप्रचारः।

अथाङ्गयागे पुनः--

१ आश्विनहविःप्रचारः
२ सारस्वतहविःप्रचारः
३ ऐन्द्रहविःप्रचारः
४ वनस्पतियागः
५ स्विष्टकृद्यागः
६ देवतानिगमः

अथ सौत्रामण्यङ्गतया त्रयो यागा विधीयन्ते -

१ ऐन्द्रपुरोडाशयागः
२ सावित्रपुरोडाशयागः
३ वारुणपुरोडाशयागश्चेति

अथानुयाजाः

१ सूक्तवाकः
२ सौत्रामण्यङ्गं पशुयागः
३ आदित्येष्टिः

इति सौत्रामणीप्रयोगः समाप्तः। इत्थं चतुर्धा पशुबन्धपदार्था दर्शिताः।

सोऽयं पशुबन्धयागः संवत्सरावयवयोरुत्तरायणदक्षिणायनयोः षाण्मासिकयोरुपक्रमे षाण्मासिकाग्नि-संस्कारतया विधीयते।

अथाग्निष्टोमपदार्थानुक्रमणी भवति।

पौर्विकबहिःकर्म, पौर्विकमन्तःकर्म, दीक्षा, सोमसंपत्तिः, प्रवर्ग्यम्, पशुः ग्रहाः इति अष्टपर्वा ह्ययमग्निष्टोमः। तद्यथा-

१ पूर्वदिने नान्दीश्राद्धम्
२ रात्रावुदकशान्तिः
३ प्रतिसरबन्धश्च
४ आरम्भदिने यजमानपत्नीषोड-शर्त्विजां स्नानादिपञ्चकम्।
५ गार्हपत्यस्य पश्चाद्यजमानोपवेशः।
६ विष्णुसंस्मरणम्
७ अग्निष्टोमसङ्कल्पः
८ सोमप्रवाकवरणम्
९ ऋत्विगाह्वानम्
१० ऋत्विग्वरणम्
११ शालाप्रवेशः

इति पौर्विकबहिः कर्म्माणि ।।१।।

१ ऋत्विक्कर्तृकः शान्तिजपः
२ अध्वर्य्युकर्तृकं मन्थनम्
३ मनस्वतीहोमः
४ पूर्वशान्तिपाठः
५ प्रवर्ग्यसंभरणम्
६ उत्तरशान्तिपाठः
७ देवयजनाध्यवसायः
८ मानसहोमः
९ आहवनीये होमः
१० कूष्माण्डहोमः
११ उपस्थानं वरदानञ्च
१२ यूपाहुतिर्यूपाहरणञ्च
१३ व्रतभक्षणम्

इति पौर्विवकाण्यन्तः कर्म्माणि ।।२।।

१ दीक्षाङ्गवपनादि संस्काराः
२ दीक्षणीयेष्टिः
३ दीक्षाहुतयः
४ दीक्षोपवेशनम्
५ दीक्षाङ्गमेखलाबन्धनम्
६ दीक्षाङ्गपत्नीसंनहनम्
७ उष्णीषवेष्टनम्
८ कुम्बकुरीराध्यूहनम्
९ दीक्षाङ्गं कृष्णविषाणदण्डयोर्गहणम्
१० दीक्षितत्वज्ञापनम्
११ सनियाचनम्
१२ पत्नीयजमानव्रतपयःसाधनम्
१३ दीक्षाव्रतभ्रेषप्रायश्चित्तानि
१४ अन्त्यभिमुखशयनम्
१५ व्रताख्यपयोभक्षणम्

इति दीक्षाकर्म्माणि ।।३।।

अथ सोमक्रयातिथ्येष्टिभ्यां सोमसंपत्तिर्यथा-

१ सोमक्रयाहुतिः
२ सोमक्रयण्यनुमन्त्रणम्
३ सोमक्रयण्यनुगमनम्
४ पद्धरणीग्रहणम्
५ क्रयणाङ्गसोमोपस्थानम्
६ क्रयणाभिमर्शनम्
७ सोमविमानम्
८ सोमवेष्टनम्
९ सोमावेक्षणम्
१० सोमक्रयणम्
११ शकटे सोमस्थापनम्
१२ शकटपरिवहनम्
१३ शकटोपस्थानम्

१४ आतिथ्येष्टिः
१५ सोमासन्दीप्रतिष्ठापनम्
१६ अन्तरागमननिषेधः
१७ सोममधुपर्कः

इति सोमसंपत्तिः ।।४।।

अवान्तरदीक्षारौहिण-महावीरधर्मयागोपसद्यागवेदीसंस्कारोत्तरकर्म्मभिः सप्ताङ्गं प्रवर्ग्यं यथा-

१ तानूनप्त्राज्यग्रहणम्
२ तानूनप्त्रावमर्शनम्
३ तानूनप्त्रावघ्राणम्
४ मदन्तीपचनम्
५ सोमाप्यायनम्
६ द्यावापृथिवीनिह्नवः
७ अवान्तरदीक्षा
८ आहवनीयापस्थानम्
९ यजमानशासनम्
१० शान्तिजपः

इत्यवान्तरदीक्षाकर्म्माणि ।।१।।

११ प्रवर्ग्यसामग्रीसंपादनम्
१२ प्रवर्ग्यारम्भः
१३ प्रवर्ग्यपात्रसंभारप्रोक्षणम्
१४ रौहिणपुरोडाशश्रपणम्
१५ रौहिणपुरोडाशासदनम्

इति रौहिणम् ।।२।।

१६ प्रवर्ग्यारम्भहोमः
१७ महावीराञ्जनम्
१८ रुक्मोपगूहतम्
१९ महावीरसादनम्
२० महावीराज्यपूरणम्
२१ महावीरप्रादेशकरणम्
२२ महावीराङ्गारपरिश्रयणम्
२३ महावीरदक्षिणतोवैकङ्कतपरिधि-परिधानम्
२४ घर्मोपस्थानम्
२५ महावीरप्रदक्षिणगमनम्
२६ महावीराप्यायनम्
२७ महावीरप्रेक्षणम्
२८ घर्मोपस्थानम्

इति महावीरः ।।३।।

२९ प्रवर्ग्याङ्गार्हपत्योपस्थानम्
३० दक्षिणरौहिणहोमः
३१ धर्मदुघादोहनम्
३२ महावीरे गोपयःप्रक्षेपः
३३ धर्मोष्मान्वीक्षणम्
३४ सिद्धघर्ममहावीरग्रहणम्
३५ महावीरोत्थापनम्
३६ महावीरप्राङ्नयनम्
३७ घर्महोमार्थं दक्षिणात्याक्रमणम्
३८ घर्मयागः
३९ घर्मस्रावणम्
४० उद्वासनीये महावीरसादनम्
४१ शकलक्षारणम्
४२ शकलानुप्रहरणम्
४३ गार्हपत्यादिपरिषेचनम्
४४ उपयमनपर्य्यग्निकरणम्
४५ उपसादनाङ्गजपः
४६ प्रवर्ग्योत्तरप्रथमाहुतिहोमः
४७ पूर्वाहुत्यङ्गगार्हपत्यावेक्षणम्
४८ द्वितीयाहुतिहोमः
४९ कूर्चे लेपमार्जनम्
५० घर्मभक्षणम्
५१ प्रवर्ग्यप्रायश्चित्ताहुतिः
५२ घर्मोत्सादनम्

५३ शान्तिजपः

इति घर्मयागः ।।४।।

उपसद् यथा–

१ उपसदिष्टिः
२ उपसद्धोमः
३ त्रिस्तनव्रतप्रैषः।
४ त्रिस्तनव्रतदोहनम्
५ द्विस्तनव्रतदोहनम्
६ मध्यमोपसद्धोमः

इत्युपसत् ।।५।।

१ महावेदिः
२ सौमिकी उत्तरवेदिः
३ उपरवाणां कालः
४ सौमिक उत्करः
५ स्तम्बयजुर्हरणम्
६ पाणिसंमर्शनादि–पशुबन्धवत् कर्म्माणि
७ वेदिकारप्रैषः
८ चात्वालपरिलेखः
९ उत्तरनाभिप्रच्छादनान्तं कर्म्म

इति वेदीसंस्कारः

१ प्रवर्ग्योद्वासनम्
२ प्रवर्ग्यात्तरशान्तिपाठः
३ परिघर्म्यपात्रसादनम्
४ इध्मप्रदीपनहोमः
५ महावेदिगमनम्
६ प्रचरणीयमहावीरपरिपूरणम्
७ घर्मपात्रोत्सादनर्थसादनम्
८ घर्मपात्राच्छादनम्
९ आसादितघर्म्मोपकरणोपस्थानम्
१० घर्मोद्वासनसाम
११ घर्मोपस्थानं यजमानेन
१२ अपां प्रक्षेपः। जलस्पर्शः
१३ आदित्योपस्थानम्
१४ गोत्रादेशः
१५ उत्तरशान्तिः
१६ शालामुखीयोपस्थानम्

इत्युत्तरकर्म ।।

इत्यग्निष्टोमे प्रवर्ग्यं कर्म्म संपूर्णम् ।।

महावेदिकरणं, हविर्धानसदोमार्जालीयाग्नीध्रीयनिर्माणं, खरनिर्म्माणम्, उपस्थानं, वसतीवर्य्यादिसादनं, पाशुकप्राकृतम् = इत्यग्नीषोमीयपशुकर्म्माण्यष्टपर्वाणि। तद्यथा–

(१) १ पूर्वाङ्गकर्म
२ महावेदीकरणम्
(२) ३ दक्षिणहविर्धानोत्तरवर्त्तनीहोमः
४ दक्षिणधूरञ्जनम्
५ उत्तरहविर्धानोत्तरवर्त्तनीहोमः
६ उत्तराक्षधूरञ्जनम्
७ हविर्धानप्रवर्तनम्
८ अनसोरुपस्तंभने स्थापनम्
९ मेथ्यां हविर्धानबन्धनम्
१० हविर्धानगृहनिर्म्माणम्
(३) ११ औदुम्बर्यवटखननप्रैषः
१२ उपरवखननप्रैषः
१३ सदोनिर्म्माणम्
१४ सदोऽभिमर्शनम्
(४) १५ महावेद्या दक्षिणतो मार्जालीयगृहम्
१६ उपरवसंस्काराः
१७ उपरवेषु फलकप्रतिष्ठापनम्
(५) १८ आग्नीध्रीयखरकरणम्
१९ होतृखरी = होतृधिष्ण्यम्
२० मैत्रावरुणधिष्ण्यं खरः
२१ ब्राह्मणाच्छंसिधिष्ण्यं खरः
२२ पोतृखरः

२३ नेष्टृधिष्ण्यं खरः
२४ अच्छावाकधिष्ण्यं खरः
२५ मार्जालीयधिष्ण्यं खरः
(६) २६ औत्तरवेदिकाग्न्युपस्थानम्
२७ आस्तावचात्वालयोरुपस्थानम्
२८ पशुश्रपणाग्न्युपस्थानम्
२९ सदसः पश्चिमद्वारे औदुम्बरी
३० ब्रह्मसदनोपस्थानम्
३१ शालामुखीयोपस्थानम्
३२ गार्हपत्याद्युपस्थानम्
३३ अध्वर्योः प्रत्यक् सदोऽतिक्रमणनिषेधः
३४ प्राग्वंशे पात्रासादनम्
३५ अग्नीषोमप्रणयनप्रैषः
३६ सोमोपस्थानम्
३७ आहवनीयोपस्थानम्
(७) ३८ वसतीवरीग्रहणम्
३९ वसतीवरीसादनम्
(८) ४० आज्येडान्तं निरूढपशुवत्
४१ उपयाजाः
४२ पुरोडाशयागः
४३ अङ्गयागः

इत्यग्नीषोमीयपशुः ।।

अथ प्रातः सवनमाध्यन्दिनसवनतृतीयसवनविधानभेदात् त्रेधा ग्रहसुत्याऽनुक्रम्यते–

१ बहिर्वेदिभवनम्
२ वसतीवरीस्थापनम्
३ सुत्यासामग्रीसंपादनप्रैषः
४ सौत्यं सायंदोहकरणम्
५ सौत्यमिध्माबर्हिः संभरणम्
६ सुब्रह्मण्याह्वानम्
७ सुत्यासङ्कल्पः
८ अम्भ्रणासादनम्
९ सुत्यार्थप्रबोधनम्
१० सुत्यारम्भप्रैषः
११ हविर्धाने वायव्यादि सादनम्
१२ आग्नीध्रीयादिपंचकसंमर्शनम्
१३ सौमिकपरिधिस्रुगभिमर्शनम्
१४ सोमराजोपावरोहणम्
१५ उद्गातृनिवेदनम्
१६ सवनीयपञ्चहोतृहोमः
१७ प्रातरनुवाकादिपरैषः
१८ सौत्यपुरोडाशीयपात्रासादनम्
१९ पवित्रकरणादि
२० उत्तरवेदिसमीपे प्रणीतासादनम्
२१ अग्निहोत्रहवण्यादानादि
२२ सवनीयपुरोडाशनिर्वापः
२३ उभयोर्द्रव्ययोः प्रोक्षणम्
२४ कृष्णाजिनादानादि
२५ व्रीह्येकभागावघातः
२६ हविष्कृदाह्वानम्
२७ तन्दुलप्रक्षालननिनयनान्ते प्रातर्दोहः सवनीयः
२८ धानाकपालोपधानम्
२९ परिवापकपालोपधानम्
३० आमिक्षाकुम्भ्युपधानम्
३१ सौत्यपुरोडाशीयसंवापः
३२ सवनीयधानाश्रपणम्
३३ करम्भसंपादनम्
३४ परिवापश्रयणम्
३५ आमिक्षावाजनाधिश्रयणम्
३६ खरेऽतिग्राह्यग्रहादिसादनम्
३७ ग्रहाभिमर्शनम्
३८ आपोनप्त्रीयारम्भकहोमः
३९ आपोनप्त्रीयानुवचनप्रैषः
४० पन्नेजनीग्रहणार्थं पत्न्यामयनम्
४१ एकधनाग्रहणार्थहोमः

१५ दधिघर्मप्रचारः
१६ दधिघर्मभक्षः
१७ माध्यन्दिनसवनीयप्रचारः
१८ माध्यन्दिनसवनीयचमसोन्नयनप्रैषः
१९ माध्यन्तिनसवनीयशुक्रामन्थिप्रैषः
२० माध्यन्दिनप्रस्थितयाज्याप्रचारः
२१ इडोपह्वानप्राशित्रहरणे
२२ प्रणीताविनयनम्
२३ इडोपहूतचमसभक्षणम्
२४ नाराशंससादनम्
२५ हविःशेषप्राशनम्
२६ दक्षिणारम्भकहोमः
२७ दक्षिणानयनभजने
२८ सौमिकदक्षिणादानम्
२९ वैश्वकर्मणहोमः
३० उत्तराङ्गहोमोपस्थानम्
३१ दक्षिणासमनुदेशः
३२ मरुत्वतीयग्रहद्वयप्रचारः
३३ तृतीयमरुत्वतीयपात्रे सोमग्रहणम्
३४ मरुत्वतीयग्रहप्रचारः
३५ माध्यन्दिनसवनीयनराशंससादनाम्
३६ माहेन्द्रग्रहणम्
३७ माहेन्द्रपवमानस्तोत्रोपाकरणम्
३८ अभिषवप्रैषः
३९ माहेन्द्रग्रहप्रचारः
४० आग्नेयातिग्राह्यग्रहप्रचारः
४१ ऐन्द्रातिग्राह्यप्रचारः
४२ सौर्य्यातिग्राह्यप्रचारः
४३ अतिग्राह्यभक्षणम्
४४ आत्माभिमर्शः
४५ मैत्रावरुणादिचमससादनम्
४६ आधवनीयोत्तानकरणम्
४७ वसतीवर्येकधनावनयनादि
४८ सवनप्रायश्चित्तहोमः

इति माध्यन्दिनसवनकर्माणि ।।

१ तृतीयसवनारम्भकप्रैषः
२ तृतीयसवनसम्बन्ध्यभिषवः
३ आदित्यग्रहे शृतातङ्क्यग्रहणम्
४ आदित्यग्रहप्रचारप्रैषः
५ आग्रयणे तृतीयसवनीयसोमग्रहणम्
६ तृतीयसवनीयहोमः
७ स्तोत्रोपकरणम्
८ हविर्द्धानं प्रविश्य सोमोपस्थानम्
९ धिष्ण्याधारणं, पृष्ठयास्तरणं च
१० तृतीयसवनीयप्रचारः
११ उत्तरवेद्यां चमसासादनम्
१२ तृयीयसवनीयहोतृचमसप्रचारः
१३ तृतीयसवनीयप्रस्थितयाज्याप्रचारः
१४ होतुरग्रे उपवेशनादि = इडोपहूत – चसभक्षान्तम्
१५ सौमिकपुरोडाशशकलदानम्
१६ वैश्वदेवग्रहप्रचारः
१७ चमसभक्षः
१८ घृतयाज्यासंपुटितसौम्यचरुयागः
१९ पात्नीवतग्रहणम्
२० पन्नेजनीजलस्रावणम्
२१ शंसन–प्रतिगरे
२२ चमसभक्षणम्
२३ आहवनीयोत्तरतश्चमससादनम्
२४ आशिरोपवेषनिरसनं, हवनं च
२५ निःसर्पणाहुतयः । प्रायश्चित्तम्

इति तृतीयसवनकर्म्माणि

१ नवसमिष्टयजूंषि
२ अवभृथस्नानम्
३ अनुबन्ध्याप्रायश्चित्तम्

इत्यग्निष्टोमयज्ञस्य कर्मानुक्रमणी संपूर्णा ।

अथाग्निचयनम् ।

गार्हपत्यो नैर्ऋत्यमाहवनीयोऽष्टौ धिष्ण्याश्चेत्येतेषामेकादशानामग्नीनां सोमसम्बन्धिनां संस्कार-विशेषोऽग्निचयनं नामातियज्ञः।। अन्तरेणाप्यग्निचयनं सोमः क्रियते । इच्छतस्तु स महाव्रते सोमेऽग्निचय-नामावश्यकमाहुः।।

स्वातन्त्र्येणाप्यग्निचयनमिच्छन्ति । तत्रेदं द्विविधं भवति- अध्वरकर्म्म चाऽग्निकर्म्म चेति।।

तत्र प्रथमायां फाल्गुन्यां पश्वालम्भो, माघामावास्यायामिति केचित् । फाल्गुन्या अनन्तरायामष्टकाया-मुखासंभरणम्। ततोऽनन्तरायाममावास्यायां दीक्षा ।।

ततः संवत्सरं यावदुख्याग्निधारणविष्णुक्रमवात्सप्रादिकर्म्माणि। संवत्सरान्ते फाल्गुन्या अनन्तरायमा-वस्यायां सोमक्रयः। सोमक्रयात् प्रागेव गार्हपत्यचयनम्।।

सोमक्रयादूर्ध्वं चैत्रशुक्लेऽन्तरोपसादवाहनीयचयनम्। ततः शतरुद्रियहोमः। अग्निविकर्षणम् , प्रवर्ग्योत्सादनम् , वसोर्धारा, यजमानाभिषेको, धिष्ण्याग्निचयनं, पयस्या इत्येतावानयमत्र कर्म्मक्रमः।।

इति मधुसूदनविद्यावाचस्पतिप्रणीतःङ्कर्म्मानुक्रमणिकाध्यायः समाप्तः ।।

Chapter VII - अथ शतसूत्री देवतानिवित्

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां रातिरभि नो निवर्तताम् ।।
देवानां सख्यमुपसेदिमा वयं देवा न आयुः प्रतिरन्तु जीवसे ।।१ ।८९ ।२ ।।

तान् पूर्वया निविदा हूमहे वयं विश्वे नो देवा अवसा गमन्निह ।।
भद्रं कर्णेभिःशृणुयाम देवा आनो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतः ।।१ ।८९ ।

बालानां ब्रह्मविज्ञानप्रवेशाय वितन्यते ।
शतसूत्री निविद्दैवी स्वल्पव्याख्यानुगर्भिता ।।१ ।।

यो विद्यान्निविदं दैवीं वेदविद्यां सुवेद सः ।।
एषामेव हि देवानां विज्ञानं वेद उच्यते ।।२ ।।

एको देवः

१) प्रजापतिरेवैको देवः ।तत् प्रभूतत्वात् सर्वेषाम् ।। प्रजापतिस्त्वेवेदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च ।।श ६ ।१ ।२ ।११ ।। प्रजा वै भूतानि । देवाः पितरो मनुष्याः पशवोऽसुरा इति पञ्चभूतानि ।।श.२ ।३ ।४ ।१ ।। प्रजापतिर्वै देवानां वीर्य्यवत्तमः।।श.१३ ।१ ।२ ।५ ।। एष ह वै प्रजापतिः ।।

द्वौ देवौ

१) द्यावापृथिव्योर्वै सर्वा देवताः प्रतिष्ठिताः ।।श.१३ ।२ ।९ ।१ ।।

२) अग्निः सोमः – इति द्वौ रेतोधसौ देवौ ।।अग्निर्वै रेतोधाः । सोमो वै रेतोधाः । अग्नीषोमात्मकं जगत् । इन्द्राग्नी वै देवानामोजस्वितमौ ।।श.१३ । द्वया वै देवाः । देवा अहैव देवाः । अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवाः ।। श. ।। तत्रैते प्राणदेवा ईडेन्याः । मनुष्यदेवास्तु सपर्य्येण्या इत्याहुः ।।

त्रयो देवाः

१. अग्निः ,इन्द्रः, सूर्य्यः -- इत्येते त्रयो ऽतिष्ठावानो देवाः । अग्नौ वर्चः ।इन्द्रे ओजः । सूर्य्ये भ्राजः । एतानि ह वै तेजांसि । एतानि वीर्य्याणि ।।श.४.४.५ ।।

२. वीर्य्यं वा अग्निः । वीर्य्यमिन्द्रः । वीर्य्यं विष्णुः ।। तै.ब्रा.१.७.२ ।। त एते त्रयो देवा वीर्य्याणि । ब्रह्मक्षत्रं विडिति वीर्य्याणि । ब्रह्म वा अग्निः । क्षत्रमिन्द्रः । तै.ब्रा.३.९.१६ ।।

३.अग्निः सोमो विष्णुरित्यमी त्रयो देवा उपसदां रूपम् ।। ऐ.१३ ।३१ ।।श.३ ।३ ।५ ।९ ।।

४.अग्निः , वायुः, सूर्य्यः --- इति वाजिनो देवाः । तै.ब्रा.१ ।६ ।३ ।। वाजिन एवैते त्रयः केशिनो देवाः ।। ऋ.सं.२ ।३ ।२२ ।४ ।। अथ . ९ ।२९ ।६ ।।''त्रयः केशिन ऋतुथा विचक्षते संवत्सरे वपते एकएषाम् ।।विश्वमेको अभिचष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् '' ।।

५. मित्रः, वरुणः,अर्य्यमा – इति प्रचेतसो देवाः ।।ऋ.सं.१ ।४१ ।१ ।।

६.अग्निः,यमः,सोमः -- इत्येते त्रयः पितृदेवाः ।। सर्वेषां पितॄणामेतन्मयत्वात् ।।

७. त्रया वै देवाः -- वसवो रुद्रा आदित्याः -- इति श्रुतिः ।।श.४ ।३ ।२ ।१ ।।

चत्वारो देवाः

१. अग्निः, रुद्रः,वरुणः,इन्द्रः --- इतीन्द्रतुरीयाश्चत्वारोमी ऐन्द्राग्नदेवाः। तत्राद्यास्त्रयोऽग्निभागा अग्नयः । तेष्विन्द्रस्तुरीयो भागः संसृष्टः ।तै.ब्रा.१ ।७ ।१ ।।श.५ ।२ ।३ ।१२ ।।तेनैताविन्द्राग्नी द्वौ देवौ संभवतः ।। याज्ञिके तु विधावयमिन्द्रो रुद्रं वरुणं चान्तारा प्रयुज्यते ।।

२. अग्निः,इन्द्रः, वायुः, मखः – इति चत्वारो यशःसत्रिया देवाः तां.७ अ. ।५खं ।। ६ ।।

पञ्चदेवाः

१. अग्निः , वायुः , आदित्यः, चन्द्रमाः , दिशः --इति पञ्चलोकपा देवाः। तत्रादितस्तत्रयाणामग्नित्वं शेषयोस्तु द्वयोः सोमत्वं विद्यात् ।।

२. अग्निः, सोमः,इन्द्रः वरुणः बृहस्पतिः -- इत्येते तानूनप्त्रियाः पञ्चदेवाः। अग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैः, इन्द्रो मरुद्भिः, वरुण आदित्यैः, बृहस्पतिर्विश्वैर्देवैः सह व्युत्क्रम्य वस्त्वादीनेतान् वरुणगृहे विनिधाय च तानूनप्रमकुर्वन्।।

३. अग्नीसोमौ । अग्निः । मित्रावरुणौ । ता वा एताः पञ्च पशुयागीयाः ।।

४. अग्निः पवित्रं स मा पुनातु। वायुः सोमः सूर्य्य इन्द्रः पवित्रं ते मा पुनन्तु इति पञ्चैते पवित्रदेवाः ।।

षड् देवाः

१. इन्द्रवायू । मित्रावरुणौ । अश्विनौ -- इति षट्क्रमभक्ष्या देवाः । यथा पूर्वं हीमे सोमस्य भक्षयन्ति ।।

२. अग्निः ,वायुः,आदित्यः,विद्युत्, चन्द्रमाः,आपः,– इति षट् ब्रह्मद्वारदेवाः ।।श.११ ।३ ।२ ।१ ।

३. अग्निः ,वायुः,वरुणः,इन्द्रः,प्रजापतिः,ब्रह्म– इति षड् देवयानदेवाः ।।

४. अग्निः,इन्द्रः,विश्वेदेवाः वाक् ,गौः,द्यौः, -- इति षट् पृष्ठ्या देवाः ।। रथन्तरस्याग्निरिन्द्रो बृहतः । वैरूपस्य विश्वेदेवा । वाग् वैराजस्य । शाक्वरस्य गौर्द्यौ रैवतस्य – इत्येवं षण्णामह्नं क्रमेणैते देवा नियन्तारो भवन्ति ।।

५. अग्निः,वायुः,इन्द्रः,बृहस्पतिः,प्रजापतिः,ब्रह्म – इति षट् सावित्रा देवाः ।।

सप्तदेवाः

१. वायुः, इन्द्रवायू ,मित्रावरुणौ, अश्विनौ, इन्द्रः, विश्वेदेवाः, सरस्वती – इति सप्तैताः प्रउग देवताः। प्रउगशस्त्रं होत्रा शंसनीयम् ।।

२. अग्निर्गृहपतीनां सुवते । सोमो वनस्पतीनाम् । रुद्रः पशूनाम् । बृहस्पतिर्वाचाम् । इन्द्रो ज्येष्ठानाम् । मित्रः सत्यानाम् । वरुणो धर्म्मपतीनाम् । एतावन्तो वै देवानां सप्तसवाः । एतदेव सर्वं भवति ।। तै.ब्रा.१.७.४ ।। तेनैते सर्वसूदेवाः ।।

३.अग्निः। सोमः, सविता, मित्रः, बृहस्पतिः, ब्रह्मणस्पतिः,सरस्वती,-इति सप्तैता ब्राह्मणानां देवताः। ब्रह्मवीर्य्यप्रदानव्रतैरेतैर्देवैर्यस्यात्मा संस्क्रियते स श्रोत्रियो ब्राह्मणो भवति ।।

अष्ट देवाः

१. इन्द्रः,वरुणः,सोमः,रुद्रः,पर्जन्यः,यमः,मृत्युः, ईशानः--इत्यष्टौ देवत्रा क्षत्राणि। क्षत्रवीर्यप्रदानव्रतैरेतैर्देवैः संस्कृतात्मा क्षत्रियो भवति ।।

२. वसवो, रुद्राः ,आदित्या,विश्वेदेवाः,मरुतः--इत्येतानि यानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते तेभ्यो विड्वीर्य्यमाप्यते ।उपलक्षणमेतत्साध्यानामाप्त्यानामृभूणाञ्च ।। तैः संस्कृतात्मा वैश्यो भवति ।।पूषैष शूद्राणां देवता भवति। पशुदेवतायाः पूष्णोऽस्या विशेषेण सर्वत्रोपपत्तेः ।।

३. अग्निः,वायुः,आदित्यः,दिशः,औषधिवनस्पतयः,चन्द्रमाः,मृत्युः,आपः इत्येतेऽष्टौ देहापित्वानो देवा अशनायापिपासासभागिन ऐतरेयोक्ताः ।।

नवदेवाः

१. अग्निः । सोमः ।सूर्य्यः इति त्रयो वसव्या देवाः । मित्रो वरुणोऽर्यमेति त्रयः शर्मण्या देवाः । अपांनपात् आशुः हेमा -- इति त्रयः सपीतयो देवाः। अपांनपादाशु हेमन् य ऊर्मिरिति यजुर्मन्त्रे (तै.सं.१ ।७ ।७) ।।आशुहेमेत्येकं पदमाह सायणः।। वसव्याः शर्मण्याः सपीतयः - इत्येते देवाः प्रवर्षणाः। तेहि वृष्ट्या ईशते ।।

दश देवाः

१. अग्निः सोमः सविता सरस्वती वरुणपूष्णौ त्वष्टा ।।
अथ विष्णुश्च बृहस्पतिरिन्द्रो वरुणस्य संसृपो देवाः ।।१ ।।
तेजो द्युम्नं प्रसवं वाचमथौजः पशूंश्च रूपाणि ।।
यज्ञं ब्रह्म तथेन्द्रियमिति ते देवाः सुवन्ति धर्म्माणि ।।२ ।।
तेनैते सृप्तिसूदेवाः ।। तदुक्तं यजुर्मन्त्रे -

" सवित्रा , प्रसवित्रा, सरस्वत्या वाचा , त्वष्ट्रा रूपैः पूष्णा पशुभिः, इन्द्रेणास्मे , बृहस्पतिना ब्रह्मणा, वरुणेनौजसा, अग्निना तेजसा, सोमेन राज्ञा, विष्णुना दशम्या, देवतया प्रसूतः प्रसर्पामि ।।' य. सं. ।। ता दशैताः संसृपो देवता वारुणतन्त्रानुगता इष्यन्ते ।।

एकादश देवाः

१) 'ये देवासो दिव्येकादशस्थ पृथिव्यामध्येकादशस्थ । अप्सुक्षितो महिनैकादशस्था ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वम्' ऋ. १ ।१३९ ।११ ।।

द्वादश देवाः

१) अग्निः । वायुः । इन्द्रः। सूर्य्यः। बृहस्पतिः। ब्रह्मणस्पतिः। चन्द्रमाः। सोमः। वरुणः। मृत्युः। प्रजापतिः। ब्रह्म। इत्येते द्वादशतिस्तुतयो । देवाः । देवेष्वेषामतिष्ठावत्वात् ।।१ ।।

इति प्रथमः पाठः ।।

भागिनो देवाः

१) आहुति भागाः । स्तोमभागाः । छन्दोभागाः । इत्येवं त्रिविधाः सर्वे देवाः। तत्राहवनीया इष्धिभिः पशुभिः सोमैरिज्यन्ते । स्तोम्याः स्तोत्रैः स्तूयन्ते । छन्दस्याः शस्त्रैः शस्यन्ते ।।

२) अष्टौ वसवः । एकादशरुद्राः । द्वादशादित्याः । प्रजापतिश्च वषट्कारश्च। इति सोमपास्त्रयस्त्रिंशत् ।। एकादश प्रयाजाः ।। एकादशानुयाजाः । एकादशोपयाजाः । इत्यसोमपाः पशुभाजनास्त्रयस्त्रिंशत् ।। स्तोत्रियाण्यहानि त्रयस्त्रिंशत् स्तोम्या देवाः ।। इतरे छन्दस्या उक्थ्याः ।।

स्थानिनो देवाः

१) आम्भसा नाभसा माहसाः -- इत्येवं त्रिविधाः सर्वे देवाः ।। अयं वै लोकोऽम्भांसि। तस्य वसवोऽधिपतयः।अग्निर्ज्योतिः।। अन्तरिक्षं वै नभांसि। तस्य रुद्रा अधिपतयः । वायुर्ज्योतिः । असौ वै लोको महांसि तस्यादित्या अधिपतयः । सूर्यो ज्योतिः । सुवर्गो वै लोको महः ।। तै.ब्रा.३-८-१८।।

२) अग्निः सर्वा देवता आम्भसाः । वायुः सर्वा देवता नाभसाः । सूर्य्यः सर्वा देवता माहसाः ।।देवाः मनुष्यः पितरोऽसुराः - इति चत्वार्य्यम्भांसि। तेषु सर्वेष्वम्भो नभ इव भवति।।

क्रमवास्तव्या देवाः

१) इन्द्रः । यमोराजा । नडो नैषधः । अनश्नन् सांगमनः । असन् पांसवः । इत्येते देवा योऽस्ति तस्मिन् वसन्ति।आहवनीयो गार्हपत्योऽन्वाहार्यपचनः सभ्याग्निः आवसथ्याग्निः - इति हि ता एताः पञ्चदेवताः प्रत्यर्थं वसन्ति। इति नित्यावासा देवाः ।।

२) त्रय एवाद्याः प्रत्यर्थं क्रमेण वसन्तीति लौकिका वास्तुशास्त्रविदः पश्यन्ति।।

यावानो देवाः

१) अग्निः । उषाः । अश्विनौ। यमः । सविता - इति प्रातर्यवाणो देवाः । इन्द्रश्छन्दांसि , ऋभवः, वृषाकपायी - इति सायं यावानः ।। पृश्निमातरो मरुतः शुभं यावानः।। ऋ.सं.१ ।८९ ।७।।

नपातो देवाः

अपां नपात् । तनूनपात् । शवसो नपात् । तेजो नपात् । ऊर्जो नपात् । ऋषीणां नपात् । तै.ब्रा. २ ।६ ।१५ ।।
इति सप्त नपातो देवाः ।।

अर्थपतयो देवाः

१) प्रजापतिः , वाचस्पतिः , बृहस्पतिः,ब्रह्मणस्पतिः- इति ब्रह्मविशेषाः ।।१ ।।(४) गृहपतिः, भूपतिः, भुवनपतिः, भूतानां पतिः । शतिनस्पतिः - इत्यग्निविशेषाः ।।२ ।। (९) सदसस्पतिः, गणपतिः, प्रियपतिः, वास्तोष्पतिः, गवां पतिः, विशांपतिः,- इतीन्द्रविशेषाः । (१५)

२) दिवस्पतिः, देवपतिः, शचीपतिः- इतीन्द्रस्य नामानि ।।४ ।।(१८) धर्म्मस्य पतिः , अपां पतिः , यादसां पतिः - इति वरुणस्य नामानि ।।५ ।। (२१) वास्तोष्पतिः, पशुपतिः,भूतपतिः, क्षेत्रस्य पतिः- इति रुद्रनामानि ।।६ ।। (२५) ब्रह्मणस्पतिः,वनस्पतिः,नक्षत्रपतिः,ओषधिपतिः- इति चन्द्रनामानि ।।७ ।।(२९) गवां पतिः, ज्योतिषां पतिः,त्विषां पतिः,अहर्पतिः- इति सूर्य्यनामानि।८ ।।(३३)सरितां पतिः , अपां पतिः , यादसां पतिः- इति सरस्वतो नामानि ।।९ ।।(३६)

३) सत्यस्य पतिर्मित्रः ।।१० ।।दानपतिरर्य्यमा ।।११ ।।क्षेत्रस्य पतिः पर्जन्यः ।।१२ ।। अध्वनां पतिर्यमः ।।२३।।(४०) अग्निवाय्वादित्याः व्रतपतयो लोकपतयश्च ।।२४ ।। विश्पतिः , विशांपतिः , राजेति ।।२५ ।।

कार्म्मनामिको देवाः

१) सत्यः । वैश्वानरः । जातवेदाः, द्रविणोदाः ।।१ ।। अज एकपात् । अहिर्बुध्न्यः, वायुः,मातरिश्वा, पवमानः, वातः, अथर्वा ।।२ ।। दध्यङ् । दधिकाः, दधिक्रावाः, रोहितः, वाजिनः, वृषाकपिः, मरुत्वान् । शिपिविष्टः, धाता, विधाता, मृत्यः, यमः, मनुः, मन्युः,केशी,विश्वकर्म्मा,विश्वानरः,त्र्यम्बकः,वाचस्पतिः,वास्तोष्पतिः, क्षेत्रस्यपतिः,वनस्पतिः,सरस्वान् ,समुद्रः,कः,तार्क्ष्यः,सुपर्णः,श्येनः,पुरूरवा, आयुः असुनीतिः, वेनः, ऋतः, इंदुः ।। इति कार्म्मनामिका देवाः ।।

इति द्वितीयः पाठः ।।२ ।।

देवताद्वन्द्वानि

१) अश्विनौ । द्यावापृथिव्यौ । अहोरात्रे ।।१ ।। अग्नीषोमौ ।अग्नापूषाणौ ।अग्नाविष्णू । अग्नी पर्जन्यौ ।।२ ।। वातापर्जन्यौ ।।३ ।। इन्द्राग्नी । इन्द्रवायू । इन्द्रापर्वतौ । इन्द्राकुत्सौ ।इन्द्रापूषणौ । इन्द्रविष्णू । इन्द्राबृहस्पती । इन्द्राब्रह्मणस्पती । इन्द्रासोमौ । इन्द्रावरुणौ ।।४ ।। मित्रावरुणौ । विष्णूवरुणौ । बृहस्पतिवरुणौ ।।५ ।।बृहस्पतिसोमौ ।।६ ।। सोमारुद्रौ । सोमापूषणौ ।।७ ।। इत्येतानि देवता द्वन्द्वानि ।

गणदेवता:

१) वसव:, रुद्रा:, आदित्या:, विश्वेदेवा:, मरुत:, साध्या:, आप्त्या:, ऋभव:, वाजिन:, केशिन:, देविका:, देविका:, देवपत्न्य:, देवस्त्रिय:, सप्तर्षय:, भृगव:, अंगिरस:, अथर्वाण:, पितर:, यमा:, नक्षत्राणि, गन्धर्वा:- इत्येते गणदेवा: ।। वसुरुद्रादित्या आरण्यका:

१) अग्निश्च जातवेताश्च सहोजा अजिर: प्रभु: ।
वैश्वानरो नर्य्यमाश्च पंक्तिराधाश्च सप्तम: ।।१ ।।
विसर्प्पे वाष्टमोऽग्नीनामेतेऽष्टौ वसव: क्षितौ ।

२) प्रभ्राजमाना व्यवदाता याश्च वासुकि वैद्युता: ।।२ ।।
रजता: परुषा: श्यामा: कपिला: अतिलोहिता: ।
ऊर्ध्वा अवपतन्त्यश्च रुद्रा एकादश द्यवि ।।३ ।।

३) सविता वरुण: सूर्य्य: पूषा विश्वानरो भग: ।
यमो वृषाकपि: केशी समुद्रोऽप्यज एकपात् ।।४ ।।
विष्णुश्च द्वादशादित्या इति केचित् प्रचक्षते ।
तेऽमी आग्नेयवायव्यजयौतिषप्राणजातय: ।।५ ।।

वसुरुद्रादित्या आध्यात्मिका:

१) अग्निश्च पृथिवी च । वायुश्चान्तरिक्षं च । आदित्यश्च द्यौश्च ।चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि च । इत्येतेऽष्टौ वसव: ।। दशेमे पुरुषे प्राणा: । आत्मैकादश: । इत्येकादशरुद्रा: ।। द्वादशरुद्रा: ।। द्वादशमासा: संवत्सरस्य । ते ऽमी द्वादशादित्या: ।। इत्थमध्यात्मम् ।।

वसुरुद्रादित्या अधिदैविका:

१) (१)पृथिवी,जलम् , तेज:, वायु:,आकाश:, चन्द्र:, सूर्य्य:, आत्मा, इत्यष्टौ वसव: । तत्रात्मा मन: ।चन्द्रसूर्य्यौ प्राणौ । आकाशादय: पञ्चवाचो भेद: । आत्मन: स्थाने विद्युतमाह याज्ञवल्क्य: ।।

२) (२) अथ गार्हपत्याग्नि: , आहवनीयाग्नि:, अष्टौ धिष्ण्याग्नय:, नैर्ऋत्याग्निश्चेत्येकादशरुद्रा: ।।

(३) विभु:, वहि:,प्रचेता:,विश्ववेदा:,कवि:,बम्भारि:, दुवस्वान् , शुन्ध्यु: - इत्यष्टौ धिष्ण्याग्नय: ।।

(४) प्रवाहण:, हव्यवाहन:, श्वात्र:, तुथ:, उशिक्,अङ्गारि:, अवस्यु:, शुन्ध्युरित्येतेषामन्यानि नामानि ।।

(५) आग्नीध्रीय:, होत्रीय:, मैत्रावरुण:, ब्राह्मणाच्छंसी, पोत्रोय:, नेष्टीय:, अच्छावाकीय:, मार्जालीय:- इत्यष्टौ धिष्ण्याग्नीनामेषां याज्ञिकानि नामानि ।।

(६) अग्नय एवैतेऽन्तरिक्षभाजना: सन्तो रुद्रा उच्यन्ते । तेषां द्वे तन्वौ घोरा चान्या शिवा चान्या ।।

३) (७) अथ धाता ,अर्य्यमा, मित्र:,वरुण: अंश:,भाग:,पूषा,त्वष्टा, पर्जन्य:, सविता, विवस्वान्, विष्णु:- इत्येते द्वादशादित्या: ।। इत्यधिदैवतम् । (मै.सं १ ।६ ।१२)

वसुरुद्रादित्या पौराणिका:

१) (१) ध्रुवः धर, सोमः, आपः,वायुः,अग्निः,प्रत्यूषः,प्रभासः। इत्यष्टौ वसवः ।।
२) (२) अज एकपात् , अहिर्बुध्न्यः,विरूपाक्षः, त्वष्टा वा अयोनिजो वा गर्भो वेति ।। रैवतो भैरवो वा कपर्द्दी वा वीरभद्रो वेति ।।हरो नकुलीशो वा पिङ्गलो वा स्थाणुर्वेति ।। बहुरूपः सेनानीर्वा गिरिशो वेति ।। त्र्यम्बको भुवनेश्वरो वा विश्वेश्वरो वा सुरेश्वरो वेति ।। सावित्रो भूतेशो वा कपाली वेति ।। जयन्तो वृषाकपिर्वा शम्भुर्वा सन्ध्यो वेति ।। पिनाकी मृगव्याधो वा लुब्धको वा शर्वो वेति ।। अपराजितो महातेजा वा ।। इत्येकादशरुद्राः ।।
३) (३) इन्द्रः , धाता ,भगः, पूषा, मित्रः, वरुणः,अर्य्यमा, अंशुः,विवस्वान् , त्वष्टा, सविता, विष्णुः- इत्येते द्वादशादित्याः ।। ते चामी पुराणोक्ता नाक्षत्रिका देवाः ।।

विश्वेदेवा:

१) विश्वे वै देवा देवानां यशस्वितमाः । (श.१३ ।१ ।२ ।८) ।। ते चैते द्विविधाः । नियतगणाः। अनियतगणाश्चेति । तत्र नियतगणास्त्रयोदशधा वसवः, रुद्राः, आदित्याः, भृगवः, अङ्गिरसः, ऋतवः, अथ सप्तविधा मरुतां गणाश्चेति ।। वसवो रुद्रा आदित्या इत्येते संहता विश्वेदेवा इष्यन्ते । तेऽमी संस्रावभागास्तैत्तिरीयकैरुक्ताः (तै.ब्रा ३ ।३ ।९ ।) । आपो वायुः सोम इत्येते खल्वशरीरा भृगवः । अग्नियमादित्याः सशरीरा अङ्गिरसः । भृगवोऽङ्गिरसश्च विश्वेदेवाः।। ऋतवो वै विश्वेदेवाः(श.७ ।१ ।।) मरुतो विश्वेदेवाः । तत्र ऋतुभिन्ना द्वादश विश्वेदेवा वैश्यानां देवताः प्रतिपत्तव्याः ।।

(२) अथ अनियतगणा विश्वेदेवा अनेकधा श्रूयन्ते । तद्यथा ऋतवः , आपः प्राणः, संवत्सरः, अश्विनौ - इत्येते सयुजो भूता विश्वेदेवाः ।। (शत ८ ।१ ।६ ।७) ।। ते चित्याः ।। इत्येते देवाः सहिता विश्वेदेवाः । ते ऋतव्याः ।।३ ।।

(३) (३)अग्निः सोमो विष्णुः मित्रावरुणौ - इत्येते वा सजुषः सन्तो विश्वेदेवा नाम ।।१ ।। इन्द्राग्नी । मित्रावरुणौ । नासत्यौ । भगपूषणौ । विष्णुः । मारुतः । रुद्रः । गौः । सरस्वती । इत्येते वा सयुजो विश्वेदेवाः ।।२।। इन्द्रानि । मित्रावरूणौ । नासत्यौ । भगपूषणौ । विष्णुः। मारुतः । रुद्रः । गौ : । सरस्वती। इत्येते वा सयुजो विश्वेदेवाः ।।२।।
इन्द्राग्नी । मित्रावरुणौ । भगपूषणौ । विष्णुः । सविता । ब्रह्मणस्पतिः । मरुतः । पर्वतः । श्रापः । द्यावापृथिवी- इत्येते वा सयुजो विश्वेदेवाः ।।३।। अन्येऽप्येवं विजातीयाः कतिचिद्देवाः संवर्गीकरणादेकभाविताः सन्तो विश्वे-देवा उच्यन्ते । तेषां चान्यत्रान्यत्र सृष्टावुपयोगः । तथा च श्रूयते - 'प्रजापतिः प्रजा असृजत ।। ता वैश्वदेवेनैवासृजत । तस्मादिमा वैश्वदेवीः प्रजाः । स्तोका वै विश्वेदेवाः ।।'(मैत्रि.१ ।१० ।६) ।।(४ ।७ ।१) ।। इति ।।तेऽमी सर्व्याः स्तोका वाभिधेयाः । तदित्थं सजातीयानां विजातीयानां वा । देवानामावापोद्वापाभ्यां कृतः संघो विश्वेदेवाः ।।

४) (४) क्रतुर्दक्षौ , वसु:.सत्य:,कालकामौ, धुरिलोचनौ ।। पुरूरवो माद्रवसौ विश्वेदेवा: प्रकीर्तिता: ।।१ ।। इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्षो वसु: सत्यश्च दैविके । काल: कामोऽग्निकार्येषु काम्येषु धुरिलोचनौ ।।२ ।। पुरूरवो आर्द्रवाश्च पार्वणेषु नियुज्यते। पुरूरवो माद्रवसौ विश्वेदेवा इति स्थिति: ।।३।। दैविकं वृद्धिश्राद्धम् ।। अग्निकार्य्यं सपिण्डीकरणम्। काम्यं काम्यश्राद्धम् । पार्वणं पार्वणश्राद्धम् । इति स्मार्त्ता विश्वेदेवा: ।।

मरुतो देवा:

१) मरुतो ह वै देवविशोऽन्तरिक्षभाजना: । ते चैते मरुतस्त्रिविधा: – ऐन्द्रा:,सौम्या:,वारुणाश्च । तानेतान् क्रमेण नरो नियुत: पारावता इत्याहु: । नर: सुदानव: । नरो वै देवानां ग्राम: । इति ताण्ड्यम् ।६ ।९ ।२ ।। पृश्निमातरो द्युतानामारुता धर्म्मसुव इति नरादीनां नामान्तराणि ।। प्रथमा रोदस्यां द्वितीयास्तृतीयाश्च क्रन्दस्यामुपपद्यन्ते । प्रत्येकं सप्तका: सप्तगणा भवन्ति ।

२) पृथ्वीमारभ्य सूर्य्यपर्यन्तं विततो बाणो यज्ञौपशम् ।। सेन्द्रप्रतिष्ठा ।। तत्रेन्द्रसहचारित्वादैन्द्राणां रुद्रपुत्राणां नृणां नामान्याह भगवान् वसिष्ठो महर्षिर्ऋक्संहितायाम् – ७ ।५६ ।।तुविष्मान् । शुभ्र: ।शुष्म: । क्रुध्मी । धुनि: ।असुर: ।विधर्ता – इति ।। तुविष्मन्तं तविषीयुमाह पुनर्वत्स: काण्व: । अथ प्रतिगणं चैषां सप्तानां नामान्याहतुर्वसिष्ठकाण्वौ ।।

३) १ वातस्वनस: । येष्ठा: । शोभिष्ठा: । संमिश्ला: उग्रा: । इष्मिण: । ऋतसाप:– इति प्रथमा: ।।७ ।५६।। २ बुध्न्या: । प्रयज्यव: । गृहमेधा: । स्वश्व: । प्रक्रीडिन: । दशस्यन्त: । वरिवस्यन्त: – इति द्वितीया: ।।७ ।५६ ।। ३ मध्व: । पिप्रियाणा: । विश्वपिश: ।पिशाना: । उपस्तुता: । आस्तुता: । शतिन: । इति तृतीया: ।।७ ।५७ ।। ४ तुविमन्यव: । धूतय: । प्रधास्या: । तुरा: । भीमास: । अयास: । सस्वार्ता: । इति चतुर्था: ।। ७ ।५८ ।। ५धृष्विराधस: । अस्रेधन्त: । हंसा: ।नीलपृष्ठा: । सान्तपना: । गृहमेधा: । स्वतवस: । इति पञ्चमा: ।।७ ।५७९।। ६ पर्वता: । सिन्धव: । अरुणप्सव: । ऋभुक्षण: । पृश्नय: । सुम्नायन्त: । प्रचेतस: – इति षष्ठा: ।।८ ।७ ।१ ।१७ ।। ७वृक्तबर्हिष: ।अभिद्यव: । हिरण्यवाश्य: । प्रयज्यव: । चित्रवाजा: ।पर्शाना: । अक्षणयावान:– इति सप्तमा: ।।८ ।७ ।२०–३५ ।।

१ तेषामेषां सांतपना: , गृहमेधा: , प्रक्रीडिन:, प्रधास्या:, स्वतवस:,प्रयज्यव:,ऋभुक्षण: – इत्येते प्रसिद्धा: सप्त मरुतो भवन्ति ।। इन्द्रप्रियतमत्वात् ।।

२ इन्द्रो वै मरुत: सांतपना: । इन्द्रो वै मरुत: क्रीडिन: ।। गो. उ. १ ।२३ ।। इत्येवं हि श्रुतयो भवन्ति ।।

४) अथ क्रन्दस्यां पारमेष्ठ्यमण्डले सौम्या औदुम्बरीसहचारिणो मरुतो द्युतानमारुता: स्यु: । समुद्रस्य हृदये वरुण: प्रतितिष्ठति । पृथ्वीमारभ्य वरुणपर्य्यन्तं प्रतायमानो यो बाण: स उदुम्बर: । उदुम्बरपर्वानुगता वायुप्रभेदा द्युतानमारुता: स्यु: । तेषां सप्तगणानां नियुतां नामान्याह । भगवानात्रेय:, श्यावाश्व:; ५ ।५२ । तविषीमान् तविषो

वा । त्वेष रथस्त्वेषो वा । तवसः । खादिहस्तः । धुनिव्रतो धुनिर्वा । मायी । दातिवारः- इति ।। अथ प्रतिगणं चैषां सप्तानां सप्तानां नामान्याह -

(५) १ ऋक्कानः । धृषद्विनः । स्पन्द्राः । नोक्षणः । अर्हन्तः । ऋष्वाऋष्टिविद्युतः । शुन्ध्यवः-इति प्रथमाः ।। (५। ५२। १-९)

२ आपथयः । विपथयः । अन्नस्पथाः । अनुपथाः ।छन्दःस्तुभः । कुभन्यवः । कीरिणः - इति द्वितीयाः ।। (५ ।५२ ।१०)

३ कवयः । वेधसः ।शिक्कसः । अरेपसः । जीरदानवः । ततृदानाः । भोजाः - इति तृतीयाः ।। (५ ५३।१-१६)

४ स्वभानवः । धर्म्मस्तुभः । पृष्ठयज्वानः । द्युम्नश्रवसः । परिज्रयः । अरुषाः । सुवृधः ।। इति चतुर्थाः ।। (५ । ५४ ।१)

५ विद्युन्महसः । अश्मदिद्यवः । वातत्विषः । पर्वतच्युतः । ह्रादनीवृतः । रभसाः । उदोजसः । इति पंचमाः ।। (५ ।५४ ।३)

६ नियुत्वन्तः । ग्रामजितः । कवन्धिनः । मध्वः । सभरसः । ऋतायवः । विचेतसः - इति षष्ठाः ।। (५ ।५४ ।३)

७ प्रयज्यवः । भ्राजदृष्टयः । विरोकिणः । तुविराधसः । उदवाहाः । उपमाः । रभिष्ठाः - इति सप्तमाः (५ ।५५ ।१- ३ ।५ ।५८ ।२-५)

६) अथ क्रन्दस्यामेव पारमेष्ठ्यमण्डले वारुणामरुतो धर्म्मसुवो नाम ।। तेषां नामानि ब्राह्मणेष्वारण्यकेषु कानिचिद्दर्श्यन्ते । (तैत्तिरीयारण्यकेषु)

७) १ ईदृङ् ।अन्यादृङ् । एतादृङ् । प्रतिदृङ् । मितः । संमितः । सभराः- इति प्रथमाः ।।

२ ... ...

३ ... ...

४ धुनिः । ध्वान्तः । ध्वनः । ध्वनयन् । निलिम्पः । विलिम्पः । विक्षिपः-- इति चतुर्थाः ।।

५ ऋतः । सत्यः । ध्रुवः । धरुणः । धर्त्ता ।विधर्त्ता । विधारयः--इति पञ्चमाः ।।(मै.सं २ ।६ ।६)

६ ऋतजित् । सत्यजित् । सेनजित् । सुषेणः । अन्तिमित्रः । दूरेऽमित्रः । गणः-इति षष्ठाः ।।(मै.सं २ ।६ ।६)

७ शुक्रज्योतिः । चित्रज्योतिः । सत्यज्योतिः । ज्योतिष्मान् । सत्यः । ऋतपाः-अत्यंहा ।। इति सप्तमाः ।। (तै.सं १ ।८ ।१३)

८) अथ मरीच्यादयः स्मार्त्ता मरुतः पौराणिकैः स्मर्य्यन्ते ।।

साध्या देवाः

इमे वाव लोका यत् साध्यादेवाः – इति गोपथश्रुतिः ।।२।८।।

साध्या – मान्ता मनः प्राणोऽपानो विश्वोऽथ वीर्य्यवान् नरो नारायणो हंसः प्रभवो निर्भयो नयः १ मन्ताऽनुमन्ता वा ।अपानो नरयानो वा । विश्वो वृषो वा । प्रभवः प्रभुर्वा । इति पौराणिकाः ।।

आप्त्याः देवाः

एकतो द्वितस्त्रित इत्याप्त्याः ।।आप्त्या आत्म्या– इत्येकोर्थः ।। तेऽमी देवानां दिक्काला भवन्ति । तथा च श्रूयते– 'अथैते दैवा आशापालाः– आप्त्याः साध्या अन्वाध्या मरुतः' – (श.१३।२।१६–१५) इति ।।

ऋभवो देवाः

ऋभुः,विभ्वा,वाजः–इति त्रयोऽमी ऋभवः ।। तेषां प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवन्निगमा भवन्ति न मध्यमेन ।।

देविकाश्चतस्रः

राका ।अनुमतिः ।सिनीवाली ।कुहूः– इति देविकाः । कलाहीनचंद्रा पूर्णमासी – अनुमतिः । पूर्णचन्द्रा राका । दृष्टचन्द्राऽमावास्या सिनीवाली । नष्टचन्द्रा कुहूः ।। या पूर्वा पौर्णमासी साऽनुमतिः । योत्तरा सा राका ।। या पूर्वाऽमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूः ।। चन्द्रमा एव धाता च विधाता च (गोप. १।१०) ।।

यो धाता , स वषट्कारः स सूर्य्यः ।। याऽनुमतिः सा गायत्री सा द्यौः । या राका सा त्रिष्टुप् । सा उषाः ।। या सिनीवाली सा जगती सा गौः ।। या कुहूः साऽनुष्टुप् सा पृथिवी ।। या इम ास्ता अमूः । या अमूस्ता इमाः ।।ऐत. ।।

देवपत्न्यः

१) पृथिव्यग्नेः पत्नी ।वाग् वातस्य ।वागिन्द्रस्येत्येके सेनेन्द्रस्येत्येके । धेना बृहस्पतेः । पथ्या पूष्णः । गायत्री वसूनाम् । त्रिष्टुप् रुद्राणाम् । जगती आदित्यानाम् । अनुष्टुप् मित्रस्य । विराड् वरुणस्य । पंक्तिर्विष्णोः ।दीक्षा सोमस्य ।।इत्येता द्वादश देवपत्न्यः(गोप.२।९५) ।।

२) अग्नायी अग्नेः । इन्द्राणीन्द्रस्य । वरुणानो वरुणस्य । रोदसी रुद्रस्य ।अश्विन्यश्विनोः इत्येवमाद्या देवपत्न्यः(ऋ.सं.४.२.२८।८) ।।

३) इन्द्रस्य सुनीतिः । सोमस्य स्वस्तिः ।वरुणस्य समीची ।यमस्य प्रमृणापः । जातवेदसो भूर्जयन्ती ।। इत्यपि श्रूयते ।।

देवस्त्रियः

अदितिः ।पथ्या स्वस्तिः ।पृथिवी ।सार्पराज्ञी ।सरमा ।यमी ।उर्वशी । जुहूर्ब्रह्मजाया ।श्रद्धा ।रात्रिः ।उषाः । सूर्य्याः ।सरण्यूः । वृषाकपायी । भारती ।इडा । सरस्वती । वाक् । गौरी । गौः । धेनुः । अघ्न्या । अप्वा । निर्ऋतिः । इत्येता देवस्त्रियश्चतुर्विंशतिः ।।२४ ।।

इति तृतीयः पाठः ।।३ ।।

ऋषयः

ऋषिरिति यजुर्मन्त्राणां संज्ञा । यजुरिति प्रचरतो द्विभक्तिकस्य ब्रह्मणः संज्ञा । एकैकस्य यजुषो मन्त्रस्य द्वे भक्ती भवतो यच्च जूश्चेति । गतिप्रकृतिकममृतं ब्रह्म यत् । स प्राणः , स वायुः । स्थितिप्रकृतिकममृतं ब्रह्म जूः । सा वाक् । स आकाशः । बलप्राणः संचरन् वायुरुच्यते ।। सत्या हीयं वागवच्छेदानपेक्षायां अन्योन्यमविनाभूतौ भवतः । तदुभयमेकीभूतह यजुः स ऋषिः । स वाङ्मयः प्राणो वा, आकाशमया वायुर्वा प्रतिपत्तव्यः ।।

ब्रह्मसृष्टं जगत् । ब्रह्मदृष्टं विज्ञानम् । ब्रह्म वा आत्मा ब्राह्मणः । त्रयाणामेषां ब्रह्मणां यत उपक्रमः स ऋषिः । यत्र ध्रुवे ब्रह्मणि प्रथमा प्रवृत्तिक्रिया स ऋषिः । जगत् सृष्टेर्वा विज्ञानदृष्टेर्वा ब्रह्मगोत्रस्य वा यदुपज्ञं प्रवृत्तिः स ऋषिः । गोत्रं वंशपरम्परागिरिः । तथा चायमृषिस्त्रिविधः – सृष्टिप्रवर्त्तकः, वेदप्रवर्त्तकः, गोत्रप्रवर्त्तकश्चेति ।।

तत्र सृष्टिप्रवर्त्तकानां त्रिविधा वर्गा भवन्ति । एकर्षयः,सप्तर्षयो,दशर्षयश्चेति । असङ्गस्वाभाव्यादन्यैरसंसृज्यमानाः केचिदेकर्षयः स्युः । येषां तु सप्त सप्तैव सहकृतास्तिष्ठन्ति न न्यूनाधिकतामायान्ति ते सप्तर्षयः । ते चानेकधा संसृज्यन्ते । तद्यथा – अग्निविधाः, साकंजविधाः, गोविधाः, स्वसृविधाश्च ।। चत्वार आत्मा द्वौ पक्षौ पुच्छमेकमित्येकः क्रमः । सोऽग्निविधः ।।१ ।।– ''साकंजानां सप्तथमाहुरेकजं षडिद्यमा ऋषया देवजा इति । तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः'' – ।। इत्यन्यः क्रमः ।। स साकंजविधः ।।२ ।। कालधूमलशोणा हिरण्यपीतहरितनीलानां सूर्य्यरश्मौ संनिवेशवदन्यः क्रमः । स गोविधः ।।३ ।। ''सप्तस्वसारः सुविताय सूर्य्यं वहन्ति हरितो रथे '' । इति छन्दसामिवान्यः क्रमः । स स्वसृविधः ।।४ ।। अथ येषां पुनरेको द्वौ त्रयो बहवो वा समस्ता व्यस्ता यथासंभवमिलिता वा संयुज्यन्ते अपि च – आवापोद्वापाभ्यां रूपान्तरतामापद्यन्ते ते दशर्षयः स्युः । ते वैराजाः – उच्यन्ते ।।

परमेष्ठी विष्णुर्यज्ञः । तमागतऋषिर्विराड् भवति । दशाक्षरा विराट् । वैराजो मनुः । स मनुरेतान् दशर्षीनुद्भावयति ।। – भृग्वङ्गिरसौ ।। अत्रिमरीची । पुलस्त्यपुलहौ । क्रतुदक्षौ ।। वसिष्ठागस्त्यौ चेति ।। शुनकजमदग्नो भुगुभेदौ । अथर्वा दध्यङ् । कण्वः । घोरः । अयास्यः । गौतमः । वामदेवः । भरद्वाजः ।

उचथ्यः । बृहस्पतिः । संवर्तः । इत्येवमादय एकविंशिनोऽङ्गिरसः । अनन्तविद्या वा अङ्गिरसः । तथा च श्रूयते – " विरूपास इद् ऋषयष त इद्गम्भीरवेपसः । ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परिजज्ञिरे" ।१०।६२।५। ये अग्नेः परिजज्ञिरे विरूपासो दिवस्परि ।। नवग्वो नु दशग्वो अङ्गरस्तमः स चा देवेषु मंहते (१०।६२।६) इति ।।'

अथ ये ये विद्वांसस्तानेतानृषीनपश्यन् – ते ते विद्वांसोऽपि तत्तद्ब्रह्मनाम्नैव व्यपदिष्टा अभवन् । भृगुः , अङ्गिराः , अत्रिः , वसिष्ठ इत्यादयः । जमदग्निः ,गौतमो , भरद्वाज इत्यादयः ।। ये तावदेते प्राणा ऋषयस्ते मन्त्रास्तानि ब्रह्माणि ते वेदाः । तानि विज्ञानानि । विज्ञानान्येव वेदाः । वेदप्रवर्त्तका एवैते ऋषयो मन्त्रद्रष्टार इत्याहुः ।। स यो ऽयमेकर्षिर्भगवान् प्रजापतिः , ये वा सप्तर्षयो ये दशर्षयो ये वा तद्वंशधरा ब्राह्मणास्ते हीमे वेदप्रवर्त्तका ऋषयः । तत एव हि प्राणानां विज्ञानानि सर्वाणि प्रवृत्तानीति विद्यात् ।।

यै चैते प्रथमा मन्त्रद्रष्टारो ब्राह्मणा बभूवुस्ते नूनं तेन तेन ब्रह्मणैव कृतात्मान आसन् ।। तत्तदात्मानुस्रवादेव च तत्तदपत्यपरम्परायामपि सर्वेषां संतानानामात्मानस्तेन तेनैव ब्रह्मणा कृतरूपा अभवन् ।। एकैकस्य ब्राह्मणस्य ऋषेरात्मनि य ऋषिप्राणस्तस्योत्तरमुत्तरं ब्रह्म संतानेष्वनुस्रवो गोत्रम् । ऋषिभेदाच्च तान्येवैतेषां ब्राह्मणानामिमानि सप्तैव गोत्राणि ।। तदवान्तरभेदाद् बहूनि गोत्राणीति प्रतिपत्तव्यम् ।।

भृग्वङ्गिरसः

वायुरापश्चन्द्रमा इत्येते भृगवः । अग्निरादित्या यम इत्येतेऽङ्गिरसः । विश्वेदेवा ऋक्वानः । पौराणिकानां शुक्रतारागता भृगवः प्राणा द्वादशी – भुवनः ,भावनः,सुजन्यः,सुजनः,ऋतुः,सुवः,स्वसुः, व्यजः, व्यमुनः, प्रसवः, अव्ययः,दक्षः--इति ।। अथ वृहस्पतिताराकताः--अङ्गिरसः प्राणा दश । आत्मा, आयुः, मनः, दक्षः, परप्राणः,हविष्यः,गविष्ठः,ऋतः,सत्यः,तैजस इति भविष्योत्तरे ।। एतेषां च रूपकर्म्मविज्ञानानि कालादिपातान्नोपलभ्यन्ते ।।

अथर्वाणः

भृगवश्चाङ्गिरसश्चाथर्वा चेत्यथर्वाणः । भृग्वङ्गिरोभ्योऽतिरिच्यतेऽथर्वा ।। अथर्वाभ्यस्तु नातिरिच्यन्ते भृग्वङ्गिरसः ।।

पितृकल्पे पितृदेवाः

अग्निः,यमः,सोमः– इत्येते पितृणां वर्गविभाजका देवाः ।। आग्नेयाः, पितरा, याम्याः पितरः, सौम्याः, पितरश्च भिद्यन्ते ।। ऊर्वाः, अवमाः, काव्याः, इत्येताः पितृणां जातयः ।। विश्वेदेवाः, अङ्गीसः, भृगवः, इत्येते पितृणां गणभेदाः ।। बृहस्पतिः,यमः,मातली– इत्येते पितृणां सहचारिणो देवाः ।। मातलीदेवः काव्यैः, यमोऽङ्गिरोभिः, बृहस्पतिर्विश्वेदेवैः, सह संचरतीति तैत्तिरीयसंहितायाम् ।। २।६।१२।।

अमूर्तास्त्रयो दिव्यपितरः

परा मध्यमा अवराश्चेति त्रिविधाः सर्वे पितरो भवन्ति । देवपितरः, ऋतुपितरः, प्रेतपितरः, इत्येवं ते पितरस्त्रेधा विभक्ता नेयाः । परा मध्यमा अवरा - इत्येवं त्रिविधा दिव्यपितरः क्रमेण सोमसदो बर्हिषदोऽग्निष्वात्ता इत्युच्यन्ते । तेषामेषां क्रमेण सोमो यमोऽग्निरित्येते त्रयो देवाः । अत्रिः अङ्गिरा भृगुरित्यमी ऋषयः । पितृमन्तः, अङ्गिरस्वन्तः, कव्यवाह इत्यार्षेयाः । अत्र्यङ्गिरोभृगुभिः संपरिष्वक्तानां सोमयमाग्नीनामेवेदं पितृत्वमुपकल्पते । तथा चात्रेः सोमपितृत्वात् पितृमन्तं सोमं पितृशब्देनाहुः । अथैषां सनातनाः संतानका वा । सोमपथाः सोमपदा वा । वैभ्राजाः विभ्राजमाना वा लोकाः । उत्तरा अन्तरा दक्षिणा चैषां दिशः स्युः । शीताः, शीतोष्णा, उष्णाश्चैषां प्रकृतयः । साध्यानां देवयोनीनां देवानां चैते विशेषतो जनका भवन्ति ॥

साध्याः देवयोनयः देवाः	पराः मध्यमा अवराः	सोमसदः बर्हिषदः अग्नि-ष्वात्ताः	पितृमन्तः अङ्गिरस्वन्तः कव्य-वाहनाः	अत्रयः अङ्गिरसः भृगवः	सोमः यमः अग्निः	सनातनाः सोमपथाः वैभ्राजाः	संतानकाः सोमपदाः विभ्राज मानाः	उत्तरा अन्तराः दक्षिणाः	शीताः शीतोष्णः उष्णाः
प्रजननीया ९	अवकाशः १	नामानि २	आर्षेयाः ३	ऋषयः ४	देवाः ५	लोकाः ६	लोकाः ६	दिशः ८	प्रकृतयः ९

मूर्ताश्चत्वारो दिव्यपितरः

अमूर्तास्त्रयो दिव्यपितरोऽमी आख्याताः । अथ दिव्यपितरश्चत्वारो भवन्ति । सोमपा हविर्भुजः,आज्यपाः,सुकालिनश्चेति । सोमवन्तः, हविष्मन्तः सुस्वधासुकालाः- इत्येतेषामन्यानि नामानि । काव्या वैराजा वा सोमपाः । आङ्गिरसाः पौलहा वा हविर्भुजः । पौलस्त्याः कार्दमा वा आज्यपाः । वासिष्ठाः , सुकालिनः । तेषामेषां चतुर्णां ज्योतिर्भासाः, मारीचाः, तेजस्विनः, मानसाः- इत्येते क्रमेण लोकाः स्युः ॥ ते चैते पितरः क्रमेण ब्राह्मणानामाग्नेयानां क्षत्रियाणामैन्द्राणां वैश्यानां वैश्वदेव्यानां शूद्राणां पौष्णानां जनका भवन्ति ॥

	पितॄणां नामानि	पितॄणां लक्षणानि	पितॄणामृषयो योनयः	पितॄणां लोकाः	पितॄणां प्रजननीयाः
	सोमपाः हविर्भुजः आज्यपाः सुकालिनः	सोमवन्तः हविष्मन्तः सुस्वधा सुकालाः	काव्या वैराजा वा आङ्गिरसःपौलहा वा पौलस्त्याः कार्द्दमा वा वासिष्ठाः	ज्योतिर्भासाः मारीचाः तेजस्विनः मानसाः	ब्राह्मणानामाग्नेयानाम् क्षत्रियाणामैन्द्राणाम् वैश्यानां वैश्वदेव्यानाम् शूद्राणां पौष्णानाम्

अथर्वणामतिरिक्तपितृत्वाभावः

ननु – ' अजीजनो हि वरुणस्वधावन् अथर्वाणं पितरं देवबन्धुम् ' ।।० ।० ।। इत्यथर्वमन्त्रेऽथर्वाणो नामान्ये पितरः श्रूयन्ते – इति चेत्तत्र ब्रूमः – नैतेऽथर्वाणो भृगुभ्योतिरिच्यन्ते । व्यपदेशसामान्याद् जनकसामान्यादयोनिसामान्याच्च ।भृग्वङ्गिरस एवाथर्वाङ्गिरस इत्येवमभेदेन व्यपदिश्यन्ते । भृगुर्वारुणिरथर्वाऽप्ययं वारुणिरित्येकत्वं संभाव्यते । भृगोरेव शरीराच्चतुर्णां वायूनामुत्थाने परिशिष्येण भृगोरथर्वत्वमाथर्वणिका आमनन्ति। तस्माद् भृगव एवैतेऽथर्वाणः सिध्यन्तीति नातिरिक्तोऽर्थः । ननु भृग्वथर्वणोरेकत्वे– 'अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः' – इति मन्त्रे भृगूणामथर्वाणं च पृथक्त्वेनोपादानं विरुध्यते । इति चेन्न। भृगुविशेषणतयैवाथर्वाणां तत्रोपात्तत्वात् । अथर्वलक्षणानामेव भृगूणां तत्र विवक्षितत्वात् ।। अथवा सन्तु सर्वविधा भृगवस्तत्र विवक्षिताः । ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन तत्र भृगुविशेषाणामथर्वणां भृगुसामान्यतः पृथक्त्वेनोपादानादविरोधात्। ननु – ''ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह'' – इति मन्त्रेऽथर्वणो ब्रह्मपुत्रत्वमाख्यायते । तथा चायं द्विविधोऽथर्वा स्यात् । ब्रह्मपुत्रो वरुणपुत्रश्च। तत्र वारुणे भृगुत्वोपपत्तावपि स ब्रह्मपुत्रोऽन्यः स्यादिति चेन्न । वरुणपुत्रस्य भृगुष्वन्तर्भावाद् ब्रह्मपुत्रस्याङ्गिरस्स्वेवान्तर्भावेणातिरिक्तत्वाभावात् । अथवैक एवायमथर्वा स्यात् । वरुणौरसपुत्रस्यैव ब्रह्ममानसपुत्रत्वेनाभ्युपेतत्वात् । सोऽयं भृगुष्वङ्गिरः सु च पर्य्यायेणान्तर्भाव्यते। तस्मात् सप्तैव ते दिव्यपितरः सिद्धाः ।।

ऋतव्याः पितरः

अथर्तुपितरो वक्तव्याः। ऋतं च सत्यं चेति सोमं चाग्निं चाहुः । अग्नीषोमौ परस्परव्यासक्तौ संवत्सरस्य रूपम् । सोमकाले दक्षिणामनु सूर्य्यश्चरति। उत्तरातश्चायं सोमो दक्षिणामनुयाति । अथाग्निकालेऽयमुत्तरामनु

सूर्य्यश्चरति । दक्षिणतश्चाग्निरुत्तरामनुयाति । अग्निमनु सर्वे देवा: सोमं त्वनु सर्वेऽसुरा: । विरुद्धप्रकृतित्वादहर्निशं ते परस्परतो विस्पर्द्धन्ते । तत्रैते देवा वृत्रं जघ्नु: । तेऽमी विजयिनो देवा: वसन्तग्रीष्मवर्षा: । विजिनांस्तु पितृयज्ञेन पुन: समैरयन्त । तेऽमी शरद्धेमन्तशिशिरा: । त एवामी सोमसदो बर्हिषदो अग्निष्वात्ता: । इह वा यत्रैतयो:- सोमस्याग्नेश्च यजनं वायुना व्याहन्यते । बलवतोर्विरुद्धयोर्विषम: संयोगो भवति स यम: । वैवस्वत: प्राणविशेष यम: । अग्नियमसोमानां संवत्सरकालं भोग: संवत्सर: । फाल्गुनीमारभ्याषाढीं यावच्चातुर्मास्यं वैश्वदेवपर्व तौ च वसन्तग्रीष्मावृत् अग्नि: । तेऽवरा: पितर: ।। आषाढीमारभ्य कार्त्तिकीं यावच्चातुर्म्मास्यं वरुणप्रघा- सपर्व । तौ च वर्षाशरदावृत् यम: । ते मध्यमा: पितर: ।। कार्त्तिकीमारभ्य फाल्गुनीं यावच्चातुर्म्मास्यं साकमेधपर्व । तौ च हेमन्तशिशिरौ – ऋतू सोम: । ते परा: पितर: । तानेतान् चातुर्म्मास्यपर्वणि पित्र्येष्टौ यजन्ते । सोमायोत्तरतं जुहोति । अग्नये दक्षिणत: । अथैतयोरन्ते यमायेति ।। तेऽमी अग्नियमसोमा: षड् ऋतव: पितर: । ऋतुभिरेवैषं अग्नीषोमौ दिवस: स पिता । पूर्वपक्षापरपक्षौ अग्नीषोमौ मास: स पितामह: । उत्तरायणदक्षिणायने अग्नीषोमौ संवत्सर: स प्रपितामह: ।।

प्रेतपितर:

अथ ये तृतीया: पितरस्ते मनुष्यपितर: प्रेता उच्यन्ते । सप्त सपिण्डा: पितर: प्रेता: । ते द्वेधा विभज्यन्ते । पिण्डभाजोऽवरा अश्रुमुखा नाम पिण्डलेपभाजस्तु परा नान्दीमुखा नाम । पिता पितामह: प्रपितामह: । इति त्रय: पिण्डभाज: । तेषु सतां सप्तषट्पञ्चमात्राणां पित्र्याणां सहसामधिकतया पिंडसंभवात् । ते चैते क्रमेण वसुरुद्रादित्यैरग्निभि: सहचारितयाऽग्निलोकस्था स्यु: । वसवोऽवरा: । रुद्रा मध्यमा आदित्या: परा: स्यु: । अथ येऽत ऊर्ध्वं चत्वारस्ते लेपभाजो द्रष्टव्या: । चतुस्त्रिद्व्येकमात्राणां पित्र्याणां सहसामत्यल्पतया तेषु पिण्डरचनाय असंभाव्यमानत्वात् । ते चैते पुनराप्यैर्विश्वैर्देवै: सहचारितया सोमलोकस्था: स्यु: । ' ये वैके चास्माल्लोकात् प्रयन्तिचन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति कौषीतकिश्रुतौ श्रूयते ।।'

यस्मिन् वा ऋतौ पुरुष: प्रमीयते सोऽस्यामुष्मिन् लोके भवति यदि वसन्ता प्रमीयते वसन्तो भवति । यदि ग्रीष्मे ग्रीष्म: ।। संवत्सरो वै सोम: पितृमान् । मासा वै पितरो बर्हिषद: । अर्धमासा वै पितरोऽग्निष्वात्ता: ।। (तै.ब्रा.१ ।६ ।८ ।।)

अपि चाहु: संवत्सरो वै सोम: पितृमान् । ये वै यज्वानस्ते पितरो बर्हिषद: । ये वा अयज्वानो गृहमेधिनस्ते पितरोऽग्निष्वात्ता: ।। (तै.ब्रा.१.६.९ ।।)

उपक्षिप्ता: पितर:

कव्यवालोऽनल: सोमो यमश्चैवार्य्यमा तथा ।।
अग्निष्वात्ता बर्हिषद: सोमपा: पितृदेवता: ।।१ ।।

इति वचनादष्टौ पितर इति केचिदाहुस्तदसत् अत्र वचने त्रयाणामेव पितृणामुपदिश्यमानत्वात् । तथा हि – कव्यवाहोऽनल इति वा कव्यवाडनल इति वा वक्तव्ये कव्यवाल इत्येवं तावत् प्रामादिक: पाठ: ।

काव्यवाट्त्वं चाग्नेर्विशेषणं भवति ।। अर्य्यमा चायं न यमादतिरिच्यते । तेषां चाग्नियमसोमानां देवानां सतामिह अग्निष्वात्तादिभिरभेदेन पितृव्यपदेशो विधीयते । तथा चेह त्रय एवैते पितरो वाक्यार्थः ।

अथ नागरखण्डे स्कान्दे रश्मिपाः , उपहूताः , आयन्तु नः, स्वादुषदः इत्यमी चत्वारः पितरोऽतिरिक्ताः स्मर्य्यन्ते ।। ते चामी प्रक्षिप्तपाठोपक्षिप्तत्वादनादेयाः । उपहूतादीनां पितॄणां श्रुतिषु पुराणेषु चान्यत्रानुपलब्धेः ।।

'उपहूताः पितरो ये मघासु ।' तै.ब्रा.२।१।१ ।।

'उपहूताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्वेषु निधिषु प्रियेषु ।'

'आयन्तुनः पितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः पतिभिर्देवयानैः ।'

इत्येवं मन्त्रश्रुतौ - आहूता आगच्छन्तु - इत्येवमर्थकपदानामर्थानभिज्ञैर्भ्रान्त्या तथोपकल्पितत्वादप्रमाण्यम्।।

अथ विष्णुधर्म्मोत्तरे - सुभास्वराः बर्हिषदः ,अग्निष्वात्ताः, - इत्यमूर्ताः । एवं कव्यादाः उपहूताः आज्यपाः सुकालिनः इति मूर्ताः । इत्थं सप्तगणाः प्रदर्श्यन्ते । तत्र सोमसदः सुभास्वराः । सोमपास्तु कव्यादा इति पर्य्यायवाचितया नेयाः । हविष्मतां तूपहूतत्वं पर्य्यायवाचितयोक्तं भ्रान्तम् ।।

नन्दिपुराणे - अग्निष्वात्ता बर्हिषदः काव्याः सुकालिनो यामाः - इत्येवं बर्हिषदो भेदेन यामा उच्यन्ते तदप्यज्ञानात् ।। बर्हिषदामेव यमानुगत्या यामत्वेन प्रतिपत्तव्यत्वादिति बोध्यम् ।। एवं पुराणान्तरप्रक्षिप्तपाठा अपि यथायथमुपक्षेप्याः ।।

चतुर्दश यमाः

धर्म्मराजो यमो मृत्युः सर्वभूतक्षयोन्तकः । कालो वैवस्वतो ब्रध्नः परमेष्ठी वृकोदरः।। नील औदुम्बरश्चित्रश्चित्रगुप्त इमे यमाः । अग्नौ हि ते हूयमानं सोमं यच्छन्ति वायवः ।।२ ।।

नक्षत्रविद्यायां देवनक्षत्राणि

कृत्तिका ।रोहिणी।मृगशीर्षम् ।आर्द्रा।पुनर्वसू ।पुष्यः ।श्लेषा।मघा ।पूर्वफल्गुन्यौ ।उत्तरफल्गुन्यौ। हस्तः । चित्रा । स्वाती । विशाखा । इत्येतानि चतुर्दशदेवनक्षत्राणि । तत्रापूर्य्यमाणपक्षान्तः पौर्णमासी ।।

यमनक्षत्राणि

अनुराधा ।ज्येष्ठा ।मूलः ।पूर्वे आषाढे ।उत्तरे आषाढे ।अभिजित् ।श्रवणः ।धनिष्ठा ।शतभिषक् ।पूर्वे प्रोष्ठपद ।उत्तरे प्रोष्ठपदे ।रेवती ।अश्विनी ।भरणी ।इत्येतानि चतुर्दश यमनक्षत्राणि ।तत्रापक्षीयमाणपक्षान्तः। साऽमावास्या।। देवनक्षत्राणि दक्षिणेन परीयन्ति, यमनक्षत्राण्युत्तरेण ।। तदित्थमेतान्यष्टाविंशतिर्नक्षत्राणि ।।

पर्य्यायशब्दा:

अम्बा । दुला । नितत्नी । भ्रमयन्ती । मेघयन्ती । वर्षयन्ती । चुपुणीका – इत्येतासां सप्ततारकाणां कृत्तिकेति साधारणं नाम ।।

रोहिण्यो वा रोहिणी वा । मृगशिरा इन्वका इल्वला वा । आद्रा बाहुर्वा । पुष्यस्तिष्यो वा । श्लेषा आश्लेषा वा । स्वाती निष्ट्या वा । ज्येष्ठा रोहिण्या रोहिणी वा । मूला मूलबर्हिणी वा । श्रीणा श्रवणा वा । धनिष्ठा श्रविष्ठा वा । प्रोष्ठपदे भाद्रपदे वा । अश्विनी आश्वयुजी वा ।। भरणी अपभरणी वा – इति केषांचिन्नक्षत्राणां पर्य्यायवाचिन: शब्दा: ।।

नक्षत्रदेवता:

अग्नि: । धाता प्रजापति: । चन्द्रो मरुतो वा । रुद्र: । अदिति: । बृहस्पति: । सर्पा: । पितर: । अर्यमा तैत्तिरीयाणां भगोऽन्येषाम् । भगस्तैत्तिरीयाणामर्य्यमान्येषाम् । सविता । त्वष्टा । कौशिकेन्द्रो वा । वायु: । इन्द्राग्नी । मित्र: । इन्द्रो वरुणो वा । निर्ऋति: प्रजापतिर्वा । आप: । विश्वेदेवा: । ब्रह्मा । विष्णू: । वसव: । वरुण इन्द्रो वा । अज एकपाद् अहिर्बुध्न्यो वा । अहिर्बुध्न्यो अजएकपाद्वा । पूषा । अश्विनौ । यम: । इत्यष्टाविंशतिर्नाक्षत्रिकदैवतानि ।।

नाक्षत्रिकेष्टिसिद्धय:

अन्नादत्वं कृत्तिकायाम् ।१ । प्रियोपावर्तनप्रियसंगमौ रोहिण्याम् ।२ । समानानां राज्यमभिजयतीति मृगशीर्ष्णि ।३ । पशव आद्रायाम् १४ । भूतिप्रजापत्यो: पुनर्वस्वो: प्रजापशुलाभ: ।५ । पुष्ये ब्रह्मवर्चसलाभ:।८ । फाल्गुनीनां पूर्वयो: पशव उत्तरयो: श्रैष्ठ्यम् ।१० । हस्ते श्रद्धेयत्वसवितृत्वे ।११ । चित्रायां चित्रप्रजालाभ: ।१२ । स्वात्यां कामचाराभिजय: ।१३ । विशाखयो: समानेषु श्रैष्ठ्याभिजय: ।१४ । अनुराधायां मित्रधेयाभिजय: ।१५ । ज्येष्ठायां ज्यैष्ठ्याभिजय: ।१६ । मूले प्रजा ।१७ । आषाढानां पूर्वयो: समुद्रकामाभिजय: । उत्तरयोरनपजय्यजिति: ।१९ । अभिजिति ब्रह्मलोकाभिजय: । धनिष्ठायां समानमग्रं पर्य्येति ।२२ । शतभिषज्यशैथिल्यदृढत्वे ।२३ । प्रोष्ठपदानां पूर्वयोर्ब्रह्मवर्चसतेज: । उत्तरयो: प्रतिष्ठालाभ: । २५ । पशुलाभो रेवत्याम् ।२६ । अश्विन्यामवाधिर्य्यदीर्घश्रुत्वे ।२७। भरण्यां समानानां राज्यमभिजयति ।२८ ।।

स्थिरचतु:स्वस्तिकानि

एषां नक्षत्राणां चत्वारि नक्षत्राणि नवत्यंशान्तरितानि चतु:स्वस्तिकान्याख्यायन्ते । चित्रारेवत्यौ श्रवणापुष्यौ चेति । तथा च मन्त्र: श्रूयते – 'स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवा: स्वस्ति न: पूषा विश्ववेदा: । स्वस्ति नस्ताक्ष्यों अरिष्टनेमि: स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु' इति । वृद्धश्रवा इति चित्रास्थं बृहत्कर्णं कौशिकपक्ष्याकृतिमिन्द्रमाह । तेनेतरा दिविष्ठा इन्द्रतारीं व्यावर्त्यन्ते । विश्वेदेवा इति ज्योतिश्चक्रप्राथम्यं रेवत्या आह । पूष्णो हि तारामारभ्य विश्वं ज्योतिश्चक्रं विदन्तीति स विश्ववेदा उक्त: । अनेन सूर्य्यपृथ्वीपशूनां पूष्णां

व्यावृत्तिः ।। अथ त्रयाणामृक्षाणां समाहारस्तृक्षम् । तृचशब्दवदिह यलोपश्छान्दसः । तृक्षे क्लृप्तः सुपर्णस्ताक्ष्यः। स हि श्रवणापतिविष्णुरथः । स च पक्षी अरिष्टाख्यस्य ग्रहसंचारप्रदेशस्याष्टचत्वारिंशव्याप्तिकस्य प्रान्तेऽस्तीत्यरिष्टनेमिरुच्यते । अथाद्यत्वे लुब्धकबन्धुनाम्ना प्रसिद्धा पुनर्वसुपुष्यगता तारा बृहस्पतिर्नामोपपद्यते । स च पारमेष्ठ्यमण्डलस्थात् सूर्य्यमण्डलस्थाच्च बृहस्पतेरतिरिच्यते । तैरेतैश्चतुर्भिः स्वस्तिकैः सर्वमिदं व्योममण्डलं चतुर्धा विभज्यते व्यवहारार्थम् ।।

पथ्यास्वस्तिः

"एष वा अपरिपरः पन्था अरक्षस्यो येनासा आदित्य एति ।" इति मैत्रिश्रुतिबोधिते (४।८।५)।। यस्मिन् पथि सूर्य्यः परिक्रममाणे दृश्यते सोऽयमस्याः परिभ्रमन्त्याः पृथिव्याः पन्था भवति । तत्र चत्वारश्चरस्वस्तिका उपपद्यन्ते । तस्मिन् पथि यत्र यत्र विषुवसंगरो भवति तत्र तत्रायं सूर्य्यः पृथिव्या उपरिष्टादभिक्रमते वा अधस्तादपक्रमते वा ।। उत्तरगोलं दक्षिणगोलं वा गतो भवति । ते द्वे विषुवदहनो उच्येते । तयोश्चायं सूर्य्यो यत उत्तरगोलमायाति तद्दिवाकीर्त्यं नामाहः । अथ यत्रायं सूर्य्योऽतितमामुत्तरां गतो भवति दक्षिणां वा तत्रायं विषुवतश्चतुर्विंशतिदेशीयांशान्तरितो भवति । स यतः स्वमयनं परिवर्तयते उत्तरं वा दक्षिणं वा ते द्वे स्वस्ती भवतः। ता वैताश्चतस्रः पथ्याः स्वस्तयः । तत्र दिवाकीर्त्यं यजति, पथ्यां स्वस्ति वा देवयजनीयां यजति ।। वाग्वै पथ्या स्वस्तिर्बृहती नाम । सूर्य्यो हि बृहतीमध्यूढस्तपति ।। तामेतां वाचमेव तद्यजति ।।

अदितिः

पुनर्वसुपुष्ययोरन्तरतो या तारकाद्यत्वे लुब्धकबन्धुनाम्ना प्रसिद्धा दृश्यते तमाङ्गिरसं बृहस्पतिं प्राहुः। स एष देवानीकप्रमुखस्थो देवानां पुरोहितोऽभिज्ञायते। अङ्गिरसो हि ते सर्वे देवाः । ततः षड्भान्तरे तारकात्रयक्लृप्तस्ताक्ष्योऽरिष्टनेमिर्नामैको विष्णुरथः सुपर्णो नाक्षत्रिको देवः प्रकल्प्यते तत्पृष्ठस्था लुब्धकबन्धुसमज्योतिष्का या तारका विद्योतते स परमेष्ठी हंसो वा विष्णुरिति विद्यात् । तत्संघस्थो वा कश्चिदन्यः परमेष्ठी स्यात् ।। तद्वक्षसि भृगुपादमयः श्रीवत्सो विज्ञायते । विष्णुसंघस्थो हि स भृगुरुशना कविरसुराणां पुरोहितोऽसुरानीकप्रमुखस्थः प्रतिपत्तव्यः । भृगवो हि ते सर्वेऽसुराः । तथा चैताभ्यां भृग्वङ्गिरोभ्यामुशनोबृहस्पतिभ्यां व्योम्नो द्वे अर्द्धे लक्ष्येते – दैवं चासुरं चेति । अस्ति हि तदाङ्गिरसं दैवमण्डलं यस्य नाभौ बृहस्पतिरङ्गिराः प्रतपति। तदुपलक्षितो दैवमण्डलनभ्यो बिन्दुरदितिः तदनुबद्धाः प्राणा आदित्याः ।। अस्ति च तद्भार्गवमासुरं मण्डलं यस्य नाभौ कविरुशना भृगुः प्रतपति ।। उशना वै काव्योऽसुराणां पुरोहित आसीत् । तां. ७।५।२० ।। तदुपलक्षितश्चासुरमण्डलनभ्यो बिन्दुर्दितिः। तदनुबद्धाः प्राणा दैत्याः ।। ते हैते दित्यदिती अविचालिन्यौ नित्ये भवतः । तन्नियामकयोः कविबृहस्पत्योरविचालित्वात् ।। यावता च तयोरुभयोर्मण्डलयोरन्योन्याभिनिवेशस्तन्मध्ये समुद्रमण्डलशायी भगवान् परमेष्ठी विष्णुः प्रतपति । अन्तः समुद्रं चैकतो भृगुर्वारुणिर्दैत्याभिधानानसुरप्राणान् प्रचारयन्नभिशेते । अथान्यतो बृहस्पतिरादित्याभिधानात् देवप्राणान् प्रचारयन् प्रतपति । बृहस्पतिर्वै देवानामुदगायत्।।तां. ६।७।१।१ ।। तस्यैतस्य देवमण्डलस्याङ्गिरसस्य

हस्तनक्षत्रगतेन सवित्रा प्रारम्भो विज्ञायते। रेवती नक्षत्रस्थेन पूष्णाश्विभ्यां चाश्विनीनक्षत्रस्थाभ्यां तदवसानं लक्ष्यते । तथा च श्रूयते - " देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददे नार्य्यसीति ।।" ।।० ।।० ।।० ।। रेवत्यादिहस्तान्तनक्षत्रान्तराले पुनर्वसुनक्षत्रं दैवमण्डलस्यैतस्य नाभिर्भवति तत्र योऽयं दैवमण्डलमध्यबिन्दुस्तामदितिं समाचक्षते । न च तत्र काचित्तारा संप्रति लक्ष्यते । तेनैतां मारुतीं सतीं नारीत्याचक्षते ।। मरुद्विशेषस्य हि नर इत्येषा संज्ञा ।। नरो वै देवानां ग्राम इति ताण्ड्यम् ।।६ ।९ ।२ ।। देवानां ग्रामे हीयमदितिरस्तीति नारीत्याख्यायते ।। तत उभयतो नवत्यंशान्तरितं मण्डलमादित्यं भवति ।। तत् क्षेत्रज्ञाः प्राणा आदित्या नाम देवाः स्युः । ते चैतस्य मण्डलस्य द्वादशमासैर्विभक्तत्वाद् द्वादशेष्यन्ते । मण्डलार्द्धे वेते रेवत्यादि हस्तान्ते सप्तादित्या उपपद्यन्ते मध्यमश्चायं मार्त्तण्डो विवस्वानष्टमः संभवति। तथा च श्रूयते - "अष्टौ पुत्रासो अदितेर्ये जातास्तन्वं परि। देवाँ उपप्रैत् श्रूयन्ते - मित्रावरुणौ धात्रर्य्यम्णौ अंशभगौ इन्द्रविवस्वन्तौ चेति" ।। तत्रायं मार्तण्डः सूर्य्यबिम्बः। परमेष्ठिनं परितश्चङ्क्रममाणोऽयं सूर्यः संप्रत्यस्मिन्नदितिमण्डलगर्भे प्रतपतीति स आदित्य उच्यते । यत्रार्द्धे सूर्य्यस्तत्रैव दिवा । तत्रैवायं संवत्सरो नामाग्निः । अथान्यार्द्धे रात्रिः । सोऽपां समुद्रोऽर्णवः तत्र सोमः । अग्नौ च सोमाहुतिर्यज्ञः। स चास्यामदित्यामेवाधिक्रियते। अदित्या देवयजनस्थानोपपादकत्वात् । द्यावापृथिव्यौ सान्तरिक्षे चेदं देवयजनं स्थानं भवति । श्रूयते च -

"अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।
विश्वेदेवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ।।" इति ।।

तथा चायं यज्ञोऽदित्युपलक्षितेऽस्मिन्नादित्यमण्डले विधीयमानः स्वर्गाय संपद्यते न त्वासुरमण्डले । गोपथश्रुतौ यज्ञस्योर्द्धवगामित्वश्रवणादासुरमण्डले त्वङ्गिरसोऽप्रसिद्धयोर्द्धवगमनासंभवात् । तेनैतामदितिं यजति ।। अत्रेयं मैत्रिश्रुतिर्भवति "अक्लृप्तं वा इदमासीत् - दिशो वा इमा न प्राजानन् । ते देवा अदितिमुखेनेमा दिशः प्राजानन् अदितिं वा एतदनुप्रयन्ति - अदितिमनूद्यन्ति । ततो वा इमा दिशः प्राजानन् । पथ्यां यजति - इमामेव तेन दिशः प्राजानन् यदग्निम् । इमां तेन यत् सोमम् । इमां तेन यत् सवितारम् । इमां तेन यददितिम् । इयं वा अदितिः । ऊर्ध्वा वा अस्या दिक् । ऊर्ध्वामेव तेन दिशं प्रजानन् । ततो वा अकल्पत। (।।३ ।७ ।१ ।।)

गन्धर्वाः

गन्धर्वा द्विविधाः - दिव्या मर्त्याश्च । तत्र दिव्याः सप्तैकेषाम्। एकादशान्येषाम् । सप्तविंशतिरन्येषाम्।। सुवाङ्, नभ्राट्, अङ्गारिः, बम्भारिः, अस्तः, अहस्तः, कृशानुः इति सोमक्रयणा मैत्रायणसंहितायाम् । (१। २। ५ ।।)। सुवर्चा, अभ्राज्ञः, अङ्गारिः, बम्भारिः, हस्तः, सुहस्तः, स्वाश्विः, मूर्धन्वान, विश्वावसुः. कृधुः, कृशानुः इत्येकादशगन्धर्वाः पौराणिकानाम् ।। "वातो वा त्वा मनो वा त्वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः तेऽग्रे अश्वमयुञ्जन्" ।। ९ ।७ ।। इति यजुःसंहितायाम् ।। गन्धर्वा वारुणा ज्ञेयाः स्वर्ग्यज्ञानप्रकाशकाः। सूर्य्याश्ववाहकाः सोमरक्षका रुक्चिकित्सकाः ।।१ ।। एते नक्षत्रचक्राणामपि सन्ति प्रवर्तकाः। देवा विजित्य गन्धर्वान् पृथिव्यां सोममाहरन् ।।२।। अथ मर्त्यगन्धर्वा द्विविधाः - प्रतिष्ठिता अप्रतिष्ठिताश्च । तत्र प्रतिष्ठिताः सभ्याः ते

द्विविधाः – मौनेयाः प्राधेयाश्च। भीमसेनः,उग्रसेनः,सुपर्ण :, वरुणः, गोपतिः, धृतराष्ट्रः, सूर्य्यवर्चा, अर्कपर्णः, पर्जन्यः, कलिः, प्रयुतः, भीमः,चित्ररथः, सर्वविद्, वशी, शालिशिराः, नारदः– इति मौनेयाः ।। १७ ।। सिद्धः, पूर्णः,बर्ही,पूर्णायुः, ब्रह्मचारी,रतिगुणः, सुपर्णः, विश्वावसुः, भानुः, चन्द्रः – इति प्राधेयाः (म.भा.१ ।६५) अथ नर्त्तनगायनादिवृत्तयोऽसभ्याः – अप्रतिष्ठिताः । हाहाः, हूहूः, चित्ररथः, हंसः, विश्वावसुः, गोमायुः, तुम्बुरुः, नन्दी– इत्यष्टौ तेषामप्रतिष्ठितानां मर्त्यगन्धर्वाणां कुलशाखा भवन्ति स्म ।।

गणदेवानां व्रतपतयो देवाः

वसवः, आप्रियो, घोरा, घोरतनवो, मनोताः,छन्दांसि, ऋतवः,पशवः, इत्यग्नेः ।। रुद्रा वायोः ।। मरुत, आप्त्या, ऋभवः– इतीन्द्रस्य ।। आदित्याः सूर्य्यस्य ।। विश्वेदेवाः, साध्याः,आप्त्याः – इति बृहस्पतेः ।। पितरो वीर्य्याणीति ब्रह्मणस्पतेः ।। नक्षत्राणि, गन्धर्वाः – इति चन्द्रमसः ।। ऋतवां, रुद्रा, विश्वेदेवाः, साध्याः, आप्त्या. ओषधयो, दिशः – इति सोमस्य ।। आदित्या, आपो, असुराः – इति वरुणस्य ।। पन्थानो मृत्योर्यमस्य। भृगवोङ्गिरस ऋक्कानो यज्ञप्रजापतेः ।। ऋषयो ब्रह्मणः ।। इत्येते देवानां महिमानो गणदेवाः ।। तेषामेषां गणदेवानामिमे देवा व्रतपतयो भवन्ति ।।

देवमहिमानः

ऋषभस्य गावः । वृष्णो वाजिनः । वायोर्ब्रह्म । इन्द्रस्येन्द्रियाणि । सोमस्यौषधयः । सूर्य्यस्य नक्षत्राणि । चन्द्रमसो मासः । वातस्य प्राणाः – महिमानो भवन्ति । श्रूयते हि –

''गोभिष्ट्वा पात्वृषभो वृषा त्वा पातु वाजिभिः ।।
वायुष्ट्वा ब्रह्मणा पात्विन्द्रस्त्वा पात्विन्द्रियैः''।।१९।४।१।।

''सोमस्त्वा पात्वोषधीभिर्नक्षत्रैः पातु सूर्य्यः ।।
माद्भ्यस्त्वा चन्द्रो वृत्रहा वातः प्राणेन रक्षतु''।।१९।४।२।।

इति चतुर्थः पाठः ।।४।।

प्रजापतेस्तनवः

'यावान् वै प्रजापतिरूर्ध्वस्तावांस्तिर्य्यङ् । यावन्त इमे लोकाः ऊर्ध्वास्तावन्तस्तिर्य्यञ्चः' इति ताण्ड्यम् १८।६।। (१) अन्नादाचान्नापत्नी चेति द्वे । भद्रा च कल्याणी चेति द्वे। अनिलपा चापभया चेति द्वे । अनाप्या चानाप्या चेति द्वे। अनाधृष्या चाप्रतिधृष्या चेति द्वे। अपूर्वा चाभ्रातृव्या चेति द्वे। इत्येता द्वादश प्रजापतेस्तन्वो भवन्ति। ताश्च क्रमेणाग्न्यादित्यौ सोमपशू वायुमृत्यू पृथ्वीदिवौ अग्न्यादित्यौ मनःसंवत्सरौ चेति भावयेत् । एष कृत्स्नः प्रजापतिः ।। ''एषा वै प्रजापतिः पशुष्ठा तनूर्यच्छिपिविष्टः।'' (तां० १८।६) यज्ञो वै विष्णुः शिपिविष्टः । (तां० ९।८।३)

अग्नेस्तनवः । तत्राग्नेरष्टदैवत्या तनूः

(२) अग्नेर्वा एताः सर्वास्तन्वो यदेता अष्टौ देवताः – वायुः । इन्द्रवायू । मित्रावरुणौ । मित्रः । अश्विनौ । विश्वेदेवाः । इन्द्रः । सरस्वतीति । स यदग्निः प्रवानिव दहति – तदस्य वायव्यं रूपम् ।।१।। यद्द्वैधमिव कृत्वा दहति तदैन्द्रवायवं रूपम् ।।२।। यदुच्च हृष्यति नि च हृष्यति तदस्य मैत्रावरुणं रूपम् ।।३।। यदग्निर्घोरसंस्पर्शस्तदस्य वारुणं रूपम् । तं यद्घोरसंस्पर्शं सन्तं मित्रकृत्येवोपासते तदस्य मैत्रं रूपम् ।।४।। यदेनं द्वाभ्यां बाहुभ्यां द्वाभ्यामरणीभ्यां मन्थन्ति तदस्याश्विनं रूपम् ।।५।। यदुच्चैर्घोषस्तनयन् बबबा कुर्वन्निव दहति यस्माद्भूतानि विजन्ते तदस्यैन्द्रं रूपम् ।।६।। यदेनमेकं सन्तं बहुधा विहरन्ति तदस्य वैश्वदेवं रूपम् ।।७।। यत् स्फूर्जयन् वाचमिव वदन् दहति तदस्य सारस्वतं रूपम् ।।८।।तदित्थमष्टदैवत्यं रूपमेकोऽग्निः ।।

अग्नेर्घोरास्तनवो येऽमी रुद्रा उग्राः देवाः

(३) रुद्रो वा एष यदग्निः । तस्य द्वे तन्वौ घोराऽन्या च । शिवान्या च । पवमानः पावकः शुचिः – इत्येते त्रयो घोराग्नयः । प्राणो वै पवमानः । अन्नं पावकम् वीर्य्यं शुचि । पवमानः पृथिव्याम् पावकोऽन्तरिक्षे । शुचिर्दिवि इत्याहुर्वाजिनः ।। अप्सु पवमानः । वायौ पावकः ।। आदित्ये शुचिरिति कौषीतकीयाः देवा अग्नौ वामं वसु संन्यदधत । तदग्निस्त्रेधा विन्यदधात् । पशुषु तृतीयमप्सु तृतीयमादित्ये तृतीयम् । पशवो वा अग्निः पवमानः । आपो वा अग्निः पावकः असौ वा आदित्योऽग्निः शुचिः । तनुवो वा वैता अग्न्याधेयस्येति तैत्तिरीयाः। (।।तै०ब्रा०१।१।६।।)

अग्नेः शिवास्तनवो येऽमी शिवाः शान्ता देवाः

(४) गार्हपत्याग्निः । धिष्ण्याग्निः । आहवनीयाग्निः – इत्येते त्रयः शिवाग्नयः।। विराट् च स्वराट् च सम्राट् च । अभिभूश्च विभूश्च परिभूश्च । प्रभ्वी च प्रभूतिश्च ।। एता वा अग्नेयष्टौ शिवास्तनवः । इति तैत्तिरीयाः । (तै ० ब्रा ०१ । १ । ७।।)

अग्नेरौपसदिकास्तनवः

(५) अयःशया रजःशया हरिशया रुद्रिया – इत्यग्नेस्तनवः । ताः क्रमेणायस्मयी रजता हरिणीति विद्यात् (शत०३।३।५।२३) रुद्रिया वैद्युताग्नियुक्ताः – इति सायणः। (तै० ब्रा २। ७।१२)

अग्निरूपाणि – आवतारिकाणि

संवत्सरः, वैश्वानरः,कुमारः, चित्रः, पशुः इत्यमी पञ्चाग्नेरवताराः ।। तत्र संवत्सरोऽमृताग्निः ।। प्राणापानव्यानाग्नित्रययोगादुत्पन्नो मर्त्याग्निर्वैश्वानरः । औषस्यां संवत्सरादुत्पन्नोऽग्निः कुमारः । कुमार एवायमष्टधा परिणममानश्चित्राग्निः । वसव इत्याख्याता अष्टौ भेदाः संहत्यैकश्चित्राग्निरुच्यते । अष्टौ ते चित्राग्नयः परस्परयोगेन रूपान्तरतामागत्य पञ्चपशवो भवन्ति ।। पुरुषः ,अश्वः,गौः अविः,अजः – इति । एतान्येव पञ्चाग्नेः सर्वाणि रूपाणि ।। तथाहि –

बार्हतोऽग्निः प्राणः संवत्सरः । राथान्तरोऽग्निपरपानः संवत्सरः । ऋतुभिः षड्भिर्भर्विभक्तो व्यानाग्निरान्तरिक्ष्यः संवत्सरः । संवत्सराग्नित्रययोगजन्मा त्रैलोक्यव्यापी प्रत्येकशरीरव्यापी चाग्निर्वैश्वानरः । पार्थिवान्तरिक्षाभ्यां वैश्वानराभ्यां कुमारो जायते ।। मृज्जलतेजोवाय्वाकाशसोमसूर्य्यात्मभेदभिन्नेष्वमीष्वर्थजातेषु यः खल्वभिन्न एकविधोऽग्निरनुस्यूतः स कुमारः । यस्यैतानि ध्रुवधर्त्रधरुणानि कर्म्माणि स कुमारः ।। मृज्जालादिरूपैर्विपरिणता अष्टरूपा मूर्तामूर्त्ताः सर्वेऽर्थाश्चित्राग्निः ।अथैतेषामेवाष्टानां संघातजन्मानि तद्वैकारिकरूपाणि त्वङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाख्यानि पञ्च पशवः ससंज्ञाः ।। त्वग्वल्कलकिंशारुदारुसारादयः पशवोऽन्तःसंज्ञाः ।। सूतगन्धकाभ्रकाश्महिरण्यादयोऽसंज्ञाः पशवः । तेषामेषां पशूनां पञ्चैव जातयो भवन्ति ।। पुरुषाश्वगवाव्यजाः ।। तानन्यत्र व्याख्यास्यामः ।।

अग्निरूपाणि कार्म्मिकाणि

त्रयो वा अग्नयो – हव्यवाहनो देवानां, कव्यवाहनः पितॄणां, सहरक्षा असुराणाम् ।।(तै०सं०१ ।९ ।५) रक्षा क्षारो भस्म । तत्सहितोऽग्निः सहरक्षाः ।। सूर्य्यरश्मिषु पृथिव्या अग्निर्हव्यवाहनः । चन्द्रिकायां पृथिव्यग्निः कव्यवाहनः । तमसि पृथिव्यग्निः सहरक्षाः ।।

अग्निरूपाणि सांस्कारिकाणि

अग्निस्त्रिविधः ।। त्रेताग्निः । गृह्याग्निः । लौकिकाग्निश्चेति । त्रेता, वैतानः, वैतानिकः, आरण्यः, संस्कृतः, वैधः, वैदिकः, श्रौतः- इत्येकार्थाः ।। गार्हपत्यः आहवनीयो दक्षिणाग्निरित्येवं वा, गार्हपत्यः आहवनीयो धिष्ण्याग्निरित्येवं वा सहकृताग्नित्रित्वं त्रेता । दारुग्रहणकालो दायग्रहणकालो वाग्निर्गृह्यः । गृह्याग्निः, आवसथ्याग्निः, शालाग्निः,औपासनाग्निः, स्मार्त्ताग्निरित्येकार्थाः ।। आभ्यामन्यः सर्वोऽप्यग्निर्लौकिकः ।। येनाग्निना पाकशालायामन्नं पचन्ति, अन्यानि वा लौकिकानि कर्म्माणि कुर्वन्ति स लौकिकोऽग्निः ।।

अग्निबन्धवः

अग्नेर्बन्धवोऽग्निभेदाद्भिद्यन्ते । स्थित्युपपादका धर्म्मा बन्धवः । अग्निः ,शिक्यं, प्रतिष्ठा, आसञ्जनम्, इत्यग्निबन्धवः ।।

(१) इमौ लोकौ अग्निः । दिशः शिक्यम् । आपः प्रतिष्ठा । आदित्य आसञ्जनम् ।।१ ।।

(२) संवत्सर एषोऽग्निः । ऋतवः शिक्यम् । अहोरात्रे प्रतिष्ठा । चन्द्रमा आसञ्जनम् ।।२ ।।

(३) आत्मैवाग्निः । प्राणाः शिक्यम् । मनः प्रतिष्ठा । अन्नमासञ्जनम् ।।३ ।।

अग्निजा धर्म्माः

भूर्भुवःस्वर्बलं त्वोजो ब्रह्मक्षत्रं यशो महत् ।।
यच्च सत्यं तपो नामरूपं यदमृतं परम् ।।१ ।।
चक्षूः श्रोत्रं मनश्चायुर्यच्च विश्वं यशो महः ।।
सामं तपो हरो भाश्च भवन्त्यग्निवशादिति ।।२ ।।
जातवेदाः पावको वा रूपाण्येतानि भावयेत् ।।
वैश्वानरो वैद्युतो वा शमूर्जं पुष्टिमर्पति ।।३ ।।
तैत्तिरीयब्राह्मणस्य तृतीयदशमस्य हि ।।
पञ्चमे श्रूयते चैतदग्निधर्म्मानुवर्तनम् ।।४ ।।

अथाग्निविशेषाः । तत्र आप्रियो मैत्रेयादीनाम्

बर्हिः, दुरः , उषासानक्ता, जोष्ट्री, ऊर्जाहुती, दैव्याहोतारा । तिस्रोदेवीः, तनूनपात्, नराशंसः, वनस्पतिः त्वष्टा वाजिनः–इत्याप्रियो द्वादशदेवा एकेषाम्। तत्र प्रयाजेषु बर्हिरोषधयः। अनुयाजेषु फलम्।। दुर उपस्थम् ।। उषासानक्ता व्युष्टिर्निम्रुक्तिः । जोष्ट्रीं जातं जनिष्यमाणं च । ऊर्जाहुती यदत्ति च पिबति च । दैव्याहोतारा इमे । तिस्रा देवीवाक् छन्दः । तनूनपादप्रसृतो यज्ञः । नराशंसः प्रसृतो यज्ञः । तनूनपातं प्रयाजेष्वेव ।। अप्रसृतो हि तर्हि यज्ञः। नराशंसमनुयाजेष्वेव । प्रसृतो हि तर्हि यज्ञः । वनस्पतिः, सोमः, सौमीः , प्रजाः , त्वष्टा रूपविकर्ता । वाजिनः पशवश्छन्दांसि ।। इति मैत्रायणी श्रुतिः ।।१ ।१० ।९ ।१० ।।

आप्रिय ऐतरेयादीनाम्

समिधः, तनूनपात्, नराशंसः,इडः,बर्हिः, द्वारः, उषासानक्ता, दैव्याहोतारा, तिस्रो देवीः, त्वष्टा, वनस्पतिः, स्वाहाकृतयः– इत्याप्रियो द्वादशदेवा ऐतरेयतैत्तिरीयादीनाम् ।। तत्र प्राणा वै समिधः । प्राणस्तनूनपात् । प्रजा वै नरो वाक्शंसः । अन्नं वा इलः । पशवो वै बर्हिः । वृष्टिर्वै दुरः । अहोरात्रे वा उषासानक्ता । प्राणापानौ दैव्याहोतारा । प्राणाऽपानो व्यानस्तिस्रो देव्यः । वाग् वै त्वष्टा । प्राणा वनस्पतिः । प्रतिष्ठा स्वाहाकृतयः – इत्यैतरेयश्रुतिर्व्याचष्टे ।।

आप्रियो नैरुक्तादीनाम्

अन्यथाप्याहुरन्ये । तथा हि । इध्मः समिधा । तनूनपादाज्यम् । नराशंसो यज्ञः । इडोऽन्नम् । ईड ईड्य इति दीर्घादिरेकेषां यास्कस्य च निरुक्तकृतः । बर्हिर्दर्भाः । द्वारो गृहद्वारम् । उषासनक्ता अहोरात्रे । दैव्याहोतारा प्रथममध्यमाग्नी । तिस्रो देवीर्भारतीडा सरस्वत्यो वाचो लोकत्रयसंभक्ताः । त्वष्टा माध्यमिको देवविशेषः । वनस्पतिर्यूपः । स्वाहाकारस्तच्छब्दप्रयोगः । इति कात्थक्यादयो नैरुक्ता मन्यन्ते । अथवा समिदादि यज्ञसामग्र्युपलक्षिता अग्निविशेषा एवाप्रियो देवा इति शाकपूण्यादयः प्राहुः । वासिष्ठमात्रेयं बाध्र्यश्वं गार्त्समदमिति

नराशंसवन्ति ।।मैधातिथं, दैर्घतमसं प्रैषिकमित्युभयवन्ति । आगस्त्यं जामदग्न्यं वैश्वामित्रं काश्यपासितीयामिति तनूनपात्वन्ति ।।

प्रयाजानुयाजा:

यज्ञे प्रमुखतो यजनीया आप्रियः प्रयाजाः । पृष्ठतो यजनीया आप्रियोऽनुयाजाः।। तनूनपात्वत्यो निर्नराशंसा आप्रिय एकादश प्रयाजाः । नराशंसवत्यो निस्तनूनपात आप्रिय एकादशानुयाजा: ।।

ये प्रयाजा येऽनुयाजास्त आग्नेया इति स्थितिः ।।
आत्मा प्राणाश्च पशवश्छन्दांसि च तथर्तवः ।।१ ।।

ते चैते यज्ञविशेषे न्यूनाधिका इज्यन्ते । यथा हविर्यज्ञे – समित् , तनूनपात् ,इट् ,बर्हिः, स्वाहा – इत्येते वसन्तादयः पञ्चर्तवः प्रयाजाः । ते च प्राणाः रेतः प्रजाभूमा वशीकार इति विद्यात् ।। अथ बर्हिः, नराशंसः, अग्निरित्येतानि जगतीत्रिष्टुब् गायत्रीछन्दांसि । ते त्रयोऽनुयाजाः ।। एवमन्यत्रान्यत्र द्रष्टव्याः ।।

(१५) सावित्राग्निः षड्दैवतः

प्राणो बलं, तत्र तपस्तत्सत्यं स परोरजाः ।।
सत्ये परोरजस्यस्मिन् सावित्राग्निः प्रतिष्ठितः ।।१ ।।
दय्यां म्यातिर्ऋषिः प्लक्षोऽत्यंहायारुणये पुरा ।।
इत्थं प्रोवाच सावित्रप्रतिष्ठां तैत्तिरीयके ।।२ ।।(३ ।१० ।९)
गोत्रेण गौतमो देवभागः श्रौतर्ष इत्यृषिः ।।
अहीना चर्षिराश्वत्थ्यः साधुसावित्रमग्रहीत् ।।३ ।।
संवत्सर ऋतुर्मासोऽर्धमासोऽहानि रात्रयः ।।
मुहूर्ताश्च मुहूर्तांशा अग्निः सावित्र इष्यते ।।४ ।।
एतानि नामधेयानि ब्रह्मणश्च प्रजापतेः ।।
बृहस्पतीन्द्रवाय्वग्निदेवानामग्निमानिनाम् ।।५ ।।

(१६) चैत्रादयो मासाः साधिमासाः

(१) अरुणः ।अरुणरजाः । पुण्डरीकः ।विश्वजित् ।अभिजित् । आर्द्रः । पिन्वमानः । अन्नवान् । रसवान् । इरावान् । सर्वौषधः । संभरः । महस्वान् । इति चैत्रादिमासानामधिकमासस्य च नामानि ।।

(१७) चैत्रादि शुक्लपक्षाः

(२) पवित्रं । पवयिष्यन् । पूतः । मेध्यः । यशः । यशस्वान् । आयुः । अमृतः । जीवः । जीविष्यन् । स्वर्गः । लोकः । इति चैत्रादिमासानां शुक्लपक्षाणां नामानि ।।

(१८) चैत्रादि कृष्णपक्षाः

(३)सहस्वान् । सहीयान् ।ओजस्वान् ।सहमानः । जयन् ।अभिजयन् । सुद्रविणः । द्रविणोदाः । आदद्रपवित्रः । हरिकेशः । मोदः । प्रमोदः- इति चैत्राद्यपरपक्षनामानि ।। योऽयं सावित्राग्निः सत्ये प्रतितिष्ठति । एष ह्येव ते मासाः । एषोऽर्द्धमासाः ।।

(१९)शुक्लपक्षस्याहानि

(४) संज्ञानं । विज्ञानं ।प्रज्ञानं ।जानत् ।अभिजानत् ।संकल्पमानं । प्रकल्पमानम् ।उपकल्पमानम् । उपक्लृप्तम् । क्लृप्तं ।श्रेयः ।वसीयः ।आयत् ।संभूतं । भूतम् – इति शुक्लपक्षगतानां प्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तानामां नामानि ।।

(२०) कृष्णपक्षस्याहानि

(५) प्रस्तुतं ।विष्टुतं ।संस्तुतं । कल्याणं । विश्वरूपं । शुक्रम् । अमृतम् ।तेजस्वि । तेजः । समिद्धम् । अरुणम् । भानुमत् । मरीचिमत् । अभितपत् । तपस्वत् । इति कृष्णपक्षगतानां प्रतिपदाद्यमावास्यांतानामह्नां नामानि ।।

(२१)शुक्लपक्षस्य रात्रयः

(६) दर्शा । दृष्टा । दर्शता । विश्वरूपा । सुदर्शना । आप्यामाना । प्यायमाना । प्याया । सुनृते । इरा । आपूर्य्यमाणा । पूर्य्यमाणा । पूरयन्ती । पूर्णा ।पौर्णमासी । इत्येतानि शुक्लपक्षस्य पञ्चदशानां रात्रीणां नामानि ।।

(२२) कृष्णपक्षस्य रात्रयः

(७) सुता । सुन्वती । प्रसुता । सूयमाना । अभिषूयमाणा । पीती । प्रपा ।संपा । तृप्तिः । तर्पयन्ती । कान्ता । काम्या । कामजाता । आयुष्मती । कामदुघा । इत्येतानि कृष्णपक्षस्य पञ्चदशानां रात्रीणां नामानि ।। योऽयं सावित्राग्निः सत्ये प्रतितिष्ठति । एष ह्येव तान्यहानि । एष रात्रयः ।।१ ।।

(२३) शुक्लपक्षे अह्नो मुहूर्ताः

(८) चित्रः । केतुः । प्रभान् । आभान् । संभान् । ज्योतिष्मान् । तेजस्वान् । आतपन् । तपन् । अभितपन् । रोचनः। रोचमानः । शोभनः । शोभमानः ।कल्याणः । इति शुक्लपक्षे एकैकस्मिन्नहनि प्रातःसायान्तर्वर्तिमुहूर्तानां नामानि ।।

(२४) कृष्णपक्षे अह्नोमुहूर्ताः

(९) सविता । प्रसविता ।दीप्तो । दीपयन् । दीप्यमानः । ज्वलन् । ज्वलिता । तपन्वि । तपन् । संतपन् । रोचनः । रोचमानः । सुम्भूः । शुम्भमानः । वामः । इति कृष्णपक्षे प्रत्यहमुदयास्तमयान्तर्गतमुहूर्तानां नामानि ।।

(२५) शुक्लपक्षे रात्र्या मुहूर्ताः

(१०) दाता। प्रदात। आनन्दः । मोदः । प्रमोदः । आवेशयन् । निवेशयन् । संवेशनः । संशान्तः । शान्तः। आभवन् । प्रभवन् । संभवन् । संभूतः । भूतः। इति शुक्लपक्षे रात्र्या मुहूर्तानां नामानि ।।

(२६) कृष्णपक्षे रात्र्या मुहूर्ताः

(११) अभिशास्ता। अनुमन्ता। आनन्दः ।मोदः ।प्रमोदः ।आसादयन् ।निषादयन्। संसादनः। संसन्नः। सन्नः। आभूः। विभूः। प्रभूः। शंभूः। भुवः ।इति कृष्णपक्षरात्रौ मुहूर्तानां नामानि ।। योऽयं सावित्राग्निः। एष तेऽह्नोमुहूर्ताः एष रात्रेः ।।

(२७) प्रतिमुहूर्तं मुहूर्ताः

(१२) इदानीम् । तदानीम् । एतर्हि। क्षिप्रम् । अजिरम् । आशुः। निमेषः। फणः। द्रवन् । अतिद्रवन् । त्वरन्। त्वरमाणः। आशुः। आशीयान्। जवः–इति मुहूर्तावयवा इष्यन्ते। योऽयं सावित्राग्निः एष ह्येव ते मुहूर्तानां मुहूर्ताः। एष ह्येव ते यज्ञ ऋतवः। एष ऋतवः। एष संवत्सरः। इति विद्यात् ।। अग्नि वाय्विन्द्र बृहस्पति प्रजापति ब्रह्मणां वै देवानामेतानि नामधेयानि। स वा एषोऽग्निरपक्षपुच्छो वायुरेव । तस्याग्निर्मुखम्। असावादित्यः शिरः। स यदेते देवते अन्तरेण तत्सर्वं सीव्यति तस्मात् सावित्रः ।।

(२८) नाचिकेताग्निः

(१) नचिकेता नामोद्दालकस्य ऋषेः पुत्र आसीत् । तेन दृष्टोग्निर्नाचिकेतः ।।

(२) उरवो ह वै नामैते लोका येऽवरेणादित्यम् । अथ हैते वरीयांसो लोका ये परेणादित्यम्। अन्तवन्तं ह वा एष क्षय्यं लोकं जयति योऽवरेणादित्यम् । अथ हैषाऽनन्तमपारमक्षय्यं लोकं जयति यः परेणादित्यम्। अनन्तं ह वा अपारमक्षय्यं लोकं जयति योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेवेदं वेद (तै०ब्रा० ३।११।७)।।

(३) संवत्सरो वा अग्निर्नाचिकेतः। तस्य वसन्तः शिरः ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः ।वर्षाः पुच्छम्। शरदुत्तरःपक्षःहेमन्तो मध्यमः। एष वाव सोऽग्निरग्निमयः पुनर्नवः(तै०ब्रा०३।११।१०) ।।

(४) अयं वाव यः पवते सोऽग्निर्नाचिकेतः। स यत् प्राङ् पवते तदस्य शिरः। यद्दक्षिणा स दक्षिणःपक्षः। यत् प्रत्यक् तत्पुच्छम्। यदुदक् स उत्तरःपक्षः। अथ यत्संवाति तदस्य समञ्चनं च प्रसारणं च। अथो संपदेवास्य सा ।। हिरण्यं वा अग्नेर्नाचिकेतस्यायतनं प्रतिष्ठा ।। हिरण्यं वा अग्नेर्नाचिकेतस्य शरीरम् ।।

(५) त्रेधा ह्ययमग्निर्नाचिकेतःप्रतिपद्यते। योऽर्वाचीनः सप्तदशाद् – यश्च पराचीनः पञ्चविंशात् ।। तावन्तरेण च मध्यमोऽन्य इति ।। तेनायं त्रिणाचिकेतो नाम व्याख्यातः ।।

(२९)वायुप्रभेदाः

(१) पुरस्ताद्वातःप्राणः। दक्षिणतो वातो मातरिश्वा। पश्चाद्वातः पवमानः। उत्तरतो वातः सविता।। इति तैत्तिरीयाणाम् ।।(तै०ब्रा२।९।)।।

(२) अथ भृगुरेष प्राङेजमानो वायुः।दक्षिणामेजमानो मातरिश्वा।प्रतीचीमेजमानः पवमानः।उदीचीमेजमानो वातः।।

(३) इत्थमुत्क्रान्तेष्वेतेषु सत्सु अथार्वग् योऽवशिष्यते वायौ भृगोर्भागोऽवष्टब्धः सोऽथर्वा नाम इति गोपथीयानाम्(१।१)।।

(३०) ब्रह्मणःपरिमरः

(१) ऐतरेयो महिदासःप्राह- अयं वै ब्रह्म योऽयं पवते। तमेताः पञ्चदेवताः परिम्रियन्ते-विद्युद्, वृष्टि :, चन्द्रमाः, आदित्यः, अग्निरिति।।

(२) विद्युद्वै विद्युत्य वृष्टिमनुप्रविशति । वृष्टिर्वै वृष्ट्वा चन्द्रमसमनुप्रविशति। चन्द्रमा वा अमावास्यायामादित्यमनुप्रविशति। आदित्यो वा अस्तं यन्नग्निमनुप्रविशति। अग्निर्वा उद्वान् वायुमनुप्रविशति। यो योऽनुप्रविशति सोऽन्तर्धीयते तं न निर्जानन्ति।।

ता वा एता देवता अत एव पुनर्जायन्ते। वायोरग्निर्जायते। प्राणाद्धि बलान्मथ्यमानोऽधिजायते। अग्नेर्वा आदित्यो जायते। आदित्याद्वा चन्द्रमा जायते। चन्द्रमसो वै वृष्टिर्जायते। वृष्टेर्वै विद्युज्जायते। स एष ब्रह्मणः परिमरः। स एष प्राणे वायौ सर्वेषां संवर्गः। तमेतं ब्रह्मणः परिमरं मैत्रेयः कौषारवः सुत्वने कैरिशये भार्गायणाय राज्ञे प्रोवाच।।

(संवर्गः) सयुग्वा रैक्को जानश्रुतये पौत्रायणाय प्राह - वायुर्वाव संवर्गः। यदा वा अग्निरुद्वायति वायुमेवाप्येति। सुर्य्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति। चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति। यदाऽप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति। वायुर्ह्येवैतान् सर्वान् संवृङ्क्ते।। इत्यधिदैवतम्। अथाध्यात्मम्। प्राणो वाव संवर्गः। स यदा स्वपिति प्राणमेव वागप्येति, प्राणं चक्षुः, प्राणं श्रोत्रम्, प्राणं मनः।। प्राणो ह्येवैतान् सर्वान् संवृङ्क्ते इति।।

इति पञ्चमः पाठः।।५।।

(१) साहस्रविद्या

प्रजापतिर्वा एतत् सहस्रमसृजत। तद्देवेभ्यः प्रयच्छदिति ताण्ड्यम्। ८। १। ०।। प्रजापतिरेवेदं सर्वं यदिदं किञ्चन दृश्यते। अर्द्धं वै प्रजापतेरात्मनो मर्त्यमासीद्--अर्द्धममृतम्। इति च वाजिश्रुतिः। तस्यैकस्य प्रजापतेरेतौ द्वौ भागौ द्वावग्नी उच्येते। चित्यो मर्त्यः पशुरग्निः। चितेनिधेयममृतं ब्रह्माग्निः। स इत्थं द्विविधः क्षरोऽग्निराख्यातः। तत्रायमेष चित्यःप्रजापतिर्य्यमेतमेकैकं कश्चन पिण्डं कायं पतिपश्यामः। उभयं हैतदग्रे

प्रजापतिरास मर्त्यं चैवामृतं च । तस्य प्राणा एवामृता आसुः । शरीरं मर्त्यम् । इति श्रुतेः । श० १० । १ । ४ । १ ।। स एष पश्वग्निरमृतेन ब्रह्माग्निना प्राणेन नित्यमविनाभूतः संसृष्ट एव रूपं धत्ते । त्रयीं तु विद्यां ब्रह्मेत्याचक्षते । मनः प्राणसगर्भा हीयममृता वाक् त्रयी विद्या धते । सा प्रतिष्ठा । ब्रह्मण्यस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितो हि स पशुरग्निः परितस्तममृताग्नि स्वां प्रतिष्ठामात्मना धत्ते । सोऽयममृताऽग्निः पुनरितरथा त्रयी विद्या भवति साहस्रं नाम । वेदा लोका वषट्कार इति हि त्रीणि सहस्राणि साहस्रम् । ऋग्यजुःसामानीति त्रयो वेदा अथर्वा चेत्येकं सहस्रम् । पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौरिति त्रयो लोकाः- आपश्चेत्येकं सहस्रम् । त्रिवृत्पञ्चदशकविंशास्त्रयः स्तोमाः त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ चेत्येकं सहस्रम् ।। एतानि हि त्रीणि सहस्राणि सयुञ्ज्येकं साहस्रम् ।। तदिदं पशुरयमग्निः साहस्रमपुष्यत् । तेनैते वेदा लोका वषट्कारश्चाग्नि भक्तयो भाव्याः । इन्द्रविष्णू सयुजौ चैतत् सहस्रत्रितयं प्रवर्तयतः ।। -''इन्द्रश्च विष्णू यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथाम्-'' इतिमन्त्रश्रुतेः । ''किं तत् सहस्रमिति । इमे लोकाः, इमे वेदाः; अथो वागिति ब्रूयात् -'' इति चैतरेयश्रुतिर्भवति । अत्र वागिति मनः प्रणसगर्भाया वाचः षट्कारमहर्गणं प्राह । वौक् षट्कारस्यैव च वषट्कारशब्देनाभिधानात् । लोकानां वेदानामप्येषां वाकृत्वमिदं नापोद्यते तथाप्येषां पृथक्त्वाभिधित्सया ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन पृथगुक्तिः ।।

(२) प्रजापतिरसप्रबर्हणम्

प्रजापतेर्लोकाः । लोकेभ्यो देवाः । देवेभ्यो वेदाः । वेदेभ्यः शुक्राणि ।१ । पृथिव्या अग्निः । अग्नेऋर्चः । ऋग्भ्यो भूः ।२ । अन्तरिक्षाद्वायुः । वायोर्यजूंषि । यजुर्भ्यो भुवः ।३ । दिव आदित्यः । आदित्यात् सामानि । सामभ्यः स्वरिति छन्दोग्योश्रुतिः ।।४ ।।

(३) चतुष्पाद्ब्रह्मणश्चतुष्कलाः पादाः

लोका दिशः देवाः प्राणा इति चतुष्पाद्धीदं ब्रह्म । तस्यैते चतुःकलाः पादाः । प्राचो प्रतीची दक्षिणोदीचीति चतुष्कलो दिक् पादः प्राकाशवान्नाम । १ । पृथिव्यन्तरिक्ष द्यौः समुद्र इति चतुष्कलो लोकः पादोऽनन्तवान्नाम ।२। अग्निः सूर्य्यश्चन्द्रो विद्युत् - इति चतुष्कलो देवतापादो ज्योतिष्मान्नाम । ३ । प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं मन इति चतुःकलः प्राणः पदि आयतनवान्नाम । ४ । इति ।।

(४) पञ्चाध्यात्मिकप्राणाः

अध्यात्मं पञ्चानां प्राणानां प्राणो ज्येष्टः ।। वाग् वसिष्ठः । चक्षुः प्रतिष्ठा । श्रोत्रं सपत् । मन आयतनम् । एषु वागाद्युत्क्रमणे मूका अन्धा बधिरा बाला जीवन्ति ।। प्रणोत्क्रमणे तु सर्वे प्राणा उत्क्रामन्ति तस्मात् प्राणा एवैतेषां श्रेष्ठः । प्राणा एवायं वसिष्ठः प्रतिष्ठासंपदायतनम् । तस्मादिमे सर्वे वागादयः प्राणा उच्यन्ते इति भाव्यम् ।। अद्भ्यः प्राणः । स ओपामयः प्राणः । तमेता आपः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च ।।

(५) चातु:प्राश्यं ब्रह्मौदनम्

चतुर्लोकं चतुर्देवं चतुर्वेदं चतुर्होत्रमिति चातु:प्राश्यं ब्रह्मौदनमाहु: । पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौराप इति चत्वारो लोका: ।। अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्र मा:-इति चत्वारो देवा: ।। ऋग्वेदो यजुर्वेद: सामवेदो ब्रह्मवेद:-इति चत्वारो वेदा: ।। हौत्रमाध्वर्य्यवमौद्गात्रं ब्रह्मत्वमिति चतस्रो होत्रा: ।। १ ।।

(६) परमा विराट्

अर्द्धं मर्त्यम्-अर्द्धममृतम्-इत्येवं द्वेधा विभक्तोऽयमग्नि: प्रजापतिरात्मा । प्रजा पशुर्वित्तमित्यात्मबन्धव: । बन्धुभि: सहितोऽयमात्मा विराडित्याख्यायते । तत्रैते देवाश्च गणदेवाश्च लोकाश्च वेदाश्चेति चतुर्विधा: प्रजा: स्यु: । ऋतव:, छन्दांसि, दिश:, स्तोमा इति चतुर्विधा: पशव: । इन्द्रियाणि तु वीर्य्याणि । तान्यन्तर्वित्तानि । होत्रका यज्ञा: । तानि बहिर्वित्तानि । स दशभिरेतैर्बन्धुभि: कृतरूपो विराडात्मा । तत्रैते बन्धव: प्रत्येकं चतुर्धा व्याक्रियन्ते-भर्ग:, मह:, यश:, सर्वम्-इति ।।

(१) अग्नि:, वायु:, आदित्य:, चन्द्रमा:-इति चत्वारो देवा: ।।

(२) वसव:, रुद्रा:, आदित्या:, विश्वेदेवा:-इति चत्वारो गणदेवा: ।।

(३) पृथिवी, अन्तरिक्षं, द्यौराप:-इति चत्वारो लोका: ।।

(४) ऋग्वेद:, यजुर्वेद:, सामवेद:, ब्रह्मवेद:-इति चत्वारो वेदा: ।।

(५) वसन्त:, ग्रीष्म:, वर्षा, शरद्-इति चत्वार ऋतव: ।।

(६) गायत्री, त्रिष्टुब्, जगती, अनुष्टुब्-इति चत्वारि छन्दांसि ।।

(७) प्राची, प्रतीची, उदोचो, दक्षिणा-इति चतस्रो दिश: ।।+

(८) त्रिवृत्, पञ्चदश:, सप्तदश:, एकविंश:-इति चत्वार: स्तोमा: ।।

(९) वाक्, प्राण:, चक्षु:, मन: -इतीन्द्रियाणि ।।

(१०) होता, अध्वर्यु:, उद्गाता, ब्रह्मा-इति चतस्रो होत्रका: ।।

स वा एष दशधा चतु: संपद्यते । भर्ग:, मह:, यश:, सर्वम्-इति ।। सैषा चत्वारिंशिनी परमा विराट्-इति गोपथश्रुतिर्भवति ।। ब्रह्म क्षत्रं विड्बलम्-इति चत्वारि वीर्य्याणि गायत्र्यादिभिश्चतुर्भिश्छन्दोभिरवरुध्यन्ते-इति दिक् ।।

देव भक्तय:(१)

अयं लोक:, प्रात: सवनम् । वसन्त ऋतु: । गायत्री छन्द: । त्रिवृत्सोम: । रथन्तरं साम । अग्नायी पृथिवी इलेति स्त्रीदेवा: ।वसवो गणदेवा: । इन्द्र: सोमो वरुण:, पर्जन्य: ऋतव इति संस्तविका देवा: । हविर्वहनं देवतानामावाहनं दार्ष्टिविषयिकं चेति कर्म्माणि ।। इतीमान्यग्निभक्तीनि ।।१ ।।

अन्तरिक्षलोको माध्यन्दिनं सवनम् । ग्रीष्म ऋतुः । त्रिष्टुप् छन्दः। पञ्चदशः स्तोमः । बृहत्साम। मध्यस्थानाः स्त्रीदेवाः। रुद्राश्च मरुतश्च गणदेवाः । अग्निः सोमो वरुणः, पूषा बृहस्पतिः ब्रह्मणस्पतिः, पर्वतः कुत्सः विष्णुः वायुरिति संस्तविका देवाः । रसानुप्रदानं, वृत्रवधः, बलप्रयोगश्चेति कर्म्माणि ।। इत्येतानीन्द्रभक्तीनि।।२ ।।

असौ लोकः, तृतीयसवनम् । वर्षा ऋतुः । जगतीच्छन्दः । सप्तदशस्तोमः । वैरूपंसाम । उत्तमस्थानाः स्त्रीदेवाः । आदित्या गणदेवाः । चन्द्रमा, वायुः, संवत्सरः – इति संस्तविका देवाः । रसादानं, रश्मिभिश्च रसाधारणं, सर्वं च प्रवह्लितमिति कर्म्माणि ।। इत्यमून्यादित्यभक्तीनि ।। एतेष्वेव स्थानव्यूहेषु ऋतुच्छन्दः स्तोमपृष्ठानां भक्तिशेषमनुकल्पयीत । अनुष्टुप् शरत्, एकविंशः स्तोमः, वैराजं सामेति पृथिव्यायतनानि । हेमन्तः पङ्क्तिः, त्रिणवः, स्तोमः, शाक्वरं, सामेति अन्तरिक्षायतनानि ।। शिशिरः, अतिछन्दाः, त्रयस्त्रिंशस्तोमः । रैवतं सामेति द्युभक्तीनि । इत्याह यास्को निरुक्तकारः ।। अनुपपन्नं तु तन्मान्यामहे । बन्धुसंपद्विरोधात् ।।

वयं तु पश्यामः । अग्निः, इन्द्रः, सूर्य्यः, वरुणः, चन्द्रमाः – इति पञ्चैते देवाः सन्तीति पञ्चैव ता भक्तयः संभवन्ति ।। तत्र पृथिवी, अन्तरिक्षं, आपः, दिश– इति लोकाः ।।१ ।।

वसन्तग्रीष्मवर्षा इव शरद्धेमन्तशिशिरा अप्येते त्रय ऋतवस्त्रिस्थाना एव स्युः । न चतुर्थे लोके ऋतवः कल्पयाः । यदि वा तत्रोत्तरास्त्रयश्चतुर्थलोकस्थाः स्युः ।।२ ।।

गायत्रीत्रिष्टुबूजगत्यश्छन्दांसि देवत्रयभक्तीनि ।। अनुष्टुप् प्राजापत्या ।। उष्णिहस्तु गायत्र्योपसंग्रहः ।। बृहत्या अनुष्टुभि पङ्क्त्या विराजश्चानुष्टुभ्येवोपसंग्रहः ।।३ ।।
अथवा सर्वाणि च्छन्दांसि स्वस्वदेवता सलोकानि । ताश्च देवताः श्रूयन्ते –

अग्नेर्गायत्र्यभवत् सयुग्वोष्णिहया सविता संबभूव ।

अनुष्टुभा सोम उक्थैर्महस्वान् बृहस्पतेर्बृहती वाचमावत् ।।ऋ० १० ।१३० ।४ ।।

विराण् मित्रावरुणायोरभिश्रीरिन्द्रस्य त्रिष्टुबिह भगो अह्नः ।

विश्वान् देवान् जगत्या विवेश तेन चाक्लृप्र ऋषयो मनुष्याः ।।ऋ० १० ।१३० ।४ ।।

इति । त्रिवृत्पञ्चदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशाः पञ्चस्तोमाः पञ्चभक्तयो नेयाः ।। सप्तदशस्तु स्तोमो ध्यस्थः प्रजापतिभक्तिः पृथक्षुपपद्यते ।।४ ।। अथ रथन्तरं वैरूपं शाक्वरमिति त्रीणि द्युभक्तीनि ।। वामदेव्यमान्तरीक्ष्यं राजनं चान्द्रम् । वारवन्तीयं श्रायणीयं यज्ञायज्ञीयमित्यादीनि सामानि अग्न्यादिभक्तीन्यपि भिन्नप्रस्थानानि ज्ञेयानि ।।

प्राणविद्या (२)

प्राण एवेदं सर्वमेकं ब्रह्म ।।१ ।। असत् प्राणः । प्राजापत्यप्राणः । वायव्य प्राणः । ऐन्द्रप्राणः। वैराजप्राणः।चित्यप्राणः । अपित्विप्राणः ।। इत्येवं प्राणाः सप्तधा विभज्यन्तें ।।२ ।।

असदिति मृत्योः संज्ञा । बलं प्राणः क्रियेति मृत्यास्तिस्त्रोऽवस्था भवन्ति ।। सुप्तावस्थः स्वरूपसन्मात्रो मृत्युर्बलं ।। कार्य्यावस्थः कूर्वद्रूपः प्राणः । उत्सादावस्थो रसतः पृथग् भवन् मृत्युः क्रियाः । सर्वेऽप्यर्नैं प्राणा अस्यैवासतः प्राणस्य प्रभेदाः स्युः ।।३ ।।

ऋग्यजुःसामानीति त्रयी विद्या ब्रह्म । सेयममृता सत्या वाक् । स प्रजापतिः । सोऽग्निः । स एवैते स्पृत् योऽग्नयस्त्रयः प्राणाः प्राजापत्याः ।।४ ।।

अथ प्राणापानव्यानास्त्रयः प्राणा वायव्याः ।। अपानः पृथ्वीप्राणः । व्यानोऽन्तरिक्षप्राणः । प्राणो दिव्यः स्पृत् प्राणः ।। प्राणापानसमानोदानव्याना इति वा पञ्चवायव्याः प्राणाः । यः प्राणः स उदानो विपर्य्यस्तः ।।५ ।।

अथोमनोवाक्प्राणचक्षुःश्रोत्राणीति पञ्चामी ऐन्द्राः प्राणाः । मनश्चन्द्रमाः सोमः। वागग्निः पार्थिवः । प्राणो वायुरान्तरिक्ष्याग्निः। चक्षुरादित्य इन्द्रो दिव्याग्निः । श्रोत्रं दिशो दिक्सोमः ।।६ ।।

अथ मरीच्यत्री । अथर्वा भृग्वङ्गिरसौ । पुलस्त्यपुलहौ । क्रतुदक्षौ । वसिष्ठागस्त्यौ। विश्वामित्रः - इत्येते द्वादशर्षयो वैराजप्राणः । कश्यपो मारीचः । अथ जमदग्निः । गृत्समदापरनामा शौनक-इति भार्गवौ ।। दध्यङ्ङाथर्वणः उतथ्यो बृहस्पतिः संवर्तो घोरः कण्वो गोतमो भरद्वाजो वामदेव इत्येवमादय एकविंशिनोऽङ्गिरसः।।७ ।।

अथ ऋषयः । पितरो । देवाः । असुराः । मनुष्याः । गन्धर्वाः । पशव इति सप्तैते चित्याः प्राणाः । सप्त ऋषयः । सप्त पितरः । त्रयस्त्रिंशद्देवाः । नवनवतिरसुराः । अण्डजाः पिण्डजा ऊष्मजा उद्भिज्जा इति चत्वारो मनवो मनुष्याः । गन्धर्वाः सप्तविंशतिः पुरुषाश्वगवाव्यजाः पञ्च पशवः । ऋतवश्छन्दांसि। इत्यादयोऽन्येऽपि प्राणा इष्यन्ते ।। तेषां पशुष्वेवान्तर्भावः ।।८ ।।

अथाग्नेयाः सौम्या वायव्याः आप्याः परोरजस इत्येवं चैते प्राणाः पञ्चधा । ते प्राणानां वर्गविशेषाः पूर्वोक्तेष्वेवापित्विनः सन्तीति नातिरिच्यन्ते ।।९ ।।

(७) त्रिविधा विराडात्मानः

अथ यदिदं क्वचित् किञ्चिदेकैकं परिदृश्यते तत्सत्वं स विराडात्मा स प्रजापतिरिति विद्यात् । तथा च श्रूयते - एतद्वा अस्ति, एतद्ध्यमृतम् । यद्ध्यमृतं तद्ध्यस्ति । एतदुतद् - यन्मर्त्यम् । स एष प्रजापतिः । सर्वं वै प्रजापतिः । (शत ०४ ।४ ।८ ।२)।। स च वागधिष्ठितप्राणाधिष्ठितमनोमयस्त्रिवृदयमेकैकः सर्वो विराडात्मा ।

तत्रायं वागग्निर्द्विविधो मत्योऽमृत इति भेदात् ।। चित्याग्निर्मर्त्याग्निः । चितेनिधेयोऽग्निरमृताग्निः । चित्याग्निमयोऽयं दृश्यः स्पृश्यः पिण्डो बिम्बः । तमनुपरितोऽतिदूरमभिव्याप्नुमानोऽमृताग्निरेव साहस्रम् ।। मूर्तिबिम्बः छायामण्डलं साहस्रम् । मूर्तिरात्मा तत्पदम् । छायामण्डलं प्राणाः । तदिदं पुनः पदम् ।। बिम्बभेदात् साहस्राणि भिद्यन्ते ।।

तथा चयमेषा मनः प्राणसगर्भावाक् द्वेधा भूत्वा स्वां संस्थामातनुते। अन्तर्धा बिम्बो बहिर्धा साहस्त्रं चेति।।

अनन्ताश्चैते विराडात्मानः। ते संकलप्य त्रेधा विभज्यन्ते। एकस्तावदीश्वरः। तत्र ये बहवोऽवतारास्ते द्वितीयाः। तेषु येऽमी अनन्ता जीवास्ते तृतीयाः -- इति।। स्वयंभूपरमेष्ठिसूर्य चन्द्रपृथिव्यादयोऽमी ईश्वरगर्भस्था अनुवर्तन्ते। अवतारपृष्ठस्थाश्चामी अनन्ता जीवा बहुधा प्रकल्प्यन्ते। यथैतस्यां पृथिव्यां धातुजीवा मूलजीवाश्चेतनजीवाः स्युः। चेतनेषु चोष्मजाः पिण्डजा जरायुजाः स्युः।।

तेऽमी जीवाश्चावताराश्चेश्वरश्चेत्येते सर्वे वाङ्मयाः प्रणमया मनोमयाः पुरुषा उपपद्यन्ते। सर्वे चैते बिम्बसाहस्त्राभ्यां द्विसंस्था उपपद्यन्ते। तेषां त्रयाणां। विराडात्मनां प्रजापतीनां प्रथमं सर्वव्यापि यदीश्वरसाहस्त्रं तत्रायमोंशब्दः।। अकारो मनः। उकारः प्राणः। मकारो वागिति संकेतः। तेन वाङ्मयः प्राणमयो मनोमयः स विराडात्मा ओमिति व्याह्रियते।। येऽवतारा ये चैते जीवाः सर्वेऽप्यमी ओमिति व्याहृत्या परिगृहीता भवन्ति। तत्प्रविष्टत्वात् सर्वेषाम्। अवतारजीवयोस्तु पृथक्त्वेन प्रतिपत्यर्थं क्रमेणाहः शब्दोऽहं शब्दश्च नियम्येते।। ईश्वरेऽस्मिन्नवतारेषु जीवेषु वा क्रमेणेदं साहस्त्रमह्नोत्यभिव्याप्नोतीति कृत्वा ओमित्युच्यते अहर्वा अहं वा।। त्रयाणामप्येषां पूर्वो भागोऽयमह्नोति सिद्धोऽभिज्ञायते।। तत्र तावत् परब्रह्मविद्यायां प्रथमोऽय ''मः कारः'' पूर्णं पदं भवति। ईश्वरस्यैव स्फोटरूपतया तस्येतरपदगर्भित्वाभावात्। परब्रह्मविद्यानुरूपा हि शब्दब्रह्मविद्या भवति। तेनैतस्यां शब्दब्रह्मविद्यायाममह्नोति हकारः पदान्तोऽभिज्ञायते तत उत्वमापद्यते ओमिति भवति।। इतरयोस्त्ववतारजीवयो रीश्वरादीतरपदगर्भितया पदानतत्वं नास्तीत्यावेदयितुं तद्वाचकशब्दविद्यायां हकारः प्रकृत्यावतिष्ठमानः परेण स्वरेण संयुज्यते।। अहः अहमिति। ईश्वरजीवयोश्चैतन्येन सौसादृश्यमस्तीत्यावेदयितुं तयोरमित्येतेनैकेन निपातेन स्वरूपकरणं क्रियते। ओम् -- अहमिति।। ततोस्ति वैरूप्यं किञ्चिदवतारेष्वित्यावेदयितुमस्मिन्मध्यमेऽवतारे अनूशब्दः प्रयुच्यते अहन्निति ।। तथा च श्रूयते -- ''असौ स आदित्य य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः। तस्योपनिषदहरिति।। अथ योऽयं दक्षिणेक्षन्पुरूषः तस्योपनिषदहमिति''।। ओम् -- अहः -- अहम् -- इत्येतेषां त्रयाणां बिम्बसाहस्त्राभ्यां कृतरूपतायाः साम्येऽपि सूर्य्यादिष्ववतारेष्वेवेदं साहस्त्रमह्ना परिदृश्यते। तस्मात् तान्येवाहानि विशेषत आदिश्यन्ते। ''अहं सूर्य्य इवाजनीति'' मन्त्रश्रत्या जीवेषु च तान्यतिदिश्यन्ते -- इति बोध्यम्।।

अह्नोमेषां यः परमोऽन्तः स प्रधिः । आबिम्बनाभेराचैतत्साहस्त्र प्रधेश्चायमेको विराडात्मा। यथा सूर्य्योऽयमेक आत्मा। सूर्यस्यायं दिविष्ठो मूर्त्तः पिण्डो बिम्बः। तस्य च परितोऽभिव्याप्तै रश्मिभिः कृतं ज्योतिर्मण्डलमहः। एवं प्रत्यर्थं विद्यात्। तत्र च स्वयं ज्योतिषां ज्योतिष्मत् तदहः। परज्योतिषामद्धमेव ज्योतिष्मत्। अथार्द्धं ज्योतिर्विरुद्धं तमः। रूपज्योतिषां रूपमयमेवाहः। अजयोतिषां त्वज्योतिस्तदहः। यद्यप्यज्योतिषां तदहर्न गृह्यते तथापै तन्न नासतिति विद्यात्। अह्नां वेदत्वाद् वेदस्य च प्रतिष्ठा ब्रह्मणो वस्तुसत्तानित्यत्वात्।।

''एकं वा एतदेवानामहर्यत् संवत्सरः -'' इति (तां ० १६। ६। ११ भाष्ये) श्रुतेः अह्नोऽस्य ज्योतिषएकत्वेऽपि तत्र त्रयस्त्रिशद्विभक्तिव्यवच्छेदकानां सोम वरुणासुरप्राणानां रात्रिः संज्ञा । अह्नां त्रयस्त्रिंशतृत्वात्

त्रयस्त्रिंशदेव तत्रैता रात्रयो भवन्ति। ये चाहोरात्रयोः सन्धयः ते वैष्णवाश्च भवन्ति। ऐन्द्राश्चेति द्विविधा इष्यन्ते। इन्द्रवष्णू हि सयुजौ सहस्त्रं व्यैरयतः। तत्रायं विष्णुस्त्रिविक्रमः पृथिव्याः सकाशादूर्ध्वं त्रीन् विक्रमान् त्रिवृत् पञ्चदशैकविंशान् विकममाणस्तत्र तत्राहोरात्र संधिस्थानमाक्रमते। इन्द्रस्त्वयमस्मात् पृथिवीहृदयादारभ्य त्रयस्त्रिशतं यावदुत्क्रमते तत्रायं विष्णुरापोमयः स्याद् -इन्द्रः पुनरयं वाङ्मय - इति विद्यात्।।

(८) पारिल्पविकाहोरात्रपर्वाणि

अह्नां चैषां त्रेधा विभक्तयो भवन्ति--पारिल्पविका आभिल्पविकाः पृष्ठ्याश्चेति। तिर्य्यग् विभक्तयः परिल्पवाः। तानि च त्रीणि शतानि षष्ट्यधिकान्यहानि स एकः संवत्सरः।। १।। अशीतं शतमह्नामेकं पर्व। तदयनम्। द्वे अयने संवत्सरः।। २।। विशं शतमह्नामेकं पर्व। तच्चातुर्म्मास्यम्। त्रीणि चातुर्म्मास्यान्येकः संवत्सरः।।३।। अह्नां षष्ठिरेकं पर्व। स ऋतुः। षड् ऋतवः संवत्सरः।। ४।। त्रिंशदहान्येकं पर्वसमासः। द्वादरमासाः संवत्सरः।। ५।। पञ्चदशाहान्येकं पर्व। सोऽर्द्धमासः। चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः संवत्सरः।। ६।। अह्नां विभाजिकायाः परिश्रितो रात्रिः संज्ञा। अहश्च रात्रिश्चेति द्वे अहनी वासरः। सप्तशतानि विंशतिश्चाहोरात्राण्येकः संवत्सरः।। ७।।

"संवत्सरोऽग्निः। तस्यैतस्याग्नेर्वागिवोपनिषत्"। इति वाजिश्रुतिः। संवत्सरोग्निः। वाक् संवत्सरः। यदग्निर्विभज्यते। वाचमेव तद् विभजन्ति (१०।१२) इति च ताण्ड्यम्। अग्निः संवत्सरः। सूर्य्यः परिवत्सरः। चन्द्रमा इदावत्सरः। वायुरनुवत्सरः। इति च ताण्ड्यश्रुतिः।।१७। १३।।

(९) आभिल्पविकाहोरात्रस्तोमाः

अथोत्तराधरविभक्तयोऽभिल्पवाः। त्रिविधास्तु सूर्य्येऽभिल्पवा भवन्ति ज्योतिर्गौरायुश्चेति। निराकारोऽगिनप्राणो यावदेव सोमं दहति तावज्ज्योतिः।। विष्णुप्राणो गोविन्दः। इन्द्रप्राण आयुरात्मा। ज्योतिषस्तावदस्माद् ज्योतिर्म्मयास्त्रयस्त्रिंशद्देवाः उपपद्यन्ते। अथ शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः सर्वाणि च भूतानि गोभिः सृज्यन्ते। अथ सर्वेषामेषां भूतभौतिकजातानां प्राणिनां विज्ञानान्यात्मानोऽमी आयुषः संभवन्ति। अरा इव रथनाभौ यत्रोपसृष्टेभ्यः पञ्चदेवेभ्यो वाक् प्राणा चक्षुः श्रौत्राणि प्राणा आविर्भवन्तो लक्षयन्ते स आयुरात्मा। स इन्द्रः। यशो वा आयुरिति ताण्ड्यम्।। ६। ४। ४।। त्रयाणामप्येषां सहस्त्रं सहस्त्रभक्तयः कल्प्याः। "यावद्वै सहस्त्रं गाव उत्तराधरा इत्याहुस्तावदस्माल्लोकात् स्वर्गो लोक इति" तां० १६। ८। ताण्ड्यश्रुतौ गवामितरोपलक्षणत्वात्।। अत एवैतं सूर्य्यं सहस्त्रांशुमाचक्षते। सहस्त्रं चैतेऽहर्गणा बिम्बपृष्ठात् प्रधिपर्य्यन्तमातताः परितः संपद्यन्ते। तान्येव च सहस्त्रं पृष्ठानि सहस्त्रवर्त्मा सामवेदो नाम।।

तत्रैताः सहस्त्रं गावो देवेभ्यः सर्वाणि दुग्धानि दुहते। तासु त्रीणि शतानि। त्रिंशञ्च त्रीणि च गावो वसूनाम्। तावदेव रूद्राणाम्। तावदेवादित्यानाम्। अथ या तासामेकाऽवशिष्यते सा प्राजापत्या त्रिरूपा कामगवी।। तथा च श्रूयते--"प्रथमेऽहंस्त्रीणि च शतानि नयति त्रयस्त्रिशसं च। एवं द्वितीयेऽहन्।एवं तृतीयेऽहन्। अथैषा साहस्त्री अतिरिच्यते। सा वै त्रिरूपा स्यादित्याहुः। एतद्धयस्यै रूपतममिवेति। रोहिणी हत्वेवोपध्वस्ता स्यात्। एतद्धैवास्यै रूपतममिव। वाग् वा एषा निदानेन यत् साहस्त्री। अयातयाम्नी वा इयं वाक्"-इति।।

(श० ४ । ४ । ९ (१) ।। अथ या सहस्रतम्यासीत् तस्यामिन्द्रश्च विष्णुश्च व्यायच्छेताम् । स इन्द्रोऽमन्यत– न वा इदं विष्णुः सहस्रं प्राथ्र्यते इति तस्यामकल्पेताम् । द्विभाग इन्द्रः । तृतीयो विष्णुः ।तदेवैषाऽभ्यनूच्यते–''उभा जिग्यथुर्न पराजयेथे न पराजिग्ये कतरश्चनैनोः ।इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वितदैरयेथाम् ।।'' इति च तैत्तिरीयश्रुतिर्भवति ।।

(१०) पृष्ठ्याहोरात्रस्तोमाः

अथैतस्मिन् सहस्रे विभागान्तराणि चोपपद्यन्ते– त्रिवृत्, पञ्चदशः, सप्तदशः, एकविंशः, सप्तविंशः, त्रयस्त्रिंशः ।।पञ्चविंशः, ऊनविंशः, चतुस्त्रिंशः, षट्त्रिंशः । चर्तुविंशः । चतुश्चत्वारिंशः।अष्टाचत्वारिंशः– इति । तान्येतान्येषामहाणां पृष्ठान्युच्यन्ते । पृष्ठ्या ह्येते विभागः स्युः । तत्र त्रयस्त्रिंशदहर्गणे षट्स्तोमाः स्युः । अह्नां समूहक्लृप्तिः स्तोमः । त्रिभ्य उपरिष्टात् षड्भिः षड्भिरहोभिःपञ्चस्तोमाःसिध्यन्ति । त्रिवृत् ।पञ्चदशः एकविंशः । त्रिणवः । त्रयत्रिंशश्चेति । अथैतस्य त्रयस्त्रिंशदहर्गणास्यार्द्धेन सप्तदशः स्तोमः कल्प्यते । इत्थं षट्स्तोमा वषट्कारः ।। अकारो मनः । प्राण उकारः । ताभ्यां गर्भिता वागियं वौक् । तस्याः षड्भक्तिकरणं वौक् षट्कारः । संहितायां कलोपः ।। अथवा उकारा कारौ प्राणमनसी वकारः । अकारोकारौ मनःप्राणा वोकारः प्रध्यारब्धो नभ्यो वकारः । नभ्यारब्धः प्रधिरोकारः । ताभ्यां संस्था लक्ष्यते । तस्याः स्तोमप्रकारः षट्कारो वौषट्कारः स वषट्कारः । तत्र त्रिवृत् पृष्ठः पृथिव्यग्निः ।। पञ्चदशपृष्टोऽन्तरिक्ष्याग्निः । एकविंशपृष्ठः सूर्य्याग्निः त्रिणवपृष्ठो भास्वरसोमः । त्रयस्त्रिंशपृष्ठो दिक् सोमः । इत्थमेते त्रयस्त्रिंशदहर्गणा दैवतस्तोमा भवन्ति ।।

अथ यश्चतुस्त्रिंशः स्तोमः सोऽयं चतुस्त्रिंशद्व्याहृतिकः प्रजापतिः । स नाक इति ताण्ड्यम् ।। यस्वन्तरतः पञ्चविंशः स्तोमस्तन्महात्रतम् स इन्द्रो विद्युत् । स कामप्रो लोकः । अथ सप्तदशमारभ्य पञ्चविंशं यावदयं त्रिवृदग्निस्त्रिणाचिकेतो नाम स्वर्ग्याग्निः । तत्र त्रयोनाचिकेता नामाग्नयो भवन्ति– सप्तदशः संवत्सरो नाम । एकविंशो व्रध्नो नाम । पञ्चविंशोऽयं विद्युन्नामेति ।। अथ षट्त्रिंशस्तोमो गोसवो देवनिर्म्मितो भवति । अष्टाचत्वारिंशदहर्गणास्तु छन्दोमाः स्तोमा इष्यन्ते । चर्तुविंशो गायत्रः । चतुश्चत्वारिंशस्त्रैष्टुभः अष्टाचत्वारिंशो जागत इति भेदात् । ''तम इव वा एतान्यहानि यच्छन्दोमाः'' । इति ताण्ड्यम् ।१४ ।१२ ।।

ते चैते स्तोमा अभिप्लवभेदात् त्रेधा भिद्यन्ते – ज्योतिष्टोमो गोष्टोमः आयुष्टोम इति ।। ज्योतिषामह्नां समूहक्लृप्तिर्ज्योतिष्टोमः गवां गोष्टोमः । आयुषामायुष्टोमः । तत्रैतानि ज्योंतीषि देवानां गावो भूतानामायूष्यात्मनां योनयो विज्ञायन्ते ।

तत्राऽयं ज्योतिष्टोमश्चतुष्टोमः संपद्यते सप्तस्तोमो वा । अग्निष्टोमः । उक्थस्तोमः । अप्रतिरात्रस्तोमः । षोडशीस्तोमः– इति चत्वार एव प्रधानताः स्तोमा इष्यन्ते ।। तत्र वागुपनिषत्कोऽग्निरेवाहानि । यावदग्निस्तदहः । अह्नामेव षण्णां षण्णां स्तोमोऽग्निष्टोमः । तानि चैतानि त्रयस्त्रिंशदहानि वितायन्ते ।। तेषामह्नां विभक्तयो रात्रयः । अह्नश्चोभयतो रात्रिर्भवति । तत्रोत्तराहसहिता पूर्वरात्रिरतिरात्रम् । रात्रिमतीत्य परदिनपर्यन्तं वर्तते इत्ययं क्रतुरतिरात्रः–इत्याह भाष्यकारः ।। षण्णां षण्णां रात्रीणां स्तोमोऽतिरात्रस्तोमः । योऽतिरात्रः सा रात्रिः । अथ नाहो न रात्रिः । किंतु येऽहोरात्राणां सन्धयस्तेषां षण्णां षण्णां स्तोम उक्थस्तोमः । तत्र या रात्रि : स सोमः । यत्र

सन्धिः स विष्णुः।-"अग्निर्वा अहः। सोमो रात्रिः । अथ यदन्तरेण तद् विष्णः । एतद्वै परिप्लवमानं संवत्सरं करोतीतिश्रुतेः।" (श० ३ । ३ । ५ ।१५) न चायं विष्णुरिन्द्रेण विनाकृतो दृश्यते । तथा च - "विष्णोः कर्म्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा" इति मन्त्रश्रुतेरिन्द्रविष्णू सयुजौ सन्धी भवतः। तत्र पञ्चदशस्तोत्राण्युक्थस्तोमो वैष्णवः सन्धिः। षोडशिस्तोमः। स ऐन्द्रः सन्धिरिति विद्यात् ।। अपि च श्रूयते - "अग्निर्वा अग्निष्टोमः । ऐन्द्राग्नानि वा उक्थानि ।। इन्द्रो वै षोडशि। सारस्वतं रात्रे रूपं क्रियते इति ।। वैष्णवएवायं सन्धिरैन्द्राग्नोऽपीष्यते। यै व सौम्या रात्रिस्तामिदानीं सारस्वतीमाह ।।

अथ ये पुनरेष्वहःसु बार्हस्पत्या भागा वाजसोमा अन्ननिर्विष्टाः प्रतिपद्यन्ते तेषां स्तोमो विधीयमानो वाजपेयस्तोमः।बृहस्पतिश्चायं पुनर्वसुपुष्यनक्षत्रस्थः। वाजपेयं मारुतं प्राजापत्यं चेत्यपि प्राहुः।। ये पुनराप्तोर्यामास्तेषां स्तोमा विधीयमाना आप्तोर्यास्तोमः। अपि चाग्निष्टोममेवानुक्रियतेऽत्यग्निष्टोमः। तदित्थ मेभिरतिरिक्तै स्त्रिभिः स्तोमैः सप्तसंस्थोऽयं ज्योतिष्टोप्तः संपद्यते ।। तेऽमी आभिल्पविकाश्चत्वारः स्तोमाः आख्याताः।। चत्वारोऽप्येकविंशस्तोमा एव क्रियन्ते न तूर्ध्वं वितायन्ते। तथा च त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इत्येतैश्चतुर्भिरेव पृष्ठ्यस्तोमैः संपन्नत्वाश्चतुष्टोमा एवैते चत्वारोऽपि स्तोमाः संपद्यन्ते इत्यवधेयम्।।

अह्नां स्तोमेऽप्यहःशब्दो न निवार्य्यते। यवराशौ यवशब्दवत्। तेनैते स्तोमा अप्यहानि व्यपदिश्यन्ते इति बोध्यम्।। सूर्य्ये तावदियं स्तोमक्लृप्तिराख्याता। एवं पृथिव्यामन्यत्रान्यत्र च विज्ञातव्येति दिक्।।

(११) स्तोमबन्धुता

त्रिवृदादिस्तोमानां लोकनुबन्धितया क्रमिकत्वेऽपि ताण्ड्यश्रुतिरेषां धर्मानुबन्धित्वमाख्याय मतान्तरेणा क्रमिकत्वं प्रत्याचष्टे। तथा हि--"अग्निना पृथिव्यौषधिभिस्तेनायं लोकस्त्रिवृत्।। वायुनाऽन्तरिक्षेण वयोभिस्तेनैष लोकस्त्रिवृत्--योऽयमन्तरा।। आदित्येन दिवा नक्षत्रैस्तेनासौ लोकस्त्रिवृत्।। एतदेव त्रिवृत आयतनम्, एषाऽस्य बन्धुता।। तमु प्रतिष्ठेत्याहुः। त्रिवृद्ध्येवैषु लोकेषु प्रतिष्ठितः।। १ ।।

अर्द्ध मास एव पञ्चदशस्यायतनम् । एषाऽस्य बन्धुता।। तम्वोजो बलमित्याहुः।। अर्द्ध मासशो हि प्रजाः पशवः ओजो बलं पुष्यन्ति।। २ ।।

संवत्सर एव सप्तदशस्यायतनम्।-द्वादशमासाः पञ्चर्तवः। एतदेव सप्तदशस्यायतनम्। एषाऽस्य बन्धुता ।। तमु प्रजापतिरित्याहुः। संवत्सरं हि प्रजाः पशवोऽनुप्रजायन्ते।। ३ ।।

आदित्य एवैकविंशस्यायतनम्।-द्वादशमासाः, पञ्चर्तवः, त्रय इमे लोकाः। असवादित्य एकविंशः।। एतदवैकविंशस्यायतनम्। एषाऽस्य बन्धुता।। ७।। तमु देवतल्प इत्याहुः।। ८ ।। त्रिवृदेव त्रणावस्यतनम्। एषाऽस्य बन्धुता।। ९।। तमु पुष्टित्याहुः। त्रिवृद्ध्येवैष पुष्टः।।१०।। देवता एव त्रयस्त्रिंशस्यायतनम्। त्रयस्त्रिंशद्देवताः। प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः। एतदेव त्रयस्त्रिंशस्यायतनम्। एषाऽस्य बन्धुता।। ११ ।। तमु नाक इत्याहुः। नहि प्रजापतिः कस्मै च नाकम्।।१२ ।। छन्दास्येव छन्दोमानामायतनम्। एषैषां बन्धुता।। १३ ।। तानु पुष्टिरित्याहुः। पशवो हि च्छन्दोमाः।। १४।। (तां० १० ।१ ।खं)

(१२) सामक्लृप्तिः

उद्गीथदसावलम्बी वागध्यूढः प्राणाः साम ।। १ ।। वाक्प्राणामनोभिरारब्धं खल्विदमेकैकं सकलं सत्त्वम् ।। तत्रेयं वाग् मा-प्रमा-प्रतिमाप्रभृतिच्छन्दःप्रभेदानां मध्यतः केनचिच्छन्दसा छन्दिता सती ऋगित्युच्यते । ऋच्यध्यूढः प्राणा एवायं वितायमानः सामाख्यां लभते ।। तयोश्च ऋक्सामयोरारम्भणं प्रणवः प्रतिष्ठा च प्रणवः ।। अथ साम्नस्तु ऋगध्यूढस्य मध्यमा भक्तिरुद्गीथः । वाक्प्राणावृक्सामे उद्गीथेऽस्मिन्नक्षरे संसृज्येते ।। २ ।।

सर्वत्रैव तु ते ऋक्सामे अन्योन्यमविनाभूते भवतः । तद्यथा-इयं पृथ्वी ऋक्-तत्राद्यूढोऽयमग्निः साम । अन्तरिक्षमृक्-वायुः साम । द्यौर्ऋक्- आदित्यः साम । नक्षत्राणि ऋक्-चन्द्रमाः साम । ऋच्यध्यूढं साम गीयते ।। आदित्यस्य शुक्ला भा ऋक्। तत्र नीलं परः कृष्णं साम । या चेयमक्ष्णः शुक्ला भाः सा ऋक् -अथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम । ऋच्यध्यूढं साम गीयते ।।३ ।।

ऋचमनु सामेदं शश्वत् साध्वेवानुवर्त्तते न त्वेव जात्वेतामृचमात्मानमतिपातयति । तस्मात् साधुनि साधुत्वे च सामशब्दः, असाधुनि चासाधुत्वे च तद्वदसामशब्दोऽभिनिर्वर्त्तते । अपि चेदमृचि साम्येन सामानुवर्तते । यावतीयमृक् तावदेवेदं सामापि तत्राभिव्याप्नोति तस्मात् साम नाम ।। अथ ऋगायतनापेक्षया वितायमानत्वात् बृहदायतनमपीदं सामसंमितमृचांशैर्भवति तस्मात् साम नाम । ''ऋचा समं मेने'' इति नैदाना इत्याह यास्को निरुक्ते (दै० ७। १२ । ४) ।। तिसृभिर्ऋग्भिः समं सामेत्याहुः । विष्कम्भत्रयसमं हि तत्पृष्ठं भवतीति तृचं सामोपपद्यते ।।४ ।।

साम देवानामन्नमिति ताण्ड्यम् । ६ । ४ । १३ ।। अथ लोके सौन्दर्य्यं द्विविधं भवति भगः सामेति । यत्रेतरानपेक्षं प्रतिस्विकं सौन्दर्यं तद्भगनिबन्धनं सौभगं नाम । अथ यत्र तु शिल्पादावितरेणरनुरूप्यं प्रातिरूप्यं वा तद्धेतुस्तत्रेदं सामैव मनो हरतीति विद्यात् ।। ५ ।।

तस्यैतस्य साम्नः पञ्चभक्तयो भवन्ति - हिंकारः ।।प्रस्तावः । उद्गीथः।प्रतीहारः । निधनम्-इति । संतानारम्भणं वितानोपक्रमणं वा हिंकारः ।। उद्ग्राभनिग्राभयोरभिक्रान्ताक्रान्तयोरुत्थानपतनयोर्व्यवच्छेदकं मध्यमं पदमुद्गीथम् । यत्रोपसंहारोऽवसायस्तन्निधनम् । हिंकारं चोद्गीतं चान्तरा भक्तिः प्रस्तावः। उद्गितं च निधनं चान्तरा भक्तिः प्रतिहारः । केचित्तु हिंकारोद्गीथयोर्गर्भे प्रस्ताव आदिरिति द्वे उद्गीथनिधनयोर्गर्भे प्रतिहार उपद्रव इति द्वे- इत्थं सप्तभक्तिकं सामाचक्षते । तत्रैतयोर्न विशेषः । विवक्षाधीनत्वाद् भक्ती नाम् ।। ६ ।।

प्रत्यर्थं चैतत् साम प्रतिपद्यते । तद्यथा - रथन्तरं वैरूपं शक्वर्य्य इति पृथिव्याः सामानि । बृहद्वैराजं रेवत्य इति दिवः सामानि ।। अभिमन्थनं धूमः प्रज्वलनमङ्गारा उपशमः इत्यग्नौ प्रोतं रथन्तरम् । अभ्रसंप्लवो मेघो वर्षा विद्योतते उद्गृह्णातीति पर्जन्ये प्रोतं वैरूपम् । पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशः समुद्र इति लोकेषु प्रोताः शक्वर्य्यः उद्यन्नुदितो मध्यन्दिनोऽपरह्णोऽस्तं यन्निति बृहदादित्ये प्रोतम् । पञ्चर्तवो वैराजमृतुषु प्रोतम् ।। अजा अवयो गावोऽश्वाः पुरुषः - इति पशवो रेवत्यः ।। पशवो बृहद्रथन्तरे ।अपि चाहुः । ऐरं बृहत् -ऐडं रथन्तरम् ।। १ ।। मनो बृहत् -वाग् रथन्तरम् ।।२ ।। साम बृहत् - ऋग् रथन्तरम् ।।३ ।। प्राणो बृहत् अपानो रथन्तरम् ।।४ ।। असौ लोको बृहत् -अयं रथन्तरम् ।।५ ।। अपृष्ठ वै वामदेव्यमनिधनं तदनायतनम् ।। अथ राजनं चन्द्रमसः साम । अग्निर्वायुरादित्यो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति राजनं देवतासु प्रोतमित्याहुः ।। वारवन्तीयं श्रायन्तीयं

यज्ञायज्ञियमिति सामानि भवन्ति ।। अश्रयन् वाव श्रायन्तीयेन । अवारयन्त वारवन्तीयेन ।। इन्द्रियस्य वा एषा वीर्य्यस्य परिगृहीतिरिति ताण्ड्यम् ।।१८। ११ । १। (मै०४ । ४। ९) सर्वाङ्गान्येकं रूपं यज्ञायज्ञीयम् । ऋक्सामयजुषां रसो (मै०४।४।९) यज्ञायज्ञीयम् एकविंशान्तं वारवन्तीयं वैष्णवम् । चतुर्त्रिंशान्तं श्रायन्तीयं ब्राह्मम् ।त्रयस्त्रिंशान्तं यज्ञायज्ञीयमीन्द्रमिति भावयेत् । बहूनि चान्यानि सामानि यज्ञमधुसूदने यज्ञविटपाध्याये द्रष्टव्यानि ।।

इति षष्ठः पाठः ।।६।।

ऋतवः

ऋतं च सत्यं चेति द्वे भूते । ऋतमशरीरं सशरीरं सत्यम् आपो वायुः सोम इति ऋतानि । अग्नियमादित्याः सत्यानि । अग्निरपि धर्म्मं ऋतम् । ऋतयोरग्निषोमयोः संसृष्टितारतम्यात् सिद्धानि जगदुत्पत्तिप्रयोजकानि रूपाणि ऋतवः । प्रत्यर्थभिन्नाः ऋतवः ।

उत्तरायणदक्षिणायने अग्नोषोमौ संवत्सरः । संवत्सरविभागा ऋतवः । अहोरात्रे अग्निषोमौ वासरः । वासरविभागा ऋतवः ।।१ ।। अग्निर्ऋतुः । सूर्य्य ऋतुः । चन्द्रमा ऋतुः :- इति तैत्तिरीयाः ।।(तै० ब्रा० ३ । १० ।१) ।। शीतोष्णवर्षा चातुर्म्मास्यानि त्रय ऋतवः ।। २ ।। वर्षाशरच्छीतवसन्तग्रीष्मकाला द्वासप्ततिर्वासराः पञ्चर्तवः। ते च दक्षिणायणदिवसारब्धाः षोडशचत्वारिंशत् षोडशवासरैस्त्रिसवनविभक्ताः स्युः ।। ३ ।। वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तशिशिराः षष्ठिवासराः षड् ऋतवः । ते च वसन्तसंपातप्राक्तनत्रिंशत्तम दिवसारब्धाः स्युः ।।४ ।।

छन्दांसि

छन्दनं छन्दः । येन वाच्छन्द्यते तच्छन्दः । यथेच्छाचारित्वप्रतिबन्दीधर्म्मश्छदनम् ।।

वाक् छन्दः । प्राणश्छन्दः वाचा प्राणः प्राणेन च वाक् छन्द्यतेऽवच्छिद्यते तस्माच्छन्दः । मा प्रमा प्रतिमाऽस्त्रीवयश्चेति चत्वारि प्राणमयानि, वर्णमात्रागणभेदात् त्रीणि वाङ्मयानीति सप्तैतानि छन्दांसि ।। व्यक्तिभावप्रधाने दिग्देशकालसंवित्संख्यारूपऽवच्छेदे पृथिवीलोके माशब्दः । आकृतिभावप्रधानेऽणुत्व - महत्त्वह्रस्वत्वदीर्घत्वनियमकसंनिवेशरूपेऽवच्छेदेऽन्तरिक्षलोके प्रमाशब्दः ।। जातिभावप्रधाने समानद्रव्यगणकर्म्मरूपेऽवच्छेदे द्युलोके प्रतिमाशब्दः ।। अन्नरूपेऽवच्छेदेदिक्ष्वस्त्रीविशब्दः ।। तान्येतानि देवछन्दसानि चत्वारि ।। अशीत्यक्षरव्यूहेसिन्धुशब्दः । सेयं मा छन्दसि संविद्वा संख्या वा । समुद्रश्छन्द इत्यादीनि तु यजुर्वेदोक्तानि प्रमाछन्दांसि द्रष्टव्यानि आकृतिप्राधान्यात् ।। अथ शिल्पं छन्दः । यदपूर्वं यच्च प्रतिरूपं तच्छिल्पम् ।। आत्मसस्कृतिः शिल्पमत ।। ब्राह्मादिवर्णाधर्मप्रयोजकाः संस्कारश्छन्दांसि ।। संवेश उपवेशश्छन्दांसि ।। दिग्देशमात्रावच्छेदे वयोनाधाः । तानि छन्दांसि ।। अथ द्रविणं वीर्य्यं तच्छन्दः । तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री ब्रह्मगायत्री ।। ओजो वा इन्द्रियं वीर्य्यं त्रिष्टुप् । क्षत्रं त्रिष्टुप् । जागताः पशवः । इषमूर्जं रयिः

पुष्टिर्जगती – इत्येवमादीनि द्रविणानि छन्दांसि ।। अथ रहो रुचिरभिलाषावश्यता स्वैराचारो निष्प्रतिबन्धः प्रतिपत्तिरित्येतानि सप्तनिरूढछन्दांसि ।। एषां सप्तविधानां छन्दोविशेषाणां चतुर्षु देवछन्दसेष्वेवान्तर्भावो द्रष्टव्यः।।

परिमिता वर्णा वर्णछन्दः ।। परिमिता मात्रा मात्राछन्दः ।। परिमिता गणा गणछन्दः ।।

वेदे वर्णछन्दांस्येव प्रायेणोपयुज्यन्ते ।।१।। चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । ततश्चुरक्षरवृद्धिक्रमादुष्णिगनुष्टुब् बृहतिपंक्तित्रिष्टुब्जगत्यते भवन्ति । ता आर्ष्यः ।।२।। आर्षीविकाराच्छन्दसां सप्तकानि सप्तविधानि ।। दैव्यासुरीप्राजापत्येत्यतास्तिस्त्रो विधाः ।। आर्चि साम्नी याजुषी ब्राह्मीत्येताश्चतस्त्रो विधाः ।। तत्रार्ष्यः षोडशभिरक्षरैर्हीनाश्चेत् प्राजापत्याः स्युः ।। षोडशसु चैकद्वित्रिचतुः पञ्चषट्सप्ताक्षराः क्रमेण दैव्याऽवशिष्ठाः क्रमेणासुर्य्यः । दैव्यासुरीप्राजापत्यानां समष्ट्या ता आर्ष्यः ।। आर्षीणामेकपादहानावार्च्यो द्वि पादहानौ साम्न्यस्त्रिपातहानौ याजुष्यः स्युः । आर्ची साम्नी याजुषी समष्ट्या ता ब्राह्म्यः ।।

		दैवी	आसुरी	प्राजापत्या	आर्षी	आर्ची	साम्नी	याजुषी	ब्राह्मी	प्रभेदाः
गायत्री		१	१५	८	१४	१८	१२	६	३६	९
उष्णिग्		२	१४	१२	२८	२१	१४	७	४२	८
अनुष्टुप्		३	१३	१६	३२	२४	१६	८	४८	७
बृहती		४	१२	२०	३६	२७	१८	९	५४	९
पङ्क्तिः		५	११	२४	४०	३०	२०	१०	६०	८
त्रिष्टुप्		६	१०	२८	४४	३३	२२	११	६६	१०
जगती		७	९	३२	४८	३६	२४	१२	७२	३

ये त्वेषां सप्तानां छन्दसां पादव्यवस्थाभेदात् प्रत्येकमनेकभेदा भवन्ति ते छन्दः – समीक्षायां द्रष्टव्याः ।।

देवपादाः

वायुरेकपात् । तस्याकाशः पादः।।१।। चन्द्रमा द्विपात् । तस्य पूर्वपक्षापरपक्षौ पादौ ।।२।। आदित्यस्त्रिपात् । तस्येमे त्रयो लोकस्त्रयः पादाः ।।३।। अग्निःषट्पादः तस्य पृथिव्यान्तरिक्षं द्यौराप ओषधिवनस्पतयः – इमानि भूतानि पादाः ।। गो० २ । १।।

मनोताः

वाग् , गौः, द्यौः – इत्येतास्तिस्त्रः पूर्ववेदीयाज्यानां देवानां मनोताः तत्र द्यौरित्यग्निर्वसवः ।। अथ ज्योतिः । गौः । आयुः –इत्येतास्तिस्त्रः उत्तरवेदीयाज्यानां देवानां मनोताः । अग्निः सर्वा मनोताः । अग्नौ मनोताः संगच्छन्ते ।।

आप:

अम्भः । मरीचिः । मरः । श्रद्धा – इत्येश्चतुर्विधा आपः ।। तास्वदोऽम्भः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठा ।। सूर्य्यरश्मयोऽम्बुमया मरीचयः ।। पृथ्वीरूपेण परिणता आपो मरः । चन्द्ररश्मिमयाः सौम्या आपः श्रद्धाः ।। मनसि ताः प्रत्यक्षं भाव्यन्ते ।।१।।

दिव्या आन्तरिक्ष्याः पार्थिव्या इत्यापस्त्रेधा ।।२ ।।

अथ राजसूयेभिषेचनीयाः संभरणीया आपः सप्तदशधा ।। – सारस्वत्याः ।।१।। प्राङ्ुदर्द्यः प्रत्याङ्ुदर्द्यश्चोम्मर्यः ।।२ ।। स्यन्दमानाः ।।३ ।। प्रतिपस्यन्दिन्यः ।।४ ।। अपयत्यः ।।५ ।। नदीपतिः ।।६ ।। निवेष्याः ।।७ ।। स्थवरोह्नदः ।।८।। आतपवर्ष्याः ।।९ ।। वैशन्त्यः ।।१० ।। कूप्याः ।।११ ।। प्रश्वाः ।।१२ ।। मधून्योषधिरसाः ।।१३ ।। गवोल्ब्याः ।।१४ ।। पयांसि ।।१५ ।। घृतानि ।।१६ ।। मरीचयः ।।१७ ।। इति ।।

पशवः (८)

पुरुषः, अश्वः, गौः, अविः, अजः– इति पञ्च मेध्याः पशवः ।। ते ग्राम्याः ।। किं पुरुषः, गौरः, गवयः, उष्ट्रः, शरभः– इत्येते पञ्चामेध्याः पशवः । तेऽमी आरण्याः ।।

अन्येत्वाहुः –पुरुषः, अश्वः, गौः, अविः, अजः,रासभः,अश्वतरः– इति सप्त ग्राम्याः पशवः ।। गोमायुः, गोमृगः, उष्ट्रः, शरभः, हस्ती, मर्कटः– इत्यारण्याः सप्तपशवः ।।

ओषधयः (९)

अग्नेर्वा एषा तनूर्यदोषधयः ।। तै० ब्रा० ३ । २ । ५ ।।

इति सप्तमः पाठः ।।७ ।।

(१) त्रेताग्निविद्या

पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इति चतुष्पाद् गार्हपत्याग्निः । योऽयमादित्ये पुरूषः । सोन्नं भूत्वा पृथिव्या भुक्तोऽग्निर्भवति । अग्नेः पुरीषं पृथिवी इति संचरक्रमः । प्रतिसंचरे पृथिव्या अग्निरन्नं भूत्वा तमादित्यमनुगतो भवति । सूर्य्य आद्यः पृथिव्यत्री । पृथिव्याद्या सूर्य्यस्तदत्तेत्यहरहर्यज्ञः प्रवर्त्तते ।।१ ।। एवमापो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति चतुष्पाच्छूपणीयाग्निः । य एष चन्द्रमसि पुरूषः सोऽस्य प्रभवः स गतिः ।।२ ।। अथ प्राण आकाशो द्यौः विद्युदिति चतुष्पादाहवनीयाग्निः । य एष विद्युति पुरुषः सोऽस्य प्रभवः स गतिः ।।३ ।। सैषाग्निविद्या चात्मविद्या च ।।

(२) जीवात्मनि परमात्मसंस्रव:

१ अग्निर्मे वाचि श्रितो वाग् हृदये ।।१।।
२ वायुर्मे प्राण श्रित:, प्राणो् हृदये ।।२।।
३ सूर्य्यो मे चक्षुषि श्रित:,मनो हृदये ।।३।।
४ चन्द्रमा मे मनसि श्रितो, मनो हृदये ।।४।।
५ दिशो मे श्रोत्रे श्रिता:, श्रोत्रं हृदये ।।५।।
६ आपो मे रेतसि श्रिता:, रेतो हृदये ।।६।।
७ पृथिवी मे शरीरे श्रिता, शरीरं हृदये ।।७।।
८ ओषधिवनस्पतये मे लोमसु श्रिता: लोमानि हृदये ।।८।।
९ इन्द्रो मे बले श्रित:, बलं हृदये ।।९।।
१० पर्जन्यो मे मूर्द्धनि श्रित:, मूर्धा हृदये ।।१०।।
११ इशानो मे मन्यौ श्रित:,मन्युर्हृदये ।।११।।
१२ आत्मा मे आत्मनि श्रित:, आत्म हृदये ।।१२।।
+हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि ।।

(३) दशात्मबन्धव:

यज्ञ: प्रजापति: स आत्म । तस्य प्रभव: - योनि: - प्रतिष्ठा - आशय: - गुहा - इति पञ्च पुरोबन्धव: । पाप्मा - प्रजा: - पशव: - वीर्य्यं - द्रविणम् - इति पञ्चोत्तरबन्धव: । तेऽमी दशात्मबन्धवो भाव्या: ।। यस्यात्मनोंऽशानुपादाय किञ्चिदपूर्वं प्राणि जायते स रेत: सिक् प्रभव:। यत्र रेत: सिच्यते गर्भ आधीयते चितिश्चीयते यत्प्रवेशद्वारं यच्चाविर्भावद्वारं स योनि: ।। यत्सत्वे तत्सत्वं यदभावे तदभाव: । यस्मिन् प्रतिष्ठिते तत् प्रतितिष्ठति यस्मिन् वोत्क्रान्ते तदुत्क्रमते सा तस्य स्थितिहेतु: प्रतिष्ठा ।। यत्र विभवति यत्र व्याप्रियते कर्म्माणि कुरुते स आशय: ।। अथ पिण्डगर्भे क्वचिदात्मन: संस्थानाय योऽवकाशो भवति स आकाशो गुहा ।। अणोरणीयान् महतो महीयानात्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायामित्याहु: ।।

तद्यथा-विज्ञानात्मा महानात्मा भूतात्मा इत्येवमात्मानस्त्रयोऽस्मिन् शरीरे विभवन्ति।। तेषां क्रमेण सूर्य्यश्चन्द्र: पृथिवीति प्रभवा: ।। एषामेव त्रयाणां रेत:सिचां ते ते रसा: शरीरे प्रविष्टा: हृद्ग्रन्थित: सूत्रात्मनाऽनुबद्धा: शरीराभिमानमागता अमी आत्मान उच्यन्ते ।। तेषामत्र शरीरे क्रमेण ब्रह्मरन्ध्रमन्नं प्रपदं चेति योनय: प्रथमचिति भूमयो भवन्ति ।। यत्र शीर्ष्णि केशान्तस्तद् ब्रह्मरन्ध्रम्। इयं सुषुम्णा यया प्रविष्ट: सर्वानाडीाभिव्याप्यायं हिरण्मय: सूर्य्यरस: शरीरी भवति। अथान्तं भुक्तं रसादिक्रमेण शुक्रं भूत्वा चान्द्ररसं शरीरिणं कुरुते । पार्थिवश्च रसो हिरण्मय: प्रपदेन प्रपद्य क्रमादूरू उदरमुर: शिर: पर्य्यन्तमभिक्रमते स भूतात्मा भवति ।। अथैषां प्रज्ञात्मा शुक्रमन्नं चेति प्रतिष्ठा: । प्रज्ञानात्मना संपरिष्वक्तो ह्यविनाभूतोऽयं विज्ञानात्मा भवति सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसत:

सहोत्तिष्ठत: । आदर्शे जलाशये वा सूर्य्यप्रतिबिम्बवदस्मिन् प्रज्ञात्मन्येवायं चिदाभासो विज्ञानात्मा ।। अथास्मिन् शुक्रेऽहरहश्चान्द्रं सहोनुवर्त्तते स महानात्मा शुक्रे प्रतिष्ठिते प्रतितिष्ठति तदुत्क्रमेण चोत्क्रमते । एवमन्नं भूतात्मन: प्रतिष्ठा । अन्नेन हि प्राणा: संभवन्त उच्छवास निश्वासौ जनयन्ति प्राणधारणं चेदमस्य जीवनं भवति ।। अथ स्नायुनाड्यो भ्रूणादि कृमयो रुधिरप्रवाहश्चैषामाशया: स्यु: । उदरगुहा उरोगुहा शिरोगुहा चेत्येतेषांगुहा: स्यु: । अथवा सर्वा एवैता: अन्योन्यानुषक्तानां सर्वेषामेषामात्मनां प्रतिष्ठा अवधेया: ।। एषामेकस्याप्युत्सादे सर्वेषामेवात्मनामुत्क्रान्तिदर्शनात् ।।

अथोत्तरबन्धून् वक्ष्याम: । ग्रन्थिबन्धनहेतुरविद्या पाप्मा ।। असङ्गेऽप्यात्मनि बुद्बुदवायूपरिजलावरणवदावरणभूतायामविद्यायां सर्वेऽप्येते प्रजापशुवोर्य्यवित्तान्यासज्जन्ते । अनिर्वचनीया हीयमविद्या तमोरूपा विद्यामयमात्मानं परित: स्वयमावृणुते । "अन्तरं मृत्योरमृतं मृत्यावमृतमाहितम्--" इति श्रुते: ।। तत: कामस्तप: श्रमा: सृष्टिहेतवो जायन्ते तत एव च तस्मिन् प्रजा: पशवो वीर्य्याणि वितानि हृद्ग्रन्थिबद्धानि भवन्ति ।।

देवा: पितरो मनुष्या: पशवोऽसुरा इति पञ्चभूतानि प्रजा: । यज्ञत: प्रजायमाना आत्मनानुगृहीता इतरे यज्ञा: प्रजा: । पुरीषं करीषं चेति पशव: । लोहकिट्टवद् आत्मत: प्रजायमानमात्मना परित्यक्तमनात्मकं पुरीषम् । मलिनवस्त्रे मलवद् -अन्यात्मत: संगृहीतमनात्मकं शमलं करीषम् ।। ब्रह्मक्षत्रं विड्बलमित्यन्तरङ्गाणि वोर्य्याणि । यानि तु बहिर्धा वीर्य्याणि शस्त्रं क्षेत्रं स्वापतेयमित्यादीनि तानि द्रविणानि ।। द्रविणं वित्तम् ।। यावन्नभ्यं यावद्वित्तं तावदयमेक आत्मा ।।

जीवात्मप्रभेदा:

आत्मा पञ्चविध:--अखण्ड: परात्पर: षोडशीपुरुषो यज्ञपुरुषो विराट्पुरुषश्च ।। तत्र योऽयमंतर्बहिरप्रदेशो निष्कलो निरवद्यो निरञ्जनो निर्धर्यको रसमात्र: सोऽखण्ड: ।। अत्र पञ्चाव्ययकला: पञ्चाक्षरकला: पञ्चक्षरकला: प्रजापति: सा षोडशी कलेत्येवं य: षोडशकल: स षोडशीपुरुष: ।। अथैतस्य षोडशिन: पुरुषस्य त्रयो महिमान आत्मपोषा भवन्ति--प्रजा पशुर्वित्तमिति । एतैरात्मपोषै: संहितोऽयमात्मा यज्ञपुरुष: संपद्यते ।। तस्यैतस्य यज्ञस्य नभ्य आत्मा प्रधिर्वित्तमिति रूपं भवति । ते चैते यज्ञा अनेकविधा: संभवन्ति । तेषां पञ्चदशानां विभिन्नरूपाणां यत्रैकस्मिन् षोडशिनिश्छंदनादुपसंग्रहणं स्यात् स विराट् पुरुष: । अन्नं वै विराट् । वैराजो वै पुरुष:--इति तित्तिरिश्रुते: (तै० ब्रा० ३ । ९ । ८) ।। स चेश्वरजीवभेदाद् द्विविध: । तत्रैतस्मिन् जीवपुरुषे तानेतान् पञ्चदश यज्ञपुरुषानाख्यास्याम: ।।

आत्मानं द्विविधं विद्यात् सखण्डाखडभेदत: ।।
अखण्डात्मा निर्विशोष: सखण्डात्मा तु षोडशी ।। १ ।।
सन्ति पञ्चदशात्मनो भिन्ना: षोडशिनोऽन्विता: ।।
यत्रैकत्र स जीवोऽयं विराडात्मा निगद्यते ।।२ ।।

अंतर्य्यामी च सूत्रात्मा वेदात्मा चिन्मयोऽपि च ।।
इति चत्वार आत्मान: स्वंयभुव इहातता: ।।३ ।।
एक एव तु यज्ञात्मा परमेष्ठित आतत: ।।
विज्ञानात्मा च दैवात्मा द्वौ सूर्य्यादाततताविह ।।४ ।।
यज्ञातिशयजो नूत्नो दैव आत्मोपजायते ।।
तेनाकृष्ट: प्राज्ञ आत्मा स्वर्गं याति बलादिव ।।५ ।।
त्रिणाचिकेत: स्वर्ग्याग्नि: स्तोमे सप्तदशे: स्थित: ।।
स एवाहवनीयोऽयं स्वर्ग: संवत्सराभिध: ।।६ ।।
दैवात्मा तस्य नोदेति यो न यज्ञेन वर्तते ।।
यज्ञेन जन्यते दैव आत्मा कर्मात्मनि ध्रुवम् ।।७ ।।
आकृति: प्रकृतिश्चाहं कृतिरात्मा त्रिधा महान् ।।
इहाततश्चन्द्रमस: शरीरत्रययोनिभृत् ।।८ ।।
बाह्यात्मा चान्तरात्मा च भूतात्मा द्विविधो भुव: ।।
बाह्यात्मैष शरीरात्मा भूतभौतिकसंचय: ।।९ ।।
अंतरात्मा द्विधा हंस: कर्मात्मा च स भूतभृत् ।।
कर्म्मात्मा कर्म्मभोक्तात्मा स लोकानुपर्सपति ।।१० ।।
वैश्वानरस्तैजसात्मा प्रज्ञानात्मेति च त्रिधा ।।
स कर्म्मात्मा कर्म्मभोक्ता सोऽग्निवाय्विन्द्रसंहिता: ।।११ ।।
इत्थं पृथ्वीरसा: पृथ्व्या उत्थाय चितयोऽभवन् ।।
भूतात्मानस्तत: पञ्चविधा इत्यात्मसंग्रह: ।।१२ ।।

स्वयंभू: ४	परमेष्ठि: १	सूर्य्य: २	चन्द्र: ३	पृथ्वी ५
१ अंतर्य्यामी २ सूत्रात्मा ३ वेदात्मा ४ चिदात्मा	१ यज्ञात्मा	१ विज्ञानात्मा २ दैवात्मा	१ आकृतिमहान् २ प्रकृति महान् ३ अहंकृति महान्	१ बाह्यात्मा=शरीरात्मा ० अंतरात्मा २ हंसात्मा ० कर्म्मात्मा ३ वैश्वानर:=अग्नि: ४ तैजस:=वायु: ५ प्राज्ञ:=इन्द्र:

(४) आत्ममर्त्यप्रजासृष्टिक्रमपर्वाणि

आत्मा तमोऽमृतं ब्रह्म शुक्रं सत्वमिति क्रमात् ।।
आत्ममर्त्यप्रजासृष्टेः षट् पर्वाणि भवन्ति हि ।।१ ।।
क्षर आत्मैष रेतस्त्वं पाप्मना यात्यविद्यया ।।
कर्म्मभेदादिदं रेतश्चतुर्धा प्रतिपद्यते ।।२ ।।
अमृतं ब्रह्म शुक्रं च सत्वं चेति क्रमाद् भवेत् ।।
नातोऽन्यद् वर्तते किञ्चिद् यदिदं दृश्यते जगत् ।।३ ।।
अमृतं मौलिकं द्रव्यमेकद्रव्यमयौगिकम् ।।
अमृतान्येव संसृष्टिमुपेत्यायान्ति मर्त्यताम् ।।४ ।।
अमृतानां मिथो मूलग्रन्थितो ब्रह्म जायते ।।
ब्रह्मग्रन्थिवशाच्छुक्रं जायते ब्रह्मणां मिथः ।।५ ।।
शुक्राणां हृदयग्रंथिवशात् सत्वं प्रजायते ।।
ग्रंथिभिः संचरोऽथैषामुद्ग्रन्थिः प्रतिसंचरः ।।६ ।।
सत्वेषु शुक्रं, शुक्रेषु ब्रह्म, ब्रह्मसु चामृतम् ।।
सत्यमाख्यातमात्मत्वात् सत्यं सत्यस्य चामृतम् ।।७ ।
सत्वं विराट्, शक्रमन्नं, ब्रह्मासङ्गमथामृतम् ।।
दिग्देशाद्यनवच्छिन्नं, तदेकैकमनेकधा ।।८ ।।

(५) आत्मगतिविद्या

(१) योनिर्गतिः कर्म्मगतिर्द्वे गती नापरा गतिः ।।
यत्र कर्म्मगतिर्नास्ति तत्र योनिगतिः स्वतः ।।१ ।।
सूर्य्यस्तदनुकूलास्तत्प्रतिकूलाः सहस्रशः ।।
लोका महिमाभिस्तेषां प्रजायन्ते प्रजा भुवि ।।२ ।।
आत्मा सूर्य्यरसः प्राज्ञस्तत्र लोकरसाश्रिताः ।।
विरुद्धा अविरुद्धा वा कर्म्मभिस्ता हि वासनाः ।।३ ।।
यल्लोकवासना यत्र तारतम्येन विद्यते ।।
सा वासना तमात्मानं तं लोकं नयते बलात् ।।४ ।।
अन्याहितबलाकृष्टं लोष्टमूर्ध्वमधस्तिरः ।।
प्रयाति पारतन्त्र्येण प्राज्ञो लोकांस्तथैति तान् ।।५ ।।

क्रियाहितबलं कर्मवासना क्षीयते यदि ।।
भोगात्तदात्मा स प्रत्यावर्तते पृथिवी धृता: ।।६ ।।
कामो हि वासनाहेतुर्निष्कामस्य न वासना ।।
निर्लेप: सूर्य्यमभ्येति विद्ययोर्ध्वं प्रयात्यत: ।।७ ।।
(२) आत्मभेदात् कर्म्मभेदात् पृथक्कर्मत्मनामित: ।।
गतय: सांपरायिक्य: संपद्यन्ते विलक्षणा: ।।१ ।।
कैवल्ये मुक्तिरपरा स्वर्गौ दैवतपैतृकौ ।।
दुर्गत्यगतिपश्चत्वान्यात्मनोऽष्टविधा गति: ।।२ ।।
ये योनिभ्यो विभिन्नेभ्य: पृथिव्यामिह संचिता: ।।
आत्मनस्ते ततो मुक्ता: क्रमन्ते स्वस्वयोनिषु ।।३ ।।
इहैव तस्य लीयन्ते प्राणा: कैवल्यमस्ति तत् ।।
निवृत्तकर्मा निष्कामकर्म्मा नोत्क्रमते क्वचित् ।।४ ।।
अनुत्क्रान्तिरियं मुक्ति: क्षीणोदर्काऽणिमानुगा ।।
भूमोदर्का परा मुक्ति: सर्वमात्मैव तस्य हि ।।५ ।।
यस्य हृद्ग्रन्थय: सर्वेऽप्युद्भिन्ना आत्मविद्यया ।।
तस्य कर्म्माणि लुप्यन्ते सर्वमात्मैव सिध्यति ।।६ ।।
"विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामा: पराहता: ।।
न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विन:" ।।७ ।।
कामप्रमपुनर्मारमशोकमहिमं च यत् ।।
तदारोहति सालोक्यसामीप्यादिसमृद्धिभाक् ।।८ ।।
यस्तु यज्ञतपोदानैर्विद्यासंस्कृतकर्मभि: ।।
प्रयात्ति देवलोकान् स स्वर्गान् सप्ताधिरोहति ।।९ ।।
इष्टापूर्तानुदत्तानि कर्माणि सुकृतानि य: ।।
चरत्येष पितृस्वर्गांस्त्रिविधानधिरोहति ।।१० ।।
"उदन्वती द्यौरवमा पीलुमतीति मध्यमा ।।
तृतीया ह प्रद्यौरिति यस्यां पितर आसते" ।।११।।
यस्तु दुष्कृतकर्मस्थो दुर्गतिं स हि गच्छति ।।
सूर्य्यस्य प्रति दिग्भागे यमलोकान् स धावति ।।१२ ।।
"असूर्य्या नाम ये लोका अन्धेन तमसा वृता: ।।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जना:" ।।१३ ।।

अनस्थिकास्तु ये जीवास्तेषामुत्क्रमणं न हि ।।
जायन्ते च म्रियन्ते च भूमावेवागतिर्हि सा ।।१४ ।।
इत्थं कर्मात्मनामेता गतयः सप्तधोदिताः ।।
हंसात्मनोऽपि न गतिश्चन्द्रादर्वाक् स वर्तते ।।१५ ।।
बाह्यात्मा तु शरीरात्मा पञ्चभूतानि कायजः ।।
स पञ्चत्वं गतः पञ्चभूतेष्वेषु विलीयते ।।१६ ।।
इत्थं भूतात्मनामेता भवन्ति गतयोऽष्टधा ।।
पञ्च देवाश्च पञ्चत्वमायान्ति प्रकृर्ति गताः ।।१७ ।।
अथाकृतिमहान्तस्तु भूतानां मूर्तयः पृथक् ।।
चतुराशीतिलक्षाणि योनयः कर्म्मबन्धनाः ।।१८ ।।
मिथस्ताः परिवर्तन्ते योनयः कर्म्मबन्धनाः ।।
ब्रह्मादिस्तम्बपयकर्यन्ताः संसारगतिरस्ति सा ।।१९ ।।
अहंकृतिर्म्महान्निस्यः स चन्द्रमनुधावति ।।
शरीरबनान्मुक्तं चन्द्रेणैकी भवेन्मनः ।।२० ।।
''अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम् ।।
महान्तं विभुमात्मनं मत्वा धीरो न शोचति'' ।।२१ ।।
दैव आत्मा कर्मजन्यो भोगक्षीणेन कर्मणा ।।
महैव रूपतः क्षीणः कर्पूत इव लुप्यते ।।२२ ।।
प्रज्ञानात्मग्रन्थिमुक्तो विज्ञानात्मा क्षणादिव ।।
चाक्षूषः पुरुषोऽसङ्गः सूर्य्येणैकीभवत्ययम् ।।२३ ।।
यज्ञश्चिदात्मा वेदात्मा सूत्रात्मा सत्यमित्यपि ।।
सद्यः समवलीयन्ते नोत्क्रमन्ते पदान्तरम् ।।२४ ।।

पन्थानः

(१) देहत्यागानन्तरमात्मानां लोकान्तरसंचरणं गतिः । गतिहेतुर्नियतो देशः पन्थाः ।। पितृयाणो देवयानश्चेति द्वौ पन्थानौ ।दक्षिणमार्गः । धूममार्गः । कृष्णमार्गः । पितृमार्ग इत्यभिन्नोऽर्थः । उत्तरमार्गः । अर्चिर्मार्गः । शुल्कमार्गः । देवमार्ग इत्यभिन्नोऽर्थः । पितृयाणस्य द्वे शाखे--यमपथः, पितृपथश्चेति । देवयानस्य द्वे शाखे--देवपथो ब्रह्मपथश्चेति । तेनैते चत्वारः पन्थानः ।। अत एवैता गतयोऽपि चतस्रो भवन्ति--परमागतिः । उत्तमागतिः । सद्गतिर्दुर्गतश्चेति ।। ब्रह्मपथे संचारः परमागतिः । देवपथे गतिरुत्तमा । पितृपथे सद्गतिः । यमपथे दुर्गतिरिति भाव्यम् ।।

(२) तयोश्च पितृयानदेवयानयोः षड्रूपोपपादका भवन्ति कर्म्माणि । नाड्यः ।आकाशः। छन्दांसि देवाः आतिवाहिकाश्चेति । तत्र कर्म्माण्येवैतयोः प्रतिपत् ।। तथा हि--विद्यानिरपेक्षकर्म्ममयः पितृयाणाः। तत्राकर्म्मविकर्म्माणि यमपथः। सुकृतानि तु कर्म्माणीष्टापूर्तदत्तानि पितृपथः।। विद्याप्रधानो देवयानः। तत्र विद्यासमुच्चितानि प्रवृत्तिपक्ष्याणि सकामकर्म्माणि यज्ञतपोदानानि देवपथः। एतान्येवाकामकृतानि निवृत्तिपक्ष्याणि विद्यामात्राणि ब्रह्मपथः।। "विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः पराहताः। न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः"।। परेत्वाहुः निष्कामकारिणां न प्राणा उत्क्रमन्ति इहैव समवलीयन्ते। नारोहन्ति न तेषामपेक्ष्यते पन्थाः। येषां तु हृदयग्रन्थय उद्भिद्यन्ते तेषां कर्म्माणि क्षीयन्ते। तेनैषामुद्रिक्तविद्यानामेष ब्रह्मपथो द्रष्टव्यः। तदुक्तम्-"यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदिस्थिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवति अत्र ब्रह्म समश्नुते" ।।१ ।। यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः। अथ मर्त्योऽमृतो भवति एतावदनुशासनम् ।। इति ।। ग्रन्थिः कर्मणां मर्त्यानामुत्पत्तौ हेतुः। ग्रन्थिविमोके मर्त्यान्यमृतानि भवन्ति ।। अतएवामृतमयेऽस्मिन्नपुनमरि कामप्रलोकेऽशोकमहिमलोके च गतानामात्मनां सर्वे कामाः परागता भवन्ति--इति विद्यात् ।।

(३) अथ नाड्यः। शरीरस्य हृदयादधोगामिन्यो नाड्यः पितृयाणः। हृदयादुर्ध्वगामिन्यो देवयानः। मूलाधारगतानाडी यमपथः। अधस्ताद् विषूचीना नाड्यः पितृपथः। ऊर्ध्वास्तु विषूचीना नाड्यो देवपथः। मूर्धानमभिनिःसृता त्वेका नाडी ब्रह्मपथः। तत आदित्यं ततो विरजसं समेति। ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति ।। शतं चैका च हृदयस्य नाड्यास्तासां मूर्धानमभिनिः - सृतैका। तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति। "अणुः पन्थाविततः पुराणो मां स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गलोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः ।।२ ।। तस्मिंछुल्कमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहितं च ।। एष पन्था ब्रह्मणा हातु वितस्तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृत् तैजसश्च" ।।३ ।। इति वाजिश्रुतेः। "अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद् यः स्थितो हृदि। सितासिताः कद्रु नीलाः कपिलामृदुलोहिताः ।।१ ।। ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्वा सूर्य्यमण्डलम्। ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम् ।।२ ।। यदस्यान्यद् रश्मिशतमूर्ध्वमेव व्यवस्थितम् ।। तेन देवनिकायानां स्वधामानि प्रपद्यते ।।३ ।। तेनैकरूपाश्चाधस्त्द् रश्मयोऽस्यमृदुप्रभाः। इह कर्मोपभोगाय तैः संसरति सोऽवशः" ।।४ ।। इति मैत्रिश्रुतेश्च ।।

(४) अथाकाशः। तत्रागस्त्यादुत्तरतोऽजवीथ्याश्च दक्षिणतो द्वाचत्वारिंशदंशाः पितृपथः पितृयाणः। तताऽधस्ताद्यमपथः। एवं सपर्षिभ्यो दक्षिणातो नागवीथ्यास्तूत्तदरो द्वाचत्वारिंशदंशा देवपथो देवयानः। तत ऊर्ध्वं ब्रह्मपथो देवयानः। इत्थं कर्म्मविशेषाः। गात्रविशेषाः। व्योमविशेषाश्चेतिः त्रय एवामी देवयानाः पन्थानः स्युः।। 'त्रियो वै देवयानाः पन्थानः" - इत्युत्तरगोपथश्रुतेः।।गो० उ०। १ । १ ।।

(५) अथ च्छन्दांसि। छन्दिताः प्राणाश्छन्दिता वाचश्च च्छनदांसि। तत्र वाचः पितृयाणः पन्थाः। प्रणास्तु देवयानः पन्थाः। यथाह तित्तितिसंहितायाम्--"छन्दांसि वै देवयानः पन्थाः। गामत्री त्रिष्टुब् जगती। ज्योतिर्वै गायत्री। गौस्त्रिष्टुप्। आयुर्जगती। यदेते स्तोमा भवन्ति देवयानेनैव तत् पथा यन्ति" ।। ७।। ५।। १ ।।

अथ देवाः। अग्निर्देवयानः सोमः पितृयाणः। "त्वं तन्तुरुत सेतुरग्रे त्वं पन्था भवसि देवयानः। त्वयाग्ने पृष्ठं वयमारुहेम यत्र देवैः सधमादं मदेम" ।। १ ।। इति मैत्रिश्रुतेः (२ । १३ । २२) ।।

(६) अथातिवाहिका: । धूमो रात्रि: । कृष्णपक्ष: । दक्षिणायनमासा: । सौम्यसंवत्सराख्य: पितृलोक: । आकाश: । चन्द्रमा: । इति पितृयाणा: । अर्चि: अह: । शुल्कपक्ष: उत्तरायणमासा: । सौरसंवत्सरो देवलोक: । इत्येतावानग्निलोक: । ततो वायुलोक: । तत: आदित्यलोक: । ततश्चन्द्रमा: वैद्युत: । ब्रह्मलोका: । इति देवयान: । बृ० आ० ६ । २ ।। छां० ४ । १५ ।। छां० ५ । १० ।। चन्द्रमा: स्वर्गस्य द्वारम् । ततो याति यमपथं वा पितृपथं वा । तत एव याति देवपथं वा ब्रह्मपथं वा । अथ क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति क्षीणे पापे मर्त्यलोकं विशन्ति । तेषाममुत्र भुक्तभोगानां पितृलोपद्वा देवलोकद्वाऽवरोहणे मनुष्यलोकप्राप्तौ द्वादशतिवाहिका भवन्ति । चन्द्र: । आकाश: । वायु: । धूम: । अभ्रम् । मेघ: । वृष्टि: । पृथिवी । अन्नम् । रेत: । पुरुष: । स्त्रीति । एतैरेवातिवाहिता: पञ्चमायामाहुतौ खल्वाप: पुरुषवचसो भवन्तीति दिक् ।। तथा च पितृयाणकर्म्मा भूतात्मा कितृयाणडीभिरेवोत्क्रान्त: पितृयाणेनैवाकाशमार्गेण प्रस्थित: पितृयाणैरेवातिवाहिकैरतिवाहित: क्रमेण स्वगन्तव्यं लोकमभ्येति । एवं देवयानकर्म्मापीति विद्यात् ।।

(७) दिव: श्येनयोऽपाद्याश्चानुवित्तय:

आशाकामो ब्रह्मयज्ञ आपोऽग्निर्बलिमाँस्तु य: ।।
अनुवित्तिश्च सप्तैता द्वार: स्वर्लोकसंपदे ।।१ ।।
दिव: श्येनय इत्युक्ता आप्येता अनुवित्तय: ।।
एताभिरनुविन्दन्ति स्वर्गं सप्तभिरिष्टिभि: ।। २ ।। तै० ब्रा० ३ । १२ । २ ।।
तप: श्रद्धासत्यमनश्चरणानीति पञ्च वा ।।
द्वार: स्वर्गस्य लोकस्य अपाद्या अनुवित्तय: ।।३ ।।

(८) लोकविद्या

एको लोक आत्मा ।।१ ।। द्वौ लोकौ रोदसी ।।२ ।। त्रयो लोकास्त्रीणि भुवनानि पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौ: ।।३ ।। चत्वारो लोक:--पृथिव्यन्ततिक्षं द्यौराप इति । पञ्च लोका:--पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौ: दिगाप इति ।। त्रयो लोकास्त्रीणि रजांसि भूर्भुव: स्व: ।।४ ।। सप्तलोका: सप्तरजांसि भू: । भुव: । स्व: । मह: । जन: । तप: । सत्यमिति ।।५ ।। देवलोक:पितृलोको जीवलोक:-इत्येते त्रयो लोका: ।। इन्द्रो वै देवलोक: । यम: पितृलोक: । मनुष्यलोको जीवलोक: । पुत्रेण मनुष्यलोक:, कर्म्मणा पितृलोको, विद्यया देवलोको जय्य: ।।६ ।। श्रग्निलोको वायुलोको वरुणलोक: इन्द्रलोक: प्रजापतिलोको ब्रह्मलोक:--इत्येते देवयानलोका: षट् कौषीतकीयानाम् ।। अग्निलोक: । वायुलोक: । आदित्यलोक: । चन्द्रलोक: । अशोकमहिमलोक:--इत्येते देवयानलोका वाजसनेयिनाम् ।। अग्नि: । वायु: । इन्द्र: । वरुण: । चन्द्र: प्रजापति: ब्रह्म--इति सप्तैते देवयानलोका अन्येषाम् ।। देवलोको देवस्वर्गलोक: स्वर्गलोक इति तुल्योऽर्थ: सप्तैते देुलोका भवन्ति सप्तस्वर्गा:--

अग्नेरपोदको वायोर्कूर्तधामाऽपराजित: ।।
इन्द्रस्याऽथैकविंशोऽन्तर्नाको ब्रध्नस्य विष्टपम् ।।१ ।।

सूर्य्यगर्भोऽत्र च स्कम्भो नाकस्तस्य शिरोऽपर: ।।
अधिद्यौर्वारुण: प्रद्यौर्मृत्योर्ब्राह्मस्तु रोचन: ।।२ ।।
प्रजापतेर्विभान्नाम लोक इत्याह तित्तिरि: ।।
प्रथमे संहिताकाण्डे सप्तमस्य च पञ्चमे ।।३ ।। १ ।६ ।५ ।।
स स्वर्गमेव तल्लोकं रूढ्वा ब्रध्नस्य विष्टपम् ।।
अभ्यतिक्रामतीत्युक्तं ताण्ड्यस्य जयसप्तमे ।।(१८ । ७) ।।
सन्धीयेते यत्र चैतौ त्रयस्त्रिंशौ तु मध्यत: ।।
ताण्ड्ये धूपे नये प्रोक्तमेष ब्रध्नस्य विष्टप: । ता० १९ । १० ।
त्रिणाचिकेत: स्वर्ग्याग्निरादौ सप्ततश: स्तुत: ।।
कामप्रो वैद्युत: पञ्चविंश ऐन्द्रोऽस्ति सोऽन्तत: ।।४ ।।
अग्नेरूर्ध्वमधस्त्विन्द्रादैन्द्राग्नोऽग्निस्त्रिवृत् कृत: ।।
स यज्ञस्तद्गता देवलोका: स्वर्गास्तु सप्त ते ।।५ ।। (तां० १८ । २ ।)
आद्य: स्वर्ग: सप्तदशो द्वितीयस्त्वेकविंशक: ।।
तृतीय: पञ्चविंशोऽयं त्रय: स्वर्गा विशषत: ।।६ ।।
ब्रह्मविष्टपमेष्वाद्यं मध्यमं विष्णुविष्टपम् ।।
वैद्युतं विष्टपं त्वैन्द्रं स्वर्गमाहुस्त्रिविष्टपम् ।।७ ।।
स्वर्ग: संवत्सरो यस्तन्मध्य आहवनीयक: ।।
श्रूयते तं विजानीयादाद्यं सप्तदशं स्तुतम् ।।८ ।।
हिरण्मयं यत्परं भास्तपत्येष प्रजापति: ।।
स स्वर्ग इति यं प्रहुस्तं विद्यादेकविंशकम् ।।९ ।।
एतदूर्ध्वं समादोहन् देवाश्चित्वा विराट् चितम् ।।
स्वर्गं लोकं नाकमेति पश्यन्तस्तमुपादधु: ।।१० ।।
स्वर्गो लोक: स नाकोऽयं स्तोमभागाहि या: स्तुता: ।।
तिस्रस्तिस्रस्त्रयो लोका दिशश्चेत्येकविंशति: ।।११ ।।
एकविंश्यां प्रतिष्ठायां स्तोमभागाष्टकं परम् ।।
प्रतिष्ठितं ब्रह्म विराट् स नाक इति भाव्यताम् ।।१२ ।।
ऊनत्रिंशत् स्तोमभागाश्छन्दस्यान्नस्य ते रसा: ।।
त इन्द्रलोकास्तैरिन्द्रं प्रपन्नोऽसौ प्रजापति: ।।१३ ।।
सर्वे देवास्त्रयस्त्रिंशदहानि विभवन्त्यमी ।।
प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशोऽतिशेते नाक एव स: ।।१४ ।।

न हि प्रजापतिः कस्मैचिदकं नाक एव सः ।।
इत्याह ताण्ड्यदशम--प्रथम --द्वादशीश्रुतिः । (१० । १ । १२) ।। १५ ।।

।। इति देवलोकाः ।।१ ।।

उदन्वती द्यौरवमा पीलुमतीति मध्यमा ।।
तृतीया ह प्रद्यौरिति यस्यां पितर आसते ।। १० ।। अ० सं० १८ । २ ।४८ ।।
उदन्वती जलप्राया पीलुमत्यटवीमयी ।।
प्रद्यौर्ज्योतिष्मती भूमिः सौम्याः स्वर्गा इमे त्रिधा ।।

सप्त यामाया लोकाः । तेषामेकैकस्य चत्वाश्चत्वारो भेदा इत्यष्टाविंशतिर्यमलोकाः । तेषामप्येकैकस्य यस्त्रयोऽवान्तरभेदा इति चतुरशीतिर्यमलोकाः पौराणिकैरादिश्यन्ते ।। एषां नामानि पुराणतोऽवसेयानि ।।

।। इति पितृलोकाः ।।२ ।।

अष्टौ सत्वविशलास्तमो विशालास्तु पश्चाधः ।।
मध्ये रजोविशालो मानुष एकः प्रवर्तते सर्गः ।।१ ।।
ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्ता याश्चतुर्दशयोनयः ।।
ते चतुर्दशलोकास्तानन्वात्मा विचरत्ययम् ।।२ ।।
ते जीवलोकाः संसारलोकाः कर्मनिबन्धनाः ।।
उच्चावचाः सुखं दुःखं तेषु चात्मा भुनक्ति हि ।।३ ।।

।। इति जीवलोकाः ।।३ ।।

तिस्रो दिवस्तिस्रः पृथिवीस्त्रीण्यन्तरिक्षाणि चतुरः समुद्रान् ।।
त्रिवृतं स्तोमं त्रिवृत आप आहुस्तास्त्वारक्षन्तु त्रिवृता त्रिवृद्धिः ।। अथ० १९ । ४ ।३ ।।
त्रीन्नाकांस्त्रीन् समुद्रांस्त्रीन् ब्रध्नांस्त्रीन् वैष्टपान् ।
त्रीन्मातरिश्वनस्त्रोन् सूर्य्यान् गोप्तॄन् कल्पयामि ते ।।४ ।।

(८) दिक्प्रपत्तिः

षड् दिशो भवन्ति--प्राची देवानाम् । दक्षिणा पितॄणाम् । प्रतीची असुताणाम्। उदीची मनुष्याणाम् । उर्ध्वा ब्रह्मणः । अधरा विष्णोरनन्तस्येति ।।१ ।। प्राची दिगग्निर्देवता । दक्षिणा दिगिन्द्रो देवता । प्रतीची दिक् सोमो देवता । उदीची दिग् मित्रावरुणौ देवता । ऊर्ध्वा दिग् बृहस्पतिर्देवता । इयं दिगदितिर्देवता । पुरुषो दिक् ।। तै० ब्रा० ३ ।११ ।५ ।।

अपि वा दश दिशो भवन्ति। पूर्वा तावदिन्द्रस्य, पूर्वदक्षिणा त्वग्नेः। दक्षिणा यमस्य दक्षिणापश्चिमा निर्ऋतेः। पच्चिमा वरुणस्य। पश्चिमोत्तरा वायोः। उत्तरा सोमस्य। उत्तर पूर्वा--ईशानस्य। ऊर्ध्वा ब्रह्मणः। अधरा अनन्तस्येति ॥२॥ अथ पञ्चस्थानदिशः प्राहुः समित्। उग्रा। विराट्। उदीची। ऊर्ध्वा चेति ॥३॥

प्राची दिक् प्राची। सेयमूर्क्। सासौ द्यौः॥ दक्षिणा दिग् दाक्षिण्यं स लोकस्तदन्तरिक्षम्। प्रतीची दिगाशा। सेयं श्रीः। सेयं पृथिवी। उदीची दिगापः। सोऽयं धर्म्मः सा दिक्॥ इति श्रूयते। अयं भावः। प्राची संमुखता सापेक्षता तत ऊर्ग् बलं प्रवर्तते। शरीरे प्राणे मनसि च बलाधानमूर्ग् भावः॥ एवम् दाक्षिण्यमुदारभावः। ततोऽयं पुरुषो लोको भवति। शरण्य अश्रणीयः प्रतिष्ठालोकः। एवम्--आशा आशंसनम्। निश्चितस्य लाभस्य प्रतीक्षणमाशा। अनिश्चितस्यापेक्षाकामः इति सायणः॥ तै० ब्रा० ३।१२।२॥ अपि वा अनेन कर्म्मणाऽमुष्माद्वा पुरुषान्मम कामः सेत्स्यतीति धारणैवाशा॥ ततः श्रियं विन्दते उन्नतिं लभते। अथ आप एव प्रत्यर्थमन्तर्गता धर्म्मा भवन्ति। यदेमं लोकमाप आगच्छन्ति सर्वमेवेदं यथाधर्म्मं भवतीति। आप एवैते वस्तु धर्म्मा भवन्ति। इति विद्यात्॥

इत्यष्टमः पाठः॥८॥

(१) यज्ञप्रतिपत्तिः

प्रजापतेर्विस्रंसमानस्य-अन्नाधानद्वारा भैषज्यादविस्रंसनं यज्ञः। एको यज्ञः संवत्सराग्नेर्वा वैश्वानराग्नेर्वा संस्कारः॥१॥ द्वौ यज्ञौ--स्वयंभूयज्ञः कृत्रिमयज्ञश्च। देवैर्भाव्यमानाः परमे व्योम्नि संपद्यमानाःपृथ्वीचन्द्रसूयकर्यादयो यज्ञाः स्वयंभुवो दृश्यन्ते। ये तु मनुष्यैः पारत्रिकानैहिकान् वा कामानुद्दिश्य क्रियन्ते ते कृत्रिमाः स्युः॥ २॥ अपि वा यज्ञस्त्रेधा -इष्टयःपशवः सोमाश्चेति। पशुविकलायामाज्याहुताविष्टिशब्दः॥ वपामांसप्रदाने पशुशब्दः। ग्रहयागे सोमशब्दः॥३॥ अपि वा यज्ञः पञ्चधा--हवनं निर्वपणं सवन सादनं चयनं चेति। अग्नावाज्योपधानं हवनम्। अग्नौ वपामांसोपधानं निर्वपणम्॥ अग्नौ ग्रहसुत्या सवनम्। दुर्बलात्मनः प्रवलात्मनानुबन्धनं तदायत्तीकरणं संसादनम्। अग्नावग्निचित्या चयनमिति विद्यात्॥४॥

अन्नं सत्त्रं चितिश्चेति यज्ञस्त्रेधा। इष्टयः पशवः सोमा इति त्रयोऽन्नयज्ञाः। बलवत्यबलाधानं सत्त्रम्। समबलयोः संसृष्टिश्चितिः॥ अपि वा यज्ञः पञ्चधा-पाकयज्ञः हविर्यज्ञः महायज्ञः अतियज्ञः शिरोयज्ञश्चेति॥

पाकयज्ञः

यावानेकाग्नौ यज्ञो यावान् वाऽनग्नौ यज्ञः स पाकयज्ञः। स हि चरुपाकत्वात् पाकः। स्वल्पकायत्वाद्वा पाकः। हिंसादिदोषराहित्याच्च पाकः। सोऽयमेकान्यः स एकबर्हिः स एकस्विष्टकृदिति कृत्वैकविधः पाकयज्ञः॥१॥ स्थालीपाकः पाशुपाकश्चेति द्विविधः पाकयज्ञो लाट्यायनादीनाम्॥२॥ व्रतचर्य्याः शान्तिकर्म्माणीति द्विविधः पाकयज्ञो मानवादीनाम्॥३॥ इष्टमापूर्तं दत्तं चेति त्रिविधः पाकयज्ञ एकेषाम्॥

हुतः प्रहुतो ब्रह्माणि हुत इति त्रिविधः पाकयज्ञ आश्वलायनादीनाम् ।। हुता अग्नौ हूयमानाः, अनग्नौ प्रहुताः, ब्रह्मणाभोजनं ब्रह्मणि हुताः ।।४ ।। हुतः अहुतः प्रहुतः प्राशित इति चतुर्विधः पाकयज्ञः पारस्करादीनाम् । यत्र होममात्रं स हुतः । होमो बलिहरणं चेति प्रहुतः । यत्र भोजनं स प्राशितः । अन्यदेभ्यश्चेत् सोऽहुतः ।।५ ।। व्रतं वृद्धिः पित्र्यं पशुः स्थालीपाकः-इति पञ्चविधः पाकयज्ञः ।।६ ।। सायं प्रातर्नित्यहोमौ स्थालीपाको नवश्च यः ।। बलिश्च पितृयज्ञश्च अष्टकाः सप्तमः पशुः । इत्येते पाकयज्ञाः स्युरिति गोपथश्रुतिः ।।७ ।। अष्टकान्वष्टकाः पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजीति सप्तपाकयज्ञसंस्था सुमन्तुगौतमादीनाम् ।।८ ।। हुतः प्रहुतः श्रूलगवः बलिहरणं प्रत्यवरोहणमष्ठका होम इति सप्त पाकयज्ञसंस्था वौधायनादीनाम् ।।९ ।। औपासनहोमो वैश्वदेवं पार्वणमष्टका, मासिकश्राद्धं सर्पबलिरीशानबलिरिति सप्तपाकयज्ञसंस्था आपस्तम्बानुयायिनाम् ।।१० ।। व्रतपाकाः वृद्धिपाकाः, पित्र्यपाका, पशुपाकाः स्थालीपाकाः उपयाचिकाः, काम्यपाकाः, पूर्तं दत्तं चेति नवधा पाकयज्ञा अन्येषाम् ।।११ ।। प्रतिपत्तिभेदमात्रं न वस्तुभेदः ।। अपि चाहुः । हुतं प्रहुतं ब्रह्माणि हुतमित्युक्तम् । तत्र हुतपाकयज्ञस्त्रेधा स्थालीपाकः पशुः श्राद्धं च । स्थालीपाकः सप्तधा-आवसथ्याधानम् । औपासनम् । पार्वणस्थालीपाकः । नभ्यकर्म्माणि आग्रयणम् । गृह्यस्थालीपाकाः । काम्यपाकाश्चेति । एषामप्युत्तरे भेदा यज्ञमधुसूदने व्याख्याता द्रष्टव्याः ।।

हविर्य्यज्ञः

हविर्यज्ञस्त्रिविधः-इष्टिः पशुः पित्र्यं च । तत्रेष्टिः सप्तधा-अग्न्याधेयम् । अग्निहोत्रम् । दर्शपूर्णमासम् । चातुर्मास्यम् । आग्रयणम् । इष्ट्ययनानि । काम्येष्टयश्चेति । अपूर्वाधानम् । अन्वाधानम् । पुनराधानम् । तृतीयाधानम् । विच्छिन्नाग्न्याधानं चेति पञ्चविधान्यग्न्याधेयानि ।। अहोरात्रपर्वद्वययागोऽग्निहोत्रम् । मासपर्वद्वययागो याविहोत्रम् । ऋतुमुखपर्वत्रययागश्चातुर्म्मास्यम् । नवसस्योष्टिराग्रयणम् तत्र श्यामाकाग्रयणकालो वर्षाः । व्रीह्याग्रयणकालः शरत् । अथ यवाग्रयणकालो वसन्त इति तत् त्रेधा ।। इष्टिविकृतिरूपा अयनयागा इष्ट्ययनानि । अनुनिर्वाप्याः अदीक्षितायनानि प्रायश्चित्तीयाः क्रत्वर्थीया इति चतुर्विधानीष्ट्ययनानि । अष्टापञ्चाशद्वा ततोऽप्यधिका वा काम्येष्टयः ।।

पशुरिति पशुबन्धो नाम । स चतुर्धा-निरूढपशुबंधः । अग्नीषोमीय पशुबन्धः । सौत्रामणी पशुबन्धः । चयनीयपशुबंधश्चेति । अपि वा द्विविधः पशुबन्धः-हविर्यज्ञविधोऽन्यः । सवयज्ञविधोऽन्यः ।।

अथ पित्र्यं पिण्डपितृयज्ञाख्यं पितृकर्मद्विविधम् । पुरुषार्थं क्रत्वथं च ।। चातुर्मास्यादियज्ञान्तराङ्गभूतं क्रत्वर्थम् । एतच्च पित्र्येष्टिः पितृयज्ञो महापितृयज्ञ इत्यप्युच्यते ।। इत्युक्तो हर्वियज्ञः ।।

महायज्ञः

अथ महायज्ञो द्वे धा-सोमः सुरा च । सोमः पञ्चधा-एकाहः, अहीनः, रात्रिसत्त्रम्, अयनसत्त्रम्, महासत्त्रं चेति । एकेनाह्ना साध्यः एकाहः । द्विरात्रादयो दशरात्रान्ता अनेकाहसाध्या अहीनाः । छन्दोमदशाहस्त्रिककुब्दशाहश्चेति दशाहो द्विविधः । एकादशरात्रमारभ्य शतरात्रान्तानि बहुरात्रसाध्यानि

रात्रसत्राणि शतरात्रादूर्ध्वं सहस्त्ररात्रिपर्य्यन्तमयनसत्राणि। तदित्थमेकदशशतसहस्रभेदाच्चतुर्धा सोमा इत्येकं मतम्।।

द्विरात्रमारभ्य द्वादशरात्रपर्यन्तमहीनाः। एकादशरात्रमारभ्य संवत्सरादर्वाग् रात्रिसत्राणि। एकसंवत्सरसाध्यमारभ्य सहस्रसंवत्सरपर्य्यन्तमयनसत्राणि तथा चैकादशाहो द्वादशाहश्च द्वेधा भवतः। अहीनभूतःसत्रभूतश्च। तत्रापि द्वादशाहो द्विविधः-व्यूढद्वादशाहो भरतद्वादशाहश्च। तदित्थमेकाहद्वादशाहैकसंवत्सर सहस्रसंवत्सरभेदाच्चतुर्धा सोमा इत्यपरं मतम्।। सहस्रसंवत्सरस्त्वयं यज्ञः प्रतिनिधिभिः पञ्चभिरञ्जःसवैरुपपादनीयः। तापश्चितः संवत्सरो द्वादशाहः पृष्ठ्यषडहो विश्वजिच्चेति पञ्चाञ्जःसवा यज्ञाः। सहस्रसंवत्सरस्थाने तापश्चितं नाम त्रैसांवत्सरं सत्रं कुर्य्यात्। तत्स्थाने वा संवत्सरसत्रं सत्स्थाने वा द्वादशाहं तत्स्थाने वा पृष्ठ्यं षडहं, तत्स्थाने वा सर्वपृष्ठमेकाहं विश्वजितमेव कुर्य्यादित्यनुकल्पाः स्युः।।

अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी अतिरात्रो वाजपेय आप्तोर्याम इति सप्त संस्थो ज्योतिष्टोमएकाहः।।१।। गोष्टोमायुष्टोमौ। सौमिकचातुर्मास्यानि गर्गत्रिरात्रं वैदित्रिरात्रम्। अश्वमेध इत्यादयोऽहीनाः।।

सप्तसंस्थो जायोतिष्टोमः, वैकारिकास्त्वष्टापञ्चशत्। इत्थमेकाहाः पञ्चषष्टिः।। द्व्यहाः पञ्च। त्र्यहाः पञ्चदशः। पञ्चाहाश्चत्वारः। चतुरहषडहदशाहद्वादशाहानां द्वौ द्वौ। सप्तहाष्टहनवाहैकादशाहा एकैका इत्थमहिना षट्त्रिंशत्।। रात्रिसत्राणि द्वात्रिंशत्।। ।। मुख्यानि ज्योतिषामयनानि दश।। गौणानि चत्वारि वैकारिकाणि गवामयनानि त्रीणि वैशेषिकाणि त्रीणि तापश्चितानि त्रीणि, बहुसांवत्सरिकाण्यष्टौ। सारस्वतानि त्रीणि। दार्षद्वतं चैकम्। इत्थमयनसत्राणि पञ्चत्रिंशत्। तत्र गवामयनम्। आदित्यानामयनम्। अङ्गिरसामयनम् - इति त्रीणि प्रधानानि।। अथ भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो देवयज्ञः पितृयज्ञो ब्रह्मयज्ञः इति पञ्चमहायज्ञः महासत्राणि।।५।। अथ कौकिली चरका चेति द्विविधा सौत्रामणी। तत्र सुराप्रचारः।। तदित्यं पञ्चसप्ततं शतं महायज्ञा आख्याताः।।१७।।

(२) अतियज्ञ-शिरोयज्ञौ

अश्वमेधः। राजसूयः। वाजपेयः। अग्निचित्या-इति चत्वारोऽतियज्ञाः। अथ शिरोयज्ञो घर्म्मयागः प्रवर्ग्ययागः। महावीरोपासना चेत्यनकोऽर्थः।।

यज्ञपरिशेषः

परे त्वाहुः औपासनहोमादयो नित्यहोमस्थालीपाकादयो वा सप्तपाकयज्ञसंस्थाः।। अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासम् आग्रयणं चातुर्मास्यानि निरूढपशुबन्धः सौत्रामणी पिण्डपितृयज्ञचतुर्होतृहोमादयो हविर्होमा इति सप्तहविर्यज्ञसंस्थाः। अग्निष्टोमादयः सप्तसोमसंस्थाः। इत्येवमेकविंशतिसंस्थः सर्वो यज्ञः। सप्तसुत्याः सप्त च पाकयज्ञा हविर्यज्ञाः सप्त तथैकविंशतिः। सर्वे ते यज्ञा अङ्गिरसोऽपि यन्ति नूतना यानृषयः सृजन्ति ये च सृष्टाः पुराणौः इति गोपथश्रुतेः। इत्थमेतावानेन सर्वो यज्ञः प्रतिपत्तव्यः।। ०।।

(१) यज्ञक्रमाः

अग्न्याधेयम् । पूर्णाहुतिः । अग्निहोत्रम् । दर्शपूर्णमासौ । आग्रयणम् । चातुर्मास्यानि । पशुबन्धः । अग्निष्टोमः । राजसूयः । अश्वमेधः । पुरुषमेधः । सर्वमेधः दक्षिणावन्तः । अदक्षिणाः । सहस्रदक्षिणाः । तं वा एते यज्ञक्रमाः ।। गो० पू० ५ ।।

(२) संवत्सराहर्विभागाः

संवत्सरस्य वै दशाहानि । दशाक्षरा विराट् । वैराजो यज्ञः ।।१।। नवाहानि । नव वै प्राणाः । प्राणैर्यज्ञस्तायते ।।२।। अष्टाहानि । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रो यज्ञः ।। ३ ।। सप्तहानि । सप्तछन्दांसि । छन्दोभिर्यज्ञस्तायते ।। ४ ।। षडहानि । षड्वा ऋतवः ।। ५ ।। पञ्चाहानि । पञ्चपदा पंक्तिः । पाङ्क्तो यज्ञः ।। ६ ।। चत्वार्य्यहानि । चत्वारो वै वेदाः । वेदैर्यज्ञस्तायते ।। ७ ।। त्रीण्यहानि । त्रिषवणो वै यज्ञः । सवनैर्यज्ञस्तायते ।। ।। द्वे अहनी द्विपाद्वै पुरुषः । द्विप्रतिष्ठः पुरुषः । पुरुषो वै यज्ञः ।। ।। एकमहः । अहरहरित्येकमेव सर्वं संवत्सरं पश्यामः ।। तां० ४ । २४ ।।

(३) सहस्रसंवत्सरप्रतिमाः

सहस्रसंवत्सरो यज्ञो दीक्षोपसत् सुत्याभिस्त्रिसहस्रसंवत्सरो भवति ।। १ ।। तदनुकल्पः सांवत्सरस्तापश्चितस्त्रैवार्षिको भवति ।। २ ।। तदनु कल्पश्चातुर्मासिकस्तापश्चितो वार्षिको भवति ।। ३ ।। तदनुकल्पो द्वादशाहः षट्त्रिंशताहोभिः संपद्यते ।। ४ ।। तदनुकल्पः पृष्ठ्यः षडहोऽष्टादशभिः ।। ५ ।। तदनुकल्पो विश्वजिदेकाहस्त्रिभिरहोभिः । ता एताः सहस्रसंवत्सरप्रतिमा उपज्ञायन्ते ।। गो० ५ । १० ।।

इति नवमः पाठः ।।८ ।।

यज्ञोपपत्तिः

उक्थम्--अर्कः--अशितिः--इत्येतत् त्रितयमन्योन्यानुषक्तं यज्ञोपपत्तिः ।। तत्रेदमुक्थमग्न्यायतनं कुण्डवत् । तत्रायमर्कः समिद्धोऽग्निः । तत्राहितिराहुतिरेवाशितिः ।। तद्यथा--परमः प्रजापतिर्य्यज्ञपुरुषः । सोऽव्ययः सोऽक्षरः स क्षरः । तत्रायं क्षरपुरुषो महानुक्थः । सर्वे प्राणा देवा अर्कः । सर्वाणि भूतान्यन्नमशितिः । इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् । अयमहं पुरुष एवोक्थमयमेव महान् प्रजापतिः । अध्यात्मं प्राणोऽर्कः । पृथ्वीजलतेजोवाय्वाकाशा बलज्ञाने चेति सप्तविधमन्नमशितिः ।। अपि चान्तर्यज्ञे तानि त्रीणि क्रमेण विद्यात् । तद्यथा--

पृथिवी	अग्निः	अन्नम्
अन्तरिक्षम्	वायुः	अन्नम्
द्यौः	आदित्यः	अन्नम्
मुखम्	वाक्	अन्नम्
नासिके	प्राणाः	अन्नम्
ललाटम्	चक्षुः	अन्नम्

तानीमानि पृथिव्यादीन्याद्यानि च भवन्त्यत्रीणि च । यद्ध किञ्चेयं प्रेर्त्ते--तदसौ सर्वमत्ति । यदु किञ्चात: प्रैति तदियं सर्वमत्ति ।। (ऐ० आ० १ । १ । ०।) ।।

(१) यज्ञयोनय:

दशहोता, चतुर्होता, पञ्चहोता, षड्ढोता, सप्तहोता--इति पञ्चैते चतुर्होतारो यज्ञयोनय: ।।

अग्निहोत्रं दशहोता । दर्शपूर्णमासौ चतुर्होता ।। चातुर्मास्यानि पञ्चहोता । पशुबन्ध: षड्ढोता । सौम्योऽध्वर: सप्तहोता ।। इत्येतानि वै चतुर्होतॄणां निदानानि ।। तै० ब्रा० २ । २ ।।

प्रजापतिर्दशहोता । सोमश्चतुर्होता । अग्नि: पञ्चहोता । धाता षड्ढोता । अर्य्यमास इन्द्रो वा सप्तहोता । इत्येते वै देवा: क्रमेण चतुर्होतॄणां गृहपतय: । एत एव वै देवाश्तुर्होतॄणां होतार: ।। (तै० ब्रा० ।)

वाचस्पतिर्होता दशहोतॄणाम् । पृथिवी होता चतुहोतॄणाम् । अग्निर्होता पञ्चहोतॄणां वाग्घोता षड्ढोतॄणां । महाहर्विहोता सप्तहोतॄणां । इति चाहु: ।। तदित्थमेषां चतुर्होतॄणां बन्धुक्लृप्तिमायतनं प्रतिष्ठां चारुणऔपवेशिर्विदांचकार ।। (तै० ब्रा० ३ । १२ । ५ ।।)

(२) ऋत्विज:

अग्निहोत्रस्यैक ऋत्विक् । दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार: । चातुर्म्मास्यानां पञ्चर्त्विज: । पशुबन्धस्य षट् । सप्तहोत्रा:-सौम्यस्याध्वरस्य ।। १ ।। ऋत्विजो द्विविधा:-देवा मनुष्याश्च । तत्र--अग्निर्होता । वायुरध्वर्यु: । आदित्य उद्गाता । चन्द्रमा ब्रह्मा--इत्येते सूर्य्ययज्ञसम्बन्धिनश्चत्वारो देवा ऋत्विज: । तत्प्रतिकृत्या क्लृप्ता दक्षिणाक्रीतास्तथा चत्वारो मनुष्या ऋत्विज: ।। हौत्रविद्धोता । ऋग्वेदविद्धोता । अग्निर्होता । पृथिवी ऋचामायतनम् । अग्निर्देवता गायत्री छन्द: । भूरिति शुक्रम् ।। १ ।। आध्वर्य्यवविदध्वर्य्यु: । यजुर्वेदविदध्वर्य्यु: । वायुरध्वर्य्यु: । अन्तरिक्षं यजुषामायतनम् । वायुर्देवता । त्रैष्टुभं छन्द: । भुव इति शुक्रम् ।। २ ।। औद्गात्रविदुद्गाता । सामवेदविदुद्गाता । आदित्य उद्गाता । द्यौ: साम्नामायतनम् । आदित्यो देवता । जागतं छन्द: स्वरिति शुक्रम् ।। ३ ।।

ब्रह्मत्वविद् ब्रह्मा ।। अथर्वाङ्गिरोविद् ब्रह्मा । चन्द्रमा ब्रह्मा ।। आपोभृग्वङ्गिरसामायतनम् । चन्द्रमा देवता । वैद्युतश्च देवता । उष्णिक्काकुभे छन्दसी । ओम्-इत्यथर्वणां शुक्रम् । जनदित्यङ्गिरसाम् ।। ४ ।। एतद्वै भूयिष्ठं ब्रह्म । यद् भृग्वङ्गिरस: । येङ्गिरसो येङ्गिरस: स रस: । येऽथर्वाणो येऽथर्वाणस्तद् भेषजम् ।। यद् भेषजं तदमृतं यदमृतं तद्ब्रह्म ।। ५ ।।

चतुर्णामृत्विजामेकैकस्य त्रयस्त्रय: सहकारिणो होत्रका नामोच्यन्ते । यथा-

१	होता	अध्वर्य्यु:	उद्गाता	ब्रह्मा	इति प्रथमा:
२	प्रशास्ता	प्रतिप्रस्थाता	प्रस्तोता	ब्राह्मणाच्छंसी	इत्यर्धिन:
३	अच्छावाक:	नेष्टा	प्रतिहर्ता	अग्निध्र:	इति तृतीयिन:
४	ग्रावस्तोता	उन्नेता	सुब्रह्मण्य:	पोता	इति पादिन:

तदित्थमृत्विजः षोडशधा । प्रशस्तैवायं मैत्रमवरुणाः ।। ग्रावस्तोतैव ग्रावस्तुत् ।अग्निध्र एवायमग्नीध्रः, आग्नीध्रः, अग्नीदिति चाख्यायते ।। यजमानः । १ । यजमानपत्नी । २ । गृहपतिः । ३ । सदस्यः । ४। आचार्य्यः । ५। सोमप्रवाकः । ६। पुरोधाः । ७। दश चान्ये चमसाध्वर्य्यवः इति सप्तदशैतेऽनृत्विजः पुरुषाः । एषां कस्यचिद् ऋत्विक्त्वव्यपदेश आहार्य्यारोपाद् गौणः । ब्रह्मायं द्रष्टा सदस्यस्तूपद्रष्टा कर्म्मणां भवति ।। द्विविधा देवा इष्यन्ते । ईडेन्या अन्ये सर्पयेण्या अन्ये । अग्निः, वायुः, आदित्यः, चन्द्रमा इति चतुष्टयानुबान्धनस्त्रयस्त्रिंशद्देवा ईडेन्याः ।। ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्त एवामी ऋत्विजोऽनृत्विजो वा यज्ञसंबद्धाः सर्पयेण्यास्त्रयस्त्रिंशत् ।। आहुतिभिर्दिव्या देवा इज्यन्ते दक्षिणाभिर्मनुष्यदेवाः ।।

(३) हविष्पंक्तिः

आज्यं धानाः, करम्भः, परिवापः, अपूपः, पुरोडाशः, पयस्येति । एष वै यज्ञो हविष्पंक्तिः ।।ऐ० ९ ।।

(४) सोमविशेषाः

(आक्षिजन) (अजोन)

हरिः पवित्रं पवमानपावकौ शुचिः समुद्राऽरुषबभ्रवोऽरुणः ।।
विचक्षणश्चेति दश प्रधानतः श्रुतौ प्रविध्यन्ति च सोमजातयः ।।१ ।।
अद्भ्योंऽशवः प्रजायन्ते ततः सोमः प्रजायते ।।
इति ऋक्संहिताभाष्ये धामारे दर्शिता श्रुतिः ।।२ ।।(८ । ५ । २)

१ महान् हरिः वृषाहरिः १५	२ पवित्रम् २२	३ पवमानः ३०	४ पावकः	५ शुचिः	
९ । २ । ४	९ । २ । ५	९ । ३ । २	९ । २४ । ६-७	९ । २४ । ६-७	
९ । २ । ६	९ । ४ । ९	९ । ४ । १			
९ । ४ । ९	९ । ६ । ३	९ । ४ । ९			
९ । ५ । ४	९ । १२ । ५	९ । ५ । १-११			
९ । ५ । ९	९ । १६ । ३	९ । ९ । ९			
९ । ८ । ६	९ । १६ । ४	९ । ११ । १			

हरिः	पवित्रम्	पवमानः		
९।९।३	९।१६।७	९।११।९		
९।१९।३	९।१७।३	९।१२।९		
९।२७।६	९।१७।४	९।१३।२		
९।३२।२	९।१८।१	९।१३।९		
९।३३।४	९।२०।७	९।१९।६		
९।३४।४	९।२४।५	९।२१।४		
९।३७।२	९।२७।१	९।२३।३		
९।३८।६।	९।२७।२	९।२४।१		
९।४२।१	९।२८।२	९।२४।३		
०	९।३०।१	९।२५।२		
०	९।३६।१	९।२६।३		
०	९।३७।१	९।२७।४		
०	९।३७।२	९।२७।५		
०	९।३९।३	९।२८।५		
०	९।४२।४	९।३०।४		
०	९।४३।५	९।३१।१		
०		९।३५।१		
०		९।३६।३		
०		९।३७।३		
०		९।३७।४		
०		९।४०।४		
०		९।४१।३		
		९।४३।४		
		(अजोन)		

६ समुद्रः ३	७ अरुषः २	८ बभ्रुः २	९ अरुणः २	१० विचक्षणः ३
९।२।५	९।८।६	९।११।४	९।११।४	९।१२।४
९।१२।६	९।२५।५	९।३३।२	९।४०।२	९।३७।२
९।२९।३				९।३९।३

(५) सोमचतुष्टयम्

सोमश्चतुर्धा विज्ञेयो राजा वागो ग्रहो हविः ।।
राजसूये वाजपेये ग्रहयागे हविः क्रतौ ।।१ ।।

राजा

ओषधिभिरिष्टयः पअक् सौमिकाः । ग्रहैः सौम्योऽध्वरो ग्रहसुत्या यागः । वाजेन वाजपेयसवयागः । राज्ञा राजसूयः सवयागः । धर्मपालो राजा । धर्म्मं विधरणं प्राणलक्षणम् । ध्रुवं धत्रं धरुणामिति धर्माणि । अष्टविधायां पृथिव्यां तारतम्येन काठिन्यापादकं धर्मं ध्रुवम् । अप्सु धर्त्रम् । तेजोवाय्वाकाशेषु तारतम्येन धरुणम् । त एतेऽग्नौ सूयमाना राजानः सोमा द्रष्टव्याः। एषामेव सोमानां तारतमायान्निविडानि तरलानि विरलानि च भूतानि दृश्यन्ते । अद्रौ हि सोमः । अश्मा हि सोमरूपम् ।।१ ।।

(वाजः)

समाने त्वस्मिन् विधरणधर्मे वैशेष्यापादको वाजः । उत्साहो वाजः । व्रीहिशालियवगोधूमतिलादीनां रूपाणि समानेऽपि ध्रुवधर्मे वाजाद् भिद्यन्ते । घृततैलवसासुरादयः समानेऽपि धर्त्रे यतो भिद्यन्ते स वाजः । आसञ्जनमन्नं वाजः । रसवीर्य्यविपाकादयो वस्तुधर्म्मा वाजाः ।।२ ।। ''वागृधि वाजस्य प्रसवः । सा वै वाक् सृष्टा चतुर्धा व्यभवत् । या प्रथिव्यां साग्नौ सा रथन्तरे ।।१ ।। यान्तरिक्षे सा वाते सा वामदेव्ये ।।२ ।। या दिवि सा बृहति सा स्तनयित्नौ । या बृहद्रथन्तरयोः- यज्ञोदेनं तया गच्छति । अथ पशुषु तया ऋते यज्ञम् ।। मै० सं० १ । ११ । ५ ।।

ग्रहः

अथ ग्रहाः सोमपात्राणि । ग्रहेषु सोमानि गृह्यन्ते । ग्रहाश्चत्वारिंशदेवेदानी यावन्महर्षिभिर्दृष्टाः । बहवस्त्वन्येपि संभाव्यन्ते ।।३ ।।

हविः

हवींष्योषधयः । सोमेन गृहीता अग्निविशेषा ओषधयः । पशवस्तेऽग्निविशेषा अग्नौ हूयमाना अग्नयो भवन्ति ।। सौम्या हि ओषधिस्थाः । वनस्पतिषु त्वग्नयः सौराः इति भेदः ।।

(६) सोमांशवः

अथ सोमांशवो दशोच्यन्ते ताण्ड्ये--प्रत्नोंऽशुर्यमभिषुण्वन्ति । तृप्नोंऽशुरापः । रसोंऽशुर्व्रीहिः ।। वृषोंऽशुर्यवः । शुक्रोंऽशुः पयः । जीवोंशुः पशुः । अमृतोंऽशुर्हिरण्यम् । ऋगंशुः । यजुरंशुः सामांशुः । इति । यदा वा एते सर्वे संगच्छन्ते तर्हि स सोमः स सुतः ।।

(७) ग्रहा:

सोमस्य ग्रहाश्चत्वारिंशद् भवन्ति ।

उपांशुसवन: । उपांशु: । अन्तर्य्याम:--इति त्रय: । ऐन्द्रवायव: । मैत्रावरुणा:आश्विन:-इति त्रय: । शुक्र: । मन्थीति द्वौ । आग्रयण: । उक्थ: । ध्रुव: । इति त्रय: । पूतभृत् । आधवनीय:-इति द्वौ । ऋतुग्रहा द्वादश । ऐन्द्राग्न: । वैश्वदेव:-इति द्वौ ।। इति सप्तविंशति: प्रात:सवनीया: स्यु: ।।

मरुत्वतीयास्त्रय: । माहेन्द्र एक: । शुक्रामन्थिनौ । आग्रयणीक्थ्यौ । चेति माध्यन्दिनीया प्रष्ठौ ।।

आदित्य: सावित्र: इति द्वौ । वैश्वदेव: । पात्नीवत: । हारियोजन: । इति पञ्च सायं सवनीया: । इत्थं चत्वारिंशदग्निष्टोमीया: ग्रहा: स्यु: ।।

अंशु: । अदाभ्य: इति द्वौ ।दधिग्रह: । षोडशी-इति द्वौ । तेऽमी चत्वारोऽत्यग्निष्टामीया: । इत्थं चतुश्चत्वारिंशत् । शुक्रामन्थिनोराग्रयणोक्थयो: पुनरुक्तत्वाच्चत्वारिंशदिति निष्कर्ष: । तथा च श्रूयते-

"षट् त्रिंशाश्च चतुर: कल्पयन्तश्छन्दांसि च दधत आद्वादशम् ।। यज्ञं विमाय कवयो मनीषा ऋक्सामाभ्यां प्ररथं वर्तयन्ति" ।। १ ।। ऋ० सं० ।

धारा: । सवा: । पवित्रम् । अमृतं चेति चतुर्धैते ग्रहा: सर्वे भाव्या: ।।

(८) सृष्टिबन्धव:

रेतोधा: । रेत: । तेज: । योनि: । गर्भ: । ऋतु:-इत्येता: षट् सृष्टिबन्धव: । रेतोधा रेतो योनौ सिञ्चति । तेजस्तत्र वीर्य्यं दधाति योनिनिहितं रेतस्तत्र ऋतौ आर्तवेन गृहीतो गर्भ: संपद्यते । रेतोधा: सोम: । रेत: सोम: रेतोधसो रेत: सेकप्रयोजकमात्रावदग्निरेवायमृतु: । दोहदश्च ऋतु: ।। दोहदपुष्टो गर्भ: प्रजायते ।। एषां षण्णां धर्माणां मिथोऽनुकूलबन्धनं संसृष्टि: सा सृष्टि: ।।

(९) रेतस: सृष्टि:

अथातो रेतस: सृष्टि: । प्रजापते रेतो देवा: । देवानां वर्षम् वर्षस्यौषधय: । ओषधीनामन्नम् । अन्नस्य रेत: । रेतस: प्रजा: । प्रजानां हृदयम् । हृदस्य मन: । मनसो वाक् । वाच: कर्म । तदिदं कर्मकृतमयं पुरुषो ब्रह्मणो लोक: ।। स इरामय: । तस्माद्धिरण्मय: (ऐ० आ० १ । १ ।) ।। एष एव कर्म्मात्मा पुरुषस्तांस्तान् लोकाननुसंचदति ।।१ ।।

(१०) सहचराणि

नाभानेदिष्ठं । वालखिल्या: । वृषाकपि: । एवया मरुत् । इति सहचराणणि चत्वारि । तान्येतानि-रेत:, प्राणा:, आत्मा, प्रतिष्ठा- इत्येतानि विद्यात् ।। ऐ ०।। वाक् प्राणश्चक्ष: श्रोत्रं मन आत्मेति प्राणा: ।। यत्र वृषा योषायां रेत: सिञ्चति तत्रैतस्मिन् पञ्चभूतमये रेतसि भृगवोऽङ्गिरसश्च प्राणा: अधितिष्ठन्तस्तान्येतानि पञ्चभूतानि

सह सञ्चारयन्ति । अथ वागादिपञ्चदेवतालम्बनेन्द्रश्चायमात्मा प्राणानामन्तरतस्तिष्ठन् प्राणान् समिन्धे । आत्मनि चेदं ब्रह्म प्रतिष्ठा प्रतिष्ठापयति तेनेदं रेतो न श्च्योतति न पूयते । तथा चैषां चतुर्णां सहचाराद् योनौ प्रतितिष्टदिदं रेत: प्राणौ: प्राणेन चात्मना भाव्यमान: पुरुषरूपेण परिणामते विजायते । तेषामेषां चतुर्णां सहचराणां याज्ञिकान्येतानि नामधेयानि क्लृप्तानि ।।

(११) सप्त पोषा:

अग्नि: साहस्रमपुष्यत् । पृथिवी औषधिभिर्वनस्पतिभिरपुष्यत् । वायुर्मरीचिभि: । अन्तरिक्षं वयोभि: । आदित्यो रश्मिभि: । द्यौर्नक्षत्रै: । चन्द्रमा अहोरात्रैरर्द्धमासैर्मासैऋतुभि: संवत्सरेणापुष्यत् । इत्यमी सप्त पोषा: ।। तै० ब्रा० २ । ३ । ३ ।।

इति दशम: पीठ: ।।१०।।

(१) दीक्षा दीक्षिता:

तत्कर्मयोग्यस्य तत्कर्मविशेषेऽधिकारतनयुक्तिर्दीक्षा ।

१ पृथिवी दीक्षा । तयाऽग्निर्दीक्षित: ।।

२ अंतरिक्षं दीक्षा । तया वायुर्दीक्षित: ।।

३ द्यौर्दीक्षा । तयाऽऽदित्यो दीक्षित: ।।

४ दिशो दीक्षा । तया चंद्रमा दीक्षित: ।।

५ आपो दीक्षा । तया वरुणो राजा दीक्षित: ।।

६ ओषधयो दीक्षा । तया सोमो दीक्षित:।।

७ वाग् दीक्षा । तया प्राणो दीक्षित: ।।

(२) पुरोहितपुरोधातार:

अग्नि: पुरोहित:-पृथिवी पुरोधाता । वायु: पुरोहित: । अंतरिक्षं पुरोधाता । आदित्य: पुरोहित:-द्यौ: पुरोधाता । स पुरोहितो य एवं वेद । स तिरोहितो य एवं न वेद ।।

(३) सवित्रो सावितार:

१ मन: सविता--वाक् सावित्री ।

२ प्राण: सविता--अन्नं सावित्री ।

३ वेदा: सविता-- छंदांसि सावित्री।

४ यज्ञ: सविता--दक्षिणा सावित्री।

५ अग्निः सविता--पृथिवी सावित्री।
६ वायुः सविता--अंतरिक्षं सावित्री।
७ आदित्यःसविता--द्यौ सावित्री।
८ चंद्रमाः सविता--नक्षत्राणि सावित्री।
९ अहरेव सविता--रात्रिः सावित्री।
१० उष्णं सविता--शीतं सावित्री।
११ अभ्रं सविता--वर्षं सावित्री।
१२ विद्युत् सविता--स्तनयित्नुः सावित्री।

इति भृग्वङ्गिरश्चक्षुषं द्वादशमिथुनां चतुर्विंशतियोनिमिमां सावित्री गायत्री ग्लावाय मैत्रेयाय भगवान् मौद्गल्य ऋषिः प्रोवाच। यत्रैव सविता तत्र सावित्री यत्रैव वा सावित्रो तत्र सविता नूनमविनाभावेनोपतिष्ठते। इति सत्यं विद्यात्।।

स सविता सावित्र्या ब्रह्मणां सृष्ट्वा तत्र सावित्रीं पर्य्यदधात्।। तेनैवं विदुषा ब्राह्मणेन ब्रह्ममभिपन्नं ग्रसितं परामृष्टम्। ब्रह्मणाऽऽकाशम्। आकाशेन वायुः वायुना ज्योतिः। ज्योतिषा आपः। अद्भिर्भूमिः। भूम्या अन्नम्। अन्नेन प्राणः। प्रणेन मनः। मनसा वाक्। वाचा वेदाः। वेदैर्यज्ञोऽभिपन्नो ग्रासतः परामृष्टः। तानि वा एतानि द्वादश महाभूतानि एवंविधिप्रतिष्ठितानि।। तेषां यज्ञ एव परार्द्ध्यः।। गो० १। ३८।।

सोऽयं यज्ञो वेदेषु प्रतिष्ठितः। वेदा वाचि। वाङ् मनसि मनः। प्राणे। प्राणोऽन्ने। अन्नं भूमौ। भूमिरप्सु। आपो ज्योतिषि। ज्योतिर्वायौ। वायुराकाशे। आकाशं ब्रह्मणि। ब्रह्म ब्राह्मणे ब्रह्मविदि प्रतिष्ठितम्। यो ह वा ब्राह्मणो ब्रह्मवित् स पुण्यां कीर्तिं लभते सुरभीन् गन्धान्। सोऽपहतपाप्मा आनन्त्यश्रियमश्नुते।।

(४) बार्हस्पत्याः स्तोमभागाः

रश्मिः क्षयं प्रेतिर्धर्म्मं जिन्वति। अन्वतिः सन्धिः प्रतिधिः-दिवमन्तरिक्षं पृथ्वीं जिन्वति। विष्टम्भो वृष्टिम्। प्राचोऽहरन्वा रात्रिम्। उशिक् प्रकेतः सुदीतिरोज इति वसुरुद्रादित्यपितॄन्। तन्तुः प्रजां रेवदोषधीः, पृतनाषाट् पशून्, अभिजिदिन्द्रं जिन्वति। अधिपतिधरुणौ प्रणापनौ। संसर्पवयोधसौ। चक्षुः श्रोत्रे। त्रिवृत्-सवृत्-प्रवृदनुवृतो, निरोहसंरोहप्ररोहानुरोहाः, वसुक्र-वस्पष्टिवेषश्रियः, आक्रम-संक्रमेत्क्रमोत्क्रान्तयश्चेति।। त एते बार्हस्पत्याः स्तोमभागास्त्रयस्त्रिंशत्। तत्राग्निष्टोमे द्वादश उक्थे पञ्चदश षोडशिनि षोडश। वाजपेये सप्तदश।। अतिरात्रे एकोनत्रिंशत्।। आप्तोर्य्याम्नि त्रयस्त्रिंशत्।।

(५) सतां सत्रस्य सद्भावः

यद् यत्र सीदति तस्य तत् सत्। यो वै सत्त्रस्य सद्वेद स सद्भवति। वामदेव्यं वै साम्नां सत्। अग्निर्देवतानाम्। विराट् छन्दसाम्। त्रयस्त्रिंशः स्तोमानाम्। तान्येव तदेकधा संभृत्योत्तिष्ठन्ति।। तां० ४। ८। १०।। सति यत् सीदति प्रतितिष्ठति तत् सत्यम्।।

(६) द्वादशमहाभूतानि (गो० २ । ३८)

ब्रह्म । आकाशम् । वायुः । ज्योतिः । आपः । भूमिः । अन्नम् । प्राणः । मनः । वाक् । वेदाः । यज्ञः । इत्येतानि द्वादशमहाभूतानि ।। यज्ञो वेदेषु ते वाचि, सा मनसि,तत् प्राणे सोऽन्ने तद् भूमौ भूमिरप्सु । आपो ज्योतिषि । ज्योतिर्वायौ । वायुराकाशे । आकाशो ब्रह्माणि । ब्रह्म तु ब्राह्मणे ब्रह्मविदि प्रतितिष्ठति । नानानाम्नां नदीनां समुद्रमभिपद्यमानानां छिद्यन्ते नामरूपाणि समुद्र इत्येवाख्यायते । एवं सर्वेषां वेदानां यज्ञमभिपद्यमानानां छिद्यन्ते नामरूपाणि यज्ञ इत्येवाचक्षते ।। (गो० २ । ९) ।।

(७) षट् प्रतिष्ठाः

द्यौरन्तरिक्षे प्रतिष्ठिता । अन्तरिक्षं पृथिव्याम् । पृथिव्यप्सु । आपः सत्ये । सत्यं ब्रह्माणि । ब्रह्म तपसि । इत्येताः षट् प्रतिष्ठाः प्रतितिष्ठन्तीरिदं सर्वमनुप्रतितिष्ठति ।। ऐ० ११ ।।गो० उ० ३ । २ ।।

(८) अक्षिताक्षय्यप्रतिष्ठाः

लोकः ।। १ ।। तपः ।तेजः ।। २ ।। समुद्रः । आपः ।। ३ ।। पृथिवी । अग्निः ।। ४ ।। अन्तरिक्षम् । वायुः ।। ५ ।। द्यौः । आदित्यः ।। ६ ।। चन्द्रमा । नक्षत्राणि ।। ७ ।। संवत्सरः । ऋतवः । मासाः । अर्द्धमासाः । अहोरात्रे पौर्णमास्यष्टकामावस्याः ।।८ ।। राट् श्रीः । ओजः सहोबलं भ्राजः ।।९ ।। देवास्त्रयस्त्रिंशाः ।।१० ।। इत्यक्षिताक्षय्यानि द्वाविंशतिः । एषामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्मिन्नाश्रितं विद्यात् । पूर्वं पूर्वं चोत्तरेषां प्रतिष्ठा भवति ।। तै० ब्रा० ३ ।११। २ ।।

(९) द्वादश जयाः

आकूतमाकूतिर्द्वौ । चित्तं चित्तिर्द्वौ । आधीतमाधीतिर्द्वौ । विज्ञातं विज्ञातिर्द्वौ । भगः क्रतुर्द्वौ । दर्शः पूर्णमासो द्वौ । इत्येते द्वादश जयाः स्युः ।। यज्ञदक्षिणे, मनोवाचे, प्रजापशवः, ऋक्सामे; प्रजापतियज्ञौ, दर्शपूर्णमासे इत्येतेषां निदानानि ।।

(१०) ब्रह्मसत्रम्

ऋतं – सत्यम् – ऋतं – सत्यम् – ऋतम् – इति पांक्त ब्रह्मसत्रम् । अहृदयमशरीरमृतम् । सहृदयं सशरीरं सत्यम् । यदिदं किञ्चिद् दृश्यते तदखिलं परस्परेणानुषक्तनन्तरितमेकं पूर्णं भवति । तदसीमं तदशरीरं तदहृदयं तस्मात् ऋतं नाम तच्चेदमृतं ब्रह्म सत्यैरेभिरनन्तैः सूर्य्यचन्द्रपृथिवीप्रभृतिभिर्मूर्तब्रह्मभिरारब्धं विज्ञायते । तानि च सत्यानि पुनरनन्तैर्ऋतैरेव तैस्तैर्ब्रह्मभिः कृतरूपाणि संभवन्ति ।। तानि पुनः सत्यानि परमाणूनि येन यावता ब्रह्मणा कृतशरीरं भवति तदृतमनुभावयामः ।। ऋते सत्यं सीदति सत्ये चापामृतं सीदति । तदीदं ब्रह्मणः सत्रम् । तदीत्थमन्तरतो योऽन्तस्तत् परमं स्थानं तत्रास्तीति परमेष्ठीदमृतम् । बहिर्द्धा योऽन्तस्तत् परमं स्थानं तत्रास्तीति परमेष्ठीदमृतम् ।। उभयत एवेदमृताभ्यां परिगृहीतं सर्वं सत्यम् ।। तथा च श्रूयते –

"ऋतमेव परमेष्ठि ऋतं नान्येति किश्चन ।।
ऋते समुद्र आहित: ऋते भूमिरियं श्रिता" ।। इति ।।

ऋतेन च गर्भितं सत्यम् । अतश्चेदं यत् सत्यं यदृतं तत्सत्यम् । सर्वं सत्यं सर्वमृतम् ।। यन्न ऋतं तदनृतम् ।। ऋतेन सर्वं पूर्णं । तथा च श्रूयते –

पूर्णमद: पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ।।१ ।।

इत्येकादश: पाठ: ।। ११ ।।

जयपुरनरपतिमाधवसरस्वतीभवनभावनाध्यक्ष: ।।
श्रीमधुसूदनविबुधो दैवीं निविदं व्यधादेताम् ।।१ ।।
वेदार्थप्रतिपित्सूनां बालानामुपकारिणी ।।
सैषा दैवीनिविद् भायात् तुष्ट्यै वेदानुभाविनाम् ।।२ ।।
देवानामिदवो महत् तदावृणीमहे वयम् । वृष्णामस्मभ्यमूतये ।।१ ।।

इति मधुसूदनविद्यावाचस्पतिप्रणीता ब्रह्मविज्ञानान्तर्गता

दैवी निवित् संपूर्णा ।।

।। इति ।।